

अथ संवत्सरहृत्ये निरूपणीये प्रायशः कर्षाधिकरणतया विहितानां तिथीनां प्राधान्यात् प्रथमं तावन्तिथिस्वरूपनिरूपण-पूर्वकं कर्षापयुक्तभागा निरूप्यन्ते ।

तिथिस्वरूपमुक्तं सूर्यमिद्धान्ते,—

अर्कादिनिःसृतः प्राचीं पद्यात्यहरहः शशी ।

१[भागैर्दादशभिस्तत्प्रातिथिसान्द्रमधं दिनम् ॥]

तच्चन्द्रयानमंग्रेस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ।

अभावस्थान्तचणे सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमः, प्रतिपदा-रम्भे अर्कादिनिर्गतः सन् शशी प्रत्यहमर्कात् प्राचीं दिशं प्रयाति तत्प्रत्यहं चन्द्रश्च प्रयाणं द्वादशभिरंग्रैः परिमितं तिथिरेका ज्ञेया । १यावता कालेनार्कमवधिं कृत्वा द्वादशांग्रपर्यन्तं चन्द्रश्च प्रयाणं स्यात् स कालः तिथिः स्यादित्यर्थः ।

तच्च चन्द्रश्च द्वादशांग्रप्रयाणं कदाचित् समगत्या षष्टिभिर्दण्डैः कदाचिन्मन्दगत्या किञ्चिदधिकैः कदाचित् शीघ्रगत्या किञ्चि-शून्यैर्भवति । एवं विंशद्वादशांग्रप्रयाणे विंशन्तिथयः स्युः पुनरपि दर्शान्ते सहावस्थानमिति । तासाञ्च विंशन्तिथीनां यथाक्रमं प्रति-पदादयः संज्ञाः ।

प्रथमपञ्चदशद्वादशांग्रैः सूर्याचन्द्रमसोः यद्भाग्यन्तरं भवति, स च प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः शुक्लः पक्षः, ज्ञेयैस्तु प्रतिपदादि-दर्शान्तः कृष्णः पक्षः । शुक्लपक्षे प्रत्यहं चन्द्रश्च कलावृद्धिः कृष्णे च घटयः । एवं पक्षद्वयेन चान्यो मासो मुख्यो ज्ञातव्यः ।

१ क ख पुस्तके,—[ ]—विहितप्रादयं नास्ति ।

२ ख पुस्तके,—यावत्कालेन ।

तेनाकांत् स्तनिर्गमकालमारभ्य चन्द्रस्य प्रतिदादशांशप्रयाण-
कालस्तिथिरिति लक्षणं सम्यग्मम् ॥

अन्ये तु चन्द्रस्य प्रत्येककालानां वृद्धिचयकालस्तिथिरिति
वदन्ति । तन्मन्दं, चयवृद्धोर्दयोरननुगमकत्वे^१ नानार्थतापंत्तेः,
अत्रेन्दुराद्ये ग्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्ट इति ह्रन्दोग-
परिशिष्टवचने तिथिद्वये एककलाचयप्रतिपादनाच्च ।

तत्र यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं सा तिथिर्यस्मिन् दिने,—
“पूर्वांश्चो वै देवानां मथ्यन्दिनं मनुष्याणामपराहः पितृणा-
मित्यादिश्रुतिभिः, तथा पूर्वांश्च एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजन-
मित्यादिस्मृतिभिश्च” यथायथं विहितेषु दिवा^२[पूर्वांश्चमध्याह्ना-
पराह्वराचिकालेषु लभ्यते, तत्र काले तस्मिन् दिने तत्तिथौ
कर्मानुष्ठानमसंग्रयमेव ।

यदा त्वेका तिथिर्दिनद्वये कर्मयोग्या विहितकाले लभ्यते न
लभ्यते वा तदा कदा कर्मानुष्ठानमिति संग्रये युग्मवचनादेव
व्यवस्थामाह गृह्यपरिशिष्टम्,—

युग्माग्निहोतृभूतानि षण्मुन्योर्वसुरग्नयोः ।

रुद्रेण दादशौ युक्ता चतुर्दशाय पूर्णिमा ॥

प्रतिपदाथमावस्था तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्भूतं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥

युग्माग्रीति द्वितीयाहतीये हतभूतानि चतुर्थीपञ्चम्यौ षण्मुन्योः

१ “ख” अनुगमकत्वे ।

२ “ग” पुस्तके [ ] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति ।

षष्ठीसप्तम्यौ वसुरभ्रयोरष्टमीनवम्यौ । प्रथमार्धे षष्ठी चार्धः युग्म-
मित्यनेनान्वयो वा ।

वद्रेण द्वादशी युक्ता एकादशीद्वादश्यौ चतुर्दशीपौर्णमास्यौ
अमावस्याप्रतिपदौ च एतयोर्दयोर्दयोस्तिथ्योर्युग्मं परस्परामिगमन्यो
महाफलं तत्र कृतस्य कर्माणो महाफलवात्तदपि ।

तथा अयमर्थः,— यस्मिन् दिने द्वतीयायुक्ता द्वितीया स्यात्
सैव कर्माहं न तु पूर्वदिने प्रतिपद्युक्ता तथा द्वितीयायुक्तैव
द्वतीया कर्माहं न तु परदिने चतुर्थीयुक्तेति ।

अतएव “एतद्वृत्तं महाघोर”मित्यादिना व्यस्ततिथेर्निन्दानुवादः
कृतः । एवमन्याभामिति तिथीनां बोद्धव्यम् ।

तथा व्यक्रमुक्तं तदैव,—

यद्यष्टम्यमावास्या कृष्णपक्षे चयोदशी ।

एताः पर्युताः पूज्याः पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

एताः यद्यद्या एतत्परतिषिभिः सप्तम्यादिभिर्युक्ताः, परास्तु
सप्तम्यादयः पूर्वेषु यद्यद्यादितिथिना युताः पूज्याः कर्माहं
इत्यर्थः । तिथिशब्दो दक्षिणः ।

अत्र कृष्णपक्षे चयोदशीचतुर्दशीयुग्मताभिवक्षात् शुक्लपक्षो-
दशा अयुग्मत्वमभिहितम् ।

अतएव पूर्ववचने चतुर्दशाय पूर्णिमेत्युक्तम् ।

तथा गृह्यसूत्रायाम्,—

एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यामावस्या उपोष्याः शुः पराश्विताः ॥

नागपिङ्गा च या षष्ठी मग्न्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशी पिङ्गा 'त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्वान्मावस्या न पाद्या मुनिपुङ्गवैः ।

उत्तरोत्तरविद्वान्माः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

चतुर्दश्यव शक्ता पूर्ववचनात्, नागतिथिः पञ्चमी,] चयोदश्या
चतुर्दशीति शक्यपचविषयं क्षणपक्षे तयोः पूर्ववचने युग्मताभिधा-
नात् । भूततिथिचतुर्दशी । तत्र प्रतिपदिङ्गा द्वितीया '[द्वितीया-]
विद्वान् चतुर्थ्यपि बोद्धव्या । न पाद्येति दैवकर्माणीति शेषः, उपोष्याः
स्युरित्यभिधानात् पूर्वोक्तवचनानामपि दैवकृत्यमधिहृत्याभिधा-
नाच्च । अतएव नोपवाममात्रविषयमिदं वचनं, एतदर्थमेव "उत्त-
रोत्तरविद्वान्माः कर्त्तव्याः" इति पुनरुक्तम् । ताः पद्यादयः ।

तथा व्यक्तमाह छात्राणि,—

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगे विशिष्यते ॥

दिवा दैवकर्मानुष्ठानेऽहःसु मध्ये शुभमतिथिसंयोगात्तिथयः
पुण्याः प्रास्ताः स्युः, अन्यथाहविहिते कर्माण्यहविधानमनर्थकं
स्यात् । नक्तादिः प्रदोषः निशामात्रोपलक्षणं रात्रिप्रते तु रात्रौ
शुभमतिथिसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः ।

शिवरक्षे,—

अष्टम्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

१ "ख" पुस्तके [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ [ ] चिह्नितांशो "ग" पुस्तके नास्ति ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण मिश्रिताः ॥

एतासि तु वचनानि व्रतादावुभयदिने विहितकाललाभे संशय एव । असंशये तु यदिने विहितकाले तिथिलाभस्तस्मिन्नेवेति प्रागुक्तं । यत्र तु षट्पञ्चमौव्रतादौ सप्तम्यादिपूजनं प्रधानं तदङ्गत्वेनोपवास-विधिस्तत्र यस्मिन् दिने पूजनं तत्रैवोपवासो निर्विवाद एव ।

यत्र तु रामनवम्यादावुपवासो देवपूजनञ्च प्राधान्येन द्वयं विहितं तत्रोपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् १[यदिने रात्रावपि युग्म-तिथियोगस्तत्रैवोपवासस्तत्तिथिविहितं पूजादिकन्तु व्यस्ततिथावपि तत्परदिने पूर्वाह्ण एव संशयाभावेन युग्मवचनस्याविषयत्वा]दिति व्यक्तमुक्तम् भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमौ नाष्टमौयुता ।

यतः सोपामनायेह षष्ठ्यामाहुर्नृपोपणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।

उपामनाय द्वादश्यां विष्णोर्यददियं तथा ॥

सप्तम्यामुपवासः सूर्यपूजनञ्च विहितं तत्र पूर्वदिने युग्मतानु-रोधान् रात्रिमात्रयोगेऽपि षष्ठीयुक्तैव सप्तम्युपोष्या न तु परदिने सकलदिनव्यापिन्यष्टमौयुक्ता सप्तमी, यतः साष्टमौयुक्ता सप्तमौ सूर्यस्योपामनायार्चनाय भवति तत्रैव पूर्वाह्णे सप्तमीलाभात्, १ पूर्वाह्ण एव देवव्रत्यविधानात् संशयाभावात्, संशये हि युग्म-

१ क, ख, विहितपुस्तकद्वये [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग, पुस्तके । सप्तमीलाभादिति पाठो नास्ति ।

वचनप्रवृत्तिः । उपवासमन्त्रहोराचमाथ्यादुभयदिनसंग्रहे षष्ठां षष्ठी-
युक्तायां सप्तम्यां पूर्वदिनेषु युग्मादरागुमय आहुः ।

अत्र यद्यपि सप्तम्यामुपवासः श्रूयते तथापि सप्तमीपदस्य
स्वमन्त्रहोराचोपलक्षकता वचनात्, अन्यथा, अहोरात्राभोजन
एवोपवासपदस्य शक्त्यादार्पिकसप्तम्यादिप्रतप्तोपापत्तिः, न खलु
विच्छेदेन द्वादशसप्तमीमहोरात्रयापिता सम्भवति ।

एकादश्यामिति यथा द्वादशीप्रते द्वादश्यामुपवासो विष्णुपूजा
च विहितता तत्रैकादशीयुक्तायां द्वादश्यां युग्मादरात्^१ पूर्वदिने
उपवासं कुर्वन्ति, परदिनन्तु द्वादश्यां विष्णूपामनाय तत्रैव
पूर्वाह्णलाभात्, तथेयमपि सप्तमीत्यर्थः ।

यदोभयदिने पूर्वाह्णलाभस्तदा पूजापि तत्रैव युग्मादरेणैवेति
ध्येयम् ॥

एवञ्च यत्रैकस्मिन् दिने विहितकाले तिथिः साङ्गकर्माणां
अन्यदिने विहितकाले किञ्चिदवस्थानात् साङ्गकर्मानर्हा, तत्र
साङ्गकर्माह्वयस्ततिथेरपि यद्दणं संग्रहाभावेन युग्मवचनाविषयत्वात् ।
विधिना तु साङ्गप्रधानकर्माङ्गोचरतयैव तिथिर्विधीयते तदनर्हा-
यास्तु विधेरेवाप्रवृत्तिः कुतः संग्रहः ।

न चानेनैव युग्मवचनेनान्यतिथिसहायभावेन विहिततिथौ
कर्म विधीयते, अतएव काले खलु समारम्भमकालेऽपि समापये-
दिति वचनमिति वाच्यं । विहिततिथौ साङ्गकर्माणि कृते कर्म-
वेगुणप्रसङ्गात् अन्यतिथिसहायभावेनैव विधानात् ।

अन्ये तु, द्वयमत्र विधीयते एकोऽन्यतिथिनिरपेक्षतया द्विख-
ण्डतानिमित्तेन विहिततिथेर्नियमेन विधिः अन्यस्तु तिथ्यन्तर-
सम्पन्निततया विहिततिथिरिति वदन्ति । तदयुक्तं, प्रमाणाभावात्
विधिद्वयगौरवाच्च, एकस्मिन् वाक्ये विधिनियमयोरश्रद्धेत्याच्च ॥

वस्तुतस्तु नेदं विधायकं युगमवचनं किन्तु विधिप्राप्तायास्तिये-
र्द्विखण्डतानिमित्तेन नियमविधायकं विधिस्तु साङ्गप्रधानकर्मा-
र्हायमेवेति ।

काले खल्विति वचनस्य अयमर्थः विहिततिथौ कर्मानुष्ठाने
पूर्वांशादिप्रशस्तकाले कर्मांरभ्य तदधिरप्रशस्तकालेऽपि कर्म
समापयेत् न त्वन्यतिथेः कर्माण्यन्यतिथौ^१ तद्विधिविरोधादिति ।

एवं नक्षत्रस्थायेकदिनसमन्धे तद्दिन एव दिनद्वयसमन्धे तु
सन्देहे स्नानादौ युगमविधिः । उपवासे तु,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनासं याति भास्करः ।

तत्र वा युज्यते राम निशीथे मग्निना सह ॥

इति विष्णुधर्मवचनात्, रात्रिसमन्धेन व्यवस्था रात्रौ नक्षत्रस्य
वीर्यवत्त्वात् ।

यत्र तु विशेषोऽस्ति तत्र यस्तापि तिथिर्याह्या विशेषानुरोधा-
देव संग्रहाभावात् ।

अग्निपुराणे,—

नागविद्धा तु या पठौ शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशी विद्धा कुर्वन् जह्यात् पुराफलम् ॥

दमस्यैकादशी यत्र नोपोया सा भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुज्ज सा शुभा सर्वकामदा ॥

शिवतिथिरष्टमी । अत्र श्रवणयोगो विशेषः तदतुरोधाद्भुक्त-
तिथेरपि ग्रहणम् । यदा त्वभयदिने श्रवणयोगस्तदा युग्मा-
दरेणैव व्यवस्था ।

तथा वारयुक्तितथौ संग्रयाभावात् यस्तेऽपि कर्मानुष्ठानम् ।

यथा देवीपुराणे,—

यदा शुकचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।

तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कौर्त्तिता ॥

धानदानादिकं कर्म सर्वमत्तयमुच्यते ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दानं महाफलम् ॥

धानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

श्रमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण श्रवणादपि वाच्यम् ॥

श्रमावस्थां यदा वारो भवेद्भूमिसुतस्य च ।

गोशहस्तफलं दद्यात् धानमापेण जाह्नवी ॥

१ ग, पुस्तके, श्रवणयोगविशेषः ।

२ “ख ग” पुस्तकद्वये, दत्तं ।

श्रिनीवाक्षी कुहर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

श्रिनीवाक्षी षतुर्दशैयुक्ता अमावस्या व्यस्तापि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

शय्यात उत्थानमारभ्य मौनिना षतेत्यर्थः । अन्यथा वैद्यर्थात्
सर्वदैव स्नाने मौनविधानादिति ।

एवं बुधाष्टमीप्रतापपि ज्ञेयम् ।

वचनात्तु कचिद्व्युत्पत्तिरपि यद्वलम् ॥

यथा भविष्ये,—

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तथा, अन्तामे रोहिणीभक्ष्य कार्याष्टम्यस्तुगामिनीत्यादि
विशेषो वक्ष्यते ।

देवीपुराणे,—

युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमौचने न तत्र तिथियुग्मता ॥

एवं माघसप्तमीविहितं स्नानपूजादिकं यस्मिन् दिने अरुणो-
दयवेक्षायां सप्तमी तत्रैव कार्यं नात्र युग्मवचनावकाशः ।

यथा भविष्ये,—

सूर्योदयस्तुत्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेक्षायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

अथ यदा एकस्मिन् दिने रात्रिगेषे सप्तमी तत्रैव परदिन-
मभियाय तत्परदिनेऽपि किञ्चिद्वर्द्धते, तदा अरुणोदयवेक्षायां

दिनद्वये प्राप्तौ युग्मादरेण व्यवस्येति नेषित्, तन्न, तिथिद्वयस्यैक-
दिनमन्वयेनैव अयुग्मत्वं व्यस्तत्वं चावश्यं वाच्यं अन्यथा तिथियुग्मा-
व्यवस्था च भवति । दिनव्यवहारस्तु सूर्यादयात् परएव । तदुक्तं
सूर्यसिद्धान्ते ।

उदयादुदयं यावत् सावनाक्तः प्रकीर्तितमिति ।

ततश्चाक्षुषोदयवेला पूर्वदिनस्यैव तच्च च वर्तमाना सप्तमी सम्पूर्णा
परदिने किञ्चिद्विनिर्गताया एव सप्तम्या व्यस्तत्वं । एवञ्च सम्पूर्णायां
तिथौ निःसंगयानुष्ठानात् युग्मवचनाप्रवृत्तेः परदिमाक्षुषोदयवेला-
यामपि स्थानादिकं स्यात् ।

न च पूर्णतिथेरपि युग्मं प्रशङ्कं तिथ्योर्युग्मं महाफलमिति
वचनादिति वाच्यं, व्यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राशस्त्यकथनात्
तदेकवाक्यत्वात्, व्यस्ततिथिनिन्दा हि युग्मतिथिप्रशंसार्था ।

अतएव भविष्ये,—

पष्ठौषमेता कर्त्तव्या सप्तमीत्युक्ता, 'नाष्टमीयुतेत्युक्तं । न चात्र
व्यस्ततिथिनिषेधो विधीयते व्यस्ततिथेः शास्त्रतोऽपत्तिः वाक्यभेदा-
पत्तेर्द^१ नापि पर्युदासः युग्मतिथेर्विशेषत्वेन पर्युदासापभावात् ।

सामान्यप्राप्तौ हि पर्युदासः, तस्मात् युग्मतिथिविधेरर्थप्राप्तं
निषेधमनूय व्यस्ततिथिनिन्दा तदपेक्षया युग्मतिथिप्रशंसार्था,
अन्यथा पष्टिदण्डात्मिकां पूर्णां तिथिं विहाय परदिने किञ्चि-
द्विर्गतायां युग्मवचनात् प्रतादिकं प्रसज्येत ।

१ क., पुस्तके, नाष्टमीयुक्तं ।

२ ग., पुस्तके • भेदापत्तिः ।

वस्तुतस्तु एवमुभयदिने विशेषाभावादरुणोदयवेलायां यद्यपि
 स्थानदानादिकमाधाति तथापि कपास्ताधिकरणन्यायेन प्रथमोप-
 स्थितस्यैव ग्रहणात् परदिनारुणोदयवेलायां स्थानादिकमशास्त्रीयं
 किन्तु पूर्वदिन एव प्रतीतः ।

एवमपराहविहितप्रतेऽपि दिनदद्यापराह तिथिप्राप्तौ युग्म-
 वचनाद्भवस्या ।

रात्रिप्रतेत्वस्तुसम्बन्धात् विशेषमाह बौधायनः ।

उदयेतृपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मथाह्नयापिनी यास्या एकभक्तप्रते तिथिः ॥

दिनद्वयेत्वस्तुसम्बन्धे युग्मादरेण व्यवस्था ।

एकभक्तप्रते मथाह्नविहितैकभक्तनियम इत्यर्थः । उदये
 तृपवासस्येति पूर्वदिने किञ्चिन्मात्रव्यस्ततिथियोगः ततः पूर्ण-
 तिथिस्तामः परदिने तु किञ्चिन्मात्रतिथिस्तामस्तथापि पर-
 दिन एवोदयगामिन्यामुपवासो युग्मादरास्तु व्यस्ततिथियुक्तायां
 पूर्णाया ।

तथा भविष्ये,—

स्थानोपवासनियमे घटिकैकापि वेङ्गवेत् ।

सा तिथिः सफला ज्ञेया पितृर्षे चापराह्निकी ॥

घटिकार्द्धं चिभागं वा शन्यो दूषयते तिथिं ।

यश्चगव्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा ॥

यत्र तु षष्टिदृष्टात्मिका पूर्णा तिथिः परदिने च किञ्चि-
 स्मिर्गता न तत्र युग्मादरः किन्तु पूर्णायामेवोपवासः ।

यथाह पराग्रः ।

चिसन्धव्यापिनी^१ या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥

दिवारात्र्योः सन्धिः सन्ध्या, तासु तिसृषु सन्ध्यासु उदये
ऽस्तकाले परदिनोदयकाले च वर्त्तमाना षष्टिदण्डात्मिका या
तिथिः सैवोपोज्या, न तत्र परदिननिर्गमे युग्मादरः कार्यः,
यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्रागस्त्यात् । हरिवासरे एकादशान्तु
न पूर्णापहणं किन्तु तत्र वर्द्धितायामेव उपवासः परदिने वचनात्,
तथा प्रचेताः,—

पूर्णापेक्षादशौ त्याज्या दितयं^२ वर्द्धते यदि ।

द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

दितयमिति द्वादशेकादशौ न तु दशमेकादशौ, पूर्णा
त्याज्येति वचनात् पारणालाभे पारणयोग्यद्वादश्यालाभ इत्यर्थः ॥

आधुनिकासु युग्मपरतिथिषु सप्तम्यादिषु व्यस्ततिथियोगेऽपि
यद्युदयास्तयातिस्तदा तत्रैवोपवासः चिसन्धव्यापिनीतिवचनादि-
त्याहुः, तन्मन्दं, चिसन्धपदानन्वयात् ।

न च मध्याह्नकालोऽपि सन्ध्या अग्रद्वार्षत्वात्, चिसन्धं यः
पठेन्नित्यमित्यत्र तु नित्यपदान् सन्ध्योपासनकालत्रयलक्षणा, नचात्र
तथा प्रमाणाभावात् किञ्च अन्यत्र हरिवासरदिति प्रतिप्रसवो
न सङ्गच्छते ।

१ क चिद्विज्ञप्तपुस्तके यथाह पारस्कर ।

२ ख, ग, पुस्तकद्वये द्वितीयं ।

यच्च हरिवापरो द्वादशीतिव्याख्यातं तदप्यशुद्धं । अक्षमाश्रित्य
तिष्ठन्ति सर्वे पापा हरेर्दिने इत्यादिश्चनेकमुनिवचनेष्वेकादशी-
परतयोक्तेः ।

यद्भूतं दिवा कियद्वापौ कियत् क्रियते तद्भूतं दिवाराशि-
योगिन्यामेव तिस्रौ कार्यं नलेकयोमिन्यां विहितकास्तासाभात्
अतएव न तत्र युग्मादरः संग्रहाभावात् ।

यथा वायुपुराणे,—

दिवाराशौ व्रतं यच्च एकैव तिस्रौ स्मृतम्^१ ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ॥

यथा मनोरथदितीयायां दिवा वासुदेवार्चनं सन्ध्यायां चन्द्रो-
दयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

देवमभ्यर्च्य पुण्यैश्च धूपदीपानुलेपनैः ।

उद्यतश्च च बालेन्दोर्दद्यादर्थं समाहितः ॥

नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

असंगते न भुञ्जीत व्रतमद्भयाम्बरः ॥

अस्तव्रते चन्द्रे, अथवा युग्मादरो विधावेव न तु तिथिस्वरूप-
माचोद्देशविहिततैलमांसादिनिषेधेऽपि

निमित्तं कालमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः कालमाचरे ॥

इति गृह्यपरिमितवचनात् ।

ज्ञातव्यत्वात् पितृकृत्यस्यापि ग्रहणं प्रकरणाद्यभावेन सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् । न च तथाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नचचं देवदेवेश तिथिश्चाहुर्विनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच ।

या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कस्यांश्चि कुर्वीत द्वाघटद्वौ न कारणम् ॥

या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः ।

तथा कस्यांश्चि कुर्वीत द्वाघटद्वौ न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्षाष्टा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्षाष्टा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे सत्ययुगवासप्रश्ने तथा कस्यांश्चित्युप-
संहारे वज्रवचनात् सकलदैवकृत्ये शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवसादर्श-
नात् । तत्तुल्यानेन देवत्ववचनद्वयेऽपि संशये शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदधास्तुत्यन्वेन व्यवसानियमात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनैकवाक्यतया देवत्ववचनस्यापि दैव-
कृत्यपरत्वमस्त्विति वाच्यं, विष्णुधर्मवचनस्य दैवकृत्यमादायैकदेश-
कौत्तनपरत्वेनोपपत्तौ देवत्ववचने आदिपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिन्नेभ्योऽपराद्धो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥

इति गृह्यपरिशिष्टेनाथैकदेशकौत्तनपरतया देवत्ववचनस्य
कृष्णपक्षोपपितृकृत्ये स्मरुक्षितत्वाच्च कृष्णपक्ष एवापराद्धे पितृकृत्य-

विधानात्, तिथिदैवे पित्रकृत्यसंग्रहे विग्रेषाश्रवणात्^१ दैवकृत्यवत्
यवस्याया न्याय्यत्वाच्च एकस्य दुष्टन्यायात् ।

तथाच निगमपरिग्रिष्टम् ।

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता निधमादिषु ।

एकोदिष्टादिदृष्ट्यांदौ दृष्टिह्रासेन चोदना ॥

चन्द्रस्य दृष्टिह्रासेन शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन चोदनाविधि-
रित्यर्थः ।

तथा कालविवेके पित्रकृत्यं प्रकाशयौधायनः ।

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात् पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः चयं याति तदा स्यादस्रकालिकी ॥

एतेन पित्रकृत्यसंग्रहे कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यदृष्ट्यात् शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव श्राद्धमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

एवं दैवे कर्मण्युदयगामिनी पौत्रे कर्मण्यस्तगामिनी तिथि-
रिति संवत्सरप्रदोषवस्यापि निरस्ता । पूर्वोक्तानेकमुनिवचन-
विरोधात् ।

यत्तु,—

दैवे^२ कर्मणि सन्नाप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सफला ज्ञेया पित्रर्चे चापराश्रिकी ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

तस्यायमर्थः,—

अभ्युदितो रविरित्यनेन पूर्वाह्णे लक्ष्यते रव्युदयस्य पूर्वाह्णेना-
विनाभावात् । यस्यां तिथौ पूर्वाह्णलाभः सेत्यर्थः । लक्षणाबीजश्च
पूर्वाह्णानेकमुनिवचनविरोध एव । अतएव पित्रर्षे चापराह्निकीत्य-
पराह्णमात्रमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहुमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

यद्यपि मातृप्रधानं आहुं मातृकमिति दुत्पत्त्याऽन्वष्टकाआहुं
द्विज्जिआहुश्चोच्यते, तथापि प्रातर्द्विनिमित्तकमिति पृथक्वचनात्
मातृकमन्वष्टकाआहुम् ।

पूर्वाह्णे, श्रुक्ते दिनस्य द्वितीयभागे ।

यथा पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः
पितृणामिति ।

न च सङ्ख्यपरतया पूर्वाह्णपदव्याख्यानं केषाञ्चिदुक्तं^१ तत्र
शङ्कभावात् लक्षणाबीजाभावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य पृथगुपादानमेव लक्षणाबीजमिति वाच्यं
प्रातःपूर्वाह्णपदयोर्व्यापकभावेनार्थभेदाद्विषयभेदाच्च विरोधाभावात् ।

अपराह्णे च पैतृकमिति अवापराह्णपदद्वयं ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चधा-
विभक्तपारिभाषिकापराह्णमध्याह्णविययं प्रातःपदसमभिव्याहारात्
परिभाषावत्ताच्च ।

यथा प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्तौन् सङ्ख्यस्तावदेव तु ।

मथाऋक्षिमुहूर्तः स्यादपराहस्ततःपरम् ॥

सायाऋक्षिमुहूर्तः स्यात्तत्र आहुं न कारयेत् ।

राघभी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मासु ॥

सर्वकर्मासु दानदानादिष्वपीत्यर्थः । पैटकं कृष्णपञ्चपार्श्व-
आहुम् ।

यथा वायुपुराणे,—

शुक्लपञ्चमे पूर्व्यां च आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपञ्चापराह्णे तु रौहिण्यन्तु^१ न क्षवयेत् ॥

यत्र युगाष्टकादौ विग्रिथ्य प्रशस्तकाक्षो नोक्तः तद्विषयमिदं
[वचनं]^२ एकोद्दिष्टद्व्यष्टकासु तु पूर्वोक्त एव विग्रेयः ।

तथा नित्यश्राद्धे ।

पश्चिमे च ततो भागे संविभागो यथाहृतः ।

इति द्वापेण द्वापञ्चभागो विग्रिष्योक्तः ।

शरीतेनापि तीर्थे द्रव्योत्पत्तौ च सत्यं आहुं विधीयत इति
तीर्थप्राप्त्यादियुद्धेषु पापान्नन्तरकाक्ष एवोक्तः । संक्रान्तौ च
पुण्यकाक्ष एव विग्रेयः । एवञ्च शुक्लपञ्चे क्रियमाणं पार्श्वश्राद्धं
पूर्व्यां च श्रुत्युक्ततृतीयभागे कृष्णपञ्चे च ।

अपराह्णे तु पैटकमिति पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतया ब्रह्मपुराणो-
क्तपञ्चधाविभक्तेऽपराह्णकाले कर्त्तव्यम् ।

यत्तु शुक्लकृष्णपञ्चपुरस्कारेण विहितं आहुमिति कैश्चिदुक्तं,

१ ख, ग, पुस्तकद्वये रौहिण्यन्तु ।

२ ग,, पुस्तके [ ] चिह्नितपदं नास्ति ।

तन्मन्दं, साग्निकर्त्तव्यपार्वणविधिकर्मावसरिकश्राद्धे पार्वणपौर्ण-
मास्यादौ^१ च शुक्लकृष्णपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् काल-
व्यवस्था न^२ स्यात् ।

अस्मन्मते तु पक्षभेदादस्ति पूर्वापराह्यवस्थितिः । अशक्तौ
तु पूर्वाह्नसोत्तरावधिमपराह्नस्य पूर्वावधिश्चाह रौहिणमिति
रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवममुहूर्त्तं व्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं पूर्वाह्न-
श्राद्धकर्त्ता न लङ्घयेत् तत्परतो न कुर्यादप्रशस्तत्वात् । एवमप-
राह्नश्राद्धकर्त्ता रौहिणं न लङ्घयेत् रौहिणात् प्रभृत्येव कुर्यात्
अपूर्वकाक्षस्याप्रशस्तत्वात्, तेन शुक्लपक्षे प्रथममुहूर्त्तादूर्ध्वं नवममुहूर्त्तं
यावत् प्रशस्तः कालः तन्मध्ये पञ्चममुहूर्त्तं यावदतिप्रशस्तः कृष्ण-
पक्षेऽष्टममुहूर्त्तादूर्ध्वं सुहर्त्तचतुष्टयं प्रशस्तं नवममुहूर्त्तादूर्ध्वं "सुहर्त्त-
चयमतिप्रशस्तमिति । विस्तारस्तु श्राद्धकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

मध्याह्नपिष्टकृत्ये तथं विशेषः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।

४ कालः कृतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमवयम् ।

इति ज्ञातातपवचनात् ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

इति गौतमवचनाच्च ।

१ ख,, ग,, शुक्लपक्षे पौर्णमास्यादौ ।

२ ख,, शुक्लपक्षे नस्यादित्यत्र नकारो नास्ति ।

३ ग,, शुक्लपक्षे रौहिणमिति ।

४ ग,, "सुहर्त्तात्परं ।

यत्र दिने कुतपरौहिण्योर्विग्रेपतो लाभस्तद्दिने एकोद्दिष्टम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्नान्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदक्षचारम्भो विग्रियते ।

अतएव धारोतः,—

मध्याह्नथापिनौ या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कर्म प्रकुर्वीत ह्यमष्टद्वौ न कारणम् ॥

नचैतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यं ।

चिमुहूर्त्तां च कर्मन्वा पूर्वादर्शा च वङ्गचैरित्यनेन पितृकृत्य-
मुपक्रम्य धारोतेनोक्तात्, संग्रहे युग्मवचनेन शुक्लपक्षे तिथिपञ्चा-
इत्यादिना च देवकृत्यस्य यथास्थं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नानुष्ठेयदेवकृत्यपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदं अयुग्मदेवकृत्ये पितृकृत्ये त्वेकोद्दिष्टे शुक्लपक्षपार्वणे उभय-
दिने पूर्वाह्नादिलाभे मध्याह्नयोगिन्यामेव तिथौ कार्यं उभय-
दिने तु मध्याह्नयोगितिथिलाभे शुक्लकृष्णपक्षभेदादुदयान्तसमन्धेन
व्यवसेत्याहुः ।

उभयदिने तु कुतपरौहिण्योर्लाभेऽलाभे वा शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदयान्तसमन्धेनैकोद्दिष्टमित्युक्तमेवेति ।

कालविवेकस्त एकोद्दिष्टे पूर्वाह्निविहितस्याह्ने च उग्रनोवचना-
ज्ञवस्थामाह । यथोक्तनाः ।

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्वदपों परौ कार्या हिंसा स्यात् पूर्वकालिकौ ॥

खर्वः समता दर्पो वृद्धिः हिंसा वृष्टिः । तदप्यशुद्धं पूर्वोक्तदेव-
स्त्राद्यनेकमुनिवचनविरोधाच्चन्द्रोगपरिशिष्टवचनैकवाक्यतया दर्श-
नशुद्धविषयमुग्रनोवचनमिदम् ।

यथा 'छन्दोगपरिशिष्टम् ।

यदा चतुर्दशीयामन्तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावस्या क्षीयमाणा तदैव आहुमिष्यते ॥

वर्द्धमानाममावस्यां लहयेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीनधिकाम् वापि पित्र्यश्रुततो भवेत् ॥

सन्निध्या या चतुर्दश्याममावस्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वितां तां विदुः केचिदुपेधमिति चापरे ॥

सन्निधितेतिवचनं सन्निध्याविषयं उभयदिने तुल्यपरिमाणा
सन्निध्या चतुर्दश्यामिया पूर्णा पूर्वदिनसम्बन्धिनी या अमावस्या तां
खर्वितां निन्दितां किन्तु परमेव प्रशस्तां केचिदाहुः ।

अन्ये तु उपेधं पूर्वामेव भजध्वमिति मन्यन्ते इत्यर्थः ।

दर्शनशुद्धवस्थाविशेषस्तु आहुकौमुद्यां द्रष्टव्यो विस्तरभयाद्-
क्षोपेक्षितः ।

तदयं वाक्यार्थः ।

युगमवचनाविषये दैवकृत्ये पित्र्यकृत्ये च शुक्लकृष्णपक्षभेदाद्भावस्था ।

तत्रापि यत्र विशेषोऽस्ति न तत्र पक्षभेदविधायकवचनावकाशः
संग्रह एव वचनमवृत्तेः । तेन दशहरादशम्यादौ यदा एस्ताभौम-

वारादियोगस्तदैव स्यानादिकं तथा पूर्व्याद्विपि मघाचयोदगीयोगे
दर्शयाद्धानुष्ठानं रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव आद्वकालत्वात् ॥

इदानीं यान्युच्चावचानि युग्मविषये वचनानि तानि यथावयं
प्राख्यायन्ते ।

युग्मानीतिवचनमुभयपक्षसाधारणमविशेषात् । अतएव तदैव
परवचने छप्पपक्षे त्रयोदशीत्यनेन तन्मात्रविशेष उक्तः ।

स्कन्दपुराणम्,—

प्रतिपत्सुखी पाक्षा या भवेदपराश्रिकी ।

सत् सुख आदिभागो यस्याः सा ससुखी अमावस्यायुक्तेत्यर्थः,
तदेव स्पष्टयति चेति अपराश्रिकी अस्तगामिनीत्यर्थः ।

पक्षुः,—

प्रतिपत्सद्वितीया चा द्वितीया^१ प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च द्वितीया सा फलप्रदा ॥

इत्यापस्तम्भनामकं वचनं यदि साकरं स्यात् तदा गृह्यपरि-
शिष्टवचनविरोधात् साऽफलप्रदा इत्यकारप्रत्ययेण व्याख्येयम् ।

पेठीनसिः,—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चतुर्दशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या ससुखी तिथिः ॥

ससुखी पूर्वविद्धा दशम्यत्र कृष्णा कृष्णपक्षे तिथिर्माहेति
वचनैकवाक्यत्वात् । चतुर्दश्यप्यत्र कृष्णा कृष्णपक्षे त्रयोदशीति
प्रागुक्तपरिशिष्टवचनात् प्रतिपच्छुक्तेव युग्मवचनात् ।

यच्च ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्द्वितीया च चयोदशी ।

चतुर्दशी उपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्युत्तरां तिथिम् ।

इति दृष्टदग्निष्ठनामकं वचनम् ।

तस्यायमर्थः,—

द्वितीयादयस्त्रिययः स्ववेधात् स्वसंयोगात् पूर्वोत्तरे तिथौ यथायथं हन्युः यथा द्वितीया स्ववेधात् पूर्वां प्रतिपदं कश्चिदुत्तरां रक्षाद्वितीयां युगाद्याद्वितीयाश्च वक्ष्यमाणविशेषवचनात्तथा पञ्चमी उत्तरां षष्ठीं कश्चित् पूर्वां चतुर्थीं विनायकव्रतविषयां वक्ष्यमाणवचनात्, द्वितीया पूर्वोत्तरे नवमेकादशौ चयोदशी श्रुता पूर्वोत्तरे द्वादशीचतुर्दशौ यथा चतुर्दशी कृष्णा उत्तरासमावस्यां कश्चित्तु पूर्वां चयोदशी ।

यथा राजमार्तण्डे,—

चयोदश्यां नवम्यां यो देवानिष्टान् प्रपूजयेत् ।

नियतात्माप्युपवसेत् स सभेदीप्सितं फलम् ॥

एतद्विषयैव चतुर्दशीवेधनिन्दा, उपवासेहन्युरित्यभिधानात् तथा सप्तमीत्तरासप्तमीमेवेत्यर्थः ।

अतएव शङ्करगीतायाम्,—

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा चयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धायमावास्या न याद्या मुनिपुङ्गवैः ।

यत्तु,—

द्वितीया च न कर्त्तव्या द्वितीयावस्थिता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं तत् रम्भाद्वितीयाव्रतविषयम् ।

तदुक्तं तत्रैव ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु द्वितीयां दिजवत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

गणयुत्तर्यी तेन युक्ता इत्यर्थः ।

अतएव शिवरहस्ये,—

अष्टम्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्त,—

द्वितीयाग्रेषसंयुक्तां रम्भाख्यां ददते तु यः ।

स याति नरकं घोरं काष्ठसूचं भयानकम् ॥

तथा,—

चतुर्थीसंयुता कार्या द्वितीया च चतुर्थिका ।

द्वितीयया युता चैव पञ्चम्या नैव कारयेत् ॥

चतुर्थीसंयुता द्वितीयेति रम्भाव्रतविषयं द्वितीयायुता चतुर्थीति

विनायकव्रतविषयम् ।

अतएव,—

चतुर्थीं भणनायस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मातृतिथिस्तृतीया । स्कन्दपुराणे,—

१ ख, पुस्तके अतएवेत्यत्र इति ।

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदायिनी । --
पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीरुहिता विभो ॥

यत्तु,—

पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या वक्ष्या युक्ता तु नारद ।
न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

तत् भिन्नश्रुतिकल्पनाभयात् युग्मवचनविरोधाच्च तदेकवाक्यतया
अपुनरेत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्येयम् । अतएवोत्तराद्धं सङ्गच्छते, अन्यथा
इयोर्दयोः परस्परसम्बन्धता स्यात्, महार्णवे तु वक्ष्ययुक्तेति स्पष्टमेव
लिखितं व्याख्यातञ्चेति ।

मदनपारिजाते नागपञ्चमीविषयतया व्याख्यातं श्रवणात् ।
स्कान्दे,—

नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।
पञ्चमीसंयुता सा तु कार्या धर्मार्थदायिनी ॥

विष्णुधर्मै,—

एकादश्याष्टमी षष्ठी पौर्णमासीचतुर्दशी ।

अमावस्या द्वितीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

पौर्णमास्याः पूर्वचतुर्दशी पौर्णमासीचतुर्दशीति समस्तं पदं
शुक्लेत्यर्थं इति व्याख्यातं कालविवेके । कश्चित्तुर्थाचतुर्दशीति
पाठः । स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुतैव कार्या ।

ब्रह्मवैवर्त्त,—

ऋण्याष्टमी

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तियन्ते पारणं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

पथ्येकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

पञ्चमी परविद्धा च नोपोयं तिषिपञ्चकम् ॥

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तमीसहिता सेयं न कर्त्तव्या ग्निस्त्रिध्वज ॥

अष्टम्या नवमी मिथ्या नवम्या चाष्टमी तथा ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

पूर्णिमा परविद्धा चेति क्वचित् पाठः ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि न चाष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥

परतो नवमीधुक्तेत्यर्थः ।

यत्तु,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुचचित् ॥

इति वचनं, तदमूलमेव साकरत्नाभिमाने रोहिष्ठाष्टमीविषयं

भनत्थम् ।

पद्मपुराणे,—

नवम्येकादशी चैव दशाविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वज्र्मा विग्रेषेण गङ्गाग्नः सुरथा यथा ॥

यत्तु,—

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । :

दशमी च प्रकर्त्तव्या सदौर्गा चैव सर्वदा ॥

इत्यापस्तम्बवचनं तत्कृष्णदशमीविषयं कृष्णपक्षे तिथिर्मास्येति वचनात् ।

दुर्गातिथिर्नवमी । एकादशीव्यवस्था तु वक्ष्यते ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।

भूतविद्धा प्रकर्त्तव्या दर्शपूर्णा सदाशुभा ॥

कृष्णपक्षे त्रयोदशीति प्रागुक्तपरिशिष्टवचनम् । शुक्लचतुर्दशी अमावस्या च परद्युतैत्र याज्ञा युग्मवचनात् ।

जावास्त,—

नागविद्धा च या यष्टी भातुविद्धो महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धाभिषस्ता मलिनाः सुताः ॥

नागः पञ्चमी, भातुः सप्तमी, महेश्वरोऽष्टमी, कामस्तयोदशी-
त्यर्थः । चतुर्दशी अत्र शुक्ला ।

अथ सामान्यतिथिमासोद्देशविहितानि कर्माण्युच्यन्ते । वैशा-
खादिमासविशेषाङ्कितानि तु पञ्चादभिधास्यन्ते ।

अथ प्रतिपत्कृत्यम् ।

भविष्ये,—

तिथीनां प्रवरा यस्माद् ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

प्रतिपादिता पदे पूर्वं प्रतिपत्तेन शोच्यते ॥

अग्निमिद्धा च ऊला च प्रतिपद्यमितं धृतम् ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

गारुडे,—

वैश्वानरः प्रतिपदि कुवेरः पूजितोऽर्षदः ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रतिपद्येकभक्तागौ समान्ते कपिलप्रदः ।

वैश्वानरपदं याति त्रिखिप्रतमिदं सप्तम् ॥

अविशेषादुभयपक्षप्रतिपदि प्रतिमासं कार्यं, समान्ते वत्सरान्ते ।

अथ द्वितीयाहृत्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणस्तु द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् ।

भोजयिष्या च विद्यानां सर्वाणां पारगो भवेत् ॥

अथ द्वितीयाहृत्यम् ।

भविष्ये,—

द्वितीयायान्तु वित्तं वित्ताख्यो जायतेऽर्चयन् ।

क्रपादिव्यवहारे च क्षाभो बद्धगुणो भवेत् ॥

मात्स्ये,—

फाल्गुनादिद्वितीयायां श्रयनं यस्तु वर्धयेत् ।

समान्ते श्रयनं दद्यात् भृक्षद्वोपस्करान्वितम् ॥

सम्पूज्य विप्रमियुनं भवानी प्रियतामिति ।

गौरीलोके वसेत् कल्पं धौभाग्यमाप्नुयते ॥

शुक्लद्वितीयायां व्रतमिदं फाल्गुने आरभ्य प्रतिमासं वत्सर
पर्यन्तं कार्यं गौरीं चात्र देवता पूज्या अयनं ग्रय्या ।

मास्ये,—

अनघिसक्तमन्नाति द्वितीयायान्तु यः समान् ।

गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

समां वर्षं यावत् ।

अथ चतुर्थीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

गणेशः पूजितः कुर्याच्चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।

अविघ्नं विदिषो विघ्नो भवेत् कार्यं न कश्चित् ॥

देवीपुराणे,—

चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं भवेत् ।

तस्यां पूज्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिन्निषैः ॥

शिवो शान्तो सुखा राजन् चतुर्थीं चिविधा स्मृता ।

माघि भाद्रपदे शुक्ला शिवो लोकेषु विश्रुता ॥

तस्यां दानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।

भवेत् सप्तसहस्रितं प्रसादादन्तिभ्यो नृप ॥

यास्त्वस्यां कुरुगार्हपत्यं पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।

शुद्धाञ्जलवर्षापूर्पैः शत्रुं शशुरमेव च ॥

ताः सर्व्वाः सुभगाः स्युर्वै विप्रोऽष्टानुमोदनात् ।

माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी मदीपते ।
 सा शान्ता शान्निदा नित्यं शान्तिं कुर्यात् सदैव हि ॥
 स्नानदानादिकं कर्म तस्यां सर्व्वं कृतं विभो ।
 भवेत् सप्तसप्तशतितं प्रसादादन्तिनो नृप ॥
 कृतोपवासो यस्त्वस्यां पूजयेदिद्विनाशकम् ।
 तस्य होमादिकं कर्म भवेत् साक्षिकं नृप ॥
 विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरु नृप ।
 गुह्यलक्षणैर्वीर सुभगाः स्त्रुः कुह्वर ॥
 यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखानामेति कीर्त्तिता ॥
 स्नानदानादिकं कर्म सर्व्वमवयमुच्यते ।
 गणेशे कारयेत् पूर्णा लङ्कुकादि प्रदापयेत् ॥
 चतुर्थ्यां विद्वनाग्राय सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥
 दन्तिनो गणेशस्य, गुरु यशुयशुरौ ।

विनायकचतुर्थीप्रतिमाह भविष्ये ।

चतुर्थ्यान्तु नरो राजन् निराहारो व्रतान्वितः ।
 दत्त्वा तिलान्नं विप्राय स्वयं भुङ्क्ते तिलौदनम् ॥
 वर्षद्वये समाप्तिर्हि व्रतस्यास्य यदा भवेत् ।
 विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति वरमौषितम् ॥

प्रतिमिदं विशेषानभिधानादुभयचतुर्थ्यां प्रतिमासं वर्षद्वयं कार्य्यं
 विनायकनामा गणेशस्य पूज्यः, तिलौदनं ब्राह्मणाय दत्त्वा तेनैव
 पारणा कार्य्यं ।

ज्योतिषे,—

चतुर्थी भौमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

अमा वै सोमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

भविष्ये,—

शुक्लाङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।

अद्भुता आद्भुतदिनो ॥ स प्रेतोऽभिजायते ॥

अङ्गारकचतुर्थीत्रितमाह मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थाङ्गारकदिनं यदा भवति मानव ॥

मृदा खानं तदा कुर्यात् पद्मरागविभूषितः ।

अग्निर्मूर्ध्ना दिवो मन्त्रं जपन्नास्ते उदङ्मुखः ॥

शुक्लसुष्णीं शुक्लं भौममास्ते भोगविवर्जितः ।

अपाकमित आदित्ये गोमयेनोपलेपयेत् ॥

प्राङ्मुखं पुष्पमालाभिरक्षताङ्गिः समन्ततः ।

अभ्यर्च्याभिलिखेत् पद्मं कुङ्कुमेनाष्टपत्रकम् ॥

कुङ्कुमस्थायभावे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥

चत्वारः करकाः कार्या भक्ष्यभोज्यसमन्विताः ।

तण्डुलै रक्तशालेयैः पद्मरागैश्च संयुताः ॥

गन्धमाल्यादिकं सर्वं मङ्गलाय निवेदयेत् ।

सुवर्णशृङ्गीं कपिलामषार्घ्यं

रौप्यैः खुरैः कांश्चदुष्टां सवस्त्राम् ।

धुरन्धरं रक्तमतीवधौम्यं

धान्यानि सप्ताम्बरसंयुतानि ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
 सौवर्णमत्यावतवाज्रदण्डम् ।
 चतुर्भुजं हेममयेऽथ ताम्रे
 स्थितं गुडस्थोपरि संनियुक्तम् ॥
 सामसुरजाय जितेन्द्रियाय
 कुटुम्बिने दम्भविवर्जिताय ।
 समर्पयेद्विप्रवराय भक्त्या
 कृताञ्जलिः पूर्वमुदीर्य मन्त्रम् ॥

भूमिपुत्र महातेजः खेदोद्भव पिनाकिनः ।
 ह्यार्थी त्वां प्रयत्नोऽस्मि गृह्णामि नमोऽस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन दत्तार्थं रक्तचन्दनवारिणा ।
 ततो विश्वरं पूज्य रक्तमाख्याम्वरादिभिः ॥
 दद्यात्तेनैव मन्त्रेण धौमं गोमिथुनाम्बितम् ।
 शय्याञ्च शक्तितो दद्यात् धर्मोपस्करसंयुताम् ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विसर्ज्य दिजपुङ्गवम् ।
 मन्त्रमक्षरलवणमश्रीयाद् दत्तसंयुतम् ॥
 भक्त्या यक्ष पुमान् कुर्यादेवमङ्गारकाष्टकम् ।
 चतुरो वा सहाराण यत्पुष्पं तददामि ते ॥
 रूपसौभाग्यसम्पन्नः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
 विष्णौ वाथ शिवे भक्तः सप्तदीपाधिपो भवेत् ॥
 सप्तकल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

अङ्गारकदिनं सङ्गलवारः करकाः पाचविशेषाः ।

र्हिताष्टदलपद्ममध्ये वक्ष्यमाणसुवर्णप्रतिमां हेमपात्रे ताम्रपात्रे वा
 संक्षाय्य गुडोपरि सूर्योऽस्तङ्गते रक्तग्राखितण्डुलनानाविधभक्ष्यभो-
 ज्यसमन्विताभित्ततट्टभिः करण्डिकाभिः रक्तगन्धमाल्यादिभिश्च
 मङ्गलं पूजयेत् । ततः कपिलां रक्तवर्णं धुरन्धरं वृषश्च सप्तधान्यानि
 च वस्त्रसंयुतानि मङ्गलप्रौतये पूर्वमक्षमग्निर्मूर्द्ध्नि मन्त्रमुदीर्य
 सामगवाक्ष्णाय दत्वा रक्तचन्दनमिश्रजलेन भूमिपुचेत्यादिमन्त्रेण
 मङ्गलार्घ्यं दत्वा मङ्गलं विसृज्य काञ्चनप्रतिमादिकं शय्याश्च
 सामगवाक्ष्णाय तेनैवाग्निर्मूर्द्ध्नि मन्त्रेण दत्वा ब्राह्मणं विसृज्य
 रात्रौ हविष्याद्यं भुञ्जीत एवं वाराष्टकं वारचतुष्टयं वा व्रतं
 कुर्वीत ।

वारचतुष्टये सप्तद्वीपाधिपो भवेदित्यनां फलं, वाराष्टके तु
 सर्वमेवोक्तं फलमिति ॥

अथ पञ्चमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

मागानिष्टाश्च पञ्चम्यां न विपैरभिभूयते ।

क्षियश्च क्षमते पुत्रं त्रियश्च परमां क्षमेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

क्षत्रीमभ्यर्घ्यं पञ्चम्यामुपवासौ भवेत्तरः ।

समानो हेमकरुसं दद्याद्धेनुसमन्वितम् ॥

स वैष्णवं पदं याति क्षत्रीर्जस्रानि जन्मनि ।

एतच्छ्रीव्रतं नाम दुःखप्रोकम्निनाशनम् ॥

समान्ते । वत्सरान्ते ।

अथ पठीदृत्यम् ।

भविये,—

सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु दिजः पष्ठ्यां प्रजायते ।

मेधावी ह्यसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥

अथ सप्तमीस्तयम् ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षे सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तच्च दत्तं महाफलम् ॥

स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविये,—

शुक्लपक्षे सप्तम्यां यदा मङ्गलमते रविः ।

तदा महाजया सा स्यात् सप्तमी भास्करप्रिया ॥

स्नानं^१ दानं जपो होमः पित्रदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं पुण्यं भास्करस्य मतो यथा ॥

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्चन्तु करो भवेत् ।

तदा सा स्यान्महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी^२ ॥

तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभातुं दिवाकरम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये स्नानदानं ।

२ ख, चिद्धितपुस्तके पापनाशिनी ।

यद्योपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
 करो हस्ता चित्रभानुनामानं दिवाकरमित्यर्थः ।

तथा,—

शुक्लं शुक्लपत्रस्यां संक्रमः स्याद्यदा रवेः ।
 महामहेति सा प्रोक्ता विजया नाम सप्तमी ॥
 महापातककोटिघ्नी सूर्यग्रहग्रतैः समा ।
 स्नानं दानं जपः श्राद्धं देवताविप्रपूजनम् ॥
 भवेदनन्तगुणितं तत्सर्वं नात्र संशयः ।
 अष्टमभ्यर्च्य देवेशमादित्यं जगतां पतिम् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति सूर्यसायुज्यमाप्नुयात् ।
 तद्योपवासं कृत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अर्घ्यं दत्त्वा यथावच्च सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तथा,—

शुक्लपत्रस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वशुक्लोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 कृष्णपत्रस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वरक्तोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ।

तथा,—

‘महीमुपोऽथ यः सम्यक् सप्तम्यामर्चयेद्भविम् ।

१ महीमित्यत्र ख पुस्तके यद्याम् ।

ननुच्यतामर्कभक्तः सूर्यं प्राप्नोति चेष्टितम् ॥

पट्या^१ यो नियतो भूत्वा सप्तम्यां विधिवद्भवति ।

सम्बुध्योपवसेत् सोऽपि सुमुच्येष्टितं फलम् ॥

षष्ठीयुक्तसप्तम्यामुपोष्य सप्तम्यां रविमभ्यर्च्य वाञ्छितं प्राप्नोति,
सुमुच्यते पट्या नियताशरो भूत्वा सप्तम्यामभ्यर्च्योपवासकृत्वा
ईष्टितं मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः ।

मात्स्ये,—

सप्तम्यां नक्तमुक् दद्यात् समान्ते गां पयस्विनीम् ।

सूर्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

अथ सुद्धर्त्तानं दिनं नक्तं सौरव्रतत्वात् ।

मात्स्ये,—

आत्मदिगुणच्छायायां यदा सन्तिष्ठते रविः ।

सौरं नक्तं विजानीयादन्यत्र निशि भोजनम् ॥

आत्मनो दिगुणं छाया सुद्धर्त्ताने दिने भवति ।

अतएव भविष्ये,—

नक्षत्रदर्शनाक्षरं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

सुद्धर्त्तानदिनं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्मृतिषमुच्ये,—

अर्कायं शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं फलद्याश्रुते

सूत्रं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् ह्येकभक्तं तथा ।

चौरं वाय्वशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्दमूनि क्रमात्
कृत्वा वत्सरसप्तमीरभिमतं वारे त्वेराश्रुयात् ॥

घृताशनमपि कर्त्तव्यमिति शेषः ।

एतच्च माघसप्तम्यामारभ्य शुक्लसप्तम्यां सूर्यमभ्यर्च्य क्रमादकां-
दिकं भुक्त्वा वत्सरपर्यन्तं कार्यम् । रविव्रते तु माघप्रथममारभ्य
प्रतिरविवारमर्कमभ्यर्च्य क्रमादुक्तद्रव्याणि भुक्त्वा वर्षपर्यन्तं कार्यम् ।
तथापि सुहृत्तानादिनं नक्तं एकभक्तन्तु मथाह्ने कार्यमिति प्रागुक्त
मेव । अयमेव पाठः स्रुतिसमुपयक्ताल्लिवेकादिषु लिखितः ।
अन्ये तु पाठान्तरं पठन्ति तदप्रमाणम् ।

तथा,—

गोधूममाषमधुमैयुनमद्यमांस
पाषाणपाचयवयष्टिक^१कांस्यपाचम् ।
अभ्यञ्जन -- तिष्ठाद्य विवर्जयेद्यः
सोऽभीक्षितं लभति सप्तसु सप्तमीषु ॥

एतदपि माघसप्तम्यामारभ्य सप्तसु^२ शुक्लसप्तमीषु सूर्यमभ्यर्च्य
निधताक्षरो गोधूमादौनि सर्वाणि विवर्जयेत् ॥

अथाष्टमीकृत्यम् ।

मास्थे,—

नक्ताशी अष्टमीं यः स्यात् वत्सरान्ते च घेनुदः ।
पौरन्दरं पदं याति सुगतिव्रतमुच्यते ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये यवयष्टिक० ।

२ ग, चिद्विवपुस्तके सप्तशुक्लसप्तमीषु ।

भविष्ये,—

कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति ॥
 चतुर्दक्षां तथाष्टम्यां पचयोः शुक्लकृष्णयोः ।
 योऽन्त्रमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरः शुचिः ॥
 यत्पुण्यमचयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनाम् ।
 तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति ॥

स्कन्दपुराणे,—

चतुर्दशीमष्टमीञ्च पचयोस्तभयोरपि ।
 अहोरात्रं क्षिपेद्यस्तु संवासरमग्रेयतः ॥
 स पुण्यकर्मणा युक्तः सर्वपापविवर्जितः ।
 न याति नरकं देवि यमस्य न स पश्यति ॥

भारते,—

अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
 उपोष्य व्याधिरक्षितो रूपवानभिजायते ॥

भविष्ये,—

अष्टम्यां पूजितो देवो गोभृतावरणी हरः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स यच्छतेऽखिलान् ॥

राजमार्तण्डे,—

शशिपुत्रसमायुक्ता शुक्लपक्षाष्टमी च या ।
 तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥
 पतङ्गे मकरे याते देवे जायन्ति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वज्रंयिता तु चैत्रकम् ॥

प्रसुप्ते तु जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृतं हन्ति पुरातनम् ॥

अग्निपुत्रो बुधः । शृङ्गपक्षेऽतिप्रागख्यपरम् अष्टमीं बुधवारेण
पञ्चयोदभयोर्धदेति गरुडपुराणवचनात् ।

पतङ्गे सूर्ये मकरे याते उत्तरायणस्ये माधवे जायतीति आ-
षाढेऽपि हरिश्चयनसम्भवादपुनरुक्तं सन्ध्याकाल इति निषिद्धसाया-
ङ्गाद्युपलक्षणम् ।

यत्तु महादेव उवाच,—

पौषे मासि यदा देवि शृङ्गाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कौर्त्तिता ॥

तस्यां ह्यन्नं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि व्रतसाहसिकं भवेत् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं तच्च व्रतविषयम् किन्तु स्नानदानादि-
विषयं व्रतस्योत्तरायणविधानात् ॥

अथ नवमौक्यम् ।

भविष्ये,—

नवम्यां नववर्षाणि राजन् पिष्टाग्रनो भवेत् ।

तस्य तुष्टा भवेद्देवी सर्वकामप्रदा शुभा ॥

व्रतमिदं पञ्चदशे कार्यं विशेषानभिधानात् पिष्टकञ्च नैवेद्यं
देयं स्वयञ्च पिष्टकं भोज्यं व्रतारम्भस्य महानवम्याम् ॥

यथा वाराहे,—

नवम्यां तु मदा पूज्या दुर्गा देवी समाधिना ।
 वरदा सर्वलोकस्य सर्वकामप्रदा शुभा ॥
 नवम्यां यस्तु पिष्टाग्नी भविष्यति च मानवः ।
 नारी वा तस्य सत्ययाः सर्वे कामा न संग्रहः ॥
 महाजनवम्यां प्रथमं कृतश्रामविधिर्नरः ।
 गृहीयात् परमं चेतत् सर्वकामप्रदं व्रतम् ॥

भविष्ये,—

योऽध्वमेकं न भुञ्जीत चण्डिकायतने नरः ।
 न याति परमं स्थानं यच्च सा चण्डिका स्थिता ॥
 चण्डिकायतने नवम्यान् ।

तथा,—

दुर्गां सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतीच्छया ।
 संशामे व्यवहारे च^१ मदा विजयमादिशेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नवम्यामेकभक्तश्च कृत्वा कन्यास्तु शक्तिः ।
 भोजयित्वा समी दद्यात् हैमकञ्चुकवामसी ॥
 हैमं सिंहश्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ।
 जन्मानन्दं स्वरूपः साच्छत्रुभिद्यापराजितः ॥
 एतद्दीरघतं नाम नारीणाञ्च सुखप्रदम् ।

१ ख० पुस्तके विजये धैव ।

सर्मा वर्षं तदन्ते हेमकक्षुकं वासस्य कन्याभ्यो देयं हेमसिंह-
मात्रं विप्राय ।

अथ दशमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वव्याधिहरोऽर्क्षितः ।

नरकादुपगच्छैव समुद्धरति मानवम् ॥

अथैकादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

एकादश्यां प्रयत्नेन विष्णुदेवाः प्रपूजिताः ।

प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति मतिन्तया ॥

वाराहे,—

मार्गशीर्षे शुकपचादारभ्याम्बं विषक्षणः ।

एकादश्यान्तु नक्तने नरः कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्यामनग्निपक्वाग्री यो भवेन्नियतः शक्तिः ।

तस्यासौ धनदो देवसृष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

नक्तमनग्निपक्वाशनं वर्षं यावत् कार्यं धनदस्य पूज्यः ।

श्रीगोविन्दनखेन्दुप्रभाभिरन्तर्निराकृतध्वान्ताः ।

एकादशीव्यवस्थां विदुषां तोषाय सन्तनुमः ॥

गङ्गपुराणे पितामह उवाच,—

एकादशां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि ॥
 दशम्यैकादशी मिश्रा गान्धार्या समुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रघ्नं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 दशम्यैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
 दशम्यैकादशी यत्र तत्र सन्निहितोऽसुरः ॥
 ब्रह्मवाक्यविरोधेन सन्देशो जायते यदा ।
 द्वादशी तु तदा साक्षा चयोदशान्तु पारणम् ॥
 एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
 त्रिमिश्रां वाच कुर्वीत न दशम्या युतां कचित् ॥
 एकादशीकक्षापि स्यादुपोष्या द्वादशी तथा ।
 एकादशी द्वादशी च श्रेये चापि चयोदशी ॥
 त्रिमिश्रा सा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा शुभा ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्वन् पुराणश्रवणं नृप ।
 गदाधरं पूजयन् उपोष्यैकादशीदयम् ।
 रुक्माङ्गदो ययौ मोचमन्ये चैकादशीकृतः ॥
 इति गारुडे महापुराणे एकादशीमाहात्म्यम् ।

एषामर्थः फलकथने प्रवृत्त्युन्मुखतामापादयन्नाह मान्धातेति ।

तथाच वराहपुराणे,—

एतत्कृत्वा व्रतं व्रन्ति घोरपापानि मानवः ।
 पापक्षयादिष्णुभक्तो मोदते विष्णुना सह ॥
 व्रतमिदं नित्यं फलन्त्वानुपङ्गिकं सन्ध्यादिवत् ।

भविये,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सर्वे पापा^१ हरेर्दिने ।

स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥

एकादश्यां न भुञ्जीतेति नाद्यं रागप्राप्तभोजनमात्रनिषेधविधिः
अपरस्य व्रतविधिः काम्यः किन्तु उपवासरूपव्रतं कुर्यादिति नित्य-
व्रतविधिरेक एव विधिद्वयकल्पनागौरवात् फलन्तु आनुषङ्गिकम् ।
वक्ष्यति च । एकादशीमुपवसेदित्यादि उपवासपदन्तु अक्षोराचा-
भक्षणे शक्तं अन्यथा निषेधः कालमाचक इति वचनादेकादशी-
क्षणमतिक्रम्य भोजनं प्रसज्येत पर्वसु मांसादिनिषेधवत् । अतएव
एतत् कृत्वा व्रतं हन्तीति प्रागुक्तम् ।

तथा च भवियोत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच,—

एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा ।

कथं वा क्रियते तत्तु नियमो वाच कीदृशः ॥

कृत्वा वा किं फलं जन्तुः प्राप्नोति पुरुषोत्तम ।

अकृत्वापि किमाप्नोति पापं वा^२ मधुसूदन ॥

एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मे विभो ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि शृणु पार्थ कुलोदह ।

नित्यमेतद्व्रतं नाम^३ कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् ॥

१ म पुस्तके सर्वपापाः ।

२ क., पापं वै ।

३ म पुस्तके “नाम,” इति पदं नास्ति ।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ।
 एकादशीव्रतादन्यत्रास्ति पुण्यतमं भुवि ॥
 अपि पापमदृष्टाणि कुर्वन्नापि सदा नरः ।
 एकादशीं तिथिं सम्यगुपोष्य स सुखी भवेत् ॥
 रटन्तौ च पुराणानि श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 वाङ्मद्भिः सर्वदा सद्भिः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 बाल्यात्मभृति यत्पापं दग्धमुद्यतचेतसा ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 एकादशां न भोक्तव्यं पचयोद्भयोरपि ।
 भुञ्जन् सुरापानममं पापमाप्नोति मानवः ॥
 ब्रह्महन्तं सुरापानं स्त्रियनो गुरुतन्पितः ।
 निष्कृतिर्धर्मग्राह्यलोका नैकादशन्नभोजिनः ॥

एवञ्च व्रताङ्गतया द्वादशीचण्डारणानियमविष्णुपूजादिकमवश्यं
 कर्त्तव्यम् । एतत् सर्वं गदाधरं पूजयंश्चेति वक्ष्यमाणवचनव्याख्या-
 नावसरे विवेचयिष्यते ।

पचयोद्भयोरपौति गृहस्थव्यतिरिक्तवियम् । कृष्णपक्षे गृह-
 स्थस्य निषेधश्रवणात् ।

भविये,—

एकादशां न भोक्तव्यं पचयोद्भयोरपि ।

वनस्थयतिधर्मोऽयं शक्तामेव सदा गृही ॥

वनस्थयतीत्युपलक्षणं ब्रह्मचारिणोऽप्ययं धर्मः गृहिमात्रस्य विशेष-
विधानात् । शक्तामेवेति न कृष्णामित्यर्थः सदेति नित्यार्थम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

इन्दुचयेऽर्कसंक्रान्त्यां एकादश्यां सितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनान्वितः ॥

कूर्मपुराणे,—

१[संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च एकादश्यां गृहे तथा ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनचयात् ॥

वायुपुराणे,—

संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्यान्तु कृष्णायां ज्येष्ठपुषो विनश्यति ॥

भविष्ये,]—

संक्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशिवासरे ।

चन्द्रसूर्यगृहे चैव न कुर्यात् पुचवान् गृही ॥

१ यानि च उभयपक्षविधायकानि वचनानि श्रूयन्ते ।

सपुचस्य सभार्यस्य स्त्रजनैर्भक्तिसंयुतः ।

एकादशौमुपवसेत् पक्षयोर्द्वयोरपि ॥

नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नैर्भक्तिपरायणैः ।

१ ग,, पुस्तके संक्रान्त्या इत्यारभ्य भविष्ये इत्यन्तः [ ] चिह्नितांशो
नास्ति ।

२ ग,, पुस्तके यदि च ।

पक्षे पक्षे प्रकर्तव्यमेकादश्यामुपोपणम् ॥

इत्यादीनि संपुचसभार्यवानप्रत्यविषयाणि । यत्तु विवेचयति ।

यो मोक्षा — देकादशां सितासिते ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा आहिताग्निर्यतिस्तथा ॥

स ब्रह्महा सुरापय छतग्नौ गुह्यतश्चमः ।

इति वचनं तदमूलं समूलत्वे नरैर्विष्णुपरायणैरित्यादिवचन-
स्तरसात् परमवैष्णवैर्मुमुक्षुभिरेव गृहस्थैश्चभयं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्द्धनौ ।

मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता ॥

केचित्तु,—

श्रयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

इति वचनास्त्रिविदां व्यवस्थापयन्ति ।

अत्रैवान्ये शुक्लामेव सदा गृहीत्यनेन गृहस्थमात्रनिषेधस्यार्थं
प्रतिप्रसवः, गृहस्थेनेत्यभिधानात् । तेन पुत्रीतरेणैव गृहस्थेन
श्रयनीबोधनीमध्ये यास्तस्य एव कृष्णैकादशः कार्यः न तु
पुत्रिणेति पूर्ववचनेषु पुत्रिणां निषेधादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु एतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वात् व्यवहारो नैतादृशः
इति । उभयदिने एकादशीमासौ दशमीविद्धाया निषेधमाह
दशम्यैकादशी मिथ्येति ।

ननु दशमीविद्धायामपि विधिः श्रूयते ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

दिग्भी रुद्रे समायुक्ते चयेऽहनि तथापरे ।

उपवासस्तु पूर्व्येद्युर्नापवासः परेऽहनि ॥

परेऽहनि द्वादश्यां एकादश्याः चये निःसरणे इत्यर्थः ।

विष्णुरवस्थे,—

पारणाहे न क्षभेत द्वादशी कलयापि च ।

तदानीं दशमीविद्धापुष्यैकादशी तिथिः ॥

पारणाहे द्वादशीदिने यदि द्वादशी एकादशीकलयापि युक्ता न क्षभेत तदा दशमीविद्धैवोष्या इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते^१ ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सेवोष्या सदा तिथिः ॥

इत्याकाङ्क्षयामास दशम्यैकादशी यचेति हरिसन्निधानात् विद्धायाः कर्त्तव्यत्वमसुरसन्निधानाच्च कर्त्तव्यताभिषेध इति, वज्र-मुनीनां वाक्यविरोधेन सन्देशो यदा स्यात्तदा शुद्धैव द्वादशी उपोष्या न तु विद्धेत्यर्थः ।

तथा ब्रह्मवैवर्त्ते व्यासः ।

दशम्यैकादशी युक्ता यच्च शास्त्रे प्रतिष्ठिता ।

न तच्छास्त्रमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥

नारदीये,—

यैः कृता दशमीविद्धा जडवाक्याश्च मानवैः ।

ते गता मरके घोरे युगानेकोनविंशतिम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि तु यथाविषयं पश्चात्^१ व्याख्यातव्यानि ।

नवेतद्वचनं यत्र किञ्चिदेकादशी द्वादशी च सम्पूर्णा श्रेषे
चयोदशी तत्र पूर्वदिने विद्धां वर्ज्ययित्वा द्वादशुपवासविषयं
भवतु । विष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि एकादशीचये विद्धापराश्वेव
सुरित्याह एकादशीमुपवसेदित्यादि द्वादशीं केवलद्वादशीमित्यर्थः ।
अथैकादशीकार्थ्ये द्वादशीं विधत्ते त्रिमित्रा^२ एकादशी द्वादशी च
श्रेषे चापि चयोदशीत्यादिना वक्ष्यमाणां कश्चित् कदाचिदपि न
दशमीयुक्तां कुर्वीतित्यर्थः ।

तथा नारदीये,—

रविचकार्द्धमाषा च दशमी श्रूयते यदि ।

शुद्धैव द्वादशी याद्या चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

रविचकार्द्धमाषा रवेरर्द्धादयव्यापिनीत्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे,—

अरुणोदयवेलायां दशमी तिष्ठते यदि ।

तदा द्वेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अनारुणः सूर्यः तदुदयवेलायामर्द्धादयव्यापिनी दशमीत्यर्थः ।

ननारुणः मारुतिः, तदुदयवेलायाः पूर्वदिवसीयत्वान् ।

वराहपुराणे,—

कलार्द्धेनापि या विद्धा दशमैकादशी यदा ।

१ ग पुस्तके,, पश्चात् पदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके,, त्रिमित्रा ।

तदा द्धेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
 द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।
 वत्स मामेव पश्यन्ति मम व्रतपरायणाः ॥

कल्पतरौ च,—

एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनचयतिथिर्भवेत् ।
 तदा द्धेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा भविष्ये वैश्वभिक्षुसंवादे,—

दशमीमिश्रिता वैश्व या स्वादेकादशी तिथिः ।
 आसुरी तु भवेदेषा धनपुत्रविनाशिनो ॥
 शुद्धैव द्वादशी याद्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ।

तथा संवत्सरप्रदीपे,—

ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् ।
 विश्लोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् ॥
 चित्प्राज्ञा दशमीयुक्ता काव्या नैकादशी बुधैः ।
 हन्ति पुत्रांश्च पौत्रांश्च पुण्यं जन्मशतोल्लवम् ॥
 दशमीशेषसंयुक्तं यः करोति हरेर्दिनम् ।
 एकादशीफलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकम् ॥
 दशम्यैकादशी विद्धा शुद्धा ॥ द्वादशी परा ।
 द्वादशैव तदोपोष्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

मात्से,—

एकादशी विलुप्ता चेद् द्वादशी तु^१ परेऽहनि ।

उपोष्या दादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

केचित्तु प्रकरणापरिचयेन दादशीमतपराणीमानि वचनानौ-
त्याचरते ।

कश्चित्तु नक्षत्रविशेषयोगवशेन विद्वाद्यामप्युपवासमाह ।
अग्निपुराणे,—

नागविद्वा च^१ या षष्ठी शिवविद्वा^२ तु भग्नमी ।

दशम्यैकादशी विद्वा कुर्वन् जज्ञात् पुराफलम् ॥

दशम्यैकादशी यत्र नोपोष्या सा भवेत्तिथिः ।

अवशेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

नचात्र सन्दिग्धमूचलाशङ्का कस्यतश्शूलपाणिप्रभृतिभि^३लिखि-
तत्वात् । तत्र हि अवस्थाया विष्णुदेवतत्वेन तद्योगस्य यज्ञफलत्वेन
वक्षीयस्त्वात् विद्वादोषोऽपि बाध्यते । अतएव एतद्वचनमूलान्येव
दिग्मी रुद्रे समायुक्ते इत्यादीनि दशमीविद्वाविधायकानि
पूर्वोक्तविष्णुधर्मात्तरादिवचनानि, अन्यथा वाक्यभेदापत्तिः विध्य-
न्तरकस्यनापत्तिश्च स्यात् । अन्ये तु शूलकृष्णपद्मभेदाद्भवस्यामाहुः ।
कालविवेके कृत्यमद्यार्णवे च, भविष्यपुराणनाम्ना वचनं लिखितम् ।

यथा,—

एकादशीं दशायुक्ता वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।

पचक्षानौ स्थिते सोमे लवयेद्दशमीयुताम् ॥

वर्द्धमाने सोमे शूलपक्षे, पचक्षानौ स्थिते सोमे कृष्णपक्षे,

१ ख पुस्तके,, नागविद्वा तु ।

२ ग पुस्तके,, शिवविद्वा ।

३ ग पुस्तके,, प्रभृतिभिः,, पदं नास्ति ।

सङ्ख्येदुपवसेदित्यर्थः । यद्येतद्वचनं साकरं स्यात् तथापि गृहस्य
दग्गमीविद्धावर्जनं सर्वदैवायातं गृहस्यैव कृष्णानिषेधात् ।

यदा कृष्णपचेऽपि दग्गमीयुतां सङ्ख्येत् त्यजेदिति कालविवेक-
वचनार्थः सर्वदैव विद्धां परिहरेदिति तात्पर्यम् ।

यदा तु किञ्चिदेकादशी तंतश्च द्वादशीचयः तत्परदिने द्वा-
दश्यालाभेऽपि दग्गमीविद्धां विहाय कलामाचैवोपोष्येत्याह एका-
दशीकलापि स्यादिति । एतदेव विवृणोति एकादशी द्वादशी
चेति, चिमित्रा चिमित्रमङ्गिकेत्यर्थः ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

एकादशीकलायान्तु द्वादश्यां समुपोषितः ।

अथ क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एकादशी द्वादशी च निग्रान्ते च त्रयोदशी ।

अहःसृक् तदहोरात्रमुपोष्या सा सदा तिथिः ॥

बराहपुराणे,—

एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।

त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते विष्णुमायुज्यमृच्छति ॥

पञ्च,—

कला काष्ठा भुङ्क्ते वा यदि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादशद्वादशीं हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इति पूर्वपुराणवचनं तत् द्वादशीमुल्लङ्घ्य त्रयोदशां पारण-
विषयम् । यदि स्यादा वरेऽहनीति पाठे तु यत्र सम्पूर्णेकादशी
परदिनेऽपि किञ्चिन्निर्गता तद्दिने च द्वादशीत्यन्तत्र गृह्यविषये
वक्ष्यमाणपद्मपुराणवचनसमानार्थकं वचनम् । तथा पूर्णापि क्वचित्
त्याज्या ।

यथा प्रचेताः,—

पूर्णांशेकादशी त्याज्या दितयं वर्द्धते यदि ।

द्वादशां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

एकादशी विष्टुद्वा चेत् श्रद्धे श्रद्धे विग्रेयतः ।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्व्यान् पूर्वामुपवसेत् श्रद्धी ॥

दितयमिति द्वादशेकादशौ न द्वादशेकादशौ पूर्णापि त्याज्येति
वचनात् ।

पारणालाभे पारणायोग्यद्वादशालाभे पूर्णशेकादशीमुपोष्य
परदिने एकादशीं त्याज्या द्वादशां पारणा कार्य्यार्थः तत्परदिने
द्वादशीमुल्लङ्घ्य पारणे दोषवाज्ज्यात् ।

तथा च संवत्सरप्रदीपे,—

सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा काव्यां परतो द्वादशी यदि ॥

यदा तु पूर्णेकादशी वृद्धा परदिने किञ्चिन्निर्गता तत्परदिने
द्वादशी किञ्चिदपि नास्ति तथाच एकादशी विष्टुद्वा चेदिति
एकादशी विग्रेयतो वृद्धा एकादशेव वृद्धा^१ न तु द्वादशीत्यर्थः ।

१ ख चिह्नित पुस्तके, एकादशेव वृद्धा, इत्यंशो नास्ति ।

तथा संवत्सरप्रदोषे,—

सम्पूर्णेकादशी, यत्र परतोऽपि दिवर्द्धते ।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वासुप्रवसेत् गृही ।

अत्र यतिपदं गृहीतरपरम् ।

अस्मिन्नेव विषये विष्णुधर्माक्षरे,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे चयोदशी ।

• चिःस्पृशा सा तिथिः प्रोक्ता यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा चात्रैव गृहस्थविषये पद्मपुराणम्,—

• एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे चयोदशी ।

अथःस्पृशमहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥ इति ।

चिमिश्रां वाथ कुर्वीतित्यादिवचनन्तु पूर्वदिने दशमीवेधे
सतीति बोद्धव्यं न दशम्या युतां कचिदित्युपसंहारात् ।

यदि चैकस्मिन् दिने दशमीविद्धा परदिने किञ्चिदेकादशी
पारणादिने पारणायोग्यद्वादशी न लभ्यते किञ्चिन्माचमस्ति तदा
द्वादशीलङ्घनस्यात्यन्तगर्हितत्वादशमीविद्धापि कार्या ।

यथा विष्णुरहस्ये,—

चयोदशां यदा न स्याद् द्वादशी घटिकादयम् ।

दशम्येकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

घटौ दण्डः घटौपध्या दिवानिशमिति ब्रह्मसिद्धान्तवचनात् ।
घटिकादयमिति पारणायोग्यकालोपलक्षणम् । घटिकादयादूना
यदि स्यादित्यर्थः । एतेन दण्डद्वयं पारणायोग्यकाल इत्यायातम् ।
एवकारो दशमीविद्धा कथं कर्त्तव्येति वितर्कव्यवच्छेदार्थः एवञ्च

यच्च दशमौर्विद्वैकादशीचयः परदिने द्वादशी वृद्धा मती तत्पर-
दिने किञ्चिन्निर्गता पारणायोग्या न लभ्यते सोऽप्यविषयः ।

यत्तु,—

यदा भवेदतीवात्प्रा द्वादशी पारणादिने ।

प्रातरेव तदा कुर्यात् कर्म माध्यन्दिनं मुने ॥

इति स्कन्दपुराणवचनं तत्पारणायोग्यद्वादशीलाभविषयम् ।

तथा कूर्मपुराणे,—

सुहृत्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदशां यदा मुने ।

उपोऽथा दशमौर्विद्धा सर्वैरेकादशी तिथिः ॥

अत्रापि सुहृत्तमित्यनेन दण्डद्वयं पारणायोग्यकाल इत्युक्तम् ।

अत्र केचित्,—

द्वादशीलङ्घनस्याद्यन्तनिषिद्धत्वादिद्वयामपि निषेधदर्शनाच्चि-
पेधेऽपि किञ्चिद्विच्छेदकल्पकवचनदर्शनाच्च विष्णुरक्षस्ववचनानुरोधेन
विद्वद्याया किञ्चिद्भक्षणौघम् ।

यथा वराहपुराणे,—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

उपवासो न सिध्येत्^१ उपवासफलं लभेत् ॥

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पयसा चापि भैक्षेण नैवादादशीको भवेत् ॥

एवञ्च कृष्णपक्षेऽप्युपवासनिषेधे भक्ष्यं किञ्चिदाचरेदित्याहुः ।

वस्तुतस्तु रागप्राप्त एव निषेधविधिः शास्त्रप्राप्ते त्वर्थे पर्युदास
एवेति सिद्धान्तः । ततश्च दशमीविद्धेतसां छण्णपञ्चाविषयां एका-
दशीं गृह्यस्य उपवसेदिति विधिः सम्पन्नः, तदा च छण्णपञ्चादेर्वि-
ध्यगोचरतया कथं तत्र किञ्चिद्गच्छादिकल्पनं उपवासनिषेधे त्विति
वचनन्तु द्वादशीलङ्घनमिषा विष्णुरहस्यवचनेन यत्र विद्धायां प्रति-
प्रसूयते तदिषयमेव । अतो द्वयोर्वचनयोरेकवाक्यतया जलादि-
मात्रकिञ्चिद्गच्छणरूप एवोपवासः प्रतिप्रसवार्थः । एकभक्तेनेत्यादि-
वचनन्तु असामर्थ्यरोगादिना ज्ञेयं अत्यन्तासामर्थ्यं तु पत्न्यादिद्वारा
कारुयेदिति वक्ष्यते ।

यत्तु श्रीभागवतटीकाकृता श्रीधरस्वामिना ।

कलाद्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि ।

श्यामाध्याह्नाः^१क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुप्रासनात् ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम् । तत् चतुर्दश्यां यदा न
स्यादित्यादि साकरविष्णुरहस्यादिवचनदर्शनात् पूर्णाप्येकादशी
त्याज्येति, प्रचेतोवचनदर्शनाच्चामूलमिति प्रतिभाति । एकादश्याप-
वासफलमाह रात्रौ जागरणं कुर्वन्निति ।

एतेन जागरणमदाधरपूजादिकं वक्ष्यमाणद्वादशीपारणनियम-
मैथुनमसूरादिवर्जनपूर्वोत्तरदिनभोजनदयनिरुत्यादिकं चोपवास-
व्रतस्याङ्गमित्युक्तं, तदा च नित्यस्यास्य व्रतस्य कदाचित् किञ्चि-
दङ्गहान्यापि कर्त्तव्या नित्ये किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु काम्ये
इति दर्शितत्वात् । अथवा मोक्षफलकथनाज्जागरणपुराणश्रवणयो-

गुणफलविधितं किन्तु द्वादश्यां विष्णुपूजापारण्योरङ्गान्तरापेक्षया प्राधान्यात् तत्र प्रयत्नो विधेयः ।

अतएव नैवाद्वादश्रिको भवेदिति वराहपुराणं । यथा सूतके उपवासं पारणाञ्च कृत्वा सूतकान्तेऽपि विष्णुपूजा कार्य्येति गरुड-पुराणवचने वक्ष्यते । दैवात् कदाचित्तत्रापि अग्रगौ उपवासप्रत-मवश्यमेव प्राधान्यादिति ।

अत्र च गृहस्थस्य इकाङ्गदभूपतेरेकादशीद्वयकरणेन मोक्ष-श्रवणात् ह्येकादशुपवासो मुमुक्षुपर एवेत्युक्तम् । एकादशीकृतः एकादशीकारिण इत्यर्थः ।

अग्रजावातुकस्त्रिकमाह वाराहे,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदमं वा क्लृप्तं तिस्राः क्षीरमयाम्बु चान्द्रम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरञ्च ॥

नक्तं हविष्यान्नमित्येकं न तु पृथक् प्रयत्ने हि क्षुधुभोजनेनो-त्तरोत्तरप्राशस्त्यकथनं नोपपद्येत ।

देवोपुराणे,—

हविष्यभोजनं क्षानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तंभोजी षडापरत् ॥

इति नक्तं भोजने क्षुधुहविष्यान्नभोजनस्य परिभाषितत्वात् ।

अतो न नक्तं भोजनविधिः किन्तु रात्रावेव हविष्यभोजनविधिः ।

नक्तं भोजनादिकमप्यपरमानुकस्त्रिकमाह ।

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पयसा वापि मैत्रेण नैवाद्वादशिको भवेत् ॥

एकभक्तश्च मध्याह्ने कार्यम् । मध्याह्नव्यापिनी याद्या एक-
भक्तमय तिथिरिति देवलेन संग्रहे मध्याह्नव्यापितिथेर्विधानात् ।

नक्तं भोजनविधिस्तु भविष्यपुराणोक्त एव । नैवाद्वादशिको
भवेदिति सर्वान्तुकल्पके द्वादश्यां विष्णुपूजापारणादिनियमविरहे-
णाद्वादशिकः कदापि न स्यादित्यर्थः । अत्यन्ताग्रक्तौ पुचादिना
कारयितव्यं ।

वराहपुराणे,—

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्दूर्घपक्षीं वा पुत्रं वा विनयाश्रितम् ॥
भगिनीं धातरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।
पितृमातृपतिभ्रातृस्त्रगुणान्दिभूभुजाम् ।
अदृष्टार्थमुपोष्यापि स्वयञ्च फलभाग्यवेत् ॥

महद्वपुराणे,—

भर्तुर्भाग्यां व्रतं कुर्यात् भाग्यायाय पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

तथा,—

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमस्य न क्षुप्यते ॥
द्वादश्यान्तु ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ।
पूजयित्वा विधानेन भोजयेत दिशोत्तमम् ॥
व्रतभङ्गान्महद् दुःखं प्राप्नोति नरकं तथा ।

तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ॥

स्नात्वा कायिव्रतं क्षुप्यादानार्चनविवर्जितम् । इति ।

वस्तुतस्तु एतानि वचनानि गृहीतव्रतपराख्येव प्रतीमः । रवि-
वारादौ केचिन्निषेधं वदन्ति ।

मत्स्यपुराणे,—

संक्रान्तौ रविवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनान्वितः ॥

तथा,—

रविशुक्लदिने चैव संक्रान्त्याश्च दिनचये ।

पारणक्षोपवासश्च न क्षुप्यात् पुचवान् गृही ॥

ब्रह्मपुराणे,—

इन्दुचयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां चितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनान्वितः ॥

इति तस्य एतेषां वचनानां काम्योपवासनिषेधकतयैवोपपत्तौ
नित्यस्यैकादश्यापवासव्रतस्य अकरणकृतप्रत्यवायानामनुत्पत्तिबोधना-
द्यमत्वात् । किञ्चित्तानि सामान्योपवासनिषेधकवचनानि विशेषवचन-
दर्शनादेकादशीत्यतिरिक्तविषयाणि यथा ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादश्यां यदा राम^१ आदित्यस्य दिनं भवेत् ।

उपोय्या सा महापुण्या पुचपौचप्रवर्द्धनी^२ ॥

भृगुभानुदिनोपेता तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोषोय्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी ॥

सनत्कुमारः,—

भानुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोषोय्या सर्वसम्पत्करौ तिथिः ॥

यत्तु,—

मधुमामे वृषे चैव कन्यायां पार्वतीमये ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनान्वितः ॥

इति पठन्ति ।

यद्य,—

मधुमामे वृषे चैव कन्यायां राजसूतके ।

उपवासं न कुर्वीत यदौच्छेच्छिपमात्मनः ॥

इति नामशून्यं वचनं कालविवेके स्तिष्ठितं तदप्यमृतमेव
समूहत्वाभिमाने तु वचनद्वयं क्रोधादिभिरिच्छोपवासविषयम्
कान्योपवासविषयं वा न नित्योपवासविषयं अकरणे प्रत्यवायात्
वचनस्यान्यथोपपन्नौ तद्वत्तात् प्रत्यवायाभावकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
एवञ्च गृहीतव्रतस्याद्भूतोपवासोऽपि कर्त्तव्य एवेति ।

अथैकादशीनियमः ।

अयोगे क्रोधहरणमभद्रत्ये व्रतक्रिया ।

अत्रह्यर्च्यै चर्या च ययं स्नात् कुम्भमक्षितम् ॥

इति हरिवंशवचनात् वेपाक्षित् सद्वन्पमरुत्वोपवासकरणमस्त-
माचमेवेति । अतएव भद्रन्पवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाच्च शरणं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुण्याश्रमिमुपचिपेत् ।

अतएव वचनाजित्येऽप्यस्मिन् व्रते सङ्कल्पविधिः । सङ्कल्पवाक्य-
मपीदमेव मुनिभिर्विग्राह्यैतादृशवाक्यवचनाभिधानात् ।

तत्परिपाटीमाह महाभारते,—

गृहीत्वौजुस्वरं पादं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा सङ्कल्पयेद् व्रतम् ॥

यदा अन्यव्रतं सङ्कल्पयेत् मनसा नियमयेत् तदप्येवंविधिना,
गृहीत्यादित्यर्थः ।

तच्च द्वाभ्यां सायंसमये कार्यं देवीपुराणे,—

अथापाठे द्वाभ्यान्तु शृङ्गायां क्षुभुङ्करः ।

कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृहीत्यान्निधनं पुनः ॥

इति शयनैकादश्यां द्वाभ्यामन्यत्रापि तथैव न्याय्यत्वात् ।

यन्तु,—

प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इति वचनं, तदष्टम्याधुपवासविषयं नैकादश्याधुपवासविषयं विशेष-
दर्शनात् ।

विष्णुरक्षे,—

सायमाद्यन्नयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

नचास्य सन्दिग्धमूलनाश्रया मदनपारिजातकाञ्चविवेकस्मृति-
समुच्चयादिभिर्लिखितत्वात् । एतेन यग्यैयिज्ञाः,—

विष्णुधर्मै,—

कांक्षं मापं मसूरस्य पुनर्भोजनमैयुनम् ।

घृतमद्यान्नुपानञ्च दशम्यां वर्जयेद्बुधः ॥

असत्यभाषणं घृतं दिवास्त्रग्रञ्च मैयुनम् ।

एकादम्यां न कुर्वीत उपवासपरो नरः ॥

असकृत्तोयपानेन ताम्रमूलभक्षणेन च ।

उपवासो विनश्येत् दिवास्त्रग्राचमैयुनैः ॥

असकृदिति सकृत्तोयपाने दोषाभावः । तथा च अवभक्ष-
णमभक्षणेति ।

आगस्त्ये,—

उपोयैकादशौखेकं दिजं यो भोजयेद्विजः ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्त्या विष्णुमाराध्य भक्तिः ॥

कामानिष्टानवाप्यान्ते विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

नैव तत्कुलजातानां दुःखं दारिद्र्यमेव च ॥

उपोय्य एकादशौमिति शेषः ।

कूर्मपुराणे,—

कांक्षं मापं चुरं चौद्रं हिमां तैलमसत्यताम् ।

घृतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैयुनम् ॥

दादर्या दादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।

विष्णुरहस्त्रे,—

कांक्षं मापं सुरां चौद्रं क्रोधं वितथभाषणम् ।

व्यायामश्च व्यायश्च दिवास्त्रग्रमयाश्चनम् ॥

शिलापिष्टं मसूरञ्च दादशैतानि वेणवः ।

दादश्यां वर्ज्यस्यैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

निषिद्धाचरणजन्यपापैरित्यर्थः ।

संवत्सरप्रदीपे,—

अभ्यङ्गञ्च पराश्रञ्च तुलसीचयनं तथा ।

वस्त्रपौडां तथा धौरं दादश्यां वर्ज्यपेद् बुधः ॥

अत्र तुलसीचयनादिनिषेधस्त्रिमासविषयः । अतस्तयोदशी-
पारणे कर्त्तव्यमेव ।

यथा तत्रैव,—

दादश्यां तुलसी पक्षाद्विष्णुना याति मङ्गलिम् ।

तस्मात्तां न विचिन्वीत तुलसीं दादशीदिने ॥

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च दादश्यां आहुवासरः ।

वस्त्रं न पौडयेत् छानं नापि धारेण योजयेत् ॥

छायते येन तत् छानं वस्त्रं एकोद्दिष्ट्याहुवासर इति प्राञ्चः ।

अत्र सर्वत्र दादश्यां विष्णुपूजोक्ता तत्र भूतशुद्धिप्राणायाम
श्रद्धादिन्यासमात्रकान्यासपेशवादिन्यासमूर्त्तिपञ्चकन्यासमन्त्रादिन्या-
सपौठन्यासान् कृत्वा विष्णुं ध्यात्वा अर्घ्यपाद्याचमनपात्राणि संस्त्राय
शालग्रामयन्त्रे मण्डले वा पौठपूजां विधाय तत्र विष्णुभावाच्च
पौडगोपचारैः संपूज्य आवरणदेवताय समुन्मूल्य विष्णुमन्त्रं यथाशक्ति
जपित्वा स्तुत्वा प्रणमेदिति विधिः । एतन् सर्वं पक्षादिवेचयिष्यते ।

इत्येकादशीव्यवस्था ॥

१ य एतत्के, मन्त्रादिन्यास इति मदं नास्ति ।

रदानौ प्रसङ्गात् सर्वव्रतसाधारणौ परिभाषीयते ।

तच्च देवस्तः,—

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्वात्माचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

प्रातराहारमहर्भोजनमित्यर्थः ।

सुनिभिर्द्विरग्रनं प्रोक्तं^१ विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यं ।

अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्द्धं प्रचरयामास्तः ॥

इत्यनेन ह्यन्दोगपरिशिष्टता,—

सायं प्रातर्मनुष्याणामग्रनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोचसमो विधिः ॥

इति वृद्धन्मनुवचने सायंप्रातःपदयोः रात्रिदिवापरतया विवृ-
तत्वात् । अतएव,—

सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

इत्यपि सङ्गच्छते । ततश्च अभुक्त्वा प्रातराहारमिति 'अपराह-
रात्रिव्रतविषयं दिवाव्रतस्य पूर्वार्द्धविधानात् । अहर्भोजनस्य दक्षिण-
दिवापञ्चमभागे विधानादिति । सूर्याय देवताभ्य इति सूर्यः
धोमो यमः काल इत्यनेन सूर्यादिदेवताभ्यो निवेद्य विज्ञाय व्रत-
माचरेत् सङ्कल्पयेदित्यर्थः । सङ्कल्पन्तु च दङ्मुखेनैव कार्यः ।

१ क ख पुस्तकद्वये द्विरग्रनमुक्तम् ।

२ ख, अपराह्मरात्रिव्रतस्य पूर्वार्द्धविधानात् ।

मृहीत्वौडुम्बरं पाचं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

इति पूर्वोक्तमहाभारतवचनात् । औडुम्बरं तापमयमभावेत्ये-
नापि पारिजातः ।

राचिव्रतन्तु निशामुखे सङ्क्षयेत् ।

प्रतं निशामुखे पाद्यं वहिस्तारकदर्शनात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

भविष्ये,—

धमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाग्निहवनं धन्तोषः स्तेयवर्जनम् ॥

सर्व्वप्रतेज्यं धर्मः सामान्यो दग्धधा स्रुतः ॥

नक्तं भोजनप्रते विशेषमाह, देवौपुराणे,—

धविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तंभोजौ पडाचरेत् ॥

सौरनक्तप्रते ॥ मुहूर्त्तानदिने भोजनमन्वच निश्चेवेति प्रागुक्तम् ।

प्रातातपः,—

पुष्यालङ्कारवस्त्राणि धूपगन्धानुलेपनम् ।

उपवासे प्रदूष्येत दन्तधावनमञ्चनम् ॥

वस्त्रालङ्कारादीनां विलासानुधारणे एव दोषः ।

भविष्ये,—

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तधावनम् ।

अपां दादगगण्डूपैर्मुखमृद्धिर्विधीयते ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम् ।

विष्णुधर्मै,—

अमल्लज्जोयपानेन ताम्बूलभक्षणेन च ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वप्नाचमैयूनेः ॥

स्त्रीणान्तु सभर्तृकाणामुपवासनिषेधमाह विष्णुः,—

पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

भर्तृसाहित्ये तु न दोषः । भर्तुः समानचारित्वं^१ स्त्रीधर्मं
इत्यापस्तम्बवचनात् । तदनुमत्या तु पृथगपि न दोषः ।

यथा शङ्खः,—

कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनां अभ्यासः स्त्रीधर्मं
इति ।

वैश्वशृङ्गयोस्तु चिरात्रपञ्चरात्राद्युपवासनिषेधमाह देवलः,—

वैश्याः शृङ्गाय ये मोहादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।

चिरात्रं पञ्चरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥

पुष्टिः फलम् । एतेन काम्यस्यैव निषेधः । प्रायश्चित्तान्तु
कर्त्तव्यमेव ।

प्रातात्तपः,—

उपवासं दिजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कारयेत् सगृह्यक्षेन उपवासोऽभिजायते ॥

दिज इति उपवासकर्तृमात्रोपलक्षणं अपवर्गोऽभिरूपभोजन-

मिति विष्णुना सामान्यतोऽभिधानात् । क्रियासमाप्तिरपवर्गः अभि-
रूपो ब्राह्मणः । अभ्यङ्गनिषेधमाह मत्स्यपुराणे,—

तस्मात् कृतोपवासेन खानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपं हि परं नृप ॥

सङ्कल्पितव्रतमवश्यं कर्त्तव्यमित्याह शागलाः,—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति शास्त्रासौ मृतः सा चैव जायते ॥

अत्र काममोहित इत्यभिधानादिच्छात्याग एव दोषो न तु
प्रमादादिनापि ।

तथा च देवसु,—

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुप्रायनम् ।

न व्रतघ्नानि कथ्यन्ते सङ्कदेतानि शास्त्रतः ॥

सर्वभूतभयं राजव्याघ्रादिभयं प्रमादो विस्मरणम् ।

उद्योगपर्वणि,—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकान्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

अग्नौ च तु गृहीतव्रतं न त्याज्यं 'न व्रतिनां व्रते न सचिषां सचे'
इति विष्णुना तत्राग्नौचपर्युदासात् । तत्राप्यन्यद्वारा पूजादिकं
कारयितव्यं खयन्तु कायव्रतमुपवासादिकं कार्यम् ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रारम्भतपसां स्त्रीणां रजो हन्याद्व्रतं न हि ।

अन्यैः पूजादिकं कुर्यात् कायिकं खयनेव हि ॥

क्रोधात् प्रमादाहोभादा व्रतभङ्गो भवेद्यदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत शिरसो मुण्डनं भवेत् ॥

तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ।

ज्ञात्वा कायव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

कायव्रतन्तु स्त्रीपुंससाधारणं स्वयमनुष्ठेयं दानार्चनन्तु स्वयं
विवर्जयेदित्यर्थः । तत्र मात्स्ये नारद उवाच,—

उपवासेष्वशक्तानां तदैव फलमिच्छताम् ।

अनभ्यासेन रोगादा किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥

ईश्वर उवाच,—

उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।

असामर्थ्ये शरीरस्य पुत्रादीन् कारयेद्व्रतम् ॥

गारुडे,—

भर्तुर्भार्या व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

अथ द्वादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

द्वादशां विष्णुमिद्धा च सर्वदा विजयी भवेत् ।

पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा भोपतिगो हरः ॥

पद्मपुराणे,—

एकादशां द्वादशां वा प्रतिपद्यन्तु यो नरः ।

दीपं ददाति कृष्णाय शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

सुवर्णमणिमुक्ताब्जं मनोज्ञमतिशोभनम् ।

रत्नमालादक्षं रत्नं विमानमधिरोहति ॥

मात्स्ये,—

१[द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपोषणैः पुनः ।

शिवस्तकाञ्चनैर्विप्रान् पूजयेद्भक्तितो नरः ॥

परमं पदमाप्नोति विष्णुव्रतमिदं सततम् ।

द्वादशीः शुक्लाः, एकादशीयुक्तेषु द्वादशुपोष्या युग्मवचनात् ।

एकादशां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोविषः ।

उपासनाय द्वादशां विष्णोर्यद्विदितं तथा ॥

इति प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनाच्च । प्रागेव वचनमिदं व्याख्या-

तम् ॥

अथ चयोदशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

कामदेवं चयोदशां स्वरूपो जायतेऽर्चयन् ।

इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् ॥

अथ चतुर्दशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

इष्टेयुरं चतुर्दशां सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।

वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नाच संग्रहः ॥

मात्स्ये,—

चतुर्दशान्तु नकाशी समान्ते गोयुगप्रदः ।

गैवं पद्मवाप्नोति एतत् त्रैयम्बकं व्रतम् ॥

यमः,—

अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यमास्तुर्दश । भविये,—

थां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण वियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काशाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

श्रीडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै वनः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् चैर्लिङ् इष्टञ्चर्चन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

तत्र चतुर्दश्याय पूर्णिमेति युग्मवचनात् शक्ता चतुर्दशी पर-
युतैव याद्या क्षणा तु त्रयोदशीयुक्तैव ।

षष्ठ्यष्टम्यमावस्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

इति पूर्वोक्तयुग्मवचनात् ।

अथ रात्रियुग्मापि याद्या उपवासस्याक्षोरात्रसाध्यत्वात् रात्रौ
शिवार्चनविधानाच्च ।

अतएव स्मृतिमनुष्ये शिवपुराणे,—

उपोषणं - - - चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतेः सुकृतक्षदैस्तु प्राप्यते वा न वाऽप्यवा ।

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ॥

पूजितानि भक्तौह भूतायां पारणे कृते ।

चतुर्दशीदिने रात्रौ कुक्षयोगो भवेद्यदि ।

तत्र जागरणं नृणां ब्रह्महत्याघ्नताधिकम् ॥

धनुःकर्कटपञ्चास्यकुम्भमीनवृषाक्षिपु ।

कामविद्धो हरः पूज्यः सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

पञ्चास्यः सिंहः अर्लिर्हृद्विकः कामस्तत्रयोदशी । एतेन चतुर्दश्यां
पारणस्य प्राशस्त्यं दर्शितम् । न तु अमावस्यायां पारणं निषिध्यते
इदमपि तिथिदैधे एव, पूर्णतिथौ तु निःसंशयममावस्यायां
पारणमिति ।

शिवरात्रिपक्षे तु चतुर्दशीमुत्तार्यैव पारणं कार्यम् ।

जन्माष्टमी स्कन्दपठौ शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

अष्टमी शिवरात्रिः कार्यं भद्रप्रयान्तिते ।

ह्रस्वोपवासं तित्यन्ते तदा कुर्वाच पारणम् ॥

मदनपारिजातोऽप्येवम् ।

यत्तु,—

यदोभयत्रापि दिने अस्तकाले चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यः परेऽहनि विधानतः ॥

इति पठन्ति तदमूलमेव सर्वप्रामाणिकमपञ्चेन्दुज्जनात्, वन्द्य-
स्त्वाभिमाने तु शुक्लपञ्चविषयम् ।

इयञ्च युग्मादरेण व्यवसाया रात्रिः माहृत्यहरदयान्तरं यदि
चतुर्दशी लभ्यते तदैव तत्परतयतुर्दशीस्त्राभे परदिनं ज्ञेयम् ।

यथा शिवरहस्ये,—

प्रदोषे वाह्नुंरात्रे वा चियामाहुर्द्वै वरानने ।

अथोदशी यदा तत्र उपवासं समाचरेत् ॥

शिवराचिमतं तच्च कुर्याज्जागरणं तथा ॥

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं-प्रहरदयम् ।

यत्तु,—

प्रदोषव्यापिनी शस्त्रा शिवराचिचतुर्दशी ।

राचौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

इति हेमाद्रिलिखितं वचनं तत् प्रदोषावधि चतुर्दशीयोगे-
ऽतिप्रशस्त्यर्थं राचौ जागरणमिति हेतुमच्चिगदात् ।

तथा वायुपुराणे,—

चयोदशस्तमे सूर्य्यं चतसृष्वेव नाड्यु ।

भूतविद्धा तु या तच्च शिवराचिमतं चरेत् ॥

तथा मद्भवेवर्त्त,—

सूर्य्येऽस्ते भवनाडीषु भूतयुक्ता चयोदशी ।

शिवराचिमतं तच्च कुर्याज्जागरणं तथा ॥

भविष्ये,—

अर्द्धरात्रात् परे किञ्चिज्जयायोगो भवेद्यदि ।

पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवराचिः शिवमतैः ॥

अथा चयोदशी । अत्र किञ्चिदित्यनेन द्वितीयप्रहराद्धाभ्यन्तरे
चतुर्दशीयोग एव उपवासो नान्यथेति । एषु वचनेषु पूर्व्वे पूर्व्वं
प्रशस्तम् ।

यत्तु,—

पूर्णा चयोदशी राचौ याममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या सा महापुण्या शशुर्वचनमब्रवीत् ॥

इति नामशून्यं वचनं तदभूलं समूलत्वेऽपि किञ्चिदधिकं याम-
मेकं चतुर्दशीति तस्यार्थः यथा द्वितीयप्रहरार्द्धं चतुर्दशीयोगः
स्यादिति । अतएव वक्ष्यमाणवचनानीमानि रात्रेः द्वितीयप्रहरा-
र्द्धादूर्द्ध्वं चतुर्दशीयोगविषयाणि ।

यथा लिङ्गपुराणे,—

शिवरात्रिप्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ।

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

तथा,—

शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुल्लयुक्तैव कर्त्तव्या कुल्लामपि च पारणम् ॥

शिवरात्रिः कालगुणे, अथोरचतुर्दशी भाद्रे, प्रेतचतुर्दशी
कार्तिके, सावित्री ज्येष्ठे, एतत्सर्वं प्राधान्यतो निदर्शनमाचमम् ।

स्कन्दपुराणे,—

माघासिते भूतदिनं हि राज-

जुपैति योगं यदि पञ्चदशा ।

जयाप्रयुक्तां न तु तत्र कुप्या

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

अयया प्रकर्षेण युक्तां प्रकर्षस्तु द्वितीयप्रहरार्द्धाधिकयोगः ।

माघासित इति मुख्यचान्द्राभिप्रायेण गौणचान्द्रे तु घा
कालगुणस्येति ।

तथा शिवागमे ।

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ या तु छप्पा चतुर्दशी ।
तद्योपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥
माघे सौर इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये छप्पापक्षे चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वकामफलप्रदा ॥

तथा,—

फाल्गुनस्य च छप्पायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।
अहं यास्यामि भूषष्टे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥
क्षिप्त्रेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
संकमिष्याम्यसंदिग्धं सर्वपापविशुद्धये ॥

अत्र रात्रात्रित्यनेन रात्रिप्रतमित्युक्तम् ।

तथा शैवागमे,—

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ छप्पा शिवचतुर्दशी ।
रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिसमन्विता ॥
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ।
शिवलिङ्गस्य क्षुर्वीति अर्घदानश्च भक्तिः ॥

यन्तु स्कन्दपुराणवचनम्,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये या स्नात् शिवचतुर्दशी ।
अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥
जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति ।

तत् रात्रिप्रहरचयाभ्यन्तरे चतुर्दशीयोगे मन्तव्यं एवमन्यान्यपि
वंचनानि ज्ञेयानि । अनङ्गुलिस्थित्योदशौ तिथिभान्ते पारण
मिति रोहिण्यष्टमीविषयं नक्षत्रोत्तरेण तत्रोपवासविधानात् ।

इति चतुर्दशीव्यवस्था ॥

अथ पौर्णमासीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमात्सरः ।

प्रजावृद्धिं धनं धान्यं कामानिष्टान् लभेत सः ॥

शङ्करगीतायाम्,—

यथावत् पौर्णमास्यान्तु स्रोतस्सेवोत्तरांमुखे ।

स्वात्वा प्रेतपुरीं हित्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

आपाद्रीकार्त्तिकीमाघौवैशाखौपु कृतन्तु यत् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

माससंज्ञे यदा च्छवे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्रता ॥

मासस्य संज्ञा यस्मात् तन्माससंज्ञं । कार्त्तिके कृत्तिका, मार्ग-
शीर्षे मृगशिरा, पौषे पुष्या, माघे मघेत्यादयः । तस्मिन्नचत्रे सम्पूर्ण-
मण्डलः पौर्णमासीगतयन्त्रो यदा गुरुणा संयोगं याति गुरुरपि
तस्मिन्नचत्रे तिष्ठतीत्यर्थः तदा सा तिथिः पौर्णमासी महती स्रता
महाकार्त्तिकी महामागंशीर्षी महापौषीत्यादयः स्तुः ।

तथा ज्योतिषे,—

सहितौ यत्र दृश्येते दिवि चन्द्रदृश्यतौ ।

पौर्णमासी तु महती सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,—

चन्द्रमा मासश्चक्षु देवाचार्यैस्तथैव च ।

मिलन्ति द्वादशान्दान्ते तन्महत्वं तिथेः सूतम् ॥

रोहिणीनक्षत्रयोगेऽपि महाकार्तिकी महावृश्चपुष्या,—

आग्नेयन्तु यदा ऋतं कार्तिक्या भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्बु हि भवति ऋतं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुष्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋतं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । महाज्येष्ठीविशेषमाह राजमार्तण्डे,—

ऐन्द्रे ग्रही गुरुश्चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥

पृश्नं ज्येष्ठा, प्राजापत्यं रोहिणी, गुरुवारे रोहिणीस्त्वर्वा

चेति महाज्येष्ठीफलभूयस्त्वप्रदर्शनपरं महत्तन्तु सकलमाससाधारण-
लक्षणादेवेति ।

अतएव नानामुनिवचनेषु गुरुवाराव्यतिरेकेणपि योग उक्तः ।

(यथा व्याप्रः,—

ऐन्द्र^१ षष्ठेऽथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रं ज्येष्ठा मैत्रमनुराधा, अथ गुरुवारादियोगो नोक्तः । अनु-
राधास्थितयोरपि गुरुचन्द्रयोर्महाज्यैष्ठौति योगान्तरमण्युक्तम् ।

तथा ज्योतिषे,—

ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रधन्नेन महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रस्य पञ्चदशपञ्चं मृगशिरा, मैत्रस्य पञ्चदशं रोहिणी ।
अतः धौराषादेऽपि कदाचित् स्यात् ।

अतएव कास्तद्विवेके,—

१ ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ वृषे युग्मेऽथवा रवौ ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

युग्मे मिथुने इत्यर्थः । राशिद्वयेऽपि रोहिणीमृगशिरसोर-
न्यतमस्थे रवायेव पूर्ववचनात् ।

तथा,—

ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ सौम्ये धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

योगान्तरमात्रं राजमार्त्तण्डे,—

संवत्सरे यदा वर्षे ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठौ भवेत्तदा ॥

तथा ज्योतिषे,—

सहितौ यत्र दृश्येते दिवि चन्द्रसहस्रतौ ।

पौर्णमासी तु मङ्गती सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,—

चन्द्रमा मासश्चक्षु देवाचार्यस्तथैव च ।

मिलन्ति द्वादशान्दान्ते तन्मङ्गलं तिथेः स्युतम् ॥

रोहिणीनक्षत्रयोगेऽपि महाकार्तिकी महामङ्गपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा षष्ठं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।

मङ्गती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा धाम्यं हि भवति षष्ठं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महामुष्टा मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा षष्ठं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । महाज्यैष्ठ्यविशेषमाह राजमार्तण्डे,—

ऐन्द्रे शशी गुरुश्चैव प्राजापत्ये रविसुधा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठ्यं प्रकीर्तिता ॥

[ऐन्द्रं ज्येष्ठं, प्राजापत्यं रोहिणी, गुरुवारे] रोहिणीस्वरवौ

चेति महाज्यैष्ठ्यफलभूयस्त्वप्रदर्शनपरं मह्यन्तु सकलमाससाधारण-
लक्षणादेवेति ।

अतएव नानामुनिवचनेषु गुरुवाराव्यतिरेकेणापि योग उक्तः ।

[यथा व्याघ्रः,—

ऐन्द्रं च्छेऽथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रं ज्येष्ठा मैत्रमनुराधा, अथ गुरुवारादियोगो नोक्तः । अतु-
राधास्थितयोरपि गुरुचन्द्रयोर्महाज्यैष्ठौति योगान्तरमप्युक्तम् ।
तथा ज्योतिषे,—

ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रस्य पञ्चदशच्चं मृगशिरा, मैत्रस्य पञ्चदशं रोहिणी ।
अतः धौराषाढेऽपि कदाचित् स्यात् ।

अतएव कालविवेके,—

१[ऐन्द्रे चन्द्रसुराचाय्यौ वृषे युग्मेऽथवा रवौ ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

युग्मे मिथुने इत्यर्थः । राशिद्वयेऽपि रोहिणीमृगशिरसोर-
न्यतमस्ये रवावेव पूर्ववचनात् ।

तथा],—

ऐन्द्रे चन्द्रसुराचाय्यौ सौम्ये धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

योगान्तरमाह राजमार्तण्डे,—

संवत्सरे यदा वर्षे ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठौ भवेत्तदा ॥

संवत्सरसंज्ञके वर्षे स च वार्धस्यात्यव्यवस्थया वत्सरपञ्चकस्य
प्रथमवर्षो ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः ।

तथा विष्णुधर्म,—

संवत्सरस्य प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदाख्यस्य तृतीयोऽत्र चतुर्थस्यानुवत्सरः ॥

उत्तवत्सरस्य कथितस्तथा चैवात्र पञ्चमः ।

तीर्थविशेषेषु महामाघ्यादीनां फलमाह भविष्ये,—

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

शास्त्रयामे महाचैवी कृताः सुः सुमहाफलाः ॥

गङ्गास्नाने तु वैशाखी ज्येष्ठी तु पुरुषोत्तमे ।

श्रावणी वै कनखले केदारे आवणी तथा ॥

महाभाद्री वदर्प्याश्च कुजात्रे च महाशिनी ।

पुष्करे कार्तिकी कान्यकुब्जे मार्गशिरी तथा ॥

अयोध्यायां महापौषी कृताः सुः सुमहाफलाः ।

शास्त्रयामतीर्थं गण्डकां फाल्गुनादिष्वपि महच्छब्दोऽनुपज्यते ।

भविष्ये,—

महाज्यैष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गास्नमज्जनात् ॥

महाज्येष्ठी सुरश्रेष्ठ कृतानन्तफलप्रदा ।

तस्थान्तु जाह्नवीस्नानं सूर्यपक्षगताधिकम् ॥

तथा,—

महाज्यैष्ठ्यान्तु संदृश्य पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

परावरान् समुद्धृत्य न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
महाज्यैष्ठ्यां नरो दूदा प्रयतः पुरुषोत्तमम् ।
ऊर्ध्वजंशुकं सर्वान् पिष्टंस्तारयतेऽचिरात् ॥

आदिवाङ्मे,—

कृष्णं दूदा महाज्यैष्ठ्यां रामं भद्रां च भो दिजाः ।
नरो द्वादश्याचायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु सर्वस्वायतनेषु च ।
यत् फलं स्नानदानेन राज्ञस्ते निशाकरे ॥
तत् फलं कृष्णमालोक्य महाज्यैष्ठ्यां क्षमेश्वरः ।
अयामावस्थाकृत्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

न निर्वपति यः श्राद्धं प्रसीतपिष्टको दिजः ।
इन्दुवये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

भविष्ये,—

दर्शं स्नाना पिष्टभक्त दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।
श्राद्धश्च विधिवद्द्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

वायुपुराणे,—

अमावस्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्वन् शुचिः सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गश्चानन्तमश्रुते ॥

मातृसे,—

समां यावद्भवेद्यस्तु पञ्चदशां पयोव्रतः ।
समाप्ते श्राद्धकृद्वाथ दद्यात् वत्सपयस्त्रिणीः ॥

वासांसि रुचिराण्येव जलकुम्भयुतानि च ।
 स याति वैष्णवं लोकं पिष्टव्रतान्तरयेच्छतम् ॥
 कल्पान्ते राजराजः स्यात् पिष्टव्रतमिदं सप्तम् ।
 पञ्चदश्यात्रामावास्या पिष्टव्रतत्नात् ॥

अथ तिथिनिषिद्धानि ।

राजमार्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्यात्तृतीयायामपञ्चीकः ।
 दशम्यामधनः स्नाने सर्वे हन्ति चयोदशी ॥
 भोगार्थे क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
 तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादहिः ॥

व्यासः,—

दशमी नवमी चैव प्रतिपच्च चयोदशी ।
 द्वतीया तु विशेषेण स्नाने चैता विवर्जयेत् ॥

स्त्रियाः स्नाननिषेधमाह गार्ग्यः,—

नवमी पुत्रनाशाय स्त्रनाशाय चयोदशी ।
 द्वतीया भर्तृनाशाय स्नाने ता वर्जयेदतः ॥
 द्वादशां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदाचन ।
 सुतसन्तानमिच्छद्भिरपवर्गपरैरपि ॥

जाबालः,—

चयोदशां द्वतीयायां दशम्याच्च विशेषतः ।
 शूद्रविद्वच्चरियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

ध्यासः,—

नन्दायां वत्सरेऽतीते निर्वर्त्य चापि मङ्गलम् ।

अनुग्रह्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ॥

धर्मविद्याचरेत् स्नानमाक्रिकञ्च पुनः पुनः ।

तर्पणं वैद्यदेवञ्च ब्रह्मयज्ञञ्च नाचरेत् ॥

निगमः,—

नावर्त्तयेत् पुण्यकर्म तर्पणादिकमचक्षम् ।

काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकच वामरे ॥

एकं केवलं । षट्त्रिंशन्मतम्,—

दर्शं स्नानं न कुर्वीति मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

नवम्याञ्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरमभवः ॥

सर्व्व एवायं निषेधो भोगार्थस्नान एव न वैधस्नाने, अन्यथा-
चरितार्थस्य वैधवाधाद्यमत्वात् ।

अतएव वशिष्ठः,—

पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

वचनमिदं वैधस्नानोपलक्षकं उक्तयुक्तैः । अतएव राजमार्त्तण्डे
नित्यनैमित्तिकादहिरित्युक्तम् ।

राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपच्च द्वितीया च दशमी च चथोदशी ।

क्षुद्रस्नानं न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

क्षुद्रस्नानं रोगान्मुक्तिस्नानम् ।

वैधायनः,—

अमावास्यां नवम्याञ्च सप्तम्याञ्च विप्रेषतः ।

धात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्ज्येत् ॥

षट्चिंशत्तमः,—

दर्शं नवम्यां सप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरारं च खानमामलकैस्त्यजेत् ॥

भविष्ये,—

तिथैः खानं महापुण्यं कुर्यादामलकैः प्रिये ।

सप्तमी नवमी दर्शं रविसंकमणादृते ॥

तुल्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विप्रेषतः ।

सर्वकालं तिथैः खानमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ॥

तथा,—

नवम्यां ॥ सृष्टेत्तैलं नीलीवस्त्रं न धारयेत् ।

न चाप्यामलकैः खायात् न कुर्यात् कलहं नरः ॥

प्राज्ञातपः,—

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

चुरकर्यं चतुर्दश्यां तथा पर्वसु मैथुनम् ॥

षष्ठ्यादिषु यथासंख्येन तैलादिनिषेधो न तु समुदयेनेति
विवृणोति षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमित्यादि, अन्यथा एतद्वचनस्य वैयर्थ्य-

प्रसङ्गः । तद्यंष्टम्यादियु तैलवस्त्रादीनां कथं वर्जनमिति चेद्वचना-
न्तरादिति ब्रूमः ।

यथा विष्णुपुराणे,—

चतुर्दंष्ट्रमो चैव अमावस्याय पूर्णिमा ।

पञ्चांशेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांसमभोगी पर्वस्तेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

तर्हि किमर्थं ज्ञातातपवचने यथासंख्यविधानं, सत्यं, पष्ठ्यां
तैलमाचनिषेधार्थं अष्टम्यादियु मांसादीनां निन्दातिप्रयार्थं च ।
अतएवानेकवचनेषु पष्ठ्यां तैलमाचनिषेधः श्रूयते ।

यथा भविष्ये,—

प्रतिपत्तु नवम्याश्च पष्ठ्यां पञ्चसु पर्वसु ।

अभ्यङ्गनस्य पादाद्यैस्तैलं नैव स्यूयेश्वरः ॥

स्मृतिमुच्यते,—

पञ्चादौ च रवौ पष्ठ्यां रिक्तायाश्च तथा त्रिथौ ।

तैलेनाभ्यञ्जमानस्तु चतुर्भिरपि क्षीयते ॥

उपोषितस्य प्रतिनः कृष्णकेशस्य नापितैः ।

अवप्रीप्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संसृजेत् ॥

रवौ रविवारे चतुर्भिरायुःप्रज्ञायप्रोवक्षैः ।

अङ्गिराः,—

दन्तकाष्ठममावस्यां चतुर्दंष्ट्रान्तु मैथुनम् ।

पष्ठ्यां तैलं तथाष्टम्यां पिशितं वर्जयेत् सदा ॥

मनुः,—

मांसाग्ने पौर्णमासी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी धाम्यधर्मा च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

धाम्यधर्मा मैथुनं ज्वलन्तमपि पातयेदित्यनेन निन्दातिग्रह उक्तः ।

देवलः,—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्याश्च विशेषतः ।

तैलं मांसं व्यवयञ्च चुरकर्मा च वर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

पर्वसु नाधीयोत न स्त्रियसुपेयात् न मांसमश्नीयात् न तैलं
सृष्टेत् न चुरकर्माचरेत् ।

पैठो नसिः,—

पर्वसु न तैलं न मैथुनं न चुरं न मांससुपेयात् नामाव-
स्थायां हरितमपि किञ्चात् ।

शारीतः,—

तैलं मांसं भगं चौरं सर्वपर्वसु वर्जयेत् ।

पर्वसु लक्ष्मीर्वसति तैले मांसे भगे चुरे ॥

एतेषु वचनेषु पर्वसु स्त्रीतैलमांसचुरकर्माणां सर्वेषां निषेधः,
पष्ठ्यान्तु तैलमात्रम्येवेति । एतेन केषाञ्चित् पष्ठ्यामपि स्त्रीमांस-
वर्जनभ्रमो हेय एवेति ।

स्यतिसमुच्चये,—

सायंसन्ध्यां परात्रञ्च त्रिष्ठापिष्टं तथैव च ।

अमावास्यां न सेवेत रात्रिभोजनमैषुने ॥

भविष्ये,—

सायंमन्थ्यां पराश्रय पुनर्भाजनमैथुनम् ।

तैलं मांसं त्रिलापिष्टममावास्यां विवर्जयेत् ॥

षट्चिंशत्तमम्,—

संज्ञान्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहुवामरे ।

वस्यं न पीडयेच्चैव चारेणापि च योजयेत् ॥

भविष्ये,—

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैश्चार्पणमञ्जनम् ।

सप्तम्यां नैव कुर्वीत कांक्षपाचे च भोजनम् ॥

सप्तम्यां कृष्णतिलैर्मिश्रितं भाज्यां विनश्यति ।

गिरःकपालमन्त्राणि नखचर्मतिलास्तथा ।

एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

गिरौ नारिकेलमष्टम्यां कपालमलावुं नवम्यां अन्नं कलम्विकां दशम्यां नखं त्रिविकानेकादश्यां [चर्मं पूतिकां द्वादश्यां] तिलान् वार्त्ताकुं त्रयोदश्यां वर्जयेत् । नारिकेलादीनां गिरःकपालादि-
षाट्क्यान्तश्चपदेभ्यः वार्त्ताकुवीजानां तिलमादृशम् । अन्नादेव तिथिविशेषनिषेधादन्यत्र कलम्वीभक्षणं प्रतीयते सामान्यनिषेधस्तु दीर्घतताप्रतानरक्तकलम्वीपर इति श्रावः । दोषविशेषार्थं तिथिविशेषनिषेध इत्यन्ये ।

वामनपुराणे,—

चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलं

चौरश्च षष्ठ्यां प्रतिपत्तु वज्र्यम् ।
 मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
 योषिन्मघाकृत्तिकनूलभेषु ॥
 नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
 चौरन्तु शुक्रे च कुजे च मांसम् ।
 बुधे च योषां न समाचरेत्
 शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

ज्योतिषे,—

पुचनाशो यशो मृत्युर्विजितं सत्यद्वन्द्वयः ।
 आयुरकादिवारेषु तैलाभ्यङ्गाद्यथाक्रमं ॥

गार्ग्यं,—

पञ्चमी दशमी चैव द्वितीया च चयोदशी ।
 एकादशी द्वितीया च पक्षयोद्भवयोरपि ॥
 अभ्यङ्गस्पर्शनाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेवते ।
 चतुर्थी तस्य वृद्धिः स्नाद्वनापत्यवसायुषाम् ॥

अथ कक्षेलग्रन्दार्थः । तत्र केचित् घेहमात्रे तैलपदं कृत्
 सर्वपैरण्णकरञ्चतैलादिप्रयोगात् शिशुमारतैलादिप्रयोगाच्च, तत्र,
 एतेऽपि तैलपदप्रयोगप्रसङ्गात् ।

अन्ये तु बीजभवघ्ने रुढं प्राणिभवघ्ने तु तैलपदं भातमिति
 वदन्ति, तदपि मन्दं वैपरीत्यस्य सुवचनात् ।

वस्तुतस्तु तिलभवघ्ने यौगिकं तैलपदं, न च तिलमोदकादि-
 च्छतिप्रसङ्ग इति वाच्यं पदजग्रन्धे पश्यत् घेहत्वमत्र प्रयोगोपाधि-

रिति । नचावयवशक्तेर्विलम्बितप्रतीतिरुत्तेन लाघवात् वीजप्रभव-
स्तेहे वपांसु रथकार आदधीतेतिर्वादिति वाच्यं कृत्रयोगसम्भवे
रुदिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्^१ कल्पनागौरवात् ।

तदुक्तं भट्टपादैः,—

लभ्यात्मिका सती रुदिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः ॥ इति ।

अतएव प्रोक्षणावामादयेदित्यत्र प्रोक्षणीपदं न संस्कृतास्त्रपठं
किन्तु प्रोक्षणकरणयोगाद्यौगिकमेवेत्युक्तं वपांसु रथकार आद-
धीतेत्यत्र तु सङ्करजातिविशेषे रथकारशब्दस्य रुदिः कृत्रेति न
यौगिकरथकर्तृत्वैवर्णिकपरता अवयवशक्तिविमर्षात् विलम्बितप्रती-
तेरतः कृत्ररूढेरेव योगापहारित्वम् ।

तथाचोक्तं रुदिर्धौगं व्याहन्तीति ।

कल्पनीया तु रुदिर्न कृत्रं योगं वाधितुमीष्टे स्वयमसिद्धत्वा-
दिति सार्धपादिस्तेहे तैलपदं लाक्षणिकं अतएव तत्र सार्धपं तैल-
मित्यादिषोपपदप्रयोग एव, निरूपपदतैलपदन्तु तिलभवस्तेहस्यैव
प्रतीतिरुदित्यतस्तत्रैव विधिनिषेधाविति ।

यत्तु एतप्रदीपः प्रथमस्ति तैलोल्लवस्तत इत्यादौ तिलतैलपदं
स्तेहे तिलजिति पाणिनिसूत्रात् स्तेहानुविहितेन तैलच् प्रत्ययेन
सिद्धं अतएव तु यस्य यवा भ्रातुः प्रजावतीत्यादिवत् तिलस्य
तैलमिति प्रयोगोऽऽद्भुत एव । एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानी-

त्यादौ तु द्वित्रिनो गच्छन्तीतिवदजहत्स्वार्थलक्षणा शार्धपादिस्त्रेहो-
ऽपि लक्ष्यते, वक्तुमर्थेय तात्पर्यात् विधिनिषेधयोस्तु लक्षणाप्रमाणा-
भावादिति । अतएव अतैलं शार्धपं तैलमिति वचनम् । पक्ततैलं
तु न निषेधविषयम् ।

यथा स्रतिममुच्ये व्यासः,—

अमावास्यां न गच्छेत प्राप्तकास्त्रामपि स्त्रियम् ।

तैलञ्च न स्पृशेदामं वृषादींश्चेदयेष च ॥

अत्राममिति अवणात् पक्ततैले दोषाभावः प्रतीयते ।

एवञ्च पूर्वोक्तविष्णुपुराणादिवचनेषु तैलपदमपकपरं मन्तव्यम् ।

तथाच षट्षिंशन्मतनाम्ना वचनं पठन्ति ।

आदित्यादिषु वारेषु निषिद्धासु तिथिष्वपि ।

घ्राते वा यदि वाऽघ्राते पक्ततैलं न दूष्यति ॥

शार्धपे त्वामे इव न दोषः निषेधविरहादिति श्रिष्टाचारो-
ऽप्येवम् ॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय हृदयान्तरे ।

सूर्य्यन्दोरधुना सम्यगुपरागो विविच्यते ॥

ग्रहणयोग उक्तो न्योतिषे,—

षट्काष्टके वाप्यथ सप्तमे वा

द्विर्द्वादशे वा तमशो युतौ वा ।

राकावग्रेषे ग्रहणं सुधांशो-

दर्शावग्रेषे कमलैकबन्धोः ॥

तमशो राहोः । राका पौर्णमासी । अत्रापि राहणा केतुना

वा मह चन्द्रस्य नक्षत्रपादचतुष्टयाभ्यन्तरे यद्यवस्थानं स्यात् तदैव चन्द्रग्रहणं नान्यथेति । •

एवं राहुणा केतुना वा मह नक्षत्रपादत्रयाभ्यन्तरे सूर्य-
स्यावस्थानं यदि स्यात्तदैव सूर्यग्रहणं नान्यथा तत्रापि कदा-
चिद्वाभिचारो गणनया निर्णयः सा च गणना जातकार्षवग्रन्थे
मथा विवृतेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे राहुं प्रति ब्रह्मवाक्यम्,—

पर्वकाले च सम्प्राप्ते चन्द्रार्कौ ह्लादयिष्यति ।

भूमिकायात्तुगच्छन्द्रस्यन्द्रगोऽर्कं कदाचन ॥

संक्लादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि ।

ह्वाने जप्ते तथा दाने होमे ग्राह्ये सुरार्चने ॥

पुण्यः स कालो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ।

भावं प्रीतिं पर्वकाल इत्यभिधानात् अपर्वक्युत्पातग्रहणस्य न
पुण्यकालमित्यभिहितम् । अत्र चन्द्रसूर्यापरागस्य निमित्तत्वं
प्रतीयते ।

तथा ग्रातातपः,—

अयने विपुवे^१ चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोपितः खाला सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

नित्यं दयोरयनयोस्तथा विपुवतोर्दयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रमत्तात्मा तस्य व्यादचयश्च तत् ॥

नित्यं सर्वदा सायाह्नादिनिषिद्धकालेष्वपीत्यर्थः । अहोरात्रो-
षितः पूर्वं दिने कृतोपवासः इत्यर्थः । अतीतार्थक्रमतयनिर्देशात्
इदन्तु नादृशकं किन्तु कलभ्रुमार्यं कलविशेषोक्तः ।

तथा ज्योतिःश्राव्ते,—

यस्त्रिरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सः ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च भक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोषतः ॥

व्यासः,—

पक्षे सूर्ये तथा चन्द्रे यस्तु श्राद्धं प्रकल्पते ।

तेनेयं सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

स्रधुन्यन्नः समानि स्युः सर्वाण्यन्नासि भूतले ।

कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कग्रहणं नात्र संग्रहः ॥

गार्हपत्ये,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत आह्नवीम् ।

स स्नातः सर्वतौर्येषु किमर्थमटते महौम् ॥

इत्यादिनानासु निवचनेषु ग्रहणमात्रनिमित्तता प्रतिपाद्यते
वैदिके तु कर्मणि घातस्यैव निमित्तत्वं ज्ञातं अन्यथाऽसत्कल्पतया

पुरुषप्रवृत्तेरभावात्, अथवा नैमित्तिके निमित्तनिक्षयवानधि-
कारी भवतीति^१ निमित्तज्ञानसव्ययमपेक्षणीयं तच्च ज्ञानं चाक्षुष-
मेव दर्शनप्रतिपादकं वज्रतरवचनात् ।

यथा ज्ञातातपः,—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वे राज्ञदर्शने ।

अक्षुब्धोऽपि तच्छ्राद्धं पश्ये गौरिव सौदति ॥

यस्यान्तपधनस्य श्राद्धकरणेन सर्वस्वव्ययो भवति तेनापि कर्त्तव्यं
एतेन पश्ये गौरिव सौदतीत्यनेन च श्राद्धस्य निमित्तत्वं दर्शितम् ।

यमः,—

ज्ञानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राज्ञदर्शने ।

आसुरी राक्षिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

विष्णुः,—

सव्याराधोर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विषयैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राज्यदर्शनम् ॥

राज्यदर्शनदत्तं हि श्राद्धमावश्वतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीषं पितृणामुपतिष्ठते ॥

देवस्तः,—

राज्यदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

दानदानादिकं कुर्युर्निश्चि काम्यव्रतेषु च ॥

पराशरः,—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्थानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

इत्यादिषु दर्शनपदश्रवणात् दृष्टेस्तु चाक्षुषज्ञान एव मुख्यत्वात्
ज्ञानमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रौ सूर्यग्रहे दिवा चन्द्रग्रहे च
मेघकृशतया । रात्रिदर्शनाभावे स्थानादिकं न कर्तव्यमेवेति
निमित्तस्य चाक्षुषज्ञानस्याभावात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

रात्रौ सूर्यग्रहचन्द्रग्रहो यदि भवेद्विवा ।

अनादिशतमं रात्रौ यच्च सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

न च,—

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिष्ठं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मतुवचनात् दर्शननिषेधाद्दर्शनपदमत्र ज्ञानमात्रपरमिति
वाच्यं, रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात्
वैधस्त्वानाद्यङ्गभूतप्रथमरात्रिदर्शनस्य निषेदुमशक्यत्वात् अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् अन्यथासिद्धस्य वैधाङ्गवाधाचमत्वात् अतएव मा
हिंस्यात् सर्वभूतानीति प्रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते न तु पशु-
यागाङ्गहिंसेति । तच्च चाक्षुषं स्थानादिकर्तुरेव प्रकृतत्वात्
स्वाधवाच्च, एवञ्च स्पष्टेऽपि पात्रेऽप्युक्तो नाधिकारः । कल्पतरु-
कारस्यापि मतमेतत् ।

ननु स्थानादिक्रियाकाले सर्वदा दर्शनस्यासम्भवादतीतमेव
ग्रहणदर्शनमधिकारसम्पादकं तदा च ग्रहणकालात् परमपि कथं
स्थानादिकं न प्रसज्येत दृष्टवतोऽधिकारात् ।

मायम्,—

मंकान्तोः पुण्यकान्तस्तु^१ योद्धगोभयतः कक्षा ।

चन्द्रसूर्य्यपद्ये चैव यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालेन दर्शनयोग्यकालस्य पुण्यकालप्रतिपादनात् योग्यता च पुनर्दर्शने शब्दोपगोच्यतिरिक्त्वाधकर्मानाभावः स च मेघवृष्टादिव्यवधानेऽप्यस्ति मेघाद्यपरम्परेण पुनर्गमदर्शनस्य सम्भवात् मेघाद्यावृत्तत्वेन दर्शनाभावप्रानुमानायोगात् दिवाचन्द्रपक्षराचिसूर्य्यपद्ययोस्तु दिवातनत्वादिना दर्शनाभावोऽनुमातुं शक्यत एव एवं घासं दृष्टवतोऽपि यक्षाप्तायोश्चन्द्रसूर्य्ययोः सत्यपि घासे न कर्मानुष्ठानं पुनर्दर्शनवाधे प्रमाणसम्भवात्^१ । एतेन वर्तमानघट्टणमेव कर्माङ्गमित्युक्त्वा यक्षाप्तानन्तरमपि ग्रामादिकं कर्तव्यमिति यत् केचिदुक्तं तन्निरस्तम् । जावालेन यावद्दृष्टव्यमित्यनभिधाय यावद्दर्शनगोचर इत्युक्त्वा दर्शनयोग्यकालस्येव प्रतिपादनात् दर्शनयोग्यता च दिवाचन्द्रपक्षराचिसूर्य्यपद्ययोर्नास्तीति सर्व्वमस्मत्तमेवेति ।

अन्ये तु, प्रयत्नानपेक्षप्रतिबन्धकविरहो योग्यतेत्याहुः, तद्युक्तं दर्शनोत्तरं मेघवृत्ते घासेऽनधिकारः स्यात् मेघस्यापि प्रयत्नानपेक्षत्वात् ।

यत्तु जीमूतवाहनेनोक्तं दर्शनपदं चक्षुर्मूलकज्ञानपरं चक्षुर्मूलता च ज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा ततश्चान्धस्यान्येन दृष्टाभिहिते

१ क पुस्तके, मुख्यकालस्तु ।

२ ख पुस्तके, -सङ्गातात् ।

यद्वेषे खानाद्यधिकारः चाक्षुषज्ञानमूलाप्रवाक्यजन्यज्ञानयोगित्वा-
दिति । तन्मन्दम् । न हि दर्शनपदं चक्षुर्मूलकज्ञानवाचकं अनु-
मित्यादेरपि दर्शनपदार्थत्वापत्तेः किन्तु चक्षुर्विषयसन्निकर्षज-
ज्ञानाभिधायकं तदा च चक्षुर्मूलकज्ञानपरत्वे लक्षणापत्तिरिति
अतो नान्धस्याधिकारः ।

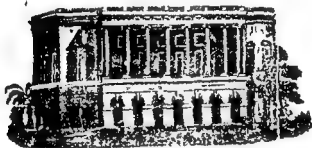
अन्ये तु, पूर्वोक्तयमविष्णुघातात्तपदेवसादिवचनेषु राज्ञदर्शनस्यैव
निमित्तत्वमवगम्यते ततश्च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति
निमित्तस्य राज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानस्य ज्ञानान्तरमपेक्षणीयं तदा
च आप्रवाक्यादिप्रमाणेन राज्ञदर्शनरूपनिमित्तस्य निश्चयज्ञाना-
न्तरसद्भाव एव खानदानादिकर्मणामधिकारः । यच्च चाक्षुषज्ञान-
भावं तस्य तत्पार्यव्यवसायरूपज्ञानान्तरमभावः अयंव्यवसायाभावेन
हि तस्य प्रमाणाभावात् । दिवाचन्द्रोपरागादिस्थले तु दीपान्तर-
वासिनां चाक्षुषज्ञानस्य शब्दादिप्रमाणावेद्यतया निश्चयाभावाच्चि-
मित्तत्वाभावः । ततो राज्ञमदृष्टाप्यन्यदीयराज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानं
प्रमाणेनावधार्य खानादिकं कार्ये अतएव श्रीभागवते सूर्यपक्षणे-
ऽन्धस्य धृतराष्ट्रस्य समागममवर्णनं सद्गच्छते इति नारायणो-
पाध्यायेनापि समयप्रकाशे यद्वेषखानादावन्धस्याधिकारोऽस्तीत्युक्त-
मित्याहुः ।

तदपि मन्दम् । यद्यपि पूर्वोक्तवचनेषु कश्चित् यद्वेषस्य कश्चित्
राज्ञदर्शनस्य च निमित्तत्वमवगम्यते तथापि लाघवात् यद्वेषमेव
निमित्तं न तु राज्ञदर्शनं तस्य ज्ञानान्तरापेक्षणेन गौरवपक्षत्वात्
तदा च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति न्यायसम्भं

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 996

वपक्रियाकोमुदी ।

VARSA KRYA KAUMUDI

BY

GOVINDANANDA KAVIKANAKANACARYYA

EDITED BY

PANDITA KAMALAKRISHNA SMRTIBHUSAN

FASCICULUS II

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION .

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK

1901.

निमित्तस्य यदणस्य ज्ञानं यमदेवत्वादिवचनैश्चाद्युपतया विग्नियते
ततश्चान्यदृष्टे यासे नान्यस्याधिकारः किञ्च भवतु वा राज्ञदर्शनं
निमित्तं तथापि प्रकृतत्वाप्राप्त्यवाच्य विधिवाक्योपस्थापितस्यानादि-
कर्तुः स्वीयदर्शनस्यैव निमित्तत्वं न त्वन्यस्येति । यत्तु श्रीभागवते
सूर्ययक्षणे कुरुक्षेत्रे धृतराष्ट्रागमनमात्रं श्रूयते तत्तत्रागतानां
वह्मनां मुनीनां मित्राणां श्रीगोविन्दस्य च नमस्कारप्रियास्त्रापाद्यर्थं
मङ्गच्छते इत्यलं वज्रना ।

राज्ञदर्शनस्याशुभसूचकत्वमाह वराहमंहितायाम्,—

जन्ममप्राप्तरिष्वाद्भ्यश्च दृष्टमसौ निशाकरे ।

दृष्टो रिष्टप्रदो राज्ञर्नक्षत्रे निधनेऽपि च ॥

रिष्वाद् द्वादशं भ्रष्टो नवमस्थाने जन्मार्थं विजन्मनत्वं निधनं
चयोविंगनचक्रम् । तथाच तत्रैव,—

वैनाशिके षष्ठे दृष्टं यदृशं सुधांशभास्करयोः ।

जनयति रोगं वज्रधा क्लेशं वित्तचयश्चाशु ॥

दृष्ट इत्यनेनादर्शने रिष्टाभाव इत्यर्थः रिष्टमैधिकदुःख-
रोगादिपीडा ।

यच्च,—

जन्ममप्राप्तरिष्केषु चतुर्थे दृष्टमे तथा ।

नवमे च निशानाथे न कुर्याद्राज्ञदर्शनम् ॥

इति राजमार्त्तण्डनाम्ना गङ्गावाक्यावलीकारेण राज्ञदर्शन-
निषेधविधायकं वचनं लिखितं तत् राजमार्त्तण्डेऽदृष्टतया

१ ख पुस्तके, नवस्थानं ।

निर्मूलमिति प्रतिभाति समूहत्वेऽपि निषेधोऽयं न सर्वसाधारण-
विषयः किन्तु विन्यस्तममूलवचनैकवाक्यतया रिष्टपरिहारेच्छुना
जन्मादिवन्ने चिन्नमन्तारास्तु वैनाशिकनचचे च राङ्गर्नेचित्य इति
रिष्टपरिहारेच्छुविषय एव । तच्चापि ऐहिकास्त्यरिष्टदोषमहिष्णुना
पद्यात् प्रतीकारेण तद्दोषप्रशमनेच्छुना वा स्नानदानआह्लादीनां
पारलौकिकास्त्यफलाभिलाषुकेण राङ्गरीचित्य एव ।

न चामिष्टसाधने कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं वस्तुवदनिष्टाननु-
वन्तीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । दृश्यते हि लोके वस्तुव-
दिष्टमिष्टाच्चादिवाङ्मयां स्तुत्यस्तेषां साधने पाकादौ प्रवृत्तिः तथा
शास्त्रीये श्वेनयामचिराचोपवासप्रतादावपि । अतएव रिष्टस्यैव
दर्शने प्रतीकारोऽपि वक्ष्यते ।

अथवा वैधकियानधिकारिगोचरं रागप्राप्तदर्शनमादाय निषेध-
विधेयविरतार्यत्वात् वैधक्यानाद्यङ्गभूतदर्शनं निषेद्धं न शक्यते अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् न च वैधस्य निषेधः किन्तु रागप्राप्तस्यैव अन्यथा
सिद्धस्य वैधवाधाच्चमत्वात् अतएव न पश्यागाङ्गहिंसाबाधः ।
तथा नोपसृष्टमिति अनुवचनात् रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनस्यैव
निषेधो न वैधस्येति प्रागुक्तम् ।

न च जन्मराशादिगतपञ्चादित्यतिरिक्तस्यैव राङ्गरीचित्य इति
पर्युदासः, भवेदेवं यदि वीक्षणविधिर्मुख्यस्तिष्ठेत् न च तथा वीक्षण-
स्यानुपादेयत्वात् किन्तु वीक्षणानन्तरं स्नानदानादीनामुपादेयत्वा-
त्तस्यैव विधिप्रवृत्तेः, दृश्यते च सर्वत्र स्नानदानादिस्यैव विधिः । किञ्च
सप्तप्रकारेण निषेधविधिसम्भवे पर्युदासस्तत्तथा. अन्याय्यत्वमेवेति ।

ग्रहणे च शावागौचतुल्यमगौचं विमुक्तौ जन्मागौचतुल्य-
मगौचम् ।

यथा ब्रह्माण्डपुराणे,—

ग्रहणे शावमागौचं विमुक्तौ सौतिकं सूतम् ।

तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृग्य क्रियाक्रमः ॥

तयोरगौचयोदपसृग्य स्त्रात्वेत्यर्थः सम्पत्तिमादेशेत्यभिधानादन-
न्तररूप एव स्नानं न तु विसम्भः कार्यः ।

अतएव यन्मास्ते सूर्ये रात्रौ मुक्तिं निर्णयं स्नातव्यम् ।
भोजनन्तु परदिनस्नानानन्तरमेवेति वक्ष्यते ग्रहणे ग्रहणदर्शने
इत्यर्थो वक्ष्यते तेन ग्रहणदर्शने यच्छावागौचं तस्य ज्ञानान्निवृत्तिः
अन्यथा विमुक्तावगौचान्तरविधानमनर्थकं स्नात् ।

यत्तु,—

सूतके मृतके चैव सूतकं राऊदर्शने ।

इति लिङ्गपुराणवचनं तद्वद्वापि रागादिना स्नानाकर्तुरगौचं
बोधयति ।

वस्तुतस्तु,—

तावदेव भवेच्छुद्धिर्याविन्मुक्तिर्न दृश्यते ।

इत्युत्तरार्द्धपर्यालोचनया सूतके मृतके नैव सूतकमित्येव पाठो
जननमरणागौचापवादक इति वक्ष्यते ।

तेनादौ मज्जनरूपं शुद्धिस्नानं कृत्वा पश्चादस्य काम्यवैधस्नान-

दानादि] क्रिया^१ कार्या पुनरपि विमुक्तौ जन्माशौचं तस्यापि
 स्नानान्निवृत्तौ क्रिया कर्त्तव्या अस्मादेव मुक्तिस्नानानन्तरक्रिया-
 कर्त्तव्यतोपदेशात् यस्मात्ते चन्द्रे गणितागतमुक्तिकालं निर्णीय
 शुद्धिस्नानं कृत्वा तर्पणदेवाद्यानित्यश्राद्धादिकं कार्यमेव वक्ष्यमाण-
 वचनात् भोजनस्यैव तत्र चन्द्रोदयपर्यन्तं निषेधः ।

दृष्ट्वाद्य पठन्ति,—

यदैवास्तङ्गतयन्त्रो राक्षोराननमोचरः ।

आलोच्य मुक्तिकालन्तु स्नात्वा कार्या क्रिया बुधैः ॥

एवञ्च मेघाच्छन्नया मुक्त्यदर्शनेऽपि मुक्तिकालं निर्णीय
 शुद्धिस्नानं कृत्वा देवाद्यादिकं भोजनञ्च कार्यं नचात्र दर्शनापेक्षा
 वचनाभावात् ।

अतएव देवस्तवचने यस्मात्तएव विशेषो वक्ष्यते एवञ्च चिर-
 दिनमेघावरणेऽतिप्रसङ्गदोषोऽपि परिहृतः ।

अतएव पठन्ति,—

मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं कालं भुञ्जीत ज्ञानपूर्वकम् ॥

अत्र श्रावाशौचजन्माशौच^१ तुल्यताभिधानात् तदन्तरविमुक्तौ
 पाकस्थालीपकाद्योक्त्यागः ।

अतएव षट्त्रिंशन्मतम्,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राक्षदर्शने ।

१ ग तर्पणक्रिया ।

२ ख पुस्तके, जन्माशौचपदं नास्ति ।

द्यात्वा कर्षाणि कुर्वन्ति सूतमन्नं विवर्जयेत् ॥

एवञ्च ग्रहणादर्शनापि स्वात्मीयकान्तयोस्त्यागः खानश्च कार्यं
मुक्तिमात्रस्यैव जन्माग्नौचातिदेशनिमित्तत्वप्रतिपादनात्, प्रावाग्नौ-
चातिदेशनिमित्तता तु ग्रहणदर्शनस्यैव पट्चिन्मन्त्रवचनात् ।

ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे मेधाच्छेदे दर्शनात् प्रागज्यग्नौचं
प्रसज्येत । प्रावाग्नौचातिदेशफलन्तु तत्कात्तस्यैष्टमन्त्रभाण्डपरित्याग-
श्चेल्लग्न्यादि । अतएव ग्रहणदर्शनखानं मुक्तिखानस्याग्नौचानन्तर-
माधमर्पणपूर्वकमचेलमज्जनरूपमेव, ग्रहणे खानन्तु मध्याह्नखान-
विधिकं धर्मर्पणमेव । तेन,—

अहोरात्रञ्च नाग्नौचाञ्चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खानं कृत्वा विधानतः ।

सूर्य्याचन्द्रमसोलोकानक्षयान् याति मानवः ।

धौतपाशा विशुद्धात्मा भोदते दिवि देववत् ॥

इति प्रातातपेन खानं कृत्वा विधानत इति यदुक्तं तदग्नौचान्त-
विधानतो मन्तव्यं ।

अत्र तद्दिने भोजनविधानात् अहोरात्रञ्च नाग्नौचादिति
पूर्वदिनोपवासविधायकं काम्यं ।

अहोरात्रोपितः खानं याद्वं दानं तथा जपम् ।

यः करोति असत्तात्मा तस्य स्यादव्ययं तत् ॥

इति पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनसमानार्थे सूर्य्याचन्द्रमसोलोका-
नित्यादिना फलकथनात् ।

अतएव मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेति मुक्तिदर्शनमपि काम्याधि-

तथाच नारदीयपुराणम्,—

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

सायं तत्र न भुञ्जीत नतु प्रातरभोजनम् ॥

तथा कामधेनुलिखितं कूर्मपुराणवचनम् ।

नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमङ्गि सायं अग्निग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाग्नीयात्प्रातःप्रातःप्रातःप्रातः ॥

मुक्ते अग्निनि भुञ्जीत यदि न स्यान्नाद्यानिशा ।

दृष्ट्वा स्यात्ता परेऽप्यग्राह्यस्त्राप्तमितयोस्तयोः ॥

अग्निग्रहात् पूर्वं सायं रात्रिभोजनं न कुर्यादित्यर्थः ।

महानिशा देवलोकः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तत्र,—

मुनिभिर्द्विरग्रनमुक्तं विप्रार्णा मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥

इति परिशिष्टवचनपर्यालोचनया सार्द्धप्रहरोपरि यामद्वयं महानिशा । नाचरेत् सग्रह इति सग्रहे यस्ते चन्द्रे सूर्ये इत्यर्थः ।

अत्र दर्शनयोग्यग्रहणस्यैव भोजननिषेधे निमित्तत्वं तेन सूक्ष्म-
ग्रहणे दीपान्तरयासे च तत्पूर्वं तत्काले च भोक्तव्यमेव, योग्यता च
बाधविरहः । तथैवेति तथैव यासदग्रायामस्तमुपागते सतीत्यर्थः ।
तद्भोजनं कथं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह मुक्तिं दृष्टेति यासपरदिने
उदयं निर्णय्य स्यात्तैव भुञ्जीतेत्यर्थः ।

अत्र केचित्,—

यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयान्तावदेव तु ।

इत्यनेनैवोदयानन्तरं भोजनप्राप्तौ, मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्थानं
कृत्वा परेऽहनि । इति पुनर्विधानं परदिनेऽप्युदयानन्तरं मेघा-
दिना दर्शनाभावे भोजननिषेधार्थम् । किन्तु तत्रापि दर्शनपूर्वकमेव
भोजनं अन्यथा मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेत्यनर्थकं स्यात् इत्याहुः ॥

तदयुक्तम् । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेत्यनेनैव सिद्धौ यावत्स्यान्नोदय
इति वचनार्द्धस्य वैकल्यं दुर्निवारमेव । उत्तरार्द्धवैकल्यागङ्गा तु
सुगन्धधूविलसितमिव उदयानन्तरितभोजनस्य मुक्तिनिर्णयानन्तरि-
तस्थानोत्तरकर्त्तव्यत्वविधानेन भाष्येणात् ततश्च मुक्तिं दृष्ट्वेत्यस्य उदयं
ज्ञात्वा इत्यर्थः । अन्यथा त्रिपञ्चसप्ताहादिषु मेघावरणेऽनिन्तारः ।
एवञ्च दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति देवस्तवपनेऽपि दृष्ट्वेत्यस्य उदयं
ज्ञात्वेत्यर्थः सम्पन्नः ततश्च यस्तास्ते चन्द्रे मुक्तिकालं निर्णीय शुद्धिस्थानं
कृत्वा उदयात् प्राक् देवाच्चादिकं पाकञ्च कृत्वा कदाचिन्मेघाद्या-
वरणे उदयमनुमाय पुनः स्नात्वा भोक्तव्यम् ।

सूर्य्यं तु यस्तास्ते मुक्तिकालं निर्णीय रात्रौ शुद्धिस्थानं कृत्वा
परदिने सूर्य्यादयमनुमाय स्नात्वा भोक्तव्यम् ।

तथाच संवत्सरप्रदीपे,—

यस्ते चास्तङ्गते लिन्दौ कृत्वा मुक्त्ववधारणम् ।

स्नात्वा पाकादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये ततः ॥

अथ मुक्तिस्नानं कृत्वा चन्द्रसूर्याभ्यामर्थं ददांतीत्याचारः ।
वचनञ्च पठन्ति ।

उत्तिष्ठ गम्यतां राक्षो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।

कर्म ^१चाण्डालयोगोत्थं मम पापं व्यपोहर ॥

अयन्तु ग्रहणकाले, ग्रहणात् पूर्वञ्च भोजननिषेधो य उक्तः
स स्नानाद्यकर्तृणामपि ज्ञातव्यः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिराचाच्छुद्धिरिव्यते ॥

इति भवदेवभट्टकृतिखितवचने सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेष्टात् ।

अन्यथा ग्रहणकालेऽपि कर्माकर्तुर्भोजनप्रसङ्गः ।

किञ्च,—

सन्ध्याकाले यदा राक्षर्यसते शशिभास्करौ ।

तदा दिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्रीशिशून् विना ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचने आतुरस्त्रीशिशुव्यतिरेकेणान्येषां सर्वेषां
भोजननिषेधात् । कर्माकर्तृमात्रगोचरनिषेधे तु आतुरादिप्रति-
प्रसवो नोपपद्येत ।

तथा बृहद्गीतमः,—

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयतात् पूर्वयामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बृह्वास्तातुरैर्विना ॥

यामचतुष्टयमिति दिवोपलक्षणं यामांस्त्रीनिति अर्द्धराचाद्ध-

यन्त्रघटे बोद्धव्यम् । यस्मास्ते भोजननिषेधस्तु दृष्टोपरागविषय एवेति केचित्, तन्न, सर्व्वच सामान्योपक्रमात् सामान्यत एव निषेधात् ।

यश्चैव खानश्राद्धादिकर्मशौचेऽपि कार्य्यम् ।

नित्यस्य कर्मणो धानिः केवलं मृत्युजन्मनोः ।

न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥

इति धामनपुराणवचनादिति कल्पतरुसमयप्रकाशादयः ।

अतएव सिङ्गपुराणे,—

सूतके मृतके नैव सूतकं राज्ञदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके मृतके इति कर्म्मार्थानधिकारोपलक्षकं न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चनेत्यत्र कथञ्चनेत्यभिधानात् ।

अतएव द्रव्यः,—

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

तेन मलमासे रक्तादिपातेऽपि यश्चैव खानादिकं कार्य्यम् ।

गङ्गावाक्यावलीकारस्तु,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राज्ञदर्शने ।

खानमात्रं प्रकुर्व्वीत दानश्राद्धं विवर्च्चयेत् ॥

इति नामशून्यवचनात् खानमेव कर्त्तव्यं नान्यदित्याह तत्तु राजादिभिरलिखितत्वान्निर्मुक्तमेव । समूलत्वेऽप्ययमर्थः सूतके मृतके राज्ञदर्शने खानादिकर्मस्तु दोषो नास्तीति पूर्व्वोद्धे नित्यस्य कर्मणो धानिरिति प्रागुक्तवचनसमानार्थमेव न दोष इत्युपादानात्

उत्तरार्द्धन्तु महागुरुनिपातिविषयं महागुरुनिपातीं तु संवत्सर-
पर्यन्तं मृतकेऽपि स्नानमाचमेव कुर्वीत न तु दानश्राद्धादिकम् ।

अतएव मत्स्यपुराणे,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वस्त्रित्यनेन सपिण्डनात्
प्रागुपरागश्राद्धं नास्तौत्तुकम् ।

यत्तु,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् मृतके मृतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

इति स्निग्धपुराणवचनमिति कृत्वा कालविवेके स्तिष्ठितं तत्
मृतकमृतकयोरपि राज्ञदर्शनजनितशावाशौचापनोदनायं शुद्धि-
स्नानविधायकं, अतएव अस्नायी मृत्युमाप्नोतीत्यकरणे दोष उक्तः
स्नायीत्यादिना च अशौचरूपपापापनोदनफलं स्पष्टमुक्तं काम्यस्नान-
दामादिकन्तु कामिनामैच्छिकं नैमित्तिकत्वात् मृतकेष्वपर्युदस्त-
मेवेति ॥

अथ यज्ञकर्मव्यवस्थाणि ।

विष्णुधर्म,—

स्नाने जपे तथा दाने होमे आहुते सुरार्चने ।

पुण्यः स कास्तो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ॥

नित्यं राचिषायाज्ञादिकालेऽप्यौत्तर्यः ।

तथा यमः,—

स्नानं दानं जपः आहुमननं राज्ञदर्शने ।

आसुरी राचिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

स्नानमत्र सतर्पणं वैधम् । यक्षपक्षाने च नदीरजोदोषो नास्ति ।

ययदयं यावणादि सर्वा नद्यो रजस्तत्त्वाः ।

आसु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

चन्द्रसूर्यपक्षे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । ययो मासः साक्षात् समुद्रगा
न तु परम्परया, सर्वासां तथात्वात् । आङ्गसामाग्नेनैव^१ ।

आपथनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यपक्षे तथा ।

आमयाङ्गं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

इति प्रचेतोवचनात् । एतच्च याङ्गं नित्यमिति प्रागुक्तं सर्व-
मन्यद्वक्ष्ये कार्यं ।

अविद्ये,—

योऽर्घ्येदिधिवहुर्गां पक्ष्ये चन्द्रसूर्ययोः ।

कृतोपवासो विधिवत् न भवेत् पुत्रवाचरः ॥

आगमे,—

अथवान्यप्रकारेण पुरयरणमियते ।

पक्ष्येऽर्कस्य चैवेन्दोः शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

^१[नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमाचोदके क्षितः ।

यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः^२ पूर्वमुपोषितः ॥]

स्पर्शादिमुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ।

१ ख पुस्तके, आङ्गन्वामाग्नेनैव ।

२ ग पुस्तके, [ ] चिद्विंशत्यो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, स्नानशुद्धः ।

गङ्गायां स्नानफलमाह गार्हपत्ये,—

चन्द्रसूर्य्ययज्ञे चैव योऽवगाहेत जाऋवीम् ।

स स्नातः सर्वतौर्य्येषु किमर्थमटते महीम् ॥

अथेत्यादि चन्द्रयज्ञे सूर्य्ययज्ञे वा पृथिव्यधिकरणकसर्वतौर्य्य-
स्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो जाऋवीस्नानमहं करिष्य इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यक्दत्तस्य यत् फलम् ।

तत् फलं जाऋवीस्नाने राज्ञयज्ञे निशाकरे ॥

दिवाकरे पुनस्तच्च दशमंस्वमुदाहृतम् ।

अथेत्यादि राज्ञयज्ञे निशाकरे गौकोटिसहस्रसम्यग्दानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्य इति । राज्ञयज्ञे
दिवाकरे चन्द्रग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलदशगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

गार्हपत्ये,—

सूर्य्ययज्ञः सूर्य्यगारे सोमे^१ सोमयज्ञस्तथा ।

चूडामणिरिति स्नातस्तदा योगः प्रकीर्तितः ॥

अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।

राज्ञयज्ञे चूडामणियोगेऽस्मिन् गङ्गाधिकरणकान्यकालीन-
सूर्य्ययज्ञस्नानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जप्ते स्नानमहं
करिष्ये । चन्द्रग्रहणे च चन्द्रग्रहणस्नानजन्येति विशेषः ।

अन्यत्र तु ब्रूयामणियोगेऽस्मिन् अन्यकालीनचन्द्रसूर्यग्रहण-
स्नानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानमहं करिष्ये ।
पुण्यनद्यादौ फलमाह^१ व्यासः,—

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणञ्च तत् ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोर्कोटौ रवेर्दश ॥

अन्यकाले यत्तीर्थस्थाने यत्फलं चन्द्रग्रहे तच्च स्थाने तत्फलं
लक्षगुणं रविग्रहे तु दशलक्षगुणं गङ्गायान्तु अन्यकालीनगङ्गा-
स्थाने यत्फलं तदिन्दुग्रहे कोटिगुणं सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणं
भवतीत्यर्थः ॥

अद्येत्यादि राजपक्षे निशाकरे अन्यदैतत्तीर्थस्नानजन्यफललक्ष-
गुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन्तीर्थे स्नानं करिष्ये । सूर्यग्रहे तु दश-
लक्षगुणेति विज्ञेयः । गङ्गायान्तु राजपक्षे निशाकरे अन्यकालीन-
गङ्गास्नानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गास्नानं करिष्ये इति ॥

सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणेति विज्ञेयः ।

सम्पूर्णग्रहणे फलमाह मार्कण्डेयपुराणे,—

चन्द्रे वा यदि सूर्यं दृष्टे राक्षौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राप्यर्कं विज्ञेयतः ॥

यद्यप्यक्षये पुण्ये विज्ञेयो नास्ति तथापि तज्जन्मस्थ स्वर्गफल-
स्रोत्कर्षाद्विज्ञेयः । सम्पूर्णग्रहे चन्द्रे अक्षयपुण्यप्राप्तिकाम इति
वाक्यम् ।

मात्स्ये,—

गङ्गाकनखले पुण्ये प्रयागं पुष्करं गया ।

कुरुचेचं महापुण्यं राज्जयस्ते दिवाकरे ॥

अथ गङ्गासाहचर्यात् कुरुचेचादिव्यपि सूर्य्यपद्मे प्रागुक्तगङ्गा-
स्नानफलमेव ।

तथा तत्रैव,—

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।

कृत्वा सूर्य्यपद्मे स्नानं विमुच्यति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं^१ पापं स्नानाक्षयति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

जन्मनान्तु सहस्रेण यत्पापं समुपाश्रितम् ।

तत्सर्वं सन्निहत्यायां राज्जयस्ते दिवाकरे ॥

तत्सर्वं पापं सन्निहत्यानामनदीविशेषे स्नानाक्षयतीति पूर्वेण
सहस्रवयः । अथोपक्रमोपसंहारयोः सूर्य्यपद्मे इत्यभिधानात् सूर्य्यपद्मे
एवेतत् फलं ॥ चन्द्रपद्मे ।

अथ पद्मणे कृते निषिद्धानि ।

मनुः,—

व्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।

ज्योतिषे,—

अनिष्टे चिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने ।

सप्तराचं न कुर्वीत याचोदाहादिभङ्गसम् ॥

त्रिविधत्वं दिव्यभौमान्तरोक्षभेदेन, अत्रापि राक्षोर्दग्धनादेव दोषो न तु मेघादिनाऽद्गर्भे इति ।

षष्णाङ्गीनक्षत्रेषु ग्रहणे दोषमाह ज्योतिषे,—

रोगाद्यागमवित्तनाशकलङ्काः संपीडिते जन्मभे
सिद्धिं कर्म न याति कर्मणि च ते भेदस्तु सांघातिके ।
द्रव्यस्योपचितस्य^१ सामुद्रयिके संपीडिते संक्षयो
वैनाशे तु भवन्ति कार्यविपदयित्तासुखं मानसे ॥

जन्मादिसंज्ञामाह अत्रैव,—

जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दग्धं सांघातिकश्च पीडशभम् ।
समुद्रयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यान्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः पङ्क्तः स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकैर्^२ ॥

यस्मिन् पुंसो जन्म तदाद्यं नक्षत्रं ।

अत्रिः,—

यस्य जन्मर्वमावाद्य यस्थेते अग्निभास्करौ ।
व्याधिं प्रवासं क्षेत्रञ्च दिग्नेतस्य महद्भयम् ॥

दोषकालमाह ज्योतिषे,—

ग्रहणं रविचन्द्रमघोर्नाङ्गीनक्षत्रवासरे यस्य ।
अन्दाद्द्विभ्यन्तरतो दोषो नाङ्गीसमं तस्य ॥
पूर्वोक्तं जन्मादिनक्षत्रचट्कं नाङ्गीसंज्ञम् ।

१ ख पुस्तके, द्रव्यस्थापचितस्य ।

२ क *भिषेकैर्च ।

तच्चैव,—

शुचिः सभृतसम्भारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।

आसीनः प्राग्दग्वाचैर्दर्चायान्वय सङ्मुखः ॥

शुचिः, स्नानकरप्रक्षालनाचमनैः शौचसम्पन्नः ।

तथाच शारदातिलके,—

देशिको विधिवन्त्वात्वा कृत्वा पौर्वाङ्घ्रिकीः क्रियाः ।

यायादक्षदृतो मौनो यागार्थं यागमण्डपम् ॥

पौर्वाङ्घ्रिकीः प्रातःसन्ध्याद्याः, अक्षदृतः शुचिवस्त्रतिलका-
दिनेत्यर्थः । यादप्रक्षालनमाह देवतः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैदके दक्षिणामुखः ॥

आचमनञ्च द्विः कार्यम् ।

निष्ठौविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

इत्यादिवायुपुराणवचनात् ।

सभृतसम्भार इति । प्राक् प्रथमं निर्वर्त्तितपूजासाधनः न तु
तदर्थं पुनरुक्तिश्चेत्यर्थः । दर्भैः कल्पितं समद्वं आसनं यस्य तथा,
प्रागपैदर्भैः कल्पितासन इति वा ।

आगच्छे,—

स्नग्दृष्टे शुद्धभागे तु विस्मिन्ने भोमयाम्बुना ।

शुद्धासने समासीनः पूजयेच्च स्वप्रकृतः ॥

आसनमुक्तं पुरस्सरणचन्द्रिकायाम् ।

सर्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं भानसिद्धौ मृगाजिह्वम् ।
 वस्त्रासनं रोगहरं वेचञं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं सर्वसिद्धिदम् ।
 वंशासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दास्यासने ॥
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ।
 हृष्यासने यमोद्धानिः पक्षवे वित्तविभ्रमः ॥
 न दौचितो विग्रेष्वातु कृष्णसारजिने मृशौ ।
 कुशाक्षरवस्त्राद्यं चतुरस्रं समन्ततः ।
 एकद्वयं द्विद्वयं वा चतुरङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
 स्रष्टिकादिक्रमेणैव विग्रेत्तत्र निराकुलः ।
 स्रष्टिकं पद्मकं वीरं भद्रञ्चेति चतुष्टयम् ॥

कालिकापुराणे,—

आसनञ्चार्धपाचञ्च भयमासादयेत् त्वं ।

तथा,—

सर्वाणि परकौवाणि यानि तानि च वर्जयेत् ।

आसीन इति प्राक् प्राङ्मुख उदक् उदङ्मुखः । अर्चा प्रतिमा
 तथा स्त्रिराद्यान्तु सम्मुखः प्रतिमाभिमुखोपविष्टः सन्नित्यर्थः ।

तथा तत्रैव,—

शुचिः सङ्मुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ।

देहं विप्रोध्य विन्यासकृतरचोऽर्चयेद्भूमिम् ॥

भारदातिजके,—

विग्रेन्मृदासने मन्त्री प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ।

एतेन प्राचीदिम्बदन इति क्रमदीपिकादर्शनादिष्णुपूजायां
प्राङ्मुखत्वनियमः १ इति यत् कौशिकं तच्चिरस्थं तदधनस्यैकदेश-
कीर्त्तनपरतयैवोपपत्तेः ।

रात्रौ त्वदङ्गुलनियममाह गोतमः,—

रात्रावुदङ्मुखः कुर्यादैवकार्यं सदैव हि ।

श्रिवाचनं सदैवेवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥

देवीपूजायामुत्तरदिङ्मुखत्वमुक्तं काशिकापुराणे,—

दिग्बिभागेषु कौबेरी दिक् श्रिवाप्रीतिदायिनी ।

तस्मात्तच्छुभं शमीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥

नौचैरासनमासाद्य सर्वान् देवान् प्रपूजयेत् ।

प्रारदातिक्रमे,—

अनन्तरं देशिकेन्द्रो दिव्यदृष्ट्यावलोकनात् ।

दिव्यानुत्सारणेदिग्नानस्तादृशान्तरौचगान् ।

चिर्भांमानिति विघ्नान् निवारयेत् । मन्त्रपूता दृष्टिः दिव्य-
दृष्टिः, अस्ताङ्गिः अस्ताय फडित्यस्तमन्त्रजप्ताभिरङ्गिरित्यर्थः ।

योगिनीतन्त्रे,—

नौचैरासनमासाद्य खस्तिकादिक्रमेण तु ।

विशेष्विराकुलस्तप पादौ संक्ताद्य वाससा ॥

कुसुमाक्षतसिद्धार्थान् नाराचास्तधिया बुधः ।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ॥

ये भूता विप्रकर्त्तारस्ते नश्यन्तु श्रिवाज्ञया ।

इत्यन्तेऽस्तं समुच्चार्य मण्डपान्तः परिचिपेत् ॥

अस्त्रं फट्कारम् । शारदातिलके,—

स्नापयेद्दक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि साधकः ।

सुवासिताम्बुसम्पूर्णं घसे कुशं सुशोभनम् ॥

स्तताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ।

नत्वा गुरुं गणेशानं भूतशुद्धिं संमाचरेत् ॥

अष्टदेवतानमस्कारोऽपि बोद्धव्यः ।

नत्वा गुरुं गणेशानं पुरतः स्नेष्टदेवताम् ।

इति पुरस्करणचन्द्रिकावचनात् ।

प्रमदीपिकायाम्,—

ततोऽस्त्रमन्त्रेण विप्रोध्य पाणी

चितास्तदिग्वन्धकृताग्रशालान् ।

विधाय भूतात्मकमेतदङ्गं

विशेषयेच्छुद्धमतिः क्रमेण ॥

ज्जताग्रशालोऽग्निप्राकारः ।

शारदातिलके,—

करशुद्धिं समावाद्य कुर्यात्तास्तत्रयं ततः ।

ऊर्द्धाङ्गमस्त्रमन्त्रेण दिग्वन्धमपि साधकः ॥

अस्त्रमन्त्रेण अस्तायकद्वित्यनेन ।

भूतशुद्धिमाह तच्चैव,—

सुपुष्पावर्तनात्मानं परमात्मानि योजयेत् ।

योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण समाहितः ।

कारणे पञ्चभूतानि तत्त्वान्यपि विचिन्तयेत् ॥
 वीजभावेन लीनानि व्युत्क्रमात् परमात्मनि ।
 ततः संशोषयेद्देहं वायुवीजेन वायुना ॥
 वज्रिवीजेन तेनैव निर्दहेत् सकलां तनुम् ।
 विक्षेपयेत्ततो दोषानमृतेनामृताभ्या ॥
 आशायापादयेद्देहमापादतप्तमसृकम् ।
 आत्मलीनानि भूतानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ॥
 आत्मानं हृदयाभोजयामयेत् परमात्मनः ।
 मनुना हंसदेवस्य कुर्याद्वासादिकं ततः ॥

आत्मानं हृदयाभोजयामयेदित्युपसंहारात् ध्येय आत्मा स्थितो
 योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुरिति याज्ञवल्क्याश्च, हृदयस्थितमात्मानं
 जीवं दीपशिखाकारं ध्यात्वा शिरसि सहस्रदलकमलस्यै परमात्मनि-
 सुपुष्पानाङ्गोवर्त्मना चिन्मन्त्रेण हंस इति मन्त्रेण योजयेत् ।
 तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

नयनानयनार्थं हि हंसः सोऽहमितीरयेत् ।

ततश्च सर्वकालेन परमात्मनि पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि
 तत्त्वान्यहङ्कारादीनि च व्युत्क्रमेण वीजरूपेण सूक्ष्मभूतकारणरूपेण
 लीनानि चिन्तयेत् ।

अथमर्थः, पादे पृथिव्याः, लिङ्गमूले जलस्य, हृदये तेजसः,
 मुखे वायोः, भाले आकाशस्यावस्थितिः ।

तत्र व्युत्क्रमेण पृथिवी^१ सूक्ष्मरूपेण जले जलञ्च तेजसि तेजस्य वायौ वायुश्चाकाशे आकाशञ्च परमात्मानि नयेत् ।

यथाक्रममष्टौ तु श्रुतिः,—

आकाशाद्वायुर्वाचोरग्निरग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवीति ।

अतएवागस्त्यसंहितायाम्,—

भूतानि नाम पृथिवी जलं तेजो मरुदियत् ।

यद्यतो जायते तस्मिन् प्रलयोत्पादनं पुनः ॥

प्रलयो लीनता तस्मात् पुनरुत्पादनञ्च सन्धिरार्यः । ततः संप्रोपयेद्देवमिति वायुबीजेन यमित्यनेन वायुना वामनासा—
पूरितवायुनेत्यर्थः । वद्विबीजेन यमित्यनेन दक्षिणनासापूरित-
वायुना तत्तुं दहेत् दग्धमिति चिन्तयेत् । ततो दोषान् पापानि भस्मतया तानि वामनासया वायुना विलोपयेत् वशिः कुर्यात्
ततः सृष्टदलकमलस्य परमात्मानं चन्द्ररूपं चिन्तयित्वा तस्मादमृता-
मसा सुधारूपजलेन अमृतेन^२ जलबीजेन यमित्यनेनाप्राप्य संधिच्य
देवं [यमित्यनेन इन्द्रबीजेनापादयेत् जनयेत् शुद्धं सकलं]^३ देवं
विभावयेत्, एतच्च गोपणादिकं पञ्चाशन्मात्राभिस्तत्त्वबीजेन कार्यम् ।
यथागस्त्यसंहितायाम्,—

मरुदम्यन्नुबीजैस्तु पञ्चाशन्मात्रमाचकम् ।

प्राणान्निष्ठात्मदेहे गोपणादीन् प्रकल्पयेत् ॥

१ ॥ पुस्तके, पृथिवी ।

२ म पुस्तके, जलेन यमित्यनेन इति पदद्वयं नास्ति ।

३ म पुस्तके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

प्रपञ्चसारेऽपि,—

अयं वै श्रोत्रणदहनश्रावनभेदेन श्रोत्रिते देहे ।

पञ्चाशद्विर्मात्राभेदैर्विधिवत् समापयेत् प्राणान् ॥

आत्मस्त्रीनानीति आत्मनि परमात्मनि स्त्रीनानि भूतानि
सृष्टिक्रमेण सुसुप्तां प्रापयेत् । तथाहङ्कारादीनि च आत्मानश्च
हंसदेवस्य जीवस्य मन्त्रेण सोऽष्टमित्यनेन परमात्मनः सकाशात्
क्षत्पद्मानयेदिति भूतशुद्धिः । अत्र श्रोत्रणादौ यो विशेष उक्तः
स क्रमदौपिकाशुसारेण मन्त्रव्यः । सूर्याद्यासादिकं तत इति ।
अनन्तरं न्यासादिकं विवृणोति स एव ।

अपिच्छन्दो दैवतानि न्यसेन्मन्त्रस्य मन्त्रवित् ।

आत्मनो मूर्द्ध्नि वदने हृदये च यथाक्रमम् ॥

विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामान् यथाविधि ।

विदधान्मातृकान्यासं मन्त्रन्यासमतः परम् ॥ .

केचित्तु अद्यादिभिर्यत्तुर्नैर्नमोऽनैर्न्यासं कुर्वन्ति तद्युक्तं
प्रमाणाभावात् गरुडकाशिकापुराणादिषु प्रयमान्तानां केवलानां
अद्यादीनां न्यासदर्शनाच्च ।

मन्त्रन्यासो द्विविधः अङ्गन्यासस्तन्मन्त्रन्यासश्च स्वयमेवानन्तरं
तथैव विवेचितत्वात् । प्राणायामानिति वज्रवचनात् अयः प्राणा-
यामाः कार्याः कपिञ्जलाधिकरणन्यायात्, एतेन भूतशुद्धि
अद्यादिन्यासप्राणायाममातृकान्यासमन्त्रन्यासाः पञ्चावश्यकः, अन्ये
तु काम्या इति दर्शितम् । क्रमोऽप्यस्यादचनामन्त्रव्यः ।

तथाचागस्यधञ्चितायाम्,—

शरीरं शोधयेदाहावधिकारार्थमन्वहम् ।
 तीर्थाविगाहनं वास्त्रोप्यन्तर्भूतविशोधनम् ॥
 मातृकान्यासयोगश्च शोधयेद्विध्यनुष्ठितः ।
 पूजाद्रव्याण्यपि ततः शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥
 शङ्खः शङ्खैश्च द्रव्यैश्च पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 न चेन्निरर्थकं सर्वं पित्र्युपैकतदृष्टिवत् ॥
 शौचाचमनश्चीनस्य स्नानसन्ध्यादिकाः क्रियाः ।
 यथा स्नुनिष्कलाद्येतदन्तरेण भवेत्तथा ॥

अन्तःशरीरं शोधयेदित्यनेन एकस्मिन् दिने सकृदनुष्ठितेन
 स्नानभूतशुद्ध्यादिना शरीरशुद्धेर्जातत्वात् प्रतिकर्मणि स्नानभूत-
 शुद्ध्यादिकं पृथक् नानुष्ठेयमित्युक्तम् । मातृकान्यासश्च देहं शोधये-
 दित्यर्थः । आदिग्रहणादौच्यतादुर्गार्चनां ग्रहणम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

अवेक्षणं प्रोक्षणञ्च वीक्षणं ताडनं कुग्रैः ।
 अर्चनञ्चैव सर्व्वेयां यावनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

अवेक्षणं रक्षणं अस्तमन्त्रेण चित्तालदिमन्त्रनिरूपं, प्रोक्षणं
 वीक्षणञ्च मूलमन्त्रेण अर्चनं पुष्पेणेत्यर्थः ।

शौचेति, शौचाचमनश्चीनस्य पुंसो यथा सर्वाः क्रिया निष्क-
 लास्तथा एतत् पूर्व्वोक्तचतुष्टयस्नान भूतशुद्धि मातृकान्यास द्रव्य-
 शोधनमन्तरेण देवार्चनं निष्फलं भवेदित्यर्थः ।

तथा तच्चैव,—

प्राणायामैर्विना यदत् कृतं कर्म निरर्थकम् ।

अतो यत्नेन कर्त्तव्याः प्राणायामाः शुभार्थिभिः ॥

प्राणायाममाह आरदातिलके,—

इङ्गुया कर्षयेदायुं वाह्यं षोडशमाचया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ठ्या तु माचया ॥

सुपुष्पामध्यमं मध्यक् द्वाचिंशन्माचया ग्रनैः ।

माह्या पिङ्गलया चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राङ्मुख्यैर्गन्धास्त्रविशारदाः ।

भूयोभूयः क्षमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इङ्गा नाम नाडी वामनासागता, पिङ्गला दक्षिणनासागता
सुपुष्पा तयोर्मध्यगता । व्यत्यासेनेति यया नासया रेचनं कृतं
तथैव पुनस्तोलयेदित्यर्थः ।

माचोक्ता प्रपञ्चसारे,—

कालेन यावता स्त्रीयो हस्तः खं जानुमण्डलम् ।

पर्येति माचा सा तुल्या स्वयैकश्वसमाचया ॥

अथवा विष्णुपूजायां प्रणवं कामवीजं षोडशादिसङ्ख्यं जपन्
प्राणायामं कुर्यात् । देवीपूजायान्तु भुवनेश्वरीवीजं, गणेशपूजायां
गणेशवीजं, [शिवपूजायां शिववीजं]^१ प्राप्तादाख्यमिति । इष्टमन्त्रेण

१ ख पुस्तके, प्रपञ्चसारकारेण ।

२ ग पुस्तके, [   ] चिह्नितांशो नास्ति ।

प्राणायामे तु यथाशक्तिवारं अपन् वायोः पूरणधारणरेचनानि
कुर्व्यात् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

यावच्छ्वासं नियम्यासून् मनसैव जपेन्मनुम् ।

आपादमस्तकं यावत् प्रविशत्यनिलो यथा ॥

यावतीभिस्तु मात्राभिरिन्द्रियाण्यपि धारतः ।

प्रबुद्धान्तः शरीरञ्च तावन्मात्रोऽसुखंयमः ॥

धारतो वायुं धारयतः पुंस इत्यर्थः ।

अतएव सारदातिलके,—

विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामं यथाविधीत्यत्र मूलमन्त्रेण
प्राणायामे षड्धा नोक्ता ।

यस्त्वाचार्य्येण प्रपञ्चमारे योगिप्राणायाममधिल्लत्य सुखेदक्षिण-
यानिलमयानयेद्वामया च मध्यगया संस्थापयेच्च नाद्येत्येवं प्रोक्तानि
रेचकादीनीत्यनेन रेचनादिक्रम उक्तः, स यद्यपि प्रागुक्तपूरणादि-
क्रमेण^१ वैकल्पिकस्तथापि न प्राचा व्यवहारविषयः वशिष्ठसंहितादिषु
वङ्गेषु तन्त्रेषु पूरणादिक्रमदर्शनात् ।

अत एव श्रीभागवते प्राधान्येन पूरकादिक्रममुक्त्वा रेचकादि-
क्रमोऽप्युक्तः । यथा

प्राणस्य गोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।

विपर्ण्ययेणापि शनैरभ्यसेदितिन्द्रियः ॥

१ ग पुस्तके, *क्रमेण सद्य इत्यधिको पाठः ।

२ ग पुस्तके, रेचकादिक्रमोऽपीत्यंशो नास्ति ।

तथा तथैव,—

प्राणायामैर्विना यद्वत् कृतं कर्म निरर्थकम् ।

अतो यत्नेन कर्त्तव्याः प्राणायामाः शुभार्थिभिः ॥

प्राणायाममाह शारदातिलके,—

इङ्गथा कर्षयेदायुं वायुं षोडशमाचया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु माचया ॥

सुषुप्तमध्यगं सम्यक् द्वाचिंशन्माचया ग्रनैः ।

नाद्या पिङ्गलया चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राङ्मुख्येण शारदाविशारदाः ।

भूयोभूयः क्षमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इङ्गा नाम नाडी धामनाभागता, पिङ्गला दक्षिणनाभागता
सुषुप्ता तयोर्मध्यगता । व्यत्यासेनेति यथा नासया रेचनं कृतं
तथैव पुनस्तोलयेदित्यर्थः ।

माचोक्ता प्रपञ्चसारे,—

कालेन धावता स्त्रीयो हस्तः खं जानुमण्डलम् ।

पर्येति माचा सा तुल्या स्वयैकशायमाचया ॥

अथवा विष्णुपूजायां प्रणवं कामवीजं षोडशादिषट्क्षं जपन्
प्राणायामं कुर्यात् । देवीपूजायान्तु भुवनेश्वरीवीजं, गणेशपूजायां
गणेशवीजं, [शिवपूजायां शिववीजं]^१ प्रासादाख्यमिति । दृष्टमन्त्रेण

१ ॥ पुस्तके, प्रपञ्चसारकारेण ।

२ म पुस्तके, [ ] पिङ्गिताशो नास्ति ।

प्राणायामे तु यथाशक्तिवारं जपन् वायोः पूरणधारणरेचनानि
कुर्यात् ।

तदुक्तमगस्त्यसंक्षितायाम्,—

यावच्छ्वक्यं नियम्यासून् मनसैव जपेन्ननुम् ।

आपादमस्तकं यावत् प्रविशत्यनिलो यथा ॥

यावतोभिस्तु साचाभिरिन्द्रियाण्यपि धारतः ।

प्रसुभान्तः शरीरञ्च तावन्माचोऽमुष्यमः ॥

धारतो वायुं धारयतः पुंस इत्यर्थः ।

अतएव धारदानिलके,—

विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामं यथाविधीत्यत्र मूलमन्त्रेण
प्राणायामे सङ्ख्या नोक्ता ।

यस्त्वाचार्येण प्रपञ्चभारे योगिप्राणायाममधिकृत्य सुषेदक्षिण-
यानिलमयानयेदामया च मध्यगया संस्त्रापयेच्च नाद्येत्येवं प्रोक्तानि
रेचकादौनीत्यनेन रेचनादिकम उक्तं, स यद्यपि प्राणरूपरणादि-
क्रमेण^१ वैकल्पिकस्तथापि न प्राचा व्यवहारविषयः वसिष्ठसंक्षितादिषु
वज्रपु तन्त्रेषु पूरणदिकमदर्शनात् ।

अत एव श्रीभागवते प्राधान्येन पूरकादिकममुक्त्वा रेचकादि-
क्रमोऽप्युक्तः । यथा

प्राणस्य ग्रोधयेन्नामं पूरकुश्वकरेचकैः ।

विपर्ययेषापि शनैरभ्यसेदिजितेन्द्रियः ॥

१ ग पुस्तके, *क्रमेण यच्च इत्यधिको वाटः ।

२ ग पुस्तके, रेचकादिकमोऽपीत्यंशो नास्ति ।

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेणुपौत्यर्थः । एतेन वैष्णवे
रेचनादिक्रमोऽन्यत्र पूरणादिक्रम इति कस्यचिन्नतं निरस्तम् ।
मातृकान्यासमाह प्रारदातिष्ठके,—

स्रस्ताटमुखवृत्ताच्चिन्त्युतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ते दोःपसन्ध्ययकेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके ।

ककुब्धे च हृत्पूष्णे पाणिपादयुगे ततः ॥

जठराननयोर्नखेन्मातृकार्णान् यथाक्रमम् ।

मातृकामन्त्रस्वाकारादिसान्तस्यैकपञ्चाग्रदर्शात्मकस्य वर्णान् यथा-
क्रमं स्रस्ताटाद्येकपञ्चाग्रतृस्थानेषु न्यसेत् ।

चकारपूर्वं पुनर्लकारपाठादेकपञ्चाग्रद्वरता मातृकामन्त्रस्येति ।

स्रस्ताटे केशान्तभाग एव । केशान्ते वदने तथा नयनयोरिति
तन्मान्तरदर्शनात् । मुखवृत्ते मुखवरणे प्रदक्षिणक्रमेण भूम्यादि
नदन्त इत्यर्थः, अद्यादिदन्तानां द्वये द्वये, उत्तमाङ्गे शिरशि,
दोःपदामंसोरमूलाद्यं बन्धितुष्कं त्रयचतुष्टयस्य एषु कादिनाम्ना
विंशतिवर्णाः ।

अंगके दक्षिणांगके, हृत्पूष्णे हृदयादि यथा स्यात् तथा
स्थापकभावे पाणिपादचतुष्टये न्यसेदित्यर्थः ।

अस्यैव न्यासस्थान्ये बहवो भेदाः कामाधिकारिविषयास्तेषु
तेषु फलश्रुतेः । किन्तु तेषामेकस्मिन्नपि कृते देशशब्दा कर्माधि-
कारो जायत एव फलमप्यधिकं भवतीति श्रेयम् ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

पञ्चाशदक्षरन्यासः फलेष्वेवं विधीयते ।

ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ॥

मायास्तृतीयकामवीजपूर्वो वा न्यास इत्यते ।

मूर्त्तिभिः केशवाद्यैस्तु कौत्स्यादिशक्तिभिः सह ॥

मायावीजपूर्वो लक्ष्मीवीजपूर्वः कामवीजपूर्वश्चेति न्यासवचनम् ।

प्रकारान्तरमाह मूर्त्तिभिरिति ।

तथाच तन्त्रान्तरे,—

न्यस्तव्याः प्रणवादिका नतिपरा बिन्दुनिका मातृकाः

यौकण्डादिशिवैश्च शक्तिभिरथो पूर्वोक्तरीत्यादिभिः ।

केशवादिप्रस उक्तः क्रमदीपिकायाम्,—

वर्णांतुक्का बाह्वचन्द्रान् पुरस्तात्

मूर्त्तीः शक्तीर्देवसानानतिश्च ।

उक्ताः^१ न्यस्तेषादिभिः सप्तधाद्यन्

प्राणं शक्तिं क्रोधमप्यात्मनेऽन्तान् ॥

ध्यात्वा तं परमपुमांसमक्षरैर्यै

विन्यसेद्दिनमतु केशवादियुक्तैः ।

मेधायुःसृतिप्रतिकीर्त्तिकानि-

स्तृतीयसौभाग्यैश्चिरमुपहंसितो भवेत्सः ॥

अमुमेव रमापुरःसरं

प्रजपेद्यो मनुजो विधिं बुधः ।

१ ग पुस्तके, उक्तान्यासे यादिभिः ।

समुपेत्य रमां प्रथीयसीं

पुनरन्ते चरितां मज्जत्यभौ ॥

मूर्त्तिः केशवाद्याः, शक्तीः कीर्त्याद्याः, हेऽवसाना इत्यनेन केशवाय कीर्त्यै नम इत्यादि प्रयोग उक्तः, एतेन केशवकीर्त्तिभ्यो नम इति केषाञ्चिन्मतं निरसं, एतच्चागस्त्यसंहितावचने व्यक्ती-भविष्यति । यादिभिरिति यच्च यादयो दशवर्णा न्यस्यन्ते तच्च सप्तधात्वन् प्राणशक्तिकोर्धाश्च दश आत्मनेपदान्तान् कृत्वा न्यसेत् ।

तच्च 'सधातुप्राणशक्त्वात्मयुक्त्यादिषु विष्णव इति मारदा-वचनात् विष्णुविशेषकतया प्रयोक्तव्यम् ।

धातवस्योक्तास्तथाचैव,—

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रादिधातवः ।

एतेन, यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।

एवं श्रौत्यादिन्यासो भक्तयः । फलमाह ध्यात्वेति, ध्यानञ्च प्रयोगे वक्ष्यते । अत्रैव श्रौतौजयोजनफलातिशयमाह असुमेवेति ।

मूर्त्तिः शक्तीश्चागस्त्यसंहितायाम्,—

केशवाय च कीर्त्यै च ततो नारायणाय च ।

कान्त्यै ततो माधवाय तुष्ट्यै नम इति न्यसेत् ॥

गोविन्दाय च पुष्ट्यै च विष्णवे हृत्त्यै च ततः ।

मधुसूदनाय शान्त्यै च चिचिक्रमाय क्रियायै ॥

वामनाय दयायै च श्रीधराय वदेत्ततः ।
 मेधायै हृषीकेशाय वर्षायै च नमस्तथा ॥
 पद्मनाभाय अर्द्धायै ततो दामोदराय च ।
 सञ्जायै वासुदेवाय लक्ष्म्यै सङ्कर्षणाय च ॥
 सरस्वत्यै प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नम इतीरयेत् ।
 अग्निहोत्राय रत्यै च सैराक्तो प्रवदिदृष ॥
 चक्रिणे च जयायै च गदिने शार्ङ्गिणे तथा ।
 दुर्गायै च प्रभायै च सङ्घिने विन्यसेदथ ॥
 मत्स्यायै शङ्खिने चैव चण्डायै नम उच्यते ।
 हस्तिने वाण्यै च नमस्ततो मूषसिने वदेत् ॥
 विलासिन्यै हस्तिने च विजयायै ततः परम् ।
 पाणिने विरजायै च तथा चाङ्गुलिने वदेत् ॥
 विद्यायै च मुकुन्दाय विनयायै^१ नमस्तथा ।
 नन्दजाय सुनन्दायै नन्दिने सुतयै नमः ॥
 ततो नराय ऋक्ष्यै च नमो नरकजिते तथा ।
 समृद्ध्यै हरये शुद्ध्यै कृष्णाय बुद्धये तथा ॥
 सत्याय भुक्त्यै सात्वताय नत्यै नम इतीरयेत् ।
 शौराय च सभायै च शूराय रमायै नमः ॥
 जनार्दनाय यामायै ततः स्नाङ्गधराय च ।
 क्रैदिन्यै विश्वमूर्त्तये क्लिप्तायै तदनन्तरम् ॥

वैकुण्ठाय ततो ब्रूयादसुदायै नमस्तथा ।
 पुरुषोत्तमाय वसुधायै वसिने पुरायै तथा ॥
 बलानुजाय परायणायै नम इतीरयेत् ।
 तथा बालाय सूक्ष्मायै नमः स्यात्तदनन्तरम् ॥
 वृषपाय च सन्ध्यायै वृषाय प्रज्ञायै नमः ।
 हंसाय च प्रभायै च वराहाय च निशायै ॥
 विमलाय अमोघायै नृसिंहाय ततः परम् ।
 विद्युतायै नमस्तदत् वैष्णवीं मातृकीं^१ यजेत् ॥
 शिरोवदनवृत्तादिस्थानेष्वेवं विधिः स्मृतः ।
 ॐकारं मारवीजञ्च मातृकाचरमेव च ॥
 एकं देवं यथाशक्ति एकां नम इति क्रमः ।
 केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ॥
 अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न संशयः ।

कामबीजाद्यं प्रकारान्तरमिदम् । ॐकारयोगात्तु फलाति-
 शयः । प्रणवं विनापि कामादिकेशवन्यासस्य शारदादिषु दृष्टत्वात् ।

अथञ्च केशवादिन्यासो विष्णुविषयः श्रीकण्ठादिस्तु देवीशिव-
 विषयः । अस्मिन्नेव विष्णुविषये तत्त्वन्यासपञ्चरन्यासौ काम्यौ कर्त्तव्यौ ।
 तत्त्वन्यासफलमाहागस्यसंज्ञितायाम्,—

सुतीक्ष्ण त्वां प्रवक्ष्यामि तत्त्वन्यासमतः शृणु ।

यत्तत्त्वन्यासमात्रेण तत्त्वमेव प्रजायते ॥

तत्त्वं ब्रह्मेव । न्यासोद्धार उक्तो योगिनीतन्त्रे,—

वर्णान् सविन्दूच्छादौ नमोऽन्तेऽय पराय च ।

तत्त्वनामात्मने व्याप्तो नमोऽन्तोऽयमुदीरितः ॥

मताभ्यां सर्वदेहे च जीवप्राणौ न्यसेत् क्रमात् ।

• इन्मध्ये बुद्धवक्त्रारमनांमि च फलैः सह ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धांस्तान्तेषु नामभिः ।

शिरोवदनचक्षुदृष्टपादेषु च यथाक्रमम् ॥

श्रोत्रं त्वचक्षुषी जिह्वां नासाच्चैव तु पञ्चमीम् ।

द्युक्त्वात्मेण टवर्गेण स्वस्वस्थानेषु विन्यसेत् ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्याणिपादपायूतुपस्यकम् ।

तत्तत्स्थानेषु विन्यसेन्जादिचान्तैः पृथक् पृथक् ॥

ङादिकान्तैः शिरोवक्त्रचक्षुदृष्टचरणेषु च ।

आकाशवायुतेजांसि जलञ्च पृथिवीं क्रमात् ॥

• शिरोवदनचक्षुदृष्टपादेषु व्यापकं पुनः ।

परमेष्ठौ च पुरुषो विश्वो निवृत्तिरेव च ॥

सर्वः कोपः पद्भिरेभिः क्रमादादौ समन्वितान् ।

वासुदेवं सङ्कर्षणं प्रद्युम्नमनिरुद्धकम् ॥

नारायणं नृसिंहञ्च आत्मनेऽन्तात्म्यसेच षट् ।

अस्थानुष्ठानमात्रेण देवभावः प्रजायते ॥

तत्त्वानां जीवादीनां नामानि जीवादिशब्दास्तदन्ते आत्मने
इति पदमित्यर्थः ।

प्राञ्चस्तु तत्त्वन्याससमाख्यावशाज्जीवादीनां विशेष्यतया तत्त्व-
पदमपि प्रयुज्यते ।

१[व्योमेति व्योम हकारः मृगुः सकारः अग्नौरेफ इत्यर्थः ।
 षयलेरिति अगस्त्यसंहितायामपि केवल्ययोः षलयोन्यास उक्तः, यथा,
 सद्यो सवो च षष्ठापि यश्च लश्च वलावपीति, क्रमदीपिकायान्तु
 षेयलावनार्षेरित्यनेन षलयोरेको वाकारसहितयोन्यास उक्तः] ।
 इयग्नौर्षपञ्चरात्रेऽपि,—

योऽङ्गारं विन्यसेत् पश्चात् प्रणवेन सुरोत्तम ।

इत्यादि, तद्यं वैकल्पिको विधिः फलभूमार्थः, यदपि प्रण-
 वादिरयं न्यास इत्यगस्त्यसंहितायामुक्तं तदपि फलभूमार्थं मन्तव्यम् ।
 मूर्त्तिपञ्चरन्यासमाह भारद्वाजिलके.—

अतस्तन्मन्त्रवर्णाद्या द्वादशस्तरसंयुताः ।

द्वादशादित्यभक्षिता मूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ॥

सलाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अर्धेष्ठा इति मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वसुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्थके ।

अंगुना विष्णुमंमस्यं भगेन मधुसूदनम् ।

गले विवस्वता युक्तं चिविक्रममनन्तरम् ॥

वामपार्श्वे तथेन्द्रेण वामनाख्यमथासके ।

पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् ॥

इषीकेशाङ्गयं पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् ।

त्वष्टा दामोदरं पश्चात् विष्णुना कक्षुदि न्यसेत् ॥

१ [ ] विहितसन्दर्भस्य मूलप्रमाणमादर्शपुस्तकेष्ववलम्बितग्रन्थे च न
 दृश्यते ।

दादशाणं महामन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ।

एवं न्यस्तशरीरोऽसौ वासुदेवः स्वयं भवेत् ॥ .

तन्मन्त्रस्य दादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य एकैकवर्णाद्याः षडृषः षड्वर्जितैः स्वरैर्दादशभिः स्रज्ज्वादैः संयुताः वक्ष्यमाणधात्रादिदादशादित्यैः परतः सञ्चिताः केशवादिदादशमूर्त्तिर्न्यसेत् । अत्र सानुस्वाराः स्वर इति कश्चिन्मतं हेयं प्रमाणाभावात् ।

षडृषः षड्वर्जितवन्तु स्वरानां क्रमदोषिकायामुक्तम्,—

केशवादियुगपदमूर्त्तिभि-

र्धाष्टपूर्वमिहिरान् नमोऽन्तकान् ।

दादशाक्षरभवाक्षरैः स्वरैः

श्रीवर्णरहितैः क्रमाच्चरेत् ॥

अत्र चतुर्थान्तकेशवादिनाम् पञ्चाक्षतुर्थान्ता धात्राद्यादित्या नमोऽन्ताः प्रयोक्तव्या दर्शितम् ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

नमो भगवते ब्रूयादासुदेवाय इत्यर्थः ।

ओमादेरस्य मन्त्रस्य आदायेकैकमक्षरम् ।

हिरावृत्त्याक्षरादानं श्रीरामाख्यमनोरपि ॥

एकैकं केशवाद्यन्तु विष्णोर्दादशनाम च ।

धात्राद्येकैकमादाय सूर्यस्यापि च नाम तु ॥

स्वरादिय नमोऽन्तोऽयं न्यस्तव्यो न्यास उत्तमः ।

एवं विन्यस्य विधिवत् साक्षाच्चारायणो भवेत् ॥

अयरोगाभिचाराद्योः प्रथमं यान्ति नान्यथा ।

तन्मूर्त्तिपञ्चरन्यासोऽभिहितः परमेष्ठिनः ॥

दिरावृत्त्याधरादानमिति रामचन्द्रस्य षड्वरत्वात् दिरावृत्त्या
द्वादशाक्षराणि भवन्ति । एतच्च रघुनाथपूजाविषये मन्त्रं नान्य-
चेति । तेन, ॐ केशवाय धाचे नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।
फलकथनाच्च काम्यत्वमस्य न्यासस्य ।

तथा क्रमद्वीपिकायाम्,—

चैतन्यामृतवपुरकंकोटितेजा
मूर्द्धस्यो वपुरखिलं स वासुदेवः ।
ऊर्ध्वस्यं स्त्रविमलपायसौव सिद्धं
व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकौथंम् ॥

शारदातिलके मन्त्रन्यासमनन्तरमित्युक्त्वा तमेव विवृणोति,—

अङ्गुठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ।
अस्त्रं तत्तलयोर्न्यस्य कुर्यात्तालचयं ततः ॥
दिशस्तेनैव यधीयाच्छ्रोटिकाभिः समन्ततः ।
हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रास्तथा सुधीः ॥
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वञ्चिवस्त्रभा ।
शिखायै वर्षादित्युक्तं कवचाय ऊर्ध्वोरितम् ॥
नेत्रत्रयाय वौषट् स्थादस्तायफडिति [१] क्रमात् ।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥
पञ्चाङ्गानि मनोरथस्य तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ।
तत्तत्कत्तोक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥

तन्मूर्त्तिपञ्चरन्यासोऽभिहितः परमेष्ठिनः ॥

दिरावृत्त्याचरादानमिति रामचन्द्रस्य षड्चरत्वात् दिरावृत्त्या
द्वादशाचराणि भवन्ति । एतच्च रघुनाथपूजाविषये मन्त्रं नान्य-
चेति । तेन, ॐ केशवाय धाम्ने नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।
फलकथनाच्च काम्यत्वमस्य न्यासस्य ।

तथा क्रमद्वीपिकायाम्,—

चैतन्यामृतवपुरर्ककोटितेजा
मूर्द्धस्यो वपुरखिलं च वासुदेवः ।
ऊर्ध्वं खविमलपापसीव सिक्तं
व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकौर्णम् ॥

शारदातिशये मन्त्रन्यासमनन्तरमित्युक्त्वा तमेव विदुषोति,—

अङ्गुष्ठादिज्जुलौषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ।
अक्षं तत्तल्लयोर्न्यस्य कुर्यात्तल्लचयं ततः ॥
दिग्गतेनैव यध्नीयाच्छोटिकाभिः समन्ततः ।
चदपादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रांस्तथा सुधीः ॥
चदपाय नमः पूर्वं ग्रिरसे वक्त्रिवक्त्रभा ।
शिखायै वधङ्गितुङ्गं कवचाय ऊर्ध्वोरितम् ॥
नेत्रत्रयाय वीषट् स्थादस्त्रायफडिति [१] क्रमात् ।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥
पञ्चाङ्गानि मनोर्यस्य तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ।
तत्तत्कन्योक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥

अङ्गन्यासस्य नित्यतोक्ता ज्ञानमालायाम् ।
 पूजाजपार्चनार्होमाः सिद्धमन्त्रछता अपि ।
 अङ्गविन्यासविधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी ॥
 तत्तत्कृत्योक्तेति । अन्यान् मन्त्रस्य प्रतिवर्ण्य 'न्यामानित्यर्थः ।
 सारदातिलके,—

कल्पयेदात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ।
 अमोक्षयुग्मके विद्वान् प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यञ्च न्यसेत्ततः ।
 सुखपार्यनाभिपार्यैव्यधर्मादींश्च विन्यसेत् ॥
 अनन्तं पदये पदं सूर्यसोमाग्निमण्डलान् ।
 सत्तादींस्त्रीन् गुणान् न्यसेत् स्नानमाद्यवरादिकान् ॥
 आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
 ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमग्रे ततः ॥
 एवं देवमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।
 सुद्राः प्रदर्शं विधिवदर्घ्यस्थापनमाचरेत् ॥

धर्मादिभिः पीठं कल्पयेदित्यनेन पीठपूजायां वक्ष्यमाणाया-
 माधारब्रह्मादीनां न्यासे उपयोगो नास्तीति दर्शितम् । प्रपञ्चसारे-
 ऽप्येवं । क्रमदोषिकायान्तु आधारब्रह्मादीनामपि न्यास उक्तः ।

प्रादक्षिण्येनेत्यनेन आदौ दक्षिणांशे ततो वामांशे ततो वामोरौ
 ततः पश्चादक्षिणोरौ धर्मादिचतुष्टयमित्यर्थः । अधर्मादीनपि
 प्रादक्षिण्येन मुखे वामपार्श्वे नाभौ पश्चादक्षिणपार्श्वे क्रमादित्यर्थः ।

क्रमदोषिकायामपि नमः पदादौनामैवाङ्गमन्त्रलभुक्तं,
 हृदये नतिः शिरसि पावकप्रिया वषट् शिखा ऊमपि वर्णेषु स्मृतम् ।
 सफडस्त्रमित्युदितमङ्गपञ्चकं सचतुर्थि वौषडुदितं दृशौ यदि ॥

तथा व्यक्तमाह अगस्त्यसंहितायाम्,—

अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनाञ्च तथैव तलपृष्ठयोः ।
 न्यासस्ततः षडङ्गानां भवत्येवं प्रकल्पना ॥
 यदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च शर्माङ्गे नेचयोरपि ।
 दिक्षस्तत्र नमः स्वाहा वषट् ऊं वौषडुष्यप ॥
 तथाचैव फडित्येवं षडङ्गानाञ्च पञ्चवम् ।
 तत्तत्स्थाने चतुर्थ्यन्ते तत्तत्पञ्चवयोगतः ॥
 तत्तदङ्गतो न्यासः कर्त्तव्यश्च यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्थानेऽङ्गुष्ठादौ च चतुर्थ्यन्त इत्यर्थः ।

तथा तथैव हनुमन्मन्त्रस्य करन्यासे स्फुटमुक्तम् ।
 नमो भगवते आञ्चनेयायेत्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः स्मृतम् ।
 हृदमूर्त्तय इत्येवं तर्जनीभ्यां स्वाहा ततः ॥
 बायुसुतायेत्यपि च मध्यमाभ्यां वषट् तथा ।
 अग्निगर्भाय च तथाऽनामिकाभ्यां ऊमौरितम् ।
 रामदूताय च पुनः कनिष्ठाभ्याञ्च वौषडित्यादि ॥

तथा कालिकापुराणे मातृकान्यासे,—

आकारञ्च तथोच्चार्य्य अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्ततः ।

प्रथमं मातृकाङ्गान् अङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥ इत्यादि ।

पञ्चाङ्गानीति पञ्चाङ्गमन्त्रे करतलन्यासोऽपि नास्तीति मन्त्रयम् ।

अङ्गन्यासस्य नित्यतोक्ता ज्ञानमालायाम् ।
 पूजाभपार्चनाशोभाः सिद्धमन्त्ररुता अपि ।
 अङ्गविन्यासविधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी ॥
 तत्तत्कल्पोक्तेति । अन्यान् मन्त्रस्य प्रतिवर्णं 'न्यासानित्यर्थः' ।
 सारदातिलके,—

कल्पयेदात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ।
 अंसोरुयुग्मके विद्वान् प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यञ्च न्यसेत्ततः ।
 मुखपार्श्वनागिपार्श्वध्वधर्मादीन् विन्यसेत् ॥
 अनन्तं हृदये पदां सूर्यशोभाग्निमण्डलान् ।
 सत्तादींस्त्रीन् गुणान् न्यसेत् स्रतामाद्यवरादिकान् ॥
 आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
 ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमर्तुं ततः ॥
 एवं देहमध्ये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।
 सुद्राः प्रदर्शं विधिवदर्घ्यस्त्वापनमाचरेत् ॥

धर्मादिभिः पीठं कल्पयेदित्यनेन 'पीठपूजायां वक्ष्यमाणया-
 माधारशक्तादीनां न्यासे उपयोगो नास्तीति दर्शितम् । प्रपञ्चसारे-
 ऽप्येवं । क्रमदीयिकायान्तु आधारशक्तादीनामपि न्यास उक्तः ।

प्रादक्षिण्येनेत्यनेन आदौ दक्षिणांशे ततो वामांशे ततो वामोरौ
 ततः पश्चादक्षिणोरौ धर्मादिचतुष्टयमित्यर्थः । अधर्मादीनपि
 प्रादक्षिण्येन मुखे वामपार्श्वे नाभौ पश्चादक्षिणपार्श्वे क्रमादित्यर्थः ।

न्यामस्तु चतुर्थ्यन्तनाद्या नमोऽन्तेन कार्यः । सूर्यादिमण्डलान् क्रमेण
 प्रणवस्य वर्षत्रयादिकान् न्यसेत् । पौठपूजायां प्रणवस्य त्रिभिर्वर्षै-
 रिति वक्ष्यमाणत्वादिति । आत्मादित्रयमपि खनामाद्यक्षरादिक-
 मित्यर्थः । ज्ञानात्मानन्तु भुवनेश्वरीबीजाद्यं हत्वा न्यसेत् । ततो
 हृदयस्थामितः पूर्व्यादिदिक्षु मध्ये च पौठग्रन्थीर्नव विन्यस्य
 पश्चात् पौठमन्त्रं हन्मध्ये न्यसेदिति बोद्धव्यं । पौठपूजायां तथा-
 भिधास्त्वमानत्वात् ।

एतद्वाक्यमुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

सूर्येन्दुवक्त्रौन् प्रणवाग्रयुक्तान्

आद्यक्षरैः सत्वरजस्तमांघ्रि ।

आत्मादित्रयमादिवीजवहितं व्योमाग्निमायाक्षवै
 ज्ञात्वात्मानमयाष्टदिक्षु परितो मध्ये च ग्रन्थीर्नव ।
 न्यसेत् पौठमहामनुष्टुप विधिवत् हत्कर्षिकामध्यगं
 जित्यानन्दचित्तिप्रकाशममलं सञ्चिन्तयेद्भ्राम तत् ॥

देवताभेदेन पृथक् पृथक् नव पौठग्रन्थयः पौठमन्त्रश्च ।

तच्च विष्णोर्यथा सारदातिलके,—

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् ।

प्रज्ञी सत्या तथैज्ञानाऽनुग्रहा नवमी स्रता ॥

नमो भगवते ब्रूयादिष्णवेऽथ पदं ततः ।

सर्वभूतात्मने वासुदेवायेति वदेत्ततः ॥

सर्वात्मसंयोगपथाद्योगपद्मपदं ततः ।

पौठात्मने नमोऽन्तोऽयं प्रणवादिर्मनुर्मतः ॥

प्रत्येयंथा,—

जयाख्या विजया पयादजिता चापराजिता ।

नित्या विद्यायिनी दोग्धी चाघोरा मज्जला नव ॥

ह्रीं पद्मासनाय नमः पीठमन्त्रः प्रकीर्तितः ।

धुर्गापीठस्तु वक्ष्यते । शिवस्य यथा,—

वामा ज्येष्ठा ततो रौद्रो काली कलविकरणी ।

वज्रविकरणी^१ पद्मादक्षप्रमथनी ततः ॥

सर्वभूतदमनी च नवमी स्थान्ननोन्ननी ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योगपीठा-
त्माने नमः इति पीठमन्त्रः ।

अन्येषान्तु देवानां पीठशक्तिपीठमन्त्रास्तत्तत्कल्पेषु द्रष्टव्याः ।

एवं देवं पीठत्वेन सन्निव्य चत्परो द्रष्टव्यदेवतां ध्यायेत् । ध्यानस्तु

पृथक् पृथक् वक्ष्यते ।

कालिकापुराणे,—

प्रत्यक्षीकृत्य हृदये मानसैरुपचारकैः ।

योऽग्रानां प्रकारैस्तु हृदिस्थां पूजयेच्छिवाम् ॥

मुद्राः प्रदर्शयन्ति विष्णोर्मुद्राः ब्रह्माद्याः ।

यथागक्ष्यसंज्ञितायाम्,—

ब्रह्म-चक्र-गदा-पद्म-धनु-कौस्तुभ-गारुडाः ।

श्रीवत्सवनमालाय योनिमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

मुद्रास्तत्तत् वक्ष्यते । ब्रह्म-स्वापनस्त्रावश्चकलमुक्तमागस्त्ये,—

१ ग पुस्तके, वज्रविकरणी पदं नास्ति ।

विनैव शङ्खपूजां यो वैष्णवः पूजयेद्धरिम् ।

पूजाफलं न चाप्नोति स सम्यक्पूजकोऽपि सन् ॥

अर्घ्यस्थापनमुक्त्वा तदिधिमाह तच्चैव,—

शङ्खमस्ताम्बुना प्रोक्ष्य वामतो वज्रिमण्डले ।

साधारं स्थापयेद्दिद्वान् इन्दुसुतसुधामयैः ॥

तोयैः सगन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्तं यथाविधि ।

आधारं पावकं शङ्खं सूर्यं तोयं सुधाकरम् ॥

सरेदङ्गकचन्द्रानां कलास्ताप्तेष्वनुकृमात् ।

मूलमन्त्रं जपेत् सृष्ट्वा न्यसेत्तस्माज्जमङ्गवित् ॥

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठयेत् ।

दर्शयेद्धेतुमुद्राश्च बोधयेत्तत्तमुद्रया ॥

दक्षिणे प्रोक्षणीपाचमाधायाङ्गिः प्रपूरयेत् ।

किञ्चिदर्घ्यान् संगृह्य प्रोक्ष्यभक्षि योजयेत् ॥

अर्घ्यस्रोत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमणीयकम् ।

आत्मानं पागवस्त्रनि मण्डपं प्रोक्षयेद्गृहः ॥

प्रोक्षणीपाचतोयेन मनुमान्यान्यपि क्रमात् ।

अस्त्रमन्त्रजपितजलेन शङ्खं प्रोक्ष्य स्ववामभागे भूमौ वज्रि-
मण्डले चिकोणे आधारसहितं स्थापयेत् ततश्चन्द्रमण्डलनिर्गत-
सुधारूपैस्तोयैर्गन्धपुष्पाद्यैश्च तं शङ्खं यथाविधि पूरयेत् ।

आदिग्रन्धान्,

गन्धपुष्पाद्यतयवकुशाद्यतिलसर्षपैः ।

सदूर्ध्वैः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥

इति वक्ष्यमाणद्रव्यानां यद्वर्णम् ।

यथाविधौति वक्ष्यमाणकुम्भपूरणविधिना चिभागजलेन पूरणम् ।

तथा कालिकापुराणे,—

पूर्ववन्मण्डलं कृत्वा अर्घ्यपात्रे ततो जलैः ।

चिभागैः पूरयेत् पात्रं पुष्यं तत्र विनिक्षिपेत् ॥

तथा,—

आत्माभेदेन विधिवन्मातृकां प्रतिस्त्रोमतः ।

जपेन्मूलमनुष्टेव पूजयेद्देवताधिया ॥

देवताधिया कलं चिन्तयन्नित्यर्थः ।

गन्धपुष्पादिदानन्तु नमोमन्त्रेण कार्यम् ।

यथा क्रमदीपिकायाम्,—

तत्र गन्धसुमनोऽचतानयो निक्षिपेद्भुदयमन्त्रमुच्चरणम् ।

तीर्थावाहनमप्यत्र कार्यं यथा तत्रैव ।

तत्र तीर्थमतुनाभिवाहयेत्तीर्थमुष्णरुचिमण्डलान्ततः ।

गङ्गे ■ यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।

एष तीर्थमहः शोको दुरितौघनिवारणः ॥

क्रमदीपिकायान्तु सविन्दुकैः प्रतिलोमाचरैः पूरणं यन्निखितं
तत्फलप्रतिश्रयार्थम् । अन्यत्र केवलविलोममातृकाविधानात् ॥

आधारमिति । आधारादिकं वज्रादिरूपेण कृत्वा तेषा-
धारादिषु वज्रादीनां कला अपि स्यरेत् । वज्रादीन् कलाय
पूजयेदिति तात्पर्यम् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

शङ्खमस्त्रेण^१ संशोध्य सदाधारे निधाय च ।

पूरयेच्छुद्धतोयेन मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूजयेदग्निस्त्र्येन्दुविम्वैस्तत्तत्कलान्वितैः ।

तत्तत्कलानां संख्या तु दशद्वादशषोडश ॥

आधारशङ्खतोयेषु तत्तदात्मानमर्चयेत् ।

तीर्थावाहनमन्त्रेण तीर्थमावाहयेज्जले ॥

विम्वैर्मण्डलैस्तत्तदग्न्यादिकलान्वितै^२रित्यर्थः ।

कुच वा कथं वा पूजयेदित्याशङ्क्याह आधारेति यथाक्रम-
माधारादिषु तत्तद्दशादिसंख्यकलात्मानं कृत्वा तत्तन्मण्डलमर्चये-
दित्यर्थः ।

तेन दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्यादयः प्रयोगाः ।

जपमूलमनुमिति जलं स्पृष्ट्वाष्टवारं मूलमन्त्रं जपेत्, तस्य
मन्त्रस्त्राङ्गं यङ्ङश्च विधिज्ञो न्यसेत् ।

तदुक्तं क्रमदौपिकायाम्,—

^३[संस्पृशन् जपतु मन्त्रमष्टम इति] ।

अस्तमन्त्रेण संरक्ष्य तालवयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा कवचमन्त्रेण
ऊमित्यनेन वक्ष्यमाणवगुण्डमुद्रयाऽवगुण्डयेत् ।

१ ग पुस्तके, शङ्खं मन्त्रेण ।

२ क पुस्तके, तत्तत्कलान्वितैः ।

३ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

क्रमदौपिकायान्तु,—

वर्धणा समवगृह्य द्युर्यजेति स्नातन्त्रेऽण यस्मिंश्चितं तत् सार-
दाद्यमग्नतमिति ।

तस्य बोधनमुद्रया बोधयेत् ।

धेतुमुद्रा सन्निरोधनमुद्रा च वक्ष्यते ।

दक्षिणेऽर्घ्यस्तेति विशेषः । अर्घ्यपात्रस्थोत्तरतो वाक्ने इत्यर्थः ।

पाद्यापमभीयद्रव्याणि वक्ष्यन्ते ।

यागवस्त्रानि पूजासाधनद्रव्यानि गन्धपुष्पादीनि मत्तुना इष्टेन
अन्यानि पूजाद्रव्याधारपाचादीनि ।

अनन्तरमात्मार्चनमाह शारदातिष्वने ।

न्यासक्रमेण देहे स्ते धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥

विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ।

पञ्चकृत्वः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥

उत्तमाङ्गे घृदाधारे पदे सर्वाङ्गान्ने क्रमात् ।

गुरुपदिष्टविधिना श्रेयमन्यत् समापयेत् ॥

सुदेहे पीठन्यासोक्तविधिना तेषु तेषु स्थानेषु धर्माय नमः
इत्यादिक्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान्तान् पुष्पाद्यैर्गन्धपुष्पैः पूजयेत् ।
तस्मिंश्च पीठरूपे देहे हृन्मध्ये परदेवतामिष्टदेवं सच्चिन्मय गन्धाद्यै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैर्नैवेद्यवर्जितैस्तुभिः समर्चयेत्तत-
श्चानन्यधीर्देवतात्मनोरभेदबुद्धिः सन् उत्तमाङ्गादिषु पञ्चसु पञ्च
पुष्पाञ्जलीन् यथाक्रमं दद्यात् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

ग्रहमन्त्रेण^१ संशोध्य सदाधारे निधाय च ।

पूरयेच्छुद्धतोयेन मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूजयेदग्निसूर्येन्दुविमैस्तत्तत्कलान्वितैः ।

तत्तत्कलानां संख्या तु दशदादशषोडश ॥

आधारग्रहन्तोऽर्येषु तत्तदात्मानमर्चयेत् ।

तीर्थावाहनमन्त्रेण तीर्थमावाहयेज्जले ॥

विमैर्मण्डलैस्तत्तदग्न्यादिकलान्वितै^२रित्यर्थः ।

कुत्र वा कथं वा पूजयेदित्याशङ्काच्च आधारेति यथाक्रम-
माधारादिषु तत्तद्दशादिसंख्यकलात्मानं कृत्वा तत्तन्मण्डलमर्चये-
दित्यर्थः ।

तेन दशकलात्मने वक्त्रिमण्डलाय नम इत्यादयः प्रयोगाः ।

जपन्मूलमनुमिति जलं स्पृष्ट्वाष्टवारं मूलमन्त्रं जपेत्, तस्य
मन्त्रस्याङ्गं पञ्चस्र विधिज्ञो न्यसेत् ।

तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

^३[संस्पृशन् जपतु मन्त्रमष्टश दति] ।

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा कवचमन्त्रेण
ऋमित्यनेन वक्ष्यमाणवगुण्डमुद्रयाऽवगुण्डयेत् ।

१ ग पुस्तके, ग्रहं मन्त्रेण ।

२ क पुस्तके, तत्तत्कलान्वितैः ।

३ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

कमदीपिकायान्तु,—

वर्धनेषा समवगुप्य द्यौर्युजेति स्वातन्त्र्येण यत्निष्ठितं तत् सार-
दाद्यमभ्यतमिति ।

तस्य बोधनमुद्रया बोधयेत् ।

धेतुमुद्रा सन्निरोधनमुद्रा च वक्ष्यते ।

दक्षिणेष्व्यंखेति विशेषः । अर्घ्यपाचस्योत्तरतो वामे इत्यर्थः ।

पाद्याचमनीयद्रव्याणि वक्ष्यन्ते ।

यागवस्त्रानि पूजासाधनद्रव्यानि गन्धपुष्पादीनि मतुना दृष्टेन
अन्यानि पूजाद्रव्याधारपाचादीनि ।

अनन्तरमात्मार्चनमाह शारदातिलके ।

न्यासक्रमेण देहे स्वे धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुष्पाद्यैः पौठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥

विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ।

पञ्चकलः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥

उत्तमाङ्गे हृदाधारे पदे स्रन्वाङ्गुके क्रमात् ।

गुरुपदिष्टविधिना श्रेयमन्यत् समापयेत् ॥

स्रदेहे पौठन्याशोक्तविधिना तेषु तेषु स्थानेषु धर्माय नमः
इत्यादिक्रमेण धर्मादीन् पौठमन्त्रान्तान् पुष्पाद्यैर्गन्धपुष्पैः पूजयेत् ।
तस्मिंश्च पौठरूपे देहे हृन्मध्ये परदेवतामिष्टदेवं सञ्चिन्त्य गन्धाद्यै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैर्नैवेद्यवर्जितैश्चतुर्भिः समर्चयेत्तत-
स्त्वनन्यधीर्देवतात्मनोरभेदबुद्धिः सन् उत्तमाङ्गादिषु पञ्चसु पञ्च
पुष्पाञ्जलीन् यथाक्रमं दद्यात् ।

गुरूपदिष्टेति । कोऽनिहितोत्तानकरयुगलः समकायघौवो
निमोलितलोचनः सर्वैश्वर्यसम्पन्नं देवं विभाव्य सोऽहमिति मन्त्रं
जपन् अनन्यमतिर्देवाकारतया आत्मानं विभावयन् आनन्दामृतमग्नौ
निदच्छासः क्षणं तिष्ठेदिति गुरूपदेशः ।

क्रमदौषिकाद्यान्तु,— वाद्यार्चननिरपेक्षः सर्वोपचारसहितः
स्वदेश एव देवार्चनविशेषो जपसहितोऽभिहितः, स च सर्वदान-
योगश्रीलक्षणैव ।

गौतमीयतन्त्रे,—

ग्राह्यामे मणौ चम्पे मण्डले प्रतिमासु च ।

नित्यं पूजा हरः कार्या न तु केवलभूतसे ॥

हरेरित्युपलक्षणं, ग्राह्यामे सर्वदेवार्चनमेव कार्यं सर्वदेव-
मयस्य हरेर्नित्यं तत्र सन्निधानात् ।

चिन्नपुराणे,—

[कामासक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।

ग्राह्यामशिलां पुत्र सोऽर्चयेत् सोऽष्टुतो भवेत् ॥

कोटिलिङ्गसहस्रेषु पूजितैर्यत्फलं भवेत् ।

तत्फलं कोटिगुणितं ग्राह्यामशिलार्चने ॥

द्वादशशिला यो वै ग्राह्यामसमुद्भवाः ।

अर्चयेद्देणवो नित्यं तस्य पुण्यं निबोध मे ॥

कोटिलिङ्गसहस्रेषु पूजितैर्जाह्नवीतटे ।

काशीसमे युगान्यष्टौ दिनेनेनेन तद्भवेत् ॥

मणौ सूर्यकान्तादौ च सर्वदेवार्चनं यन्त्रे मन्त्राक्षरसहिते
तत्तन्मन्त्रेषु विग्रिथ्योक्तेः ।

यथागस्त्यसंहितायाम्,—

यन्त्रं मन्त्रमयं प्राञ्जदेवता मन्त्ररूपिणी ।

यन्त्रे मन्त्रं समाराध्य प्रसाधयति राघवम् ॥

सर्वेषामपि मन्त्राणां पूजा यन्त्रे प्रशस्यते ।

यन्त्रे मन्त्रं समाराध्य यद्भीष्टं तदाप्नुयात् ॥

मण्डले सर्वतोभद्रादौ सर्वदेवार्चनं प्रतिमासु तत्तद्देवता-
प्रतिष्ठातिषु तथा वारिपूर्णकुम्भेऽपि ।

यथागस्त्ये,—

निधाय कलशं तत्र तौर्धतोयप्रपूरितमित्यादि ।

नरसिंहपुराणे,—

अस्यग्नौ षडये सूर्य्ये मण्डले प्रतिमासु च ।

यन्त्रे तेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः सततम् ॥

आवश्यकपूजा तु सर्वभावे मनसैव कार्या ।

यथा कालिकापुराणे,—

प्रवासे पयि वा मार्गे स्थानाप्राप्तौ जलेऽपि वा ।

कारागारनिवद्धो वा प्रायोवेगगतोऽपि वा ॥

अशुचिर्वा महामायापूजां कुर्याच्च मानसीम् ।

तत्र यन्त्रादौ प्रथममुत्तरे गुरुपूजां दक्षिणे गणेशपूजामाह

क्रमदीपिकायाम्,—

वायव्याग्नादौशपर्यन्तमर्घ्यां पीठस्थोदक् गौरवी पंक्तिरादौ ।
 पूज्योऽन्यत्राष्टाभिकेयः करालैः पात्रं दन्तं दृष्ट्यभीतिं दधानः ।
 गुरुपंक्तिरुक्ता ज्ञानार्णवे,—

श्रीगुरुभ्यो नमः शान्तिः गुरुः परमसंज्ञकः ।

परमेष्ठौ गुरुः पश्चात् पूजयेत् स्वगुरुचयम् ॥

अन्यत्र दक्षिणे भागे गणेशं ध्यात्वावाह्य पञ्चोपचारैः पूजयेत् ।
 तथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय संपूज्य पूजयेद्गुरिम् ।

गणेशध्यानं प्रयोगे स्तिष्ठते ।

गणेशादिपूजा सामान्यार्घ्यादकेनैव कार्या न तु प्रधानोदकेन ।
 यथा नारदतन्त्रे,—

सामान्येनार्घ्यपात्रेण वह्निः कुर्म्यात् प्रपूजनम् ।

विशेषार्घ्यं न दातव्यं प्रायश्चित्तं प्रपद्यते ॥

अस्त्रेण पात्रं संशोध्य हस्तन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तैर्घमावाह्य मन्त्रादीन् प्रणवेन तु ॥

दर्शयेद्देवमुद्राच्च सामान्यार्घ्यमिदं स्मृतम् ।

पीठपूजामाह तत्रैव,—

आराध्याधारग्रन्थाधमरचरणपावथ्ययो मध्यभागे

धर्मादीन् वज्रिरक्षःपवनशिवगतान् दिक्षधर्मादिकाश्च ।

मध्ये त्रेधास्त्रविम्बचितयगुणगणात्मव्रजं केशराणां

मध्ये मध्ये च शक्तीर्नैव समभियजेत् पीठमन्त्रेण भूयः ॥

अमरचरणयो देवद्वयः कल्पद्वय इति यावत् । विम्बचितयं
सूर्य्यमोमाग्निमण्डलान् गुणगणं भत्वादित्रयं, आत्मव्रजं आत्मादि-
चतुष्टयम् ।

तथाच शारदातिलकम्,—

आधारशक्तिमारभ्य पीठमन्त्रान्तमर्चयेत् ।

योगिनीतन्त्रे,—

आधारशक्तिं मध्येऽथ ततः कूर्मं समर्चयेत् ।

तत्रानन्तं तत्र पृथ्वीं धामरं तत्र पूजयेत् ॥

तत्र रत्नमयं दीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम् ।

पथेत् कल्पतरुं तत्र साधकाभीष्टमिद्विदम् ॥

अधस्तात् पूजयेत्तस्य वेदिकां रत्ननिर्मिताम् ।

पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ॥

आग्नेयादिषु कोषेषु धर्मादीन् पादरूपिणः ।

गात्ररूपानधर्मादीन् दिक्षु मध्येऽथ संयजेत् ॥

श्रेयं पद्मं तत्र सूर्य्यचन्द्रपावकमण्डलान् ।

प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरादिवर्णैर्गुणत्रयम् ॥

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमादिश्व ।

ज्ञानात्मानश्च चिच्छब्दा पीठशक्तीर्नव क्रमात् ॥

केशरेषु च पूर्वादि मध्ये च पूजयेत् स्रग्धीः ।

आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्पैः प्रकल्पयेत् ॥

मूलेन मूर्तिं संकल्प्य कायायां कल्पन्नाखिभान् ।

आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ॥

आधारशक्तमन्तरं प्रकृत्यै नम इति केचिद्यजन्ति तदसङ्गतम्,
सारदातिलकादिषु सर्वतन्त्रेष्वनुकृतात् ।

यच्च,—आधारशक्ति प्रकृति कमठ त्रेष्वमाचीरसिन्धूनिति
क्रमदीपिकावचनं, तस्यायमर्थः,—

आधारशक्तिस्वरूपा प्रकृतिः प्रधानमित्येकैव ॥ तु पृथगिति ।

नारदपञ्चरात्रं नारायणपूजायाम् ।

तत आधारशक्तिश्च कूर्माश्चानन्तमेव च ।

तथाचागस्त्यसंज्ञितायाम्,—

आधारशक्तिकूर्माभ्यां नागाधिपतये तथा ।

पृथिव्यै च तथा चीरसागराय नमस्तथा ॥

श्वेतदीपाय च तपेत्यादि ।

अथ विष्णुविषये, चीरसागरः श्वेतदीपश्च विशेषः, अन्यत्र
सागरमात्रं रत्नदीपश्चेति ।

तस्यां रत्नवेदिकायां पीठं धर्मादिभिरित्यनेन धर्माधारभ्यैव
पीठपूजा आधारशक्तादिपूजात्साधारपूजामात्रमिति दर्शितम् ।

अतएव प्रपञ्चसारे आधारशक्तादिपूजा नोक्ता, सारदातिल-
केऽपि तज्ज्ञाप्तो नोक्तः ।

आदिना आद्यचरेण, चिच्छक्ता भुवनेश्वरीवीचेन, मध्ये पीठ-
मध्ये, मूलेन मूलमन्त्रेण, मूर्त्तौ देवताकारं, संकल्प्य विभाज्य, तस्यां
मूर्त्तौ देवतामावाह्य उपचारैः पूजयेत् ।

तथा सारदातिलके,—

मूलेन मूर्त्तौ कृष्णाक्षिन् कायायां कल्पशाखिनाम् ।

आवाह्य पूजयेत्तथा मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ॥

मूलमन्त्रं समुच्चार्य सुपुष्पावर्तना सुधीः ।

आनीय तेजः स्वस्थानात् नाधिकारम्भनिर्गतम् ॥

संयोज्य ब्रह्मरन्ध्रेण मूर्त्याभावाच्चेत् पुनः ।

संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम् ॥

* सकलीकरणं यथादिदधादवगुण्ठनम् ।

अमृतीकरणं कृत्वा कुर्वति परमौकतिम् ॥

आवाहनप्रकारमाह मूलमन्त्रमिति ।

देवं सन्निव्य मूलमन्त्रं पठन् तेजोरूपतामापाद्य तत्तेजः
स्वस्थानादात्मस्थानात् चत्पद्मात् पुष्पाञ्जली मूलमन्त्रेण नासारन्ध्रेण
निर्गमय्य पूर्वसंकल्पितमूर्त्या तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा संयोज्य प्रवेष्ट्य
इहागच्छागच्छेति स्वमुद्रया आवाहयेत् तिष्ठ तिष्ठेति स्थापनं
सन्निहितो भवेति सन्निधापनं सन्निरुद्धो भवेति सन्निरोधनं
स्वस्वमुद्राभिः कृत्वा सकलीकरणं देवताङ्गे पञ्चगव्यासं अवगुण्ठ-
नादीनि च तृण्यो स्वस्वमुद्रया कुर्यात् । अत्र सकलीकरणात्
पूर्वमभिमुखो भवेति तन्मुद्रया समुखीकरणं बोद्धव्यम् । मुद्राद्य
वक्ष्यन्ते । ततः प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

यथागस्ये,—

राममावाह्य संस्थाप्य सन्निधाय च मुद्रया ।

प्रसाद्य समुखीकृत्य सन्निरुध्य च पूजयेत् ॥

सकलीकृत्य तत्प्राणान् तदीयानौन्द्रियाण्यपि ।

प्रतिष्ठाप्यार्चयेद्विष्णुमन्यथा निष्कलं भवेत् ॥

प्राणप्रतिष्ठामन्त्रमाह शारदातिलके,—

पाशादिच्यवराद्यन्ते स्थादमुष्यपदं पुनः ।

ततः प्राणा इह प्राणाऽमुष्य जीव इह स्थितः ॥

अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुष्यपदं भवेत् ।

वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्रघ्राणप्राणा अनन्तरम् ॥

क्रमादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु उदयम् ।

प्रत्यमुष्यपदान् पूर्वं पाशादीन् विनियोजयेत् ॥

अयं प्राणमनुः प्रोक्तः सर्वजीवप्रदायकः ।

पाशादिच्यवरं, आं ज्ञीं कौं इति वीजचयं आत्मा हंस इति । अमुष्येति देवतानामकीर्त्तनं प्रत्यमुष्यपदान् पूर्वं पाशादिच्यवरं हंस इति वदेत् । स्थापदस्य उदयमिति संज्ञा । शारदातिलक एवायं मन्त्रो यादिवर्णसंयोगेन प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । स च मन्त्रो वशादिपदकर्मसंस्थिरप्रतिमायाच्च नियोज्यः, अथ च मन्त्रो यत्र सद्योविमर्जनं तत्रैवेति तत्तम् ।

एतच्चावाहनादिकं विमर्जनञ्च शालग्रामे प्रतिष्ठितप्रतिमायाच्च न कार्यं तत्र देवतायाः सदैव सन्निधात् । किन्तु चक्षुस्स-
तेजः पुष्पाञ्जलिना तत्रैव देवतायां संक्रमय्य समुखीकरणावगुण्ड-
नामृतौकरणपरमौकरणानि कुर्यात् विरोधाभावात् ।

अतएव पुरस्करणचन्द्रिकायाम्,—

शालग्रामे स्थावरे च नागाहनविमर्जने ।

शालग्रामशिलादौ तु देवः सन्निहितः सदा ॥

स्थावरे प्रतिष्ठितदेवे ।

तथा श्रीभागवते,—

उदासावाहने नृसः स्थिरायामुद्धवाघने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्रष्टुल्ले तु भवेद्द्वयम् ॥

उदासोऽविसर्जनं, स्रष्टुल्ले मण्डलादौ ।

मुद्राशोकाः शारदातिलके,—

आवाहनादिका मुद्राः प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।

यामिधिरचिताभिस्तु मोदन्ते सर्वदेवताः ॥

सम्यक् सुपूजितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।

आवाहनी समाख्याता मुद्रा देग्निकसत्तमैः ॥

अधोमुखोक्ता सैव प्रोक्ता स्थापनकर्माणि ।

आस्रिष्टमुष्टियुगला मोक्षताङ्गुष्ठयुग्मका ॥

सन्निधाने समुद्दिष्टा मुद्रेयं तन्त्रवेदिभिः ।

अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव सन्निरोधे समीरिता ॥

देवताङ्गे यङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ।

सम्यक्कृतता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ।

अङ्गुष्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥

अन्योन्याभिमुखास्रिष्टकनिष्ठानामिका पुनः ।

तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ॥

अमृतीकरणं कुर्यात्तथा देग्निकसत्तमः ।

अन्योन्यपथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकराङ्गुली ॥

महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः ।

प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवतायागकर्माणि ॥

आगस्त्ये,—

उत्तानमुष्टियुगला समुखीकरणी सता ।

विष्णोर्मुद्रासोक्ता नारदतन्त्रे,—

वाममुष्टिष्ठताङ्गुष्ठा गोपयित्वा तदयकम् ।

वामाङ्गुष्ठस्य मूलेन तदयं विन्यसेत्ततः ॥

मुष्टिवाह्यविनिश्चितद्वहस्तायदेशतः ।

शङ्खमुद्रेयमाख्याता प्रशस्ता देवतार्चने ॥

विपर्यस्तौ तलौ हत्वा वामदक्षिणहस्तयोः ।

अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये द्वे कनिष्ठे प्रसारिते ॥

तर्जनीमध्यमानाम्ना विरलाः षट् प्रसारिताः ।

सुगुप्ता चक्रमुद्रेयमाख्याताऽष्टारचकवत् ॥

अन्योन्याभिमुखाष्टिष्ठाङ्गुली प्रोद्धृतमध्यमौ ।

संक्षिष्टावुन्नतौ हस्तौ गदामुद्रेयमौरिता ॥

दत्ताङ्गुष्ठदयं मध्ये परितोऽष्टाङ्गुलीनय ।

कुटिलान् क्षाङ्गुलीन् कुर्यात् पद्ममुद्रा सुगोभना ॥

प्रकारान्तरेण पद्ममुद्रोक्ता कालिकापुराणे,—

मणिवन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।

अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके^१ ॥

तिस्रस्त्रिस्तो दयोः पाण्योरङ्गुल्यो विरलास्ततः ।

पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥

नारदतन्त्रे,—

अन्योऽन्याभिमुखं ह्यग्रे कनिष्ठे द्वे अनामिकां ।
वामां दक्षिणतर्ज्ज्वन्या^१ एताऽन्यास्तु षडङ्गुलीः ॥
एकत्र प्रोक्षताः कृत्वा योजयेत् कौस्तुभाभिधा ।
तिर्यक् कृत्वा कनिष्ठे द्वे विपरितं नियोजयेत् ॥
तदधोऽङ्गुष्ठयुगलं वक्षिः किञ्चिदिर्निर्मतम् ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः संस्त्रिष्टास्तु परस्परम् ॥
प्रकुर्वाण् प्रोक्षताः सर्वा मुद्रा गारुडसंज्ञिता ।
कनिष्ठाद्वयमूले तु तर्ज्जन्यद्वयं भवेत् ॥
मध्यमानामिके द्वे द्वे अङ्गुष्ठद्वयमध्यतः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरसं लग्नं श्रीवत्ससङ्गिता ॥
वनमालां भवेन्मुष्टिद्वयी प्रोद्धततर्ज्ज्वनी ।
मालाकारं तर्ज्जनीभ्यां ताभ्यामारभ्य कण्ठतः ॥
भ्रामयेत् पादपर्यन्तं देवदेवस्य चक्रिणः ।
तर्ज्जनीभ्यामनामे द्वे बद्धा तदुपरिस्थिते ॥
प्रसारिते मध्यमे द्वे सरले तु कनिष्ठके ।
अत्ययान्मध्यमामध्यभागे च विनियोजयेत् ॥
मध्यमाधःस्थिताङ्गुष्ठा योनिमुद्रा समीरिता ।
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठीयास्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंलग्ना तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् षडङ्गुल्य चाक्षिताः ॥

वेणुमुद्रेयमुदिता सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ।

दक्षिणाङ्गुष्ठे वज्रान्वमङ्गुष्ठं तु तद्व्यक्तम् ॥

दक्षाङ्गुलीभिः संपीड्य वामाभिस्ताञ्च पौडयेत् ।

हृदये स्थापिता विज्वमुद्रा विज्वफलाश्रयिणीः ॥

कालिकापुराणे,—

मुद्रां विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।

योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि तु भैरव ॥

पूजा तु पौड्योपचारैः कार्या अग्रको द्वाभिक्षबाणग्रको
पञ्चभिरुपचारैरिति ।

प्रपञ्चवारैः,—

आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्याचाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च ॥

सुगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनाः ।

प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु पौड्य ॥

अर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमा अपि ।

गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा द्वा कमात् ॥

गन्धादयो निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकौ ।

अर्चाार्चनन्तरं पाद्याचाचमनीयसौक्तम् । शारदातिलकादिषु
पाद्याचमनीयानन्तरमर्थमुक्तम् । कालिकापुराणे पाद्यार्चाचमनीय-
क्रम उक्तो, दुर्गापूजायां वक्ष्यते ।

तथा श्रीभागवते,—

पाद्यार्चाचमनीयाद्यैः स्नानवाशोविभूषणैः ।

अतश्चैच्छिको वैकल्पिकः चिविधः क्रमः । वन्दना प्रदक्षिणी-
कृत्य नमस्कारः, प्रदक्षिणनमस्कृतिरिति काशिकापुराणात् । देव्याः
षोडशोपचारास्तु स्वागतवर्जिता अञ्जनसहिता एवेति वक्ष्यन्ते ।

अत्यन्ताग्रह्णायुपचारद्वयेनापि पूजामाह काशिकापुराणे,—

सम्यक् सम्पादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।

उपचारांस्ततः सम्यक् पश्येतान् विंतरेत् पुनः ॥

गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तिः ॥

अत्र यद्यपि, देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्तुति-च ।
इति देवस्तवचनान्नमःपदेनैव देवदानमिति परिभाषा, तथापि
स्वाहापदेनार्घ्यं स्वाहापदेनाचमनीयमधुपर्कौ सर्वमन्यत् नमःपदेन
देयं विशेषवचनात् ।

यथा शारदातिशये,—

पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद्देवस्य हृदयानुना ।

अनुर्मन्त्रः हृदयानुना धम्मन्त्रेण नम इत्यनेन ।

हृद्जामले प्रभुनाप्युक्तम्,—

पाद्यं पादाम्बुजे दद्यादक्ते चाचमनीयकम् ।

अर्थं शिरसि देवस्य पुष्पद्रव्याञ्जितानि च ॥

नमः स्वाहा च स्वाहा च वौषट् चेति यथाक्रमम् ।

योगिनीतन्त्रेऽपि,—

अर्थं स्वाहेति शिरसि दद्याद्द्रव्याञ्जितादिकम् ।

पाद्यं नमः इति प्रोच्य दद्यात् पाद्यन्तु पादयोः ॥

स्रधेत्याचमनीयन्तु देवस्य सुखपद्भजे ।

स्रधेति मधुपर्कश्च पुनराचमनीयकम् ॥

स्थानीयं वसनं पुष्पं धूपं दीपं स्रजं तथा ।

चन्दनञ्च नमोऽन्तेन तत्तच्छब्देन कल्पयेत् ॥

पूर्ववचने वौषडिति पुष्पदानमुक्तम् । अस्त्रिंश वचने नमः-
पदेनेति तदयं कल्पः ।

पुरश्चरणचन्द्रिकायामपि,—

नमःस्थाने स्रधा ब्रूयादेतेनाचमनं सुखे ।

मधुपर्कं प्रयुञ्जीत तेनैव वदने बुधः ॥

एतेन प्रारदातिष्ठके स्रधामन्त्रेणेत्यत्र लिपिसादृश्यमोक्षात्
प्रकरणापरिचयाच्च सुधामन्त्रेणामृतबौधेन वमित्यनेनेति केषा-
श्चिद्वाख्यानमपास्तम् ।

उत्सर्गप्रकारस्य उक्तो यथा ।

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।

चतुर्थ्यन्तामपाभास्य इदं द्रव्यं नमो वदेत् ॥

काशिकापुराणे,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते द्रव्यमलङ्कारादिकाश्चनम् ॥

तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वरुणस्य तु बौधेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

अर्थपात्रादितैस्तोयैर्विना यद्विनिवेदितम् ॥

दीयते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तच्चिप्पक्षं भवेत् ।
 रोमान्मोहात् प्रमादाद्वा अर्घ्यपाचपरिष्कृतम् ॥
 तोयं सुतं चेत् पाचात्तत् पुनः कुर्यात्तदामृतम् ।
 अल्पावशेषे तोये तु पाचे मन्त्रामृततीकृते ॥
 तचान्यदुदकं दद्यात्तत्तेनैवामृतं भवेत् ।
 नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूलदेवाय कंस्थितम् ॥
 परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ।

प्रोक्षणपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतामुच्चार्य मूलमन्त्रेणोसृज्य द्रव्य-
 नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

तेनायं प्रयोगः ।

षमिति वरुणयौजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति पुष्यं
 दत्त्वा मूलमन्त्रं पठित्वा अमुकदेवाय अमुकद्रव्यं अमुकदैवतं नम
 इति अर्घ्यादकेनोत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेदिति ।

प्रत्युपचारान्ते तुष्णीं जलदानमुक्तम् शारदातिलके,—

देवस्य भक्तकं कुर्यात् कुसुमोपहितं सदा ।

पूजाकाले देवताया नोपरि धामयेत् करम् ॥

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

उपचारमात्रं शारदातिलके,—

अथोपचारान् कुर्वीत तत्तद्वित् स्वागतादिकान् ।

स्वागतं कुशस्तप्रश्रं निगदेदयतो गुरुः ॥

पाद्यं पादाम्बुजे दद्यात् देवस्य च्छदयानुना ।

एतत् श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुकान्ताभिरौरितम् ॥

स्वधामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।

जातीक्षवन्नककोलैस्तदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ।

अथ दिग्नेत्ततो भूर्भि स्वाधामन्त्रेण देशिकः ॥

गन्धपुष्पास्तथयकुशाप्रतिलसर्षपैः ।

सदूर्ध्वैः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥

स्वधामन्त्रेण वै कुर्यान्मधुपर्कं सुखाम्बुने ।

आव्यं दधिमधून्निश्चेतदुक्तं मनौपिभिः ॥

तेनैव मनुना दद्यादङ्गिराचमनीयकम् ।

गन्धाङ्गिः कारयेत् स्नानं वासवी परिधापयेत् ॥

दद्यात् यद्योपवीतस्य दाराद्याभरणैः सह ।

स्वागतादिकानिति ।

प्रथमं पीठमन्त्रेणैव पुष्पाञ्जलिना आसनं कल्पितमतः स्वागता-
दिकानित्युक्तं अतएव तत्र पश्चात् सर्वत्र पीठमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना
आसनदानमुक्तम् । यथा भुवनेश्वरीतन्त्रे,—

बीजाद्यमासनं दत्त्वा मूर्तिं तेनैव कल्पयेत् ।

नारायणमन्त्रेऽपि,—

दत्त्वा तेनासनं भक्त्यै मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ।

शिवमन्त्रेऽपि,—

अमुना मनुना दद्यादासनं गिरिजापतेः । इति

अगस्त्यसंहितायामपि पीठमन्त्रमुक्त्वा ।

‘इति मन्त्रेण तद्वत्थे कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं पुनः ।

१ मूलग्रन्थे, एवं संपूजिते पीठे ।

एवं कृत्वाचने पुष्यैर्देवमावाह्य पूजयेत् ।

तथा,— आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्यैः प्रकल्पयेत् ।

शक्तौ तु काष्ठाद्यासनमपि पृथक् दद्यात् ।

अतएव कालिकापुराणे,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारवमेव वा ।

वाक्त्रं वा चार्धणं कौशं मण्डपस्योत्तरे सृजेत् ॥

अयत् इति आवाहनानन्तरं कर्त्तव्यानामुपचाराणामपत्
इत्यर्थः । श्यामाकल्पभेदः ।

आगच्छे श्यामाकं पूर्वमेव चेति दूर्वाद्यवत् श्यामाकाय-
मपीति । अन्ये तु श्यामाकतण्डुलावाहः । अन्नं पद्मपुष्पं विष्णु-
क्रान्ता अपराजिता तदश्नमित्यर्थः । अचना आर्द्रतण्डुलाः । सर्व-
देवानामिति प्राक् पद्यादपि सर्वोपचारेषु सम्बध्यते, तेनैव मनुना
स्रधेत्यनेन ।

पाद्यादिपात्रप्रमाणमुक्तं कालिकापुराणे,—

बल्लङ्गुलविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् कश्चित् ।

सर्वत्र स्रर्णवत्ताद्यमर्ष्यपात्रे ततोऽधिकम् ॥

तथा तत्रैव,—

न दद्याद्भास्कराथार्थं शङ्खतोयैर्विचक्षणः ।

तथा ॥ शुक्तिपात्रेण विष्णवेऽर्घ्यं निवेदयेत् ॥

मधुपर्कपात्रमुक्तं तत्रैव,—

दद्यात्तु कांक्षपात्रेण रौप्यस्रर्णभवेन वा ।

गन्धाङ्गिरिति, आगच्छे,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिस्यं सुग्रीतलम् ।

हेमादिकलसान्तःस्यं पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवस्त्रान्याह कालिकापुराणे,—

निर्दमं मलिनं जीर्णं तथा गापावलम्बितम् ।

परकीयं क्षामिदग्धं शूचीविद्धं तथाऽक्षितम् ॥

उपकेयमधौतञ्च श्वेत्तरकादिदूषितम् ।

नीलोरक्तं कौटजगंधं दैवे पैषे च वर्जयेत् ॥

सर्वदेवानां गन्धमाह शारदातिलके,—

गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः ।

आगच्छे,—

चन्दनं मधु... ..

कर्पूरागुरुकसुरीहिमान्यादिसुग्रीतलम् ॥

अनन्यार्पितगन्धोऽयं शस्यतेऽर्चनकर्षणि ।

तथा तथैव,—

संघुष्य^१ तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्द्धनि ।

कर्पूरागुरुकसुरीचन्दनञ्च न तत्समम् ॥

कालिकापुराणे,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यात् मलयजं सदा ॥

पुष्पाष्टाह शारदातिलके,—

न चान्यानि सुगन्धौनि पुष्पपत्राणि साधकः ।

मनोज्ञानि च पूजायामाददौत विचक्षणः ॥

मलिनं भूमिसंसृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् ।

अङ्गसंसृष्टमाग्रातं त्यजेत् पर्युषितं गुरुः ॥

पुष्याणि पचाणि तुल्यस्यादीनि ।

ज्ञानमाज्ञायाम्,—

पुष्यं वा यदि वा पचं कलं नेष्टमधोमुखम् ।

पुष्याञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥

आगस्त्ये,—

अनन्यार्पितपूतानि गन्धवन्ति सितानि च ।

पीतान्यपि मनोज्ञानि कौटादिरक्षितानि च ॥

पुष्याण्येवाच ग्रस्यन्ते नैतत्सर्वे निरर्थकम् ।

सितानि पीतानीत्यनेन विशिष्यविहितेतरनौत्तरक्तपुष्यनिषेधः ।

तथा तथैव,—

नीलोत्पलैर्मञ्जुकैश्च करवीरैश्च चम्पकैः ।

जातिप्रसूनैर्विज्जैश्च पुन्नागैर्वकुलैरपि ॥

कदम्बैः केतकैः पुष्पैः कदम्बाशोककिंशुकैः ।

प्रत्यगैः कोमलैश्चैव पूजयेच्च प्रयत्नतः ॥

पद्मवैद्यैश्च पद्मैश्च जलस्रजसमुद्भवैः ।

केतकैः सुलवर्णैश्च, किंशुकैः यक्षाश्वत्थैश्च ॥

तथा तथैव,—

मुकुलैः पतितैश्चैव क्षण्डितैः प्रोषितैरपि ।

अनर्धैरपि पुष्पैश्च दलैः पद्मैश्च वर्जयेत् ॥

येन केनापि पुष्पेण पत्रेणापि दलेन वा ।

यतः कुतश्चिदानीय यच्च तत्रोद्भवेन च ॥

भवार्थी जौवितार्थी च नार्चयेद्गर्हितस्थले ।

चम्पकपद्मयोर्मुकुलस्यापि दानमुक्तं ज्ञानमासाधयाम्,—

कलिकाभिस्तथाऽन्याय्यं विना चम्पकपद्मजैः ।

पतितैर्भूमौ पतितैः खण्डितैः खण्डशः छतैः दलैः दलप्रधानैः

दमनकमक्षपादीनां नवपल्लवैः पत्रैर्विस्तृतादीनां अनर्हैरिति पुष्पा-
दिषु त्रिषु सम्बध्यते । अनर्हतां विवृणोति येन केनापीति ।

येन केनाप्यानीतेन गन्धरूपहीनेन च यतः कुतश्चिदन्तर्जा-
दिहस्तात् परोक्षानादितस्यानीतेन यच्च तत्रोद्भवेनाशुचिस्थले जातेन
पुष्पादिष्वेन नार्चयेत् । भवार्थी सम्पत्कामः ।

भविष्ये,—

स्वयं विशीर्णकुसुमं जलेऽन्तःस्थासितं तथा ।

आसनस्थं भूमिलग्रमधोवासस्थितञ्च यत् ॥

निर्गन्धं मलिनं कीटजग्नं पर्युषितं तथा ।

आघ्रातमुपशुक्रञ्च प्रथमेन विदूर्जयेत् ॥

गन्धहीनमपि घातं पवित्रं यत् कुशादिकम् ।

पद्मानि सितरङ्गानि कुमुदान्युत्पलानि च ॥

एषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिनोर्द्धतः ।

अन्धेषां कुसुमानान्तु यावद्गन्धविपर्ययः ॥

प्रहरं तिष्ठते जातौ करवीरमहर्निशम् ।

तुलस्यगङ्गविल्लानां नास्ति पर्युषितात्मता ॥

माहो,—

यत्त्वं पर्युषितं वज्र्यं पचं पुष्पं जस्रं तथा ।

पविचं जाझ्वीतोयं पविचं तुलसीदत्तम् ॥

भविष्ये,—

पुष्पैररण्यामभूतैः पचैर्वा गिरिषम्वैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि न क्लिष्टैर्नाशुचैरितैः ॥

आत्मारामोद्भवैरित्यनेन परारामोद्भवनिषेधः ।

तथा नारदीयपुराणे^१ राक्षसीग्रपणे,—

पारक्षारामजातैश्च कुसुमैरर्चयेत् पुमान् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्येतदनृतं भवेत् ॥

मनुः,—

द्वैधःकुसुमस्तेयमधर्म्यञ्च मलावहम् ।

आगस्त्ये,—

परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।

अविज्ञाय च तस्मैव निष्कलं तस्य पूजितम् ॥

यत्तु,—

द्वैधःकुसुमस्तेयमस्तेयं मनुरब्रवीत् ।

इति पठन्ति, तद्यदि याकरं तदा,—

अदेवचरितं पुष्पं देवतार्थं तथैव च ।

आददानः परचेचाच्च दण्डं दातुमर्हति ॥

इति मत्स्यपुराणवचनैकवाक्यतया राजदण्डाभावपरम् । क्लिष्टै-
र्मलिनैरशुचीरितैरशुच्याद्यतैः ।

हारीतः,—

स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति मानवाः ।

देवतास्तत्र गृह्णति भग्नौभवति दासवत् ॥

वचनमिदं स्नानमात्रविषयं कृतेति ह्यानिर्द्देशात् ।

शङ्खः,—

उदगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यद्युच्चोद्भवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तपुष्पाणि यानि च ॥

विष्णुः,—

नोदगन्धि नागन्धि न कण्टकिञ्च न रक्तम् । कण्टकिञ्च धितं

सुगन्धि यत्तद्व्यात् । रक्तमपि अलजं किंशुकञ्च ।

वामनपुराणे,—

सुरभौषि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

अर्कधूस्ररमन्दारशिरीषैर्गार्धयेद्भुरिम् ॥

केतकी वसन्तकेतकी सिता ।

भविष्ये,—

द्रोणञ्च छादिरं वेणुं कुसुमं वकुलञ्च च ।

तगरं करवीरञ्च सितरक्तं पलाशञ्च ॥

कुशपुष्पं चम्पकञ्च अशोकं कुलकं तथा ।

चिसन्ध्या यूयिका कुन्दं शतपत्रञ्च मल्लिका ॥

जाती च तुलसी विष्णोः प्रशस्तानि यथोत्तरम् ।

आगच्छे,—

विष्णोः शिरसि विन्यस्तमेकं श्रीतुलसीदलम् ।
 अनन्तफलदं विदन् मन्तोच्चारणपूर्वकम् ॥
 पुष्पान्तरैरन्तरितं निर्मितं तुलसीदलैः ।
 माध्यं मलयजासितं दद्यात् श्रीराममूर्ध्नि ॥
 किन्तस्य वज्रभिर्यज्ञैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किन्तीर्थसेवया दानैरुपेण तपसापि वा ॥
 पत्रं पुष्पं दलञ्चैव श्रीतुलस्याः समर्पितम् ।
 रामाय मुक्तिमार्गस्य द्योतकं सर्वसिद्धिदम् ॥
 सम्पूज्य विधिवद्रामं भक्त्या श्रीतुलसीदलेः ।
 भवार्णवसहस्रेषु दुःखपादादिमुच्यते ॥
 पूजायोगैर्दलैः पत्रैः पुष्पैर्वा यो यजेद्भुरिम् ।
 यानि न्यूनातिरिक्तानि पूर्णानि तस्य तान्यहो ॥

दलैः कीमलापैः । तथा,—

न तस्य नरके क्लेशो योऽर्चयेत्तुलसीदलैः ।
 निर्मास्यतुलसीमालायुक्तो यथार्चयेद्भुरिम् ॥
 यद्यत्करोति तत्सर्वमनन्तफलदं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनमाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण युक्तं तत् परिपूर्यते ।
 प्राप्तयामग्निल्लातोयं तुलसीदलवासितम् ॥
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ।

नृसिंहपुराणे,—

जातीपुष्पसहस्रेण योऽर्चन्मासं सृशोभनम् ।
 विष्णवे विधिवद्गत्वा तस्य पुष्पफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 पचाण्यपि च पुष्पानि हरेः प्रीतिकराणि च ।
 अपामार्गदलं पुष्पं ततो मृद्वरजं स्रुतम् ॥
 तस्माच्च खादिरं पचं ग्रमीपचं ततोऽपि च ।
 दूर्वापचं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपचकम् ॥
 विल्वपचादपि हरेस्तुलसीपचमुत्तमम् ।

शिवस्य पुष्पाणि भविष्ये,—

करवीरो वक्यैव शर्क उन्नतकस्तुरा ।
 पाटला रुक्षती चैव तथाच गिरिकर्णिका ॥
 तथा काशस्य पुष्पाणि मन्दारद्यापराजिता ।
 ग्रमीपुष्पाणि पुचागं कुल्लकं शङ्खिनी तथा ॥
 पुष्पाणि ब्रह्मरुचस्य तथा विल्वः शिवप्रियः ।
 कुसुमस्य च पुष्पाणि तथा वै कुमुदस्य च ॥
 सुरभीणि तथान्यानि स्तलजान्यम्बुजानि च ।

उन्नतो धूसूरः शङ्खिनी मला इति ख्याता । ब्रह्मरुचः पलाशः ।

अथ निषिद्धानि । भविष्ये,—

केतकी चातिमुक्त्य कुन्दो यूयौ मदन्तिका ।
 शिरीषमर्जवन्धूककेतकानि विवर्जयेत् ॥

अतिसुक्तो माधवीक्षता ।

शिवपुराणे,—

कमकानि कदम्बानि राचौ देयानि शङ्करे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवाराचौ च मल्लिका ॥

सूर्यपुष्पाण्याह भविष्ये,—

भासतौमल्लिकादूर्वाजवाकाशोऽतिसुक्तकः ।

पाटला करवीरस्य वक्त्रिणक एव च ॥

शतपक्षाणि चान्यानि रक्तानि सुरभीणि च ।

कुलकस्तरगोऽशोकः कर्णिकारः सुवृष्टकः ॥

चम्पको धातकश्चार्को जातीवकुलपाटलाः ।

विज्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं मृदुरजस्य च ॥

तमासपत्रं धात्र्यास्य सदैव तपनप्रियं ।

तुलसी कासतुलसी तथा रक्तस्य चन्दनम् ॥

केतकीपत्रपुष्पस्य सद्यःसृष्टिकरं रवेः ।

धाचो आमलकी केतक्याः पत्रं पुष्पस्य समुदीरितं अन्यपुष्पाणां
पत्रनिषेधात् केतक्यास्तदिधिः ।

तथा,—

शमीपत्रं दृष्ट्याथ कुसुमं तुल्यमुच्यते ।

करवीरममा ज्ञेया जातीवकुलपाटलाः ॥

तथा,—

सुकुलैर्नार्चयेद्भानुं मन्त्रिनं न निवेदयेत् ।

कृष्णलोन्मज्जतिचक्रं काञ्चीक्षैवापराजिताम् ।

न कण्टकारिकापुष्पं तथान्यद्गन्धवर्जितम् ॥

कृष्णलो गुञ्जा काञ्ची वराहकान्ता ।

देवीपुष्पाण्याह देवीपुराणे,—

श्वतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाज्जातिकुञ्जकैः ।

शितरक्तैस्तथा पद्मैः कुन्दमन्दारचम्पकैः ॥

करवीरार्कपुष्पैश्च सार्धपैद्यापराजितैः ।

शितरक्तैस्तथा पीतैः कृष्णैश्चापि चतुर्विधैः ॥

वकुलैरतिमुक्तैश्च तन्तुकागस्त्यसम्भवैः ।

सताभिर्नक्षत्रचक्षुःसूक्ष्माङ्गुरैश्च कोमलैः ॥

मञ्जरीभिः कुशानाञ्च केतकीविश्वपचकैः ।

पुष्पैः पद्मैश्चालाभं जलजैः स्युज्जैरपि ॥

धान्यानां कुसुमैर्देवीं पद्मैश्चापि प्रपूजयेत् ।

सताभिः कोमलश्याखाभिः ।

यत्तु पठन्ति,—

न दूर्घ्यार्घ्येदेवीं न तुलसा गणेश्वरम् ।

नाचतैश्च द्व्योक्तेश्च न केतक्या महेश्वरम् ॥

तद्यदि शकरं स्थात् तदा दुर्गातिरिक्तदेवीविषयो दूर्घ्यानिषेधः ।

देवीपुराणादौ दुर्गाया विहितत्वात् । एवं नाचतैश्च द्व्योक्तेश्चमिति

केवलञ्चाचतपूजाविषयम् । अर्घ्यादौ ॥ विहिता एवाचताः ।

सर्वदेवार्गां धूपमाह शारदातिलके,—

अगुरुग्रीरगुगुलुशर्करामधुचन्दनैः ।

धूपयेदाव्ययमिष्टैर्नैषैर्देवस्य देशिकः ॥

उशीरं वीरणमूलम् । नैषैर्देवस्याधस्तात् यथा उत्थाय देवस्य
नामारम्भे संगच्छते ।

कालिकापुराणे,—

न यत्तु धूपं कुत्रापि माधवाय निवेदयेत् ।

विष्णुः । न जीवजातं धूपार्थं ।

नारसिंहे,—

मक्षिपाद्यं गुग्गुलुञ्चं शाल्ययुक्तं सशर्करम् ।

धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

कालिकापुराणे,—

न भूमौ वितरेद्भूपं नामने न घटे तथा ।

यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् ॥

दीपमाह शारदातिशये,—

वर्त्मा कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ।

आरोप्य दर्शयेद्दीपानुचैः सौरभगालिनः ॥

तिलजेत्यनेन सर्पपादिस्रोतनिषेधः ।

आरोप्य दीपवृत्ते संस्त्राय सत्तेर्देवतासमुखं दर्शयेत् ।

कालिकापुराणे,—

घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।

नेत्राञ्जलिकरः खर्चिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ।

दक्षिणे दीपवृत्तस्थः प्रदीपः श्रीविट्पूजे ॥

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिथीकृत्य दद्यात्तु दीपघेहान् घृतादिकान् ।

दत्त्वा मिथीकृतं घेहं तामिश्रं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः । दूरतापं विवृणोति तत्रैव ।

सम्भ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलः ।

न स दीप इति ख्यातो मोघवन्निरिति स्मृतः ॥

तथा तत्रैव,—

तैजसं दारवं कौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

दणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दणराजोद्भवं तालफलास्त्रिमयम् ।

निषिद्धवर्त्तिकामाह तत्रैव ।

प्राप्यं वादरजं वस्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा ।

उपयुक्तान्तु न दद्यात् वर्त्तिकार्ये कदाचन ॥

प्राप्यं शण्मुखं, कार्पासं वादरञ्च तदित्यमरकोषदर्शनात्
कार्पासादिकवस्त्रं वादरं तत्र जातं तद्भवा दद्यामित्यर्थः ।

तथाच शङ्खः,—

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।

उपयुक्तं पूर्वं कृतोपयोगम् ।

महाभारते,—

नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥

नैवेद्यमाह आगस्त्ये,—

पायसापूपमिष्टाद्युफलोपेतं हरेर्मुने ।

शुद्धञ्च पद्मोपेतमनन्यार्पितमियते ।

नैवेद्यमर्चनायाम्तु भताम्बुसं प्रयत्नयेत् ॥

शारदातिलके,—

स्नादूपदं विमलं पायसं सहस्रकर्मम् ।

कदलीफलसंयुक्तं सान्धं मन्त्री निवेदयेत् ॥

उपदं व्यञ्जनम् ।

वामनपुराणे,—

हविषा संस्तुता ये तु यवमोधूमशाखयः ।

तिलमुद्गादयो माषा मीहयय प्रिया हरेः ॥

शारदातिलके,—

उपचारैः समभ्यर्क्ष्यं दर्शयेच्छकचामरम् ।

कर्पूरशकलोन्मिश्रं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ॥

आगस्त्ये,—

कर्पूरशकलोन्मिश्रं नामवल्लीदस्तायितम् ।

सुधाविन्दुसमायुक्तं पूगैफलमनोहरम् ॥

ताम्बूलं रघुनाथस्य दत्त्वा कामानवाप्नुयात् ।

सुधाविन्दुयूर्णविन्दुः । एतेन पर्णचूर्णपूगफलानां ताम्बूलसंज्ञेति दर्शितम् । कर्पूरयोगे तु फलातिशय एव शारदातिलकवचनात् ।

कालिकापुराणे,—

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु प्रष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भक्ष्यम् ॥

नृसिंहपुराणे,—

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

ग्रीवोपचारः प्रणामस्तु पश्चाद्व्यते ॥

नैवेद्यात् परमावरणपूजामाह शारदातिलके,—

अङ्गादिलोकपालान्तं यजेदावरणान्यपि ।

केशरेख्यग्निकोणादि दद्यादादीनि पूजयेत् ॥

नेत्रमग्रे दिशास्त्रस्तमित्यर्चैर्दङ्गदेवताः ।

पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कस्तोक्ता वृत्तयः क्रमात् ॥

अन्ते यजेन्नौकपालान्मूलपारिषदाचितान् ।

चेतिजात्यधिपोपेतान्दिक्षु पूर्वोदितः क्रमात् ॥

इन्द्रमग्निं यमं रक्षो वरुणं पवनं विधुम् ।

ईशानं पन्नगाधीशमथ ऊर्ध्वं पितामहम् ॥

अङ्गादिलोकपालान्तमिति परिभाषा ।

आवरणपूजाविधिरुक्तोऽगस्त्यसंहितायाम्,—

गणपत्यादयः सर्वे दारङ्गावृतिरूपिणः ।

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्ताः स्वस्वनामभिः ॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन गन्धपुष्पाचतादिभिः ।

दारदेवता अङ्गदेवता आवरणदेवताश्चेत्यर्थः स्वस्वनामभिः
करणैः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्ताः कृत्वा पूजनीयाः, तेन ॐ
अमुकाय नम इति प्रयोगः सम्पन्नः ।

अङ्गपूजायान्तु हृदयाय नम इत्यादि खस्त्राङ्गमन्त्रं पठित्वा
ॐ हृदयाय नम इत्यादि प्रयोगः ।

अङ्गपूजास्थानमाह केशरेष्विति ।

कोणकोणरचतुष्टये हृदयगिरःशिखाकवचानि चत्वारि । मूर्धं
वाहनं पारिपदाः परिवाराः चेतिरस्त्रम् ।

जात्यधिपाद्योक्ता योगिनीतन्त्रे,—

इन्द्रः सुरपतिश्चाग्निस्तेजसां प्रेतपो यमः ।

रक्षोऽधिपो नैष्ठतस्त वरुणस्त जलाधिपः ॥

प्राणानामधिपो वायुर्नक्षत्राधिपतिः ऋषी ।

ईशानः सर्व्वविश्वेशोऽनन्तो नागाधिपः सूरतः ॥

ब्रह्मा तु सर्व्वलोकानामधिपः परिकीर्तितः ।

गरुडपुराणे व्यक्तमुक्तम्,—

इन्द्राय सुराधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नम इत्यादि ।

रक्षो नैष्ठतं पवनं वायुं विधुं सोमं, ब्रह्मपु तन्त्रेषु दिक्पाल-
मध्ये सोमस्यैव पूजोक्ता, कचित्तु कुबेरस्यापि विकल्पः । पद्मगाधी-
ग्रमनन्तं पितामहं ब्रह्माणम् ।

दिग्व्यवस्थोक्ता योगिनीतन्त्रे,—

यत्रैव भातुः स वियत्युदेति

प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ।

मर्थं तथा पूजकपूज्ययोस्तु

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति धनतः ॥

तथा चारदन्ते,—

देवतासम्युखं प्राची विज्ञेया देवतार्चने ।

दक्षभागो दक्षिणा दिक् पश्चाद्भागस्तु पश्चिमा ।

उदीची वामभागस्तु तन्मध्ये कोणकल्पना ॥

ततो जपं कुर्यात् । पुरस्सरणवन्धिकायाम्,—

प्राणायामचयं कृत्वा ऋष्यादिन्यासपूर्वकम् ।

ध्यात्वेष्टदेवतारूपमात्मानं प्रजपेन्मनुम् ॥

सङ्ख्यापूर्त्तौ पुनः कुर्याद्द्वय्यादिप्राणसंयमान् ।

आरम्भे समापने च प्रष्टवस्तुष्टारयेत् ।

यथा मनुः,—

स्ववत्यनोद्धृतं पूर्णं परस्ताच्च विप्रौर्यति ।

ततोऽर्थ्यादनेन जपं समर्पयेत् ।

गृह्णातिगृह्णगोप्ता त्वं गृह्णाणामृतकृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु ते देव त्वत्प्रसादाग्न्यश्वर ॥

शारदातिष्ठके,—

यथाशक्ति च संजप्य मूलमन्त्रमग्न्यधीः ।

तं जपं सर्वसम्यग्यै देवतायै समर्पयेत् ॥

जपमाधादिप्रकारस्तु मदीयपुरस्सरणपद्धतौ द्रष्टव्यः ।

माण्ड्ये,—

गीतवादिचनिर्णीयं देवताये तु कारयेत् ।

घण्टा भवेद्ग्राहस्य सर्ववाद्यमधी यतः ॥

ततस्तु प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् ।

यथा श्रीभागवते,—

स्तथैरुच्चावचैः सम्यक् पौराणैः प्राकृतैरपि ।

स्तत्त्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देन दण्डवत् ॥

प्रपन्नं पाप्मि मामीश भीतं मृत्युप्रदार्णवान् ।

इति श्रेष्ठं मया दत्तं मिरस्याधाय सादरम् ।

उदास्येच्चैदुदास्यं ज्योतिर्न्योतिषि तत् पुनः ॥

उच्चावचैर्यद्येष्टैः प्राकृतैराधुनिकैः स्तकस्मितैरन्यकस्मितैर्वा ।

स्तकस्मितानान्तु सर्वथा प्राधान्यं यथा कालिकापुराणे,—

यः स्तुतं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमोविधिः ।

क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तत्तमस्तु यः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः ।

स मध्यमो नमस्कारो भवेदाचनिकः सदा ॥

यन्तु मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।

स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारश्च पुचकौ ॥

असाधुशब्दैस्तु न स्तोतव्यं, यथा,—

मोहादज्ञानतः स्तौति योऽपशब्दैर्जनार्दनम् ।

स याति नरकं घोरं काञ्चसूचमवाङ्मुखः ॥

दण्डवदष्टाङ्गैरित्यर्थः ।

वामनपुराणे,—

चिः प्रदक्षिणमावृत्य हत्वाष्टाङ्गप्रणामकम् ।

दगाद्यसेधस्तु फलं प्राप्नुयाच्चात्र संग्रहः ॥

नृसिंहपुराणे,—

नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन अष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ॥

उरसा शिरसा दृष्ट्या वक्षसा मनसा तथा ।

पद्मां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग इत्यते ॥

विष्णुधर्म,—

जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां^१ शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

परमाणूनि यावन्ति ललाटे पुरुषस्य तु ।

पार्थिवानि भवन्तीह नमतो मधुसूदनम् ।

तावन्मृद्दानि विप्रेन्द्राः स्वर्गलोके महीयते ॥

एवं प्रणम्य सर्वं समर्थं महामुद्रां प्रदर्शयेत् ।

यथा चागस्त्ये,—

मनोवाक्कायजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूयाज्जमो देवाय शार्ङ्गिणे ॥

तथा,—

अन्योऽन्यपथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकरदयी ।

महामुद्रेयमाख्याता न्यूनाधिकसमापनी ॥

ततश्च,—

प्रपन्नं पाणि मामौघ भीतं मृत्युपहार्षवात् ।

इति पठन् शेषं निर्मात्यं भगवते मया दत्तमिति विभाव्य

शिरस्याधाय मूलमन्त्रेण देवं ज्योतीरूपं विभाज्य क्षमस्तेत्युक्त्वा
यन्त्रादिस्थं तत् ज्योतिः, पुष्पेण सह नासारम्भद्वारा ज्योतिषि
स्त्रीयद्यत्पद्मस्थे ज्योतीरूपे भगवति उदासयेत् स्थापयेत् । वाम-
केशरतन्त्रे, क्षमस्तेति विमर्शयेत् ।

तथा पुरस्करणचन्द्रिकायाम्,—

स्थापयेदात्मद्यत्पद्मे परिवारगणैः सह ।

उदास्यं चेदित्यनेन शालग्रामे प्रतिष्ठितप्रतिमायाश्च विमर्ज-
नाभावादुदासनं नास्तीत्युक्तं, किन्तु निर्मास्यमात्रं शिरषि धार्यम् ।
ततो भूमौ त्रिकोणमण्डलं कृत्वा तत्र निर्मास्यपुष्पनैवेद्यैर्विष्णो-
रतुषरं विष्वक्सेनं ध्यात्वा पूजयेत् ।

कालिकापुराणे,—

ऐशान्यां मण्डलं कुर्यात् त्रिकोणं रुचिरं समम् ।

विमर्जनायै निर्मास्यधारिणः पूजनाय वै ॥

निर्मास्यधारी विष्णोस्तु विष्वक्सेनस्तु भुजः ।

शङ्खचक्रगदापाणिर्दीर्घशस्त्रजटाधरः ॥

रक्तपिङ्गलवर्णस्तु वितपद्मोपरि स्थितः ।

षष्ठतीयः स्वरान्तेन संयुतो बिन्दुनेन्दुना ।

कौर्त्तिर्नक्षत्र मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥

पकारस्य द्वितीयवर्णा वकारः स्वरान्तेन औकारेण ततो
वौमिति विष्वक्सेनमन्त्रः ।

शम्भोर्निर्मास्यधारी भृङ्गरिटिः । दुर्गायास्तु

चण्डेश्वरी निर्मास्यधारिणी ।

देवदत्तद्रव्यस्योत्तरां प्रतिपत्तिमाह, विष्णुः,—

सूर्याय दत्तं मगेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माङ्गेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं सात्वतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अनिकेता नटनर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाशुपताः सात्वता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्याद्देवां वत्तं जनयेदित्यर्थः । अत्र केचित्,—

तवोपयुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारभूषिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्वयमुत्तरप्रतिपत्ति-
स्थानमित्याहुः ।

तत्र, स्वदत्तद्रव्ये स्वत्वाभावेन स्वोपयोगविरोधात्, अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यात् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरो-
धाच्च । तवोपयुक्तेति वचनन्तु अन्यतो लब्धस्रग्गन्धादिविषयम् ।

एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताच्चेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यसापि दातव्यं तदानन्याथ कल्पते ॥

इति वचनं यदि सांकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो लब्धनैवेद्य-
विषयं मन्तव्यम् । अन्यथा उत्सृष्टसापि पुनरुत्सर्गमसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टस्वत्वाभावेन पुनरुत्सर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्वत्वाभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
र्घर्षणम् । तथा विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्वय-
मुपयोक्तव्यानि नान्यानि वस्त्रालङ्कारादीनि अतएव अपि दीपा-
वलोकमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा समस्तस्मदीये श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनम्,—

पचं पुष्पं फलं तु यमन्नपानाद्यमौषधम् ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् ॥

अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी ॥

तथापि श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे पयोज्यते ।

उदास्य देवं स्वधान्वितन्निवेदितमघतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामममृद्भुजे ॥

अथ चित्तशुद्ध्यादिफलकथनादन्यथापि भोजनाद्यतः स्वदत्त-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा प्रताड्यत्वे वैफल्यं फल-
कथनस्येति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्माळ्यतुलसीमाळां गिरस्यपि निधाय वै ।

निर्माळ्यचन्दनेनाङ्गमङ्गयेत्तस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वाणपापिष्ठो विज्ञो वाण्यश्च एव वा ।

भवेद्देवाधिकार्यञ्च रामाराधनकर्माणि ॥

अथ प्रात्यक्षिकदेवार्चायां प्रकृतत्वात् प्रत्यहं लाभसम्भवाच्च
स्वदत्तनिर्माळ्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानां स्तोपयोगः सिद्धो
नान्येषां वचनाभावात् ।

यत्तु,— निर्माळ्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च ।

उपयुक्तस्तु तन्मोहात् पथ्यते नरके ध्रुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्गङ्गाद्रव्यतिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

देवदत्तद्रव्यस्रोत्तरां प्रतिपत्तिभाह, विष्णुः,—

सूर्याय दत्तं मगेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माङ्गेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं सात्वतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अग्निवेता नटनर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाशुपताः सात्वता वैष्णवा ब्राह्मणाय तदितरा अपि । दद्यादेषां सत्त्वं जगद्येदित्यर्थः । अत्र केचित्,—

तद्योपयुक्तस्रग्मन्धवासोऽस्रस्कारभूषिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्वयमुत्तरप्रतिपत्ति-
स्थानमित्याहुः ।

तत्र, स्वदत्तद्रव्ये स्वत्वाभावेन स्वोपयोगविरोधात्, अपि दीपावस्योक्तं मे नोपयुञ्जरात् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरो-
धार्थः । तद्योपयुक्तेति वचनन्तु अन्यतो स्रग्मन्धवासोऽदिविषयम् ।
एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानक्त्याय कल्पते ॥

इति वचनं यदि शांकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो स्रग्मनैवेद्य-
विषयं मन्तव्यम् । अन्यथा उत्सृष्टस्यापि पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टस्वत्वाभावेन पुनरुत्सर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्वत्वाभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
धर्षणम् । तथा विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्वय-
मुपयोक्तव्यानि नान्यानि वस्त्रास्रङ्गारादीनि अतएव अपि दीपा-
वस्योक्तमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा समत्तरप्रदीपे श्रीविष्णुधर्मात्तरवचनम्,—

पचं पुष्यं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् ॥

अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकौ ॥

तथापि श्रीभागवते पष्ठस्कन्धे पयोव्रते ।

उदास्य देवं स्वधान्वितन्निवेदितमंगतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाममष्टद्वये ॥

अत्र चित्तशुद्ध्यादिफलकथनादन्यथापि भोजनागतः स्वदत्त-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा व्रताङ्गत्वे वैफल्यं फल-
कथनस्येति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्माद्यत्सुलसीमाकां त्रिरस्यपि निधाय वै ।

निर्माद्यचन्दनेनाङ्गमङ्गयेत्तस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वाणपापिष्ठो विज्ञो वाणश्च एव वा ।

भतेदेवाधिकार्यञ्च रामाराधनकर्षणि ॥

अत्र प्रात्यहिकदेवार्चायां प्रकृतत्वात् प्रत्यहं लाभसम्भवाच्च
स्वदत्तनिर्माद्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानां स्तोपयोगः सिद्धो
नान्येषां वचनाभावात् ।

यत्तु,— निर्माद्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च ।

उपयुक्तस्तु तन्नोदात् पच्यते नरके ध्रुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्भस्माङ्गव्यतिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

अथ द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य पूजाप्रयोगो लिख्यते ।

स्नातः शुचिः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पादौ प्रक्षाल्य समाचान्तः
कृतपूरः । सभारः शुचिस्थाने आसनमुपकस्य दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन
दिशान् अस्त्रायफड़िति जपितजलैश्चान्तरौघान् वामपार्श्व-
घातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नान्तुत्यर्थं आधारशक्तिपद्मासनाय नमः
इत्याचनं सम्पूज्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा स्थिरप्रतिमायान्तु 'तदप-
मुखस्तत्रोपविश्य,

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु नृसिंहाज्ञया ॥

इत्यस्त्रायफड़िति सिद्धार्पाचतादीन् सर्वतो विकीर्य कृता-
ञ्जलिर्भूत्वा वामपार्श्वे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणपार्श्वे गणेशाय नमः
सङ्मुखे श्रीवासुदेवाय नमः । अस्त्रायफड़िति चक्षौ विप्रोध्य
तेनैवास्त्रमन्त्रेण ताक्षकयमूर्द्धाङ्गं कृत्वा कोटिकाभिर्दिग्बन्धनं विधाय
परितोऽग्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

इत्यग्नादात्मानं दीपशिखाकारं शिरशि सहस्रदक्षकमलस्यै
परमात्मानि सुपुष्पावर्तना दंश इति मन्त्रेण संयोज्य पादस्थ-
पृथिवीं लिङ्गमूलस्थजले तज्जलं हृदयस्थतेजसि, तत्तेजो मुखस्ये
वायौ, तदायुं भालस्थाकाग्रे, तदाकाशं सहस्रदक्षस्यै परमात्मानि
संयोज्य बुद्ध्यहङ्कारादींश्च तत्रैव लीनानि विचिन्त्य वामनासापूरणेन

यमिति धूषवर्णे वायुबीजं विचिन्त्य पञ्चाशदारं जपन् वायुमुत्तोल्य
देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणासाया रेचयेत् । तेनैव दक्षिणासापुटेन
वायुमुत्तोल्य रमित्यग्निबीजमरुणवर्णं पञ्चाशदारं जपन् देहं दग्धं
परिभाव्य वामनासापुटेन भस्वरूपेण पायेन स्रष्टुं रेचयेत् । ततस्ते-
नैव वामनासापुटेन वायुमुत्तोल्य सहस्रदलकमलस्थं परमात्मानं
चन्द्ररूपं ध्यात्वा वमिति वरुणबीजं पञ्चाशदारं जपन् तस्माच्च-
न्द्रादमृतवृक्षा आग्राह्य समित्यनेन इन्द्रबीजेन शुद्धं देहं जन-
यित्वा आत्मक्षीनानि पञ्चभूतानि सृष्टिकर्त्रेण यथास्थानं स्थाप-
यित्वा सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मनः सकाशादहद्वारादित्तैः
सह जीवात्मानं क्षत्पये स्थापयेत् इति भूतशुद्धिः ॥

अनन्तरं षष्ठ्यादिन्यासः ।

प्रजापतिर्हविर्मस्तके गायत्रीच्छन्दो सुखे श्रीवासुदेवो देवता
इति इति विन्यस्य प्रणवं जपन् प्राणायामत्रयं^१ कुर्यात् ।

यथा,— इडया कर्पयेदायुं वाष्पं षोडशमात्रया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ॥

सुपुत्रामधगं सम्यक् द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।

नाद्या पिङ्गलया चैवं रेचयेद्योगयित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राङ्मुखोऽग्रास्तविशारदाः ।

भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इष्टमन्त्रेण प्राणायामे तु यथाशक्तिवारं जपन् वायोः पूरण-
धारणरेवनानि कुर्यात् ।

ततो मादृकान्यासः ।

ललाटमुखवृक्षाचिश्रुतिप्राणेषु गुण्डयोः ।

ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये दोःपत्नन्धयकेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके ।

ककुब्धे च हृत्पूम्ने पाणिपादयुगे ततः ॥

जठरानमयोर्भस्त्रेन्नादृकार्णान् यथाक्रमम् ।

एषु स्थानेषु अकारादीन् चकारान्तान् वर्णान् न्यसेत् ॥

अं नमः आं नमः इं नमः ईं नम इत्यादिक्रमेण तु फलाधिक्यम् । केप्रवादिन्यासे तु ततोऽपि फलाधिक्यम् ।

केप्रवादिन्यासो यथा,—

प्रथमं लक्ष्मीनारायणं ध्यात्वा तद्रूपमात्मानं विभाव्य पूर्वोक्त-
स्थानेषु न्यसेत् । ध्यानं यथा,—

हस्तैर्विभ्रत् सरसिजगदाग्रङ्गचक्राणि विद्यां

पद्मादर्शीं कनककलसं मेघविद्युदिसासम् ।

वामोत्तुङ्गस्तनमधिरसाकल्पमाद्येपसोभा-

देकीभ्रतं वपुरवतु नः पुण्डरीकाचसत्स्योः ॥

ललाटे श्रीं अं केप्रवाय कीर्त्यै नमः ।

मुखवृत्ते श्रीं आं नारायणाय कान्त्यै नमः ।

चक्षुषोः श्रीं इं माधवाय तुष्ट्यै नमः ।

श्रीं ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमः ॥

कर्णयोः श्रीं उं विष्णवे धृत्यै नमः ।

श्रीं ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै नमः ।

नामयोः श्री० ष० त्रिविक्रमाय क्रियायै नमः ।

श्री० ष० वामनाय दयायै नमः ॥

गण्डयोः श्री० छ० श्रीधराय मेधायै नमः ।

श्री० छ० हृषीकेशाय हृषायै नमः ॥

ओष्ठद्वये श्री० ए० पद्मनाभाय श्रद्धायै नमः ।

श्री० ऐ० दामोदराय सत्त्वायै नमः ॥

दन्तपङ्क्तिद्वये

श्री० ओ० वासुदेवाय लज्जायै नमः ।

श्री० औ० सङ्कर्षणाय चरसत्त्वै नमः ॥

गिरसि श्री० अ० प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः ।

मुखे श्री० अ० अनिरुद्धाय रत्यै नमः ॥

दक्षिणहस्तसन्धिचतुष्टयायेषु

श्री० क० चक्रिणे जयायै नमः ।

श्री० ख० मदिने दुर्गायै नमः ॥

श्री० ग० शार्ङ्गिणे प्रभवायै नमः ।

श्री० घ० खड्गिने सत्यायै नमः ॥

श्री० ङ० शङ्खिने चण्डायै नमः ।

वामहस्तचतुष्टयसन्ध्येषु—

श्री० च० हस्तिने वाण्यै नमः ।

श्री० छ० सुपलिने विद्यायै नमः ॥

श्री० ज० शूलिने विजयायै नमः ।

श्री० झ० पाणिने विरजायै नमः ॥

श्री० अ० अकुशने विश्वायै नमः ।

दक्षिणपादचतुष्टयसन्ध्यपेषु—

श्री० ट० सुकुन्दाय विनदायै नमः ।

श्री० ठ० नन्दजाय सुनन्दायै नमः ॥

श्री० ड० नन्दिने सत्यै नमः ।

श्री० ढ० नराय चक्षै नमः ॥

[श्री० ण० नरकजिते सप्तक्षै नमः] १ ।

वामपादचतुःसन्ध्यपेषु—

श्री० त० हरये श्लै नमः ।

श्री० थ० कृष्णाय वृक्षै नमः ॥

श्री० द० सत्याय भुक्तै नमः ।

श्री० ध० सात्वताय नैत्यै नमः ॥

श्री० न० सौराय चमायै नमः ।

पार्श्वद्वये ।

श्री० प० शूराय रमायै नमः ।

श्री० फ० जनार्दनाय उमायै नमः ।

पृष्ठे श्री० व० भूधराय क्लेदिन्यै नमः ॥

नाभौ श्री० भ० विद्यमूर्त्तये क्षिप्रायै नमः ।

उदरे श्री० म० वैकुण्ठाय वसुदायै नमः ॥

हृदये श्री० य० दुर्गात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः ।

दक्षिणांशे श्री० व० अस्मृतात्मने वसिने परायै नमः ॥

प्रीवायां श्री० ल० मांसात्मने वलानुजाय परायणायै नमः ।

वामांसे, श्री० र० मेद आत्मने वालाय सूक्ष्मायै नमः ॥

हृदयादिश्शब्दये ।

श्री० श० अस्थ्यात्मने वृषपाय सन्ध्यायै नमः ।

श्री० ष० मज्ज्यात्मने वृषाय प्रज्ञायै नमः ॥

हृदयादिपादद्वये ।

श्री० घ० शुक्रात्मने^१ हंसाय प्रभायै नमः ।

श्री० ङ० प्राणात्मने वराहाय निशायै नमः ॥

उदरे श्री० ल० ग्रात्मात्मने विमलायामोघायै नमः ।

[मुखे श्री० छ० क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै नमः]^२ ।

ततस्तत्त्वान्यासः काम्यो यथा । सकलप्ररौरे

श्री० म० नमः पराय जीवात्मने नमः^३ ।

भ० नमः पराय प्राणात्मने नमः ।

हृदये— व० नमः पराय बुद्ध्यात्मने नमः ॥

फ० नमः परायाह्वारात्मने नमः ।

प० नमः पराय मन आत्मने नमः^४ ॥

गिरसि, ल० नमः पराय शब्दात्मने नमः ।

मुखे, ध० नमः पराय स्पर्शात्मने नमः ॥

१ ख ग, पुस्तकद्वये, शुक्रात्मने ।

२ ग पुस्तके, [ ] चिह्निवांशो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, पराय जीवात्मने नमः इत्यंशो नास्ति ।

४ फ ख पुस्तकद्वये, मन आत्मात्मने नमः ।

- इदि, द० नमः पराय रूपात्मने नमः ।
 गुह्ये, थ० नमः पराय रसात्मने नमः ॥
 पादे, त० नमः पराय गन्धात्मने नमः ।
 कर्णयोः, ण० नमः पराय श्रोत्रात्मने नमः ॥
 त्वचि, ठ० नमः पराय त्वगात्मने नमः ।
 चक्षुषोः, ड० नमः पराय चक्षुषात्मने नमः ॥
 जिह्वायां, ढ० नमः पराय जिह्वात्मने नमः ।
 नासायां, ट० नमः पराय नासात्मने नमः ॥
 मुखे, झ० नमः पराय वागात्मने नमः ।
 हस्ते, ञ० नमः पराय पाष्ठात्मने नमः ॥
 पादे, ज० नमः पराय पादात्मने नमः ।
 गुदे, ऋ० नमः पराय पायात्मने नमः ॥
 उपस्थे, ए० नमः पराय उपस्थात्मने नमः ।
 शिरशि, ऊ० नमः परायाकाशात्मने नमः ॥
 मुखे, घ० नमः पराय वाय्वात्मने नमः ।
 इदि, ग० नमः पराय तेज आत्मने नमः ॥
 गुह्ये, छ० नमः पराय ज्ञात्मने नमः ।
 पादे, क० नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः ॥
 इदि, प्र० नमः पराय पुण्डरीकात्मने नमः ।
 ह० नमः पराय द्वादशकलायुक्तसूर्यमण्डलात्मने नमः ॥
 स० नमः पराय षोडशकलायुक्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः ।
 व० नमः पराय दशकलायुक्तवह्निमण्डलात्मने नमः ॥

शिरसि य० नमः पराय परमेष्ठिवासुदेवात्मने नमः ।

मुखे य० नमः पराय पुरुषधृष्ट्यात्मने नमः ॥

हृदि, ल० नमः पराय विश्वप्रद्युम्नात्मने नमः ।

गुह्ये, र० नमः पराय निवृत्त्यनुरुद्धात्मने नमः ॥

पादयोः, ल० नमः पराय सर्वनारायणात्मने नमः ।

सकलंशरीरे

क्षौ० नमः पराय कोपनृसिंहात्मने नमः ।

ततो मूर्त्तिपञ्जरन्यासः काव्यो यथा ।

ललाटे, अ ॐ केगवाय धात्रे नमः ।

उदरे, आ न नारायणायार्यत्रे नमः ॥

हृदि, इ सो माधवाय मित्राय नमः ।

कण्ठे, ई भ गोविन्दाय वरुणाय नमः ॥

दक्षिणपार्श्वे, उ ग विष्णवे अंगवे नमः ।

दक्षिणसिंहे, ङ व मधुसूदनाय भगाय नमः ॥

दक्षिणगले, ए ते त्रिविक्रमाय विवस्त्रते नमः ।

वामपार्श्वे, ऐ वा वामनाय इन्द्राय नमः ॥

वामसिंहे, ओ सु श्रीधराय पूष्णे नमः ।

वामगले, औ दे क्षीकेशाय पर्यन्याय नमः ॥

पृष्ठे, अ० वा यदनाभाय तद्रे नमः ।

घीवायां, अः ॥ दामोदराय विष्णवे नमः ॥

मूर्द्ध्नि, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ततः करान्न्यासः । अङ्गुष्ठादिषु, ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नम-

स्तुर्वर्जनीभ्यां स्त्राहा । भगवते मध्यमाभ्यां वषट् । वासुदेवाय
अनामिकाभ्यां ऊं । समस्तेन कनिष्ठाभ्यां फट् । अस्त्राय फड़िति
तालचयं दिग्बन्धनश्च कृत्वा हृदयादिषु न्यसेत् । ॐ हृदयाय नमः
नमः गिरसे स्त्राहा भगवते शिखायै वषट् वासुदेवाय कवचाय ऊं
समस्तेनास्त्राय फड़िति तालचयं दिग्बन्धनश्च कुर्यात् ।

यथा प्रारदातिलक्षे,—

तारेण हृदयं प्रोक्तं नमसा गिर ईरितम् ।

चतुर्वर्णैः शिखा प्रोक्ता पञ्चार्णैः कवचं मतम् ॥

समस्तेन भवेदस्त्रमङ्गकल्पनमीरितम् ।

ततो मूर्द्धादिषु द्वादशस्थानेषु यथाक्रमं मन्त्रश्च द्वादशाक्षरान्
न्यसेत् । यथा तथैव ।

मूर्द्धि भाले दृगोराख्ये गले दोष्योर्ध्वदम्बुजे ।

कुक्षौ नाभौ ततो लिङ्गे जानुनोः पदयोर्न्यसेत् ॥

ततः पीठन्यासः । प्रणवादिनमोऽन्तेन न्यसेत् । दक्षिणांघ्रि, धर्माय
नमः । वामांघ्रि, ज्ञानाय । वामोरौ, वैराग्याय । दक्षिणोरौ
ऐश्वर्याय । मुखे, अधर्माय । वामपार्श्वे, अज्ञानाय । नाभौ,
अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे, अनैश्वर्याय । हृदये, अनन्ताय पद्माय
अ० सूर्यमण्डलाय । उ० सोममण्डलाय, म० वज्रिमण्डलाय
स० सत्वाय, र० रजसे, त० तमसे आ० आत्मने, अ० अन्तरात्मने
प० परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

हृदयाद्यष्टदिषु

विमलायै धत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञैः सत्यायै

प्रानायै । चन्द्राये अनुपहाये । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः ।

एवं देहमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।

ध्यानं यथा,—

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं ग्रहं रयाङ्गं गदा
मङ्गोजं दधतं चिताखनिलयं कान्था अग्नौहनम् ।

आवद्वाङ्मदहारकुण्डलमक्षामौलिं सुरगृकङ्कणं
श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं वन्दे सुनीद्रेः सुतम् ॥

इति मनसा सर्वोपचारैः सम्पूज्य ।

ग्रहचक्रगदापद्मधेनुकौस्तुभगारुडाः ।

श्रीवत्सवनमासाद्य योनिमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततोऽर्घ्यस्नानम् ।

स्त्वामे भूमौ चिकोष्मण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य तत्र
दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य तदुपरि
अस्त्राय 'फडिति चिः प्रोक्षितं ग्रहं संस्थाप्य तत्र द्वादशकलात्मने
सूर्यमण्डलाय नम इति ग्रहं सम्पूज्य चन्द्रमण्डलनिर्गतसुधारूपेण
ध्यातैः शुद्धतोयैः ।

अ० स० ह० घ० ण० व० ङ० र० य० म० भ० व०
फ० प० न० ध० द० य० त० ण० ढ० उ० ठ० ट० ज० झ०
ञ० ञ० च० छ० घ० ग० ख० क० अ० अ० औ० ॐ ऐ० ए०
लृ० लृ० वृ० षृ० ऊ० उ० ई० इ० आ० अ० ।

इति विपरीतमात्रकामन्त्रं मूलमन्त्रश्च जपन् पूजयेत् । नमो

मन्त्रेण तत्र गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्पपदूर्वा अष्टौ द्रव्याणि
निक्षिप्य षोडशकलात्मने चन्द्रमण्डलाय, नम इति जलं सम्पूज्य
इष्टदेवतारूपं जलं विभाज्य ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति मन्त्रेण तीर्थभावाच्च जलं स्पृष्ट्वा मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा
मन्त्राङ्गाणि विन्यस्य अस्त्राय फड़िति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा
जमिति मन्त्रेण दीर्घाधोमुखतर्जनीभ्रामणरूपयाऽवगुण्ठनमुद्र-
याऽवगुण्ठ्य वमिति धेनुमुद्रयाऽमृतौष्ठ्य सञ्चिरोधनमुद्रया सञ्चि-
रोधयेत् ।

ततस्तद्वक्षिणे अस्त्राय फड़िति प्रोक्षितं प्रोक्षणीपात्रमाधाय
नम इति मन्त्रेण जलेन प्रपूर्य्य ओङ्कारेण गन्धपुष्पे निक्षिप्य तत्रा-
र्धजलं किञ्चिच्चिचिपेत् ।

एवं क्रमेशर्चास्तोत्ररे पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् ।

पाद्यद्रव्याणि पद्मपुष्पशामाकापराजितादूर्वादीनि^१ । आचम-
नीयद्रव्याणि खड्गककूलजातौफलानि । ततश्च प्रोक्षणीजलेना-
त्मानं पूजासाधनद्रव्याणि सर्वाणि मूलमन्त्रेण प्रोक्ष्य संवीक्ष्य च
कुशैः सन्ताप्य अस्त्राय फड़िति तालचयदिग्बन्धनं संरक्षेत् ।
अथात्मपूजा ।

स्त्रदेहे पीठन्यासविधिना तत्तत्स्थानेषु धर्माय नम इत्यादि-
क्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रानान् गन्धपुष्पैः सम्पूज्य दत्तपत्रमध्ये

Parīkṣita Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	Rs.	1	14
Prākṛita-Piṅgalam, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Prithivīśaś Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1	5
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	0	12
Prābandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	1	8
*Sama Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	8
Sāṅkhya Sūtra Yāti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Sūcra Saṁhitā, (Eng. Fasc. 1 @ /12/	...	0	12
*Taittirīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-15 @ /6/ each	...	12	0
		7	2
	Fasc. 1-10,		
	IV, Vol. II,		
	...	14	10
	...	0	12
	...	1	14
	...	1	2
	...	4	8
	...	5	4
	...	0	0
VĀYU SAŚA ŚAṂHITĀ, FASC. 1	...	...	...
*Vāya Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8
Vāya Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Vṛhannāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-8	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam 'chi S'tā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	...	13	0
Rtong brjed dpag khri S'tā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
	...	4	14
	...	1	8
	...	22	0
	Vol. III,	...	...
	...	29	12
	...	37	0
	...	5	0
	...	0	6
	...	7	2
	...	1	0
	of the	...	...
	...	3	0
	1-2) @	...	...
1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fahrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ '12/ each	...	2	0
	...	9	0

इष्टदेवं विचिन्त्य तद्रूपतया ध्यातमात्मानं पृथक्कृतैर्गन्धपुष्पधूप-
दीपैर्यत्तुभिर्रुपचारैरभ्यर्च्य । मन्त्रके च्छदये मूलाधारे पादे सर्वाङ्गे
च पुष्पाञ्जलिपद्मकं दत्त्वा क्रोडनिहितोत्तानकरयुगलः समकाय-
प्रीवो निमोलितस्तोचनः सर्वैश्वर्यसम्पन्नं देवं विभाष्य सोऽहमिति
मन्त्रं जपन् अनन्यमतिर्देवाकारतयात्मानं भावयन्मानन्दामृतमग्नौ
निरुच्छामो यथेष्टं तिष्ठेत् ।

ततो यन्त्रे मण्डले शालधामे मणौ^१ प्रतिमायां वा वासुदेवं
पूजयेत् । तत्र पीठस्थोत्तरे वायव्यादीशानपर्यन्तं गुरुपंक्तिं पूजयेत् ।
श्रीगुरुभ्यो नमः परमगुरुभ्यो नमः परापरगुरुभ्यो नमः परमेष्ठि-
गुरुभ्यो नमः । तत्र पीठदक्षिणे गणेशं ॐ गणानान्येति मन्त्रेणा-
वाह्य पद्मोपचारैः पूजयित्वा तन्मन्त्रं किञ्चिज्जप्या स्तुत्वा प्रणमेत् ।
एकाक्षरगणेशमन्त्रस्य ध्यानं यथा ।

चिन्दुराभं चिनेषं पृथुतरजठरं हस्तपद्मेर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युदकरविलसदौजपूराभिरामम् ।
वालेन्दुज्योतिर्मौलिं करिपतिवदनं दानपूराङ्गणम्
भोगीन्द्रावदुभयं भजत नमोपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥
ततः पीठपूजां प्रथवादिनमोऽन्तेन तत्तस्मात्वा कुर्यात् ।

मण्डलमथे—

आधारशक्तये, कृपाय अनन्ताय पृथिव्यै चौरागाराय श्वेतदी-
पाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

आग्नेयादिकोणचतुष्टये—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिक्षु—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनेश्वर्याय ।

मध्ये—

शेषाय पद्माय अ० सूर्यमण्डलाय ज० शोभमण्डलाय म०
वज्रिमण्डलाय स० सत्ताय र० रजसे त० तमसे आ० आत्मने
अ० अन्तरात्मने प० परमात्मने द्वौ० ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिष्टकेशरेषु—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञैः सायायै
ईशानायै ।

मध्ये—

अनुपहायै पुनर्मध्ये ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्व्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नम इति पुष्पाञ्ज-
लिना आसनं दद्यात् ।

ततस्तत्र पुष्पासनमध्ये कल्पतरुच्छायायां मूलमन्त्रेणैष्टदेवता-
मूर्तिं संकल्प्य पूर्ववदेवं संचिन्त्य मूलमन्त्रं जपन् तेजोरूपतामा-
पाद्य तत्तेजो इत्यग्रात् पुष्पाञ्जलौ मूलमन्त्रेण वक्ष्जासापुटेन निर्ग-
मय्य पूर्वसङ्कल्पितमूर्तिं तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा प्रवेक्ष्य मूलमन्त्रं पठन्
श्रीभगवन् वासुदेव इहागच्छागच्छेत्यावाहनमुद्रयावाद्य तिष्ठं ति-
ष्ठेति संस्थापनमुद्रया संस्थाप्य सचिहितो भवेति सन्निधापनमुद्रया
सन्निधीकृत्य प्रसन्नो भवाभिमुखो भवेति संमुखीकरणमुद्रया समुखी-

कृत्य सन्निहृष्टो भवेति सन्निरोधनमुद्रया सन्निरुध्य देवताङ्गे पङ्क-
न्यासं कृत्वा श्रवणगुणनासृतीकरणपरमीकरणमुद्रा दर्शयित्वा प्राण-
प्रतिष्ठां कुर्यात् ।

आं ह्रीं क्रौं हं सः श्रीवासुदेवस्य प्राणा इह प्राणाः, आं ह्रीं
क्रौं हं सः श्रीवासुदेवस्य जीव इह स्थितः आं ह्रीं क्रौं हं सः
श्रीवासुदेवस्य सर्वेन्द्रियाणि, आं ह्रीं क्रौं हं सः श्रीवासुदेवस्य
वाक्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणग्राणा इष्टागन्धं सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्नाहाः ।

इति प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

प्राप्तगामे प्रतिष्ठितदेवे चावाहनविमर्जने न स्तः कित्तु चद-
यस्तोजः पुष्पाञ्जलिना तत्रत्यदेवतायां संक्रमय्य समुखीकरण-
सकलीकरणावगुण्ठनपरमीकरणमुद्रा दर्शयेत् ।

ततश्च काष्ठाद्यासनसङ्गावे मूलमन्त्रेणासनं दद्यात् । न चेत्
प्रागेव पौठमन्त्रेण पुष्पासनं दत्तमस्तीति ।

ततः स्वागतगते कुण्डलान्ते इति श्रद्धा पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कपुन-
राचमनीयदानीयवस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनि दद्यात् ।

वमिति वरुणपीजेन द्रव्यं संप्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति
संपूज्य मूलमन्त्रं पठित्वा श्रीवासुदेवाय इदममुकद्रव्यममुकदेवतं
नम इति अर्घ्योद्वेगेन उत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ।

अथ स्नाहापदेनार्घ्यं स्नाहापदेनाचमनीयमधुपर्कौ, अन्यत् सर्वं
नमःपदेन देयं ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥
 पूजाकाले देवताया नोपरि भ्रामयेत् करम् ।
 नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ॥
 दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो न तु वामतः ।
 वामतस्तु तथा धूपमग्ने वा न तु दक्षिणे ॥
 निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पादिभूषणम् ।
 देवताभिमुखे दीपं धूपं दद्यादधः पुनः ॥

ततश्च चामरादिकं दर्शयेत् । घण्टादिकञ्च वादयेत् । ताम्बूलञ्च दत्त्वा आवरणानि पूजयेत् ।
 प्रथममङ्गावरणमाग्नेयादिकोणकेशरेषु ।

ॐ ऋदयाय नमः । नमः शिरसे स्वाहा । ॐ शिरसे नमः ।
 भगवते शिखायै वषट् ॐ शिखायै वषट् । वासुदेवाय कवचाय
 ॐ ॐ कवचाय ॐ ॐ कवचाय नमः । चतुर्दिक्केशरेषु समस्ते-
 नास्त्राय फट् ॐ अस्त्राय फट् । ॐ अस्त्राय नमः । पूर्वोदित-
 दिक्पञ्चमूलेषु वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय ।
 आग्नेयादिकोणपञ्चमूलेषु ॐ शान्त्यै नमः एवं श्रियै सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्पञ्चमध्ये चिरावृत्त्या केशवादिद्वादशमूर्त्तयः पूजयेत् ।

ॐ केशवाय नमः एवं नारायणाय माधवाय गोविन्दाय
 मधूसूदनाय त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मना-
 भाय दामोदराय । प्रणवं नमः सर्वत्र ।

पञ्चवाह्येऽष्टदिक्षु,—

ॐ इन्द्राय सुराधिपतये षवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

- ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ यमाय प्रेताधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ नैर्ऋताय रक्षोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ वरुणाय जलाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ वायवे प्राणाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ सोमाय मत्तधाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ईशानाय सर्वविद्याधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

निर्ऋतिवहणयोर्मध्ये,—

- ॐ अनन्ताय नामाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

- ॐ ब्रह्मणे सर्वलोकाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ततस्तदाधौ अष्टदिक्षु,—

ॐ वज्राय नमः । एवं अग्नये दृष्टाय खज्ञाय पात्राय
 अङ्गुषाय गदायै शूलाय । निर्ऋतिवहणयोर्मध्ये चक्राय । इन्द्रेशा-
 नयोर्मध्ये पद्माय ।

ततो मूलमन्त्रेण भगवते पुण्याञ्जलिं दत्वा प्राणायामत्रयं
 कृत्वा शिरोमुखचक्षुष्येष्टेऽपिष्णुदेवता विन्ध्यस्य इष्टदेवताह्वयं
 आत्मानं विभात्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा अर्घ्योदकेन जपं
 समर्पयेत् ।

गुह्यातिगुह्यगोत्रा त्वं गृह्णाणामृतकृतं जपम् ।

भिक्षिर्भवतु मे देव तत्प्रसादादधोचक्र ॥

ततः पुनः प्राणायामत्रयं कृत्वा स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रसीद

ग्रहचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जनार्दनम् ॥

धेयः सदा सविद्वमण्डलमश्वत्थी

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी हिरण्यवपुर्धृतग्रहचक्रः ॥

देवे प्रतिमायां यथैवं न्यासस्तथात्मदेहेऽपि न्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् । हिरण्यवपुस्तेजोमयवपुर्वर्णोऽपि स्मरणवर्ण एव । ततः सामान्यार्थं विधाय पूजामारभेत् । नरसिंहपुराणेऽप्येतद्व्यक्तमुक्तम् ।

नृसिंहपुराणे,—

अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।

यत् कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥

धेयः सदासविद्वमण्डलेत्यादि,—

दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्याण्यप एव वा ।

अर्चितं स्वाप्सगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥

आद्यथावाहयेद्देवं अथा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीययासनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥

चतुर्थार्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् ।

षष्ठ्या स्नानं प्रदद्याच्च सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥

यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं खादिकादश्या च धूपकम् ॥

द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या चरुं तथा ।

चतुर्दश्याञ्जलिं बध्ना पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥

योऽग्नेरुदासनं कुर्याच्छेयकक्षांषि पूर्ववत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
 पण्मासात् सिद्धिमाप्नोति^१ देवदेवं समर्चयन् ।
 संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमधिगच्छति ॥
 चतुर् नैवेद्यं उदासनं विसर्जनम् ।

तत्र^२ स्नातं मधुपर्कभरणानि यज्ञोपवीतं पुण्याभिलिखण-
 क्षाधिकमिति । श्रेयकक्षांषौति शविंशत्यध्याये मार्कण्डेयसहस्रा-
 लीकसम्पादे प्राप्तं गृहीतम् ।

यथा,—

नमस्कारेण चैकेन श्रष्टाङ्गेन चरिं प्रजेत् ।
 स्तोत्रैर्जपेद्य देवाय यः स्तौति मधुसूदनम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुस्तोकमवाप्नुयात् ।
 गीतवाद्यादिकं नृत्यं^३ शङ्खतुर्ग्यादिनिखनम् ॥
 यः कारयति विष्णोः स विष्णुस्तोत्रे महीयते ।

अथ वैदिकपूजाप्रयोगः ।

स्नातः श्चिराचान्तः पूर्ववदासने उपविश्य भूतशुद्धिप्राणायाम
 मातृकान्यासान् विधाय ॐकारेण करन्यासं षडङ्गन्यासश्च कुर्यात् ।

पुष्पसूक्तस्य नारायणचपिर्मन्त्रोऽनुष्टुप्छन्दो मुखे जगद्गौजं
 पुष्पो देवता इति चतुर्वर्गाश्रये श्रीपुरुषाराधने विनियोगः ।

१ क पुस्तके, यथा सांख्यिद्धिमाप्नोति ।

२ ख, ग, घञ ।

३ ख, निखनम् ।

खदेचे मन्त्रन्यासो यथा,—

ॐ सहस्रशीर्षेति वामकरे । पुरुष एवेदमिति दक्षिणकरे ।
एतावानस्येति वामपादे । विषादूदमिति दक्षिणपादे । ततो
विराडिति वामजानुनि । तस्माद्यज्ञादिति दक्षिणजानुनि । तस्मा-
द्यज्ञादिति वामकन्याम् । तस्मादय्या इति दक्षिणकन्याम् । तं
यज्ञमिति नामौ । यत्पुरुषमिति पदये । प्राघ्नषोऽस्येति कण्ठे ।
चन्द्रमा मनस इति वामवाहौ । यत्पुरुषेणेति मुखे । सप्रास्ता-
सन्निति अक्षयोः । यज्ञेन यज्ञमिति मूर्ध्नि विन्यसेत् ।

एवं विन्यस्य ध्यानं कुर्यात्,—

ग्रहचक्रगदायन्त्रपाणिं ध्यायेज्जनार्दनम् ।

ध्येयः सदा सविदमण्डलमथर्वर्त्ता

भारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

नेद्यूरवान् मकरकुण्डलवान् किरौटौ

हारी चिरण्मयवपुर्भूतग्रहचक्रः ॥

एवं ध्यात्वा मनसाभ्यर्च्यार्घ्यस्त्रापनं कुर्यात् । अस्त्राय फडिति
साधारं ग्रहं प्रोक्ष्य नम इति मन्त्रेण पूरयित्वा ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इत्यङ्गुष्ठमुद्रया तीर्थमावाह्य ॐकारेण गन्धपुष्पाचतादीनि
दत्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐकारमष्टधा जपेत् । तद्वक्षिणे प्रोक्षणीपात्रं

संस्थाप्य जलेनापूर्य्य गन्धपुष्पे दत्वा अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्वा तज्जले-
नात्मानं पूजोपकरणञ्चाभुक्ष्य एवमर्घ्यं वामे पाद्यमाचमनीयञ्च
स्थापयेत् ।

मण्डले प्रतिमायां वा अश्वत्थौ सुव्यंरन्निपु ।

शास्यशामे मणौ वापि पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥

मण्डलस्योभयपार्श्वे गुरुं गणेशञ्च सन्मुख्य मध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्वा
पूर्व्ववत् ध्यात्वा वहन्नासापुटेन तेजः पुष्पाञ्जलिना ॐ सश्चग्रीर्वेति
मण्डलादिषु संस्थाप्य भगवन् श्रीमहापुरुष इत्यागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ
सन्निहितो भवाभिमुखो भव इति तत्तन्मुद्राः प्रदर्श्य पुरुष एवेद-
मिति पुष्पाञ्जलिमासनं काष्ठासनं वा यथास्त्वाभं दद्यात् । सर्व्वत्र
मन्त्रान्ते श्रीपुरुषाय इदममुक्तद्रव्यं नम इत्यर्घ्योदत्तेनोत्सृजेत् ।

ॐ एतावानस्तेति पाद्यम् । त्रिपादूर्द्धमित्यर्घ्यम् । ततो विरा-
डित्याचमनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति स्नानीयम् । ततः पूर्व्ववदाच-
मनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति वस्त्रम् । ततः पूर्व्ववदाचमनीयम् ।
तस्मादश्वा इत्युपवीतम् । तं यज्ञमिति गन्धम् । चतुर्दशमिति
पुष्पम् । ब्राह्मणोऽस्तेति धूपम् । चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।
नाभ्या आसीदिति नैवेद्यम् । पूर्व्ववत्पुनराचमनीयम् । चतुर्दशे-
त्येति पुष्पाञ्जलिदानम् । ततोऽष्टाक्षरमन्त्रं वासुदेवमन्त्रं वा यथा-
शक्ति जप्त्वा जपं समर्थ्य ॐ सप्ताष्टासन्निति प्रदक्षिणीकृत्य मुक्ता
प्रक्षीद भगवन्निति दण्डवत् प्रणम्य चमस्तेति उक्त्वा, ॐ यज्ञेन
यज्ञमिति तत्तच्छं तेजः पुष्पेण सह इत्यग्रे स्थापयेत् । वौ विश्वक्-
सेनाय नम इति ऐशान्यां त्रिकोणमण्डले निर्मास्त्रेण पूजयेत् ।

अथ वा एवमुक्तप्रकारेण ।

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवौव चचुराततम् ॥

इति मन्त्रेण निर्यापकन्यासं विधाय पूर्ववदावाहनादिकमु-
दासनान्तं सर्वं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कुर्यात् । एवमन्देशामपि
देवानां पूजां तेषां वैदिकमन्त्रेण कुर्यात् ।

इति वैदिकपूजाविधिः ।

मिश्रपूजा तु पूर्वोक्ततान्त्रिकप्रकारे वैदिकमपि मिश्रीकृत्य
पूजयेत् । अथ फलवाञ्छितम् ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय यदि सादरम् ।

चिविधः सर्वदेवानां पूजाविधिस्तद्वैरितः ॥

इति चिविधदेवपूजाः ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वे समाधाय मनोऽधुना ।

संक्रान्तिर्गच्छिनीबन्धोः सम्यगव-विविच्यते ॥

अग्निपुराणे,—

अयने दे विपुत्रे दे चतस्रः षड्ग्रीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्मं संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्ण्डवसंक्रान्तौ दे तद्दक्षदक्षिणायणे ।

विपुवती तुलामेपे आशां मध्ये तथापराः ॥

उपदृष्टिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपद्मौ तथा ।

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड्ग्रीतयः ॥

अतौतानागते पुष्ये दे तद्दक्षदक्षिणायणे ।

विंशत् कर्कटके नाशो मकरे विंशतिः स्रताः ॥

वर्त्तमाने तुलासेषे नाशस्त्वभवतो दश ।

पङ्ग्वीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तान्तु नाङ्किः ॥

पुण्याख्या विष्णुपद्याय प्राक् पञ्चादपि योद्धव ।

या याः सञ्चिहिता नाशस्तस्याः पुण्यतमाः स्रताः ॥

सृगो मकरसंक्रान्तिरुत्तरायणं कर्कटसंक्रान्तिर्दक्षिणायणमित्यर्थः

आप्तमयनविपुवसंक्रान्तीनामपराः पङ्ग्वीतिविष्णुपद्यः ।

स्रस्ते नरे सुखासीने यावत् स्रन्दति लोचनम् ।

तस्य विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥

तत्पराच्छतशो भागस्तुष्टिरित्यभिधीयते ।

घुटेः महस्रभागो यः स कासो रविसंक्रमे ॥

इति देवीपुराणोक्तसंक्रान्तिकालस्य कर्माद्योग्यत्वात् तत्सञ्चि-
हितकालानां पुण्यकालत्वमाह अतीतानामते इति उत्तरायण-
मतीतं षत्पुण्यं, दक्षिणायणमनागतं भविष्यदिति कृत्वा पुण्यमि-
त्यर्थः । कर्कटे दक्षिणायणेऽनामते भविष्यति संक्रान्तेः प्राक्-
काशीनास्त्रिंशन्नाशो दण्डाः पुण्याः स्नानदानादिकर्माहर्हाः । तथा
मकरे उत्तरायणे अतीते संक्रान्तेः परकाशीना विंशतिनाशः
पुण्या इत्यर्थः ।

तथा च देवीपुराणम्,—

यावद्विंशकला मुक्तास्तपुण्यस्रोत्तरायणे ।

१ ग, अथ मकरे ।

२ ग, परकाशीनविंशतिनाशः ।

निरंग्रे भास्करो दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायणे ॥

संक्रान्तिक्षणे भास्करोऽंशशून्यो भवति तस्मिन् भास्करो ज्ञाते सति संक्रान्तेः परं यावदिंग्रतिकला भुक्ता भवन्ति तावत्कालमुत्तरायणे पुण्यमित्यर्थः । दक्षिणायणे तु दिनान्तं दिवावधाने प्रमाणं अक्षोराचारुं विंशदृष्टाः पुण्यमित्यर्थः ते च संक्रान्तेः प्राक्तना एव । भविष्यत्ययने पुण्यमिति वक्ष्यमाणैतदीधापरवचनात् । वर्त्तमाने तुलामेषे इति उभयतः प्राक् पश्चादपि दश नाद्यो मिलित्वा विंशतिरित्यर्थः ।

तथा वृहज्जारदीयेऽपि,—

तत्र च कर्कटे ज्ञेयो दक्षिणायणसंक्रमः ।

पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत् पुण्यकालं विदुर्बुधाः ॥

तुलायां चैव मेघे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।

ज्ञेया द्वावेव घटिका दक्षिणायणकारिकाः ॥

पञ्च,—

षड्ग्रहीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते शोचरायणे ॥

इति देवीपुराणवचनं तत्र वृत्ते चेति चकारोऽवृत्ते चेति समुच्चयार्थः वर्त्तमाने वाक् श्राव्यः नारदीयाग्निपुराणवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात् देवीपुराणे अयनपदं गोवलीवर्द्धन्यायादक्षिणायनपरम् । देवीपुराणे विष्णवे षड्ग्रहीत्याश्च कालसंख्या नोक्ता साचाद्या अग्निनारदीयपुराणवचनाभ्यामवगन्तव्या । पुण्याख्या इति विष्णुपद्यास्तु प्रागपि पश्चादपि षोडश नाद्य इत्यर्थः । एतद्वचनेक-

वाक्यत्वात् षड्मीतिविषयायनेषु कचिदतीतानां कचिदनागतानां
तत्तत्संख्याविशेषविधिविरोधाच्च ज्ञातातपज्ञावाच्यवचनमपि विष्णु-
पदीविषयमेव ।

यथा ज्ञातातपः,—

अन्वाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चदश षोडश ।

कालः पुण्योऽर्धसंक्रान्तेर्विदग्धिः परिकीर्तितः ॥

जाधालः,—

संक्रान्तेः पूर्वकालस्तु षोडशोभयतः कला ।

या याः सचिहिता नाद्य इति सर्वसंक्रान्तिविषयम् ।

यत्तु,—

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ।

इति देवीपुराणवचनं, तस्यायमर्थः,—

संक्रान्तेरतीतानागतो भोगो भोगहेतुः पुण्यजनककालः स्मृतः
स च पञ्चदश नाद्यः स्मृतास्तदपि विष्णुपदीविषयमेव षोडशदण्डात्
पञ्चदशदण्डानां प्राग्वह्यप्रदर्शनपरम् ।

यच्चापरं देवीपुराणवचनम् ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिथिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी मता ।

चित्रे ध्वाङ्गी विजानीयादुये घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे चचे तु राक्षसी ।

मिथिता चैव विज्ञेया मिथितर्चं तु संक्रमे ॥

त्रिषतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादश एव च ।

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

तदयनादिदादशसंक्रान्तिषु भुवादिनक्षत्रविशेषसञ्चारान्मन्दा-
दिनामतया सप्तधा भिन्नास्तु पूर्वाह्नकालमध्ये सञ्चारसन्निहितानां
यथासंख्यं त्रिषतुःपञ्चादिनाङ्गिकानामतिप्राग्वह्यप्रदर्शनपरं श्रुतमेव
तत्पुण्यं पारमार्थिकमित्युक्तम् ।

भुवादिनक्षत्राण्युक्तानि ज्योतिषे,—

उत्तराश्वयरोहिण्यो भुववर्गः प्रकीर्तितः ।

पूर्वाणि चोणि भरणी मघा चोद्यगणः स्मृतः ॥

श्रवणादिचयं स्वाती शरवर्गः पुनर्वसुः ।

पुष्याश्विनी तथा हस्ता चित्रनामा गणः स्मृतः ॥

चित्रातुराधारेवत्यो मृगशीर्षे मृदुगणः ।

अश्लेषाश्वा तथा ज्येष्ठा मूला क्रूरगणः स्मृतः ॥

कृत्तिका च विशाखा च मिश्रसंज्ञावुभौ स्मृतौ ।

एतत् सर्वं दिवासंक्रान्तिविषयं रात्रिसंक्रान्तौनां वक्ष्यमाणवि-
शेषवचनाप्रातले प्रागुक्तानां सामान्यवचनानां पदाहवनीयन्यायेन
तदितरपरत्वादिति ।

रात्रौ दादशसंक्रान्तिषु व्यवस्थामाह ।

देवीपुराणम्,—

अर्द्धरात्रेत्वस्यूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

समूर्णं चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥

पुष्पत्वमस्त्वित्याग्रङ्गां निवारयति अर्द्धरात्र इति रात्रेः परार्द्धसंक्रमणे सर्वदैव परदिमपूर्वार्द्धमेव पुष्पमित्यर्थः ।

यत्तु समयप्रकाशे विषतुःपञ्चमप्राष्टेत्यादिवचनं मन्दादिसंक्रान्तिगोचरतया सन्ध्यासंक्रान्तिविषयं दिवारात्रिसंक्रान्त्योर्यथाथयं व्यवस्थापितत्वादित्युक्तम् । तद्युक्तं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषवचनदर्शनात् सामान्यानां यावदिंद्रकक्षा भुक्ता इत्यादिवचनानां तदितरपरत्वावगमात् सन्ध्यासंक्रान्तिष्वपि प्रवृत्तेर्विपरीतोत्तरे नियामकविरहाच्च । मत्वेवं रात्रिसंक्रमणेऽपि दिनस्यैव पुष्पत्वमुक्तं तत्कथम्—

राष्ट्रदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययद्विपु ।

द्यानदानादिकं कुर्युर्निग्रि काम्यव्रतेषु च ॥

इति देवस्तवचनं सङ्गच्छते । सत्यं, प्रातर्दक्षिणायनादिषु सञ्चारे तत्पूर्वकास्तस्य दिवाग्रेषु च यदुभयैत्युत्तरायणादिषु सञ्चारे परकास्तस्य पुष्पत्वाद्वाचौ द्यानदानादिविधायकत्वमस्येति । निग्रोति शयान्नादिनिषिद्धकालोपलक्षकं, अतएव विवाहोपरागादिनिमित्तकश्राद्धादिकं शयान्नादादौ निर्विवादम् ।

देवीपुराणे—

मन्दा विप्रजने प्रस्ता मन्दाकिन्यस्तु राजसि ।

ध्वाङ्गी वैश्वेषु विघ्नेषु घोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चौराणां ग्रीष्मिकानां जयावहा ।

षण्डालपुष्पमादीनां रात्रौ क्रूरकर्माणाम् ॥

सर्वेषां कारुकाराणां मिश्रिता भूतिवर्द्धनी ।

नृपाः पौञ्चन्ति पूर्वांश्च मध्याह्ने च दिजोत्तमाः ॥

अपराचे तथा वैशाः शूद्राश्चाक्षभये रवौ ।
 पिशाचास्तु प्रदोष्टे तु अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ॥
 अर्द्धरात्रे क्षतीते तु पीडयन्ते नटनत्तंकाः ।
 उपःकाष्ठे ॥ संग्राते हन्ति गोस्त्रामिनो जनान् ।
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाष्ठे न संग्रयः ॥
 पीडयन्ति पीडयन्ते आर्षः ।

राजमार्तण्डे,—

सुप्तः संक्रमते भानुर्गङ्गादिकरणवये ।
 आदिद्वये चोपविष्ट ऊर्ध्वेयैव ततो द्वये ॥
 दुर्भिक्षं रोगसम्पत्तिमूर्द्धः सन् संक्रमन् रविः ।
 सुप्तः करोति कल्याणमुपविष्टः यमं फलम् ॥
 आदिद्वये वववाक्षवयोः ।

तथा,—

कुजार्कग्रनिवारेषु महासंक्रमणं यदा ।
 तदा भवेत् प्रजानाग्रो दुर्भिक्षादिभयं भवेत् ॥
 तुलासंक्रमणे रात्रौ मेघसंक्रमणे दिवा ।
 उभयोः शस्त्रहृद्भिः सादिपरीतं विपश्ये ॥

यत्तु,— सूर्योदये विपुवतो जगतां विपत्तिः
 मंथान्दिने विकलता वज्रग्रस्थहानिः ।
 अस्तङ्गते दिनकरे वज्रग्रस्थहृद्भिः—
 रैश्वर्यभोगविजया निमि चार्द्धरात्रे ॥

इति यवनम् । तदेतद्वचनैकवाक्यतया अष्टविपुवपरम् ।

ज्योतिषे,—

नाडीनक्षत्रदिवसे रविभौमशूनैश्चराः ।

संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्षेत्रोऽभिजायते ॥

गोमूत्रसर्पपैः स्थानं सर्वौषधिजलेन च ।

यहं सम्पूज्य तं दद्यात् विप्राय कनकोत्तमम् ॥

ग्रहणविवेचने नाडीनक्षत्राणि प्रागुक्तानि । यस्य यस्य सञ्चारस्तं सम्पूज्य इत्यर्थः ।

सर्वौषधिसंस्तुतैव ।

सुरा माषौ वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठी पप्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

शैलेयं शैलजमिति ख्यातम् । रजनीद्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रा च ।

तथा,— यस्य जन्मर्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् ।

तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगक्षेत्रधनसयाः ॥

तगरसरोरुहपत्रै रजनीसिद्धार्थलोभसंयुक्तैः ।

स्थानं जन्मनृचे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदम् ॥

सिद्धार्थः श्वेतसर्पपः ।

अथ संक्रान्तिकृत्यानि ।

देवीपुराणे,—

संक्रान्त्यां यानि दत्तानि ह्यवकृत्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः षष्ठजन्म पुनः पुनः ॥

विष्णुः,— आदित्यसंक्रमणं विपुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं जन्मर्ष-
मभ्युदययेति ।

एतांश्च आहुकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेषु यद्दत्तं तदानन्याय कल्पते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवत्सोवर्द्धन्यायात् विषुवायनेतरपरं
विषुवायनयोश्च फल्गुतिथयः ।

संक्रान्तिआहुश्च पिण्डरहितं कार्यम् ।

अयनद्वितये आहुं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सव्वांसु पिण्डनिर्वापमादत्ते ॥

वैशाखस्य द्वितीयायां नवम्यां क्रांत्तिकस्य च ।

आहुं कार्यंश्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

चषोदम्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रस्येऽष्टमि ।

आहुं कार्यं पायसेन दर्शनायनवद्य तत् ॥

इति मातृपुराणवचनात् । संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतर
विधिना युगादास्तपि आहुमित्यर्थः । न चैषां वचनानामना-
करत्वाग्रह्णा मत्स्यपुराणप्रपुराणयोर्वृष्टत्वात् संस्मरप्रदीपाद्यनेक-
संग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

मान्यास्तु,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादियत्नं च ।

विपिण्डमाचरेच्छाहुमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पः ।

दाने तु फल्गुतिथय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तच्चैव मत्स्यपुराणे,—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डमञ्जान्तु चेभिरे ।

इति परिभाषितत्वाच्चिपिण्डमाचरेदित्यस्य तदीयवचनस्य
चयः पिण्डाः पितरोऽचेति व्युत्पत्त्या, चिपिण्डं वैपुरुषिकयाद्ध-
मिति व्याख्यानान् । अतएवैकोद्दिष्टं मृताश्नोति मृताहे ऐक-
पुरुषिकोपहारः कृतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी निर्धनस्याभिजायते ॥

एतेन संक्रान्तिस्नानं नित्यमुक्तम् ।

वराहपुराणे,—

मृते जन्मनि संक्रान्त्या ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृग्गुणसंभवे चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

भविये,—

संक्रान्त्या पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

गङ्गास्नातो नरः कामाङ्गुष्ठानः सदनं प्रजेत् ॥

अयने विपुवे चैव यः स्नायाज्ज्वालवीजले ।

गङ्गास्नानस्य वर्षार्द्धकृतस्य फलमाप्नुयात् ॥

संक्रान्तौ गङ्गास्नानं काम्यं नित्यन्वनुषङ्गेन गतार्थम् ॥

संक्रान्तौ दानमाह राजमार्त्तण्डे,—

अयने कोटिगुणितं सत्त्वं विष्णुपदीफलम् ।

षड्भूमीतिषहस्राणि पड्भूमीत्यामुदाहृतम् ॥

शतमिन्दुचये दानं षहस्रन्तु दिनचये ।

विपुवे शतषाहस्रमाकामावैश्वनन्तकम् ॥

आ—आषाढी, का—कार्तिकी, मा—माघी, वै—वैशाखी,
आसु पौर्णमासीषु दानमद्यन्तकं कस्यान्तस्याविफलकमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

एकधापि दत्तं कथं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिनर्द्धने द्वायूराज्यपुत्रसुखानि च ॥

अधर्माद्याधिभोकादि विपुवायनसन्निधौ ।

विपुत्रेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

तथा,— तुलानेयप्रवेगे तु त्यागे च मिथुनस्य च ।

रवेर्महाफलं ज्ञेयं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ॥

यदा प्रविशते भासुर्मकरं द्विजसत्तमाः ।

भविये,—

उपोष्यैव च संक्रान्त्या प्रातर्योऽभ्यर्चयेद्भरिम् ।

स्यात्वा पक्षोपचारेण स कामानखिलान् लभेत् ॥

पूर्वदिनमुपोष्येत्यर्थः ।

तथा,—

कालोपवासं विधिवद्विपुत्रे योऽर्चयेच्छिवाम् ।

शक्तिमान् वज्रपुत्रश्च स भवेदलवाक्षरः ॥

तथा,—

योऽभिवीचेत विपुत्रे मत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।

रामं कृष्णं सुभद्राञ्च स वैष्णवपुरं व्रजेत् ॥

अथ,— मासपक्षतिथौनाह निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्यवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् सञ्चारपूर्वकाले पूर्वसौरमासो-
 स्तेष्वः सञ्चारपरकाले ॥ परसौरमासोऽप्येव कार्यः ॥

तत ॐ अद्यामुके मासि अमुकराशितोऽमुकराशौ रवेरमुक-
 संक्रान्त्याममुकपक्षेऽमुकतिथावस्मिन् भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे इत्यादि-
 वाक्यं मन्तव्यं वाक्यरचनाविचारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः अन्य-
 गौरवभियावोपेक्षितः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यामी चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि रावेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससंभोगौ पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विन्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

अत्राधुनिकाः,—

निषेधोऽयं स्नानादिविधिवत् पुण्यकाल एव ततः परं मत्स्या-
 दौनामुपभोगौ निर्विवाद एवेति लोभाध्यापितकुतर्काः श्रिष्टाचारं
 विलोपयन्ति, तन्मन्दम् यद्यपि विधौ संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 लक्ष्यते तथापि,—

अष्टम्यां पक्षधोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।

पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मांसञ्च परिवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणे वासरग्रहणात् सञ्चारोपलक्षितदिन एव निषेधः,
 तदेकवाक्यतया विष्णुपुराणवचनमपि सञ्चारोपलक्षितदिवसपरम् ।

न च वासरव्योपलक्षितत्वेऽपि पुण्यकाल एव विधिवन्निषेधोऽपि
 भविष्यतीति वाच्यम् ।

निमित्तं कालमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिनिषेधः कालमात्रके ॥

इति प्रचेतोवचनात्, वाचस्पदवैयर्थ्यापत्तेः ।

एवञ्च,—

निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् ।

केन्द्रस्यापि शुभैः शुभं पापाहमपि वञ्चयेत् ॥

इत्यादौ ज्योतिषे ^१[रविणा निरंशोक्तमहोरात्रं शायैव शुभकर्मणां निषेधोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा महद्दोषं स्यात् । अथवा सञ्चारणस्यातिसूक्ष्मत्वात् तत्र विधिनिषेधानुपपत्त्या संक्रान्तिपदेन विधौ निषेधे च सर्वत्रैव सञ्चारोपलक्षितदिनमेवा-
च्यते तदा च 'तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिनिषेधः कालमात्रके' इति वचनात् पुण्यकाले विधिनिषेधस्तहोरात्रव्यापीति अतएव संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु इत्यादिवचनैः पुण्यजनकत्वमेव तत्तदुग्रनसोक्तं अन्यथा पुण्यपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

न च रात्रेः परार्द्धे सञ्चारे तद्विवक्ष्योपलक्षणात् कथं पर-
दिने विधिनिषेधाविति वाच्यं, तथाविधसञ्चारे तद्विवक्षीयविधेः परदिने वचनेनातिदिष्टत्वात् ।]

यथा देवीपुराणे,—

सम्पूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनीति ।

राजमार्त्तण्डे भोजराजः,—

शर्द्धराचादधयेत् स्यात्तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरपरेऽहनि तत्क्रिया ॥

[निषेधस्तु सञ्चारोपसहितदिन एव प्रागुक्तवचनात् अन्यथा परदिनदिवाूर्द्धस्य पुण्यकासने रात्रौ सञ्चारक्षणे स्त्रीसङ्गमप्रसङ्गः^१ तथाूर्द्धराचसञ्चारे पूर्वापरदिवाूर्द्धयोः पुण्यकासत्वात् तत्र दिनः द्वये मांसादिवर्जनप्रसङ्गः तन्मध्ये च रात्रौ मांसभक्षणादि-प्रसङ्गश्च स्यात् ।]

अथ दधिसंक्रान्तिव्रतम् ।

तच्चोत्तरायणसंक्रान्तिमारभ्य वर्षैकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ कार्यम् । तत्रायं विधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तः स्नस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् । अघामुके मासि अमुकराश्रितोऽमुकराग्रौ रवेरमुकसंक्रान्त्याममुकपक्षेऽमुक-तिथावारभ्य वर्षैकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे अमूकगोचरनामाहं हृदयसन्तापनाग्रधनधान्यसमृद्धिसौख्यविष्टुट्टि-कामो दधिसंक्रान्तिव्रतं करिष्ये ।

स्त्रियास्तु हृदयसन्तापानुत्पत्त्यवैधव्यधनधान्यसमृद्धिसौभाग्य-सौख्यविष्टुट्टिकामेति विशेषः । मोक्षकामस्तु संसारसन्ताप-प्रशमनकाम इति विशेषः । इति संकल्प्य भूतशुद्धिप्राणायाम-मातृकान्यासान् विधाय ऊँकारेणाङ्गन्यासं कृत्वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण व्यापकचयं विधाय नारायणं ध्यायेत् ।

१ ख पुस्तके, [ ] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति । २ ग पुस्तके, स्त्रीसङ्गः ।

१ उचत्कोटिदिवाकराभमनिग्रं शङ्खं गदां पङ्कजं
चक्रं विभ्रतभिन्द्रावसुमतीशंशोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटौराङ्गद्वारकुण्डलधरं पौताम्वरं कौस्तुभो-
दीप्तं विश्वधरं स्ववचविलसच्छ्रीवसुसज्जं भजे ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रं
पाद्यञ्च स्थापयेत् । ततो घटे गणेशं ध्यात्वावाह्य प्रोक्षणीजलेन
पाद्यादिभिः सम्पूज्य स्त्रपन्ताद्यादिमयीं मलक्ष्मीकनारायणप्रतिमां
शास्त्रयामं वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेणाष्टाचरनारायणमन्त्रेण वा
दध्ना स्तूपयित्वा घटे वा मण्डले वा संस्थाप्य पुनर्धात्वा तद्विष्णो-
रिति मन्त्रेणाष्टाचरेण वावाह्य मन्त्रद्वयान्यतमेन पाद्यादिभिस्तप-
चारैः पूजयेत् । विशेषतो गन्धं दधि दद्यात् । नारौ तु प्रणव-
वर्जितेन सप्ताचरनारायणमन्त्रेणेति ।

ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ नारायणाय
नमः ॐ देवकीनन्दनाय नमः ॐ यदुश्रेष्ठाय नमः ॐ वार्ष्णेयाय
नमः ॐ असुराक्रान्तभारदारिणे नमः ॐ धर्मसंस्थापकाय नमः ।
इति कृष्णाष्टकेन सम्पूज्य कथां शृणुयात् ।

भविष्ये श्रगस्त्य उवाच,—

नृणां हृदयसन्तापः कर्मणा केन साधव ।
प्रतेन वा विनश्येत तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

एतदर्थं कथां दिव्यां शृणु वदामि तेऽनघ ।

१ ख पुस्तके, उचत्कोटिदिवाकराभमनिग्रमित्यादि ध्यायेत् ।

क्षीरोदधौ पुरा विप्र श्रेष्ठपर्यङ्गशायकः ॥
 अभवं तत्र मे लक्ष्मीः पादसंवाहिकाऽभवत् ।
 अथ तस्योदधेक्षीरे गत्वा काचन कन्यका ॥
 रोदिति स्नातिसन्तप्ता विलस्य च पुनः पुनः ।
 शोकेन महतात्यर्थं मनस्तापेन दुःखिता ॥
 तस्यास्तथा रुदत्यासु दुःखाकुलितचेतसः ।
 निशम्य करुणं लक्ष्म्या वारि सुखाव चक्षुषः ।
 तप्तानां धाम्पविन्दूनां पतितानां ममोपरि ॥
 तेषां स्पर्शादहं निद्रां महर्षे त्यक्त्वास्तदा ।
 अवोचं च तदा लक्ष्मीं कारुण्यद्रुतचेतसम् ॥
 कस्मात्त्वं रोदिषि शुभे किन्ते शोकस्य कारणम् ।
 एवमुक्ता तु सा लक्ष्मीः प्रत्युवाचातिदुःखिता ॥
 देवास्त जलधेक्षीरे प्रत्यहं कापि कन्यका ।
 रोदित्यन्यन्तदुःखान्तां करुणञ्च विज्ञापिनी ॥
 तस्यास्तथाविधां वार्चं निशम्य मम वेगतः ।
 सुखाव नेत्रजं वारि कारुण्यान्मधुसूदन ॥
 मनुष्याणां कथं देव वृत्तापो नोपपद्यते ।
 तन्मे ब्रुहि जगन्नाथ श्रोतुं कौतूहलं मम ॥

देव उवाच,—

शृणु भिये प्रवक्ष्यामि दधिसंक्रान्तिनामकम् ।
 व्रतमस्ति मनुष्याणां वृत्तापग्रमनं परम् ।
 शुभे काले तु संप्राप्ते संक्रान्तियां शुभा भवेत् ॥

उत्तरायणसंक्रान्तिविशेषेण मशस्यते ।
तचारभ्य अतं चैतत् कार्यमावसराद्धुमे ॥
मां त्वया सचितं दध्ना स्वपयित्वा प्रयत्नतः ।
गन्धादिभिश्च विधिवदुपचारैः समर्चयेत् ॥
गन्धं दधि शुभं देवि मम हस्ते प्रदापयेत् ।
दधिभोज्यं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् प्रीतये नमः ॥
मासि मासि च संक्रान्तौ दधिभोज्यञ्च वत्सरम् ।
समाप्ते तु प्रते देवि गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥
वक्ष्यशोपधीताद्यैर्विशेषेण समर्चयेत् ।
द्वादश ब्राह्मणान् भक्ष्या भोजयेद्दधिभिः सह ॥
विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्यात् प्रतिहार्यं व्रतस्य च ।
एवं कृते प्रते देवि धृतापो भोषपद्यते ॥
वैधव्यदुःखशमनं धनधान्यसमृद्धिदम् ।
दम्पत्योः प्रीतिजननं धर्मसौख्याविबर्द्धनम् ॥
कर्त्तव्यं पुष्टयैः स्त्रीभिर्गतं मोचकरं परम् ।
एवमेव कथितं देवि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
कथामेताञ्च ये पुण्यां शृण्वन्ति श्रद्धया नराः ।
सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति श्रुत्वा सुत्वा प्रणम्य ब्राह्मणाय भोज्यं दद्यात् । अथेत्यादि
दधिसंक्रान्तिव्रतकर्मणि सप्तज्योत्स्नारायण्यप्रीतिकामो यथागोत्र-
नाम्ने ब्राह्मणाय भोज्यमिदं सदधि बोपकरणं सम्यग्दे । तस्य
काञ्चनदक्षिणा देया प्रतिमाषीयव्रतेऽपि दक्षिणेत्याचारः । ततः

चमस्वेति हृदये उदास्य दधिसहितं हविष्यान्नं भुञ्जीत । वत्सरान्तरे
उत्तरायणसंक्राम्यां यथाविधि व्रतं कुर्यात् । तत्र वज्रदधिभिः
क्षपयित्वा षोडशोपचारैर्विशेषतो दधिवस्त्रयशोपवीताद्यैः सलक्ष्मीकं
नारायणमर्चयित्वा द्वादशब्राह्मणेभ्यः सदधीनि सवस्त्राणि भोज्यानि
दत्त्वा सुत्वा पुनःपुनः प्रणम्य व्रतं समर्पयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि तत्तत्फलकामनया कृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतं श्रीस-
लक्ष्मीकनारायणाय समर्पये प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ॐ अद्येत्यादिकृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काश्चनं यथागोचनामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽर्घं संप्रददे । ततः चम-
स्वेति हृदये देवमुदास्याकिद्रं कृत्वा प्रान्तिं कुर्यात् ॥

इदानीं मासकृत्ये निरूपयितव्ये मासज्ञानाधीनत्वात्तत्तत्क-
त्यानां प्रथमं सामान्यतो मासपदार्थं निरूप्य चैत्रादिमासविशेषो-
ऽपि निरूप्यते ।

अत्र केचित्,—

हारीतेन चान्द्रमासि मासशब्दस्य सङ्केतितत्वात्तत्रैव मास-
शब्दो मुख्योऽन्यत्र भाक्तः ॥

यथा हारीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ धृतौ मध्ये समाभौ पित्रधोमको ॥

१ ख पुस्तके, खहृदये ।

२ ग पुस्तके, चैत्रादिपदवाच्यमासविशेषः ।

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मल्लिषुचोऽज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्रियामः . क्षणप्रतिपदि अग्नौषोमयामः
एतौ द्वांषौर्णमासान्तर्गतौ पिण्डपिण्डयश्चाद्भुतः पिण्डविशिष्ट-
सोमदैवतोऽग्नौकरणहोमो दर्शे विहितः, मासादिः समाप्तावित्य-
नेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्याग्नौ मास इत्युक्तं तं मासमतिक्रम्य
रविर्यदि गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न करोति तदा स मासो
मल्लिषुच इत्याहुः ॥

तन्मन्दं मल्लमासोपयुक्तचान्द्रमासस्यैव धारणीतेन सङ्केतितत्वात्,
तमतिक्रम्येत्यादिना तथैवोपसंभारात्, किन्तु बहूनां सुनीनां घौर-
भावनचान्द्रमासेषु तुल्यसङ्केतदर्शनाच्चतुर्थं नानार्थो मासशब्दो
मुख्यः ।

न च नानार्थकत्पनागौरवाच्चान्द्रे मुख्योऽन्यत्र भाक्त इति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् सर्वत्र सुनीनां तुल्यसङ्केतदर्शनाच्च,
अन्यथा नानार्थोच्चेदापत्तेः ।

यथा ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

शुक्लादिः शुक्लप्रतिपदादिरित्यर्थः पञ्चावयववाचित्वादेव शुक्ल-
शब्दस्य ।

रत्नमालायाम्,—

दर्शावधिं चाद्रमुग्रन्ति मासं
सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाङ्ग-
नाचत्रभिन्दोर्भगणधमाच्च ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

नाक्षीयद्या तु नाचत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्द्रवस्तिथिभिसदत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।

तथा त्रिंशता अर्कोदयैः सावन इत्यर्थः । पष्टिदण्डमात्रेणैव
नाचत्रं दिनं अर्कोदयस्तु राशिविभेदावस्थानवशेन यावन्ति पत्तानि
दिनभोगः स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैर्भवति ।

तच्च तत्रैव ।

यहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता १८०० गतिः ।
चक्रासवो २१६०० लब्धयुता आहोरात्रासवः क्रमात् ॥

इत्यनेनाहोरात्रमानं वक्ष्यते ततश्च सावनसंवत्सरेणैकदिना-
धिकवत्सरो नाचत्रो भवतीत्येतयोर्भेदः । अथ च नाचत्रो मासो
गणनोपयुक्त एव व्यवहारोपयुक्तस्तु विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तद्वन्द्वस्य
भगणभ्रमणात्मक एव स च प्रागेवोक्त इति । ऐन्द्रवस्तिथिभिसद-
दिति तदत् त्रिंशता तिथिभिश्चाद्रो मास इत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि सामान्येन त्रिंशता तिथिभिरित्युक्तं तथापि
हारीतव्रह्मसिद्धान्तकराहसंहिताविष्णुधर्मराजमार्तण्डादीनां पूर्वा-

पन्यस्तवचनैकवाक्यतया शुक्लप्रतिपदादिभिस्त्रिंशता तिथिभिरिति
बोद्धव्यम् ।

अतएव तत्रैव सूर्यसिद्धान्ते त्रयोदशाध्याये,—

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् ।

इति पित्र्याहोपसंहारात् तस्य च शुक्लकृष्णपञ्चनियतत्वादेत-
देव विवृतम् ।

यथा मतुः,—

पित्र्ये राव्यह्नौ मासः प्रविभागस्तु पञ्चयोः ।

कर्कषेष्टास्त्रयः कृष्णः शुक्लः संप्राय शर्बरी ॥ इति ।

यत्तु,—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्यातां षाण्मासिके तथा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने ।

मुख्यं आर्द्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

इति मरीचिवचने ।

मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च ।

मासपदं, तत्त्रिंशत्तिथिप्रचयमासे साचणिकम् । अतएव पौर्ण-
मास्यन्तेऽपि सुतरामेव साचणिको मासशब्द इति ध्येयम् ॥

एवञ्च मासशब्दस्य नानार्थत्वे सति ।

रविणा खड्गितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मल्लिधुचः । इति ।

आब्दिके पिबृहत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । इति ।

मेषगरविषंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तत्रैवमित्यादौ

चान्द्रो मास इत्यादि भोपाधिप्रयोगः भङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं
स्यादिति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु खट्वं मासपदं चान्द्रे तु मासर्द्ध-
स्त्रस्यायमिति व्युत्पत्त्या चिंशन्तिचिप्रचये यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः शरौताद्यनेकमुनिभिः सौरादिवचनान्द्रेऽपि सङ्के-
ताभिधानात् अन्यथा तस्य वैकल्यप्रसङ्गात् अनेकमुनिवचनेषु
चान्द्रो मास इत्येव चान्द्रपदस्य पुनरुक्तवैकल्याच्च, मासपदादेव
तथा प्रतीतेः ।

एवञ्च मासस्य चतुर्विधत्वे सति द्वादशमासाः 'संवत्सरः'
इति श्रुतेः ।

सौरैषाब्दस्य मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने च तदा माने दिनषट्त्वं प्रवर्द्धते ॥

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्विजेन तु ।

एकादशान्तिरिष्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च सौरादिभिस्तुर्विधैर्द्वादशभिर्मासै-
स्तुर्विधः संवत्सर इति ।

न चाधिमासपाते त्रयोदशभिश्चान्द्रमासैः संवत्सर इति
वाच्यम् ।

पश्चात्तु दिवसैर्मासः कश्चितो चादरायषैः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धे प्रशस्यते ॥

इति वचनेन मासद्वयस्यैकमासत्वाभिधानात् । अथवा धर्म-
कार्योपयुक्तैरेव द्वादशभिर्मासैश्चान्द्रसंवत्सरव्यवहारो न लघिकेनेति ।

यत्तु,—

मेषादयो द्वादशैते मासाः संवत्सरः स्मृतः ।

* इति सूर्यसिद्धान्तवचनं तत् सौरसंवत्सरस्य मेषादित्प्रदर्शन-
परम् ॥

इदानीं चैवादिपदवाच्यं निरूप्यते ।

अत्र केचित् सौरे चान्द्रे च मास्युभयचैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादु-
भयचैव चैवादिपदशक्तिरित्याहुः तच्च एकत्र लक्षण्या सम्भवति
प्रयोगनिर्वाहे नानार्थताकल्पनमन्याय्यं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् ।
तथा शोक्तं कल्पनातो लक्षणैव श्रेयसीति, अगत्यैव हि नानार्थ-
ताङ्गीक्रियते यथाचादिषु मुख्यसम्बन्धाभावेन लक्षणाभ्युपपत्त्या
विनिगमनाविरहेण च स्वीक्यतेति । न चात्रापि विनिगमनाविरह
इति वाच्यम् । चान्द्रमास्येव चैवादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः,—

मेषगरविसंक्रान्तिः श्रग्निमासे भवति यत्र तच्चैवम् ।

एवं वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन ॥

तथा च श्रुतिः,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते इति ।

अत्र चामावास्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावास्यायां रोहिणीयोगसम्भवात् 'मेषार्के चासम्भवात्
श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्तलक्षणं स्वहस्तिनम् ।

हारीतेनापि,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये ममाप्तौ पितृषोमकौ ॥

इत्यनेन सूर्य्यगतेमन्दलग्नीप्रत्याभां तद्रागौ कदाचित्तिथि-
दयलाभात् आद्रुषंशये कदाचिच्च तत्तिथ्यलाभे आद्रुलोपप्रसङ्गात्
सौरमासचिह्नं विहाय इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते इत्यनेनोक्तचान्द्रमास-
स्यैव पौषमाघादिसंज्ञां विहाय इतरथावर्त्तनेन तेन माघादि-
मासचिह्नेन निर्विवादं सांवत्सरआद्रं इति वदता चान्द्रमास्यैव
माघादिपदानां शक्तिरुक्ता ।

एवञ्च,—

माघादिपदमासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्षं प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्षं च ॥

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्नादृतुसौरयनं चिभिः ।

इत्यादौ सौरमासे माघादिपदं मकरस्वरयारब्धसादृश्याद्गौणं
अग्रिर्मानवक इतिवदिनि ।

एतेन ब्रह्मपुराणादौ वज्रप्रयोगदर्शनात् पौर्णमास्यन्तमासे
माघादिपदशक्तिर्दर्शान्ते लक्षणाऽस्त्वित्यपि निरस्तं पूर्व्वोपन्यस्तश्रुति
हारीतब्रह्मगुप्तादौ दर्शान्ते एव सङ्केतितत्वात् अनुवादकशास्त्रतः
सङ्केतशास्त्रस्य वक्ष्यीयस्त्वाद्य पौर्णमास्यन्तचैत्रादेश्चैवपौर्णमास्यन्त-
त्रिंशत्तिथिप्रसयात्प्रकृतया लक्ष्यस्यावश्यं वाच्यत्वेन दर्शान्तचैत्रा-
पेक्षत्वाच्च । एवञ्च दर्शान्ते मासि चैत्रादिप्रयोगे निर्णीतिं सति केचित्
नक्षत्रेण युक्तः कालः साक्षिन् पौर्णमासीति पाणिनिस्मरणात्

चित्रानचत्रयुक्ता पौर्णमासी चैत्रौ सास्त्रिन् मासे इति व्युत्पत्त्या पुनरण्प्रत्ययेन यौगिकं चैत्रादिपदमाहुः, तत्र अहोरात्रचिराच-दशरात्रादिष्वपि चैत्रादिपदप्रसङ्गात् ।

मासे योगरूढमिति चेत् नचचयोगव्यभिचारेऽपि कार्त्तिक-कादिपदप्रयोगात् ।

तथा ज्योतिषे,—

अन्योपान्त्यौ चिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च चिभो मतः ।

ज्ञेया मासा द्विभा ज्ञेयाः छत्तिकादिष्ववस्थया ॥

पौर्णमास्यां छत्तिकादिक्रमेण दिदिनचचयोगात् अन्योपा-न्ययोराश्विनभाद्रयोः फाल्गुने च नचचचयोगात् कार्त्तिकादयो द्वादश मासा भवन्तीत्यर्थः ।

पाणिनिना तु प्रायिकयोगमाश्रित्य यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति-र्दृष्टिर्हेति । न च छत्तिकादिपदेन छत्तिकारोषिष्ठोरन्यतर-मुपलक्ष्यते एवमन्येष्वपि मासेष्विति वाच्यं अन्योपान्त्यौ चिभौ ज्ञेयाविति वचनस्यापि प्रायिकयोगमाश्रित्योक्तत्वाद्वापि व्यभि-चारदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा षष्ठं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यन्तु भवति षष्ठं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा च्चवं तिथौ तस्यां नराधिप ।

या महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

आग्नेयं छत्तिका, यान्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणीत्यर्थः । अत्र पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्तिकत्वं प्रत्युत भवन्मते आश्विनत्वमेव तस्येति । तुलार्कस्य षोडशदिनमारभ्य षड्विंशतिदिनाभ्यन्तरे या पौर्णमासी तस्याश्च तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वात् 'कार्तिकी-
त्वेनाव्यभिचरितायामवश्यमेव भरणीयोगः पौर्णमास्यन्तकाले सप्तम-
राशावर्काफ्रान्तांशसमसंख्यां चन्द्रावस्थाननियमात्, एवञ्च वृश्चि-
कार्कस्य दशमदिनादूर्ध्वं चतुर्दशदिनपर्यन्तं तुलार्कारब्धचान्द्र-
मासान्तर्गता या कार्तिकी पौर्णमासी तस्यामेव रोहिणीयोगो
नान्यत्र कार्तिक्यामिति । यदा तु वृश्चिकार्कस्य षोडशं दिनमारभ्य
षयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे वर्त्तमानायां पौर्णमास्यां वृश्चिकारब्ध-
चान्द्रमासान्तर्गतत्वादायहायणीत्वेनाव्यभिचरितायां रोहिणीयोगो-
ऽवश्यमेव कदाचिन्मृगशिरायोगः पौर्णमास्यन्तकाले चन्द्रार्कयो-
रन्योऽन्येन सप्तमराशौ समांशावस्थाननियमात् । तदा च नचच^१
व्यभिचारात् मार्गशीर्षस्यापि कार्तिकत्वं प्रसज्येत एवमन्येऽपि
मासेषु नचचव्यभिचारः सुधीभिरुच्यते इति ।

अन्ये तु मौनस्वरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्यान्त्रो माम-
स्यैव इत्यादिलक्षणं वदन्ति । तदपि न चाह छयमासायात्रेः ।

यथा ज्योतिषे,—

अमंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्

द्विसंक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित् ।

चयः कार्तिकादिचये नान्यदा स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

तथा ज्योतिषे,—

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मम्

यत्कार्तिकादिचितये चयाख्यम् ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्ना

द्विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

चयमासस्य द्विसंक्रान्तत्वे मध्ये मासैकलोपप्रसङ्गः स्यात् ।

यथा शुक्लप्रतिपदि धनुःसञ्चारः अमावस्यायाञ्च मकरसञ्चारः
तस्य च मासस्य वृश्चिकस्तरविप्रारब्धत्वेन ^१[मार्गश्रीर्षत्वात् तत्परस्य च
मासस्य मकरस्तरविप्रारब्धत्वेन सुतरां] माघत्वात् धनुःस्तरविप्रार-
ब्धमासाभावात् पौषलोपः स्यात् । अस्तेवमिति चेत् तदर्थं
तन्मासविहिततिथिहृत्यसांवसरिकश्राद्धादीनां लोपापत्तिः स्यात्
ततश्च प्रतिषवत्सरं कुर्यादिति विधिबाधः प्रसज्येत । ^२एतेन मेष-
स्तरविषमाणद्याहो मासश्चैव इत्याद्यपि निरस्तं मंसमासस्य पूर्व-
मासत्वप्रसङ्गः स्यादिति । अन्ये तु ब्रह्मगुप्तलक्षणमेव साधु मन्यन्ते ।
यदाह ब्रह्मगुप्तः,—

मेषगरविसंक्रान्तिः शश्विमासे भवति यच्च तच्चैवम् । एवं
वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन । तच्चैवमिति, चैव एव चैव

१ ख पुस्तके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग, एतेन च ।

स्वार्थेऽन् देवतादिशब्दवत् कश्चित् स्वार्थिकप्रत्यया लिङ्गमतिवर्तन्ते
एतच्च लक्षणं ध्यमासेऽपि सङ्गतम्, उभयार्कमश्वारेणैकस्यापि
मासस्योभयसंज्ञासमावेशात् । किन्त्वत्रापि मलमासाभ्यामिदोऽपः ।

रविषा लङ्घितो मासस्यान्द्रः स्यातो मलिधुचः ।

इत्यादिवचनात् रविसंक्रान्तिरहितस्यैव मलमासत्वात् ।

न चानामको मलमास इति वाच्यं न निर्विशेषं सामान्यमिति
न्यायेन चैवादिषंज्ञकान्तिरिक्तमासाभावात् ।

न च,— वत्सरान्तर्गतः पापो घञ्ञानां फलनाग्रहत् ।

नैच्छतेर्यातुधानैश्च समाक्रान्तो विनामकः ॥

इति वचनादिति वाच्यं एतस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि चैवादि-
मासविशेषचिह्नितकार्याभावात् साक्षणिकं विनामकं विनामक-
पदमिति । विनामकेरिति कालमाधवीये पाठः ।

अभावस्यामतिप्रस्य कुलीरं याति भास्करः ।

द्विरापादः स विज्ञेयो दिष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

इत्यादिराजमात्तंण्डादिवचने द्विरापादादिपदप्रयोगाच्च ।

न च द्विरापादादिप्रयोगो गौण इति वाच्यं युगपद्वृत्ति-
द्वयविरोधात् दिवासाभवाच्च मलमासमरणे तन्मासस्थानामकत्वेन
सांवत्सरिकश्राद्धे षपिण्डीकरणे चानथवसायाश्च चैवादिविशेष-
चिह्नाभावादिति, मृताश्चे षपिण्डीकरणविधानाच्च तत्तन्मासविशेषा-
द्विततिथिविशेषश्च मृताश्चशब्दवाच्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिति ।

एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे कश्चित् ।

तत्राद्ये पिद्वकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

इति राजमार्त्तण्डवचने एकसंज्ञत्वकथनाच्च तत्राद्ये पिटकार्या-
णीति पिटकार्यपदं सपिण्डीकरणपरम् ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ।

इति हारीतवचनात् ।

तथा,— रविषा क्षुद्रितो मासस्याहः ख्यातो मसिद्धुचः ।

तच्च यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति भीमपराक्रमवचने तच्च मलमासे वैशाखादिपुरस्कारेण
विहितं धत्तकर्म तदुत्तरे प्रकृतवैशाखादौ मासि कुर्यादित्यभिधा-
नान्मल्लिषुचस्य वैशाखादिसंज्ञा स्फुटैवोक्ता अन्यथा मलमासे कर्म-
विधानाभावात्तदसङ्गतं स्यात् ।

तथा ज्योतिषे,—

पचद्वयेऽपि संज्ञान्तिर्यदि न स्यात् सिताशिते ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥ इति ।

तथा,— आद्यो मल्लिषुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः सप्तः ।

इति हारीतवचने आद्यं द्वितीयमित्यपि मासयोरेकनामत्वे
सत्येव सङ्गच्छते इति ।

वस्तुतस्तु,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्मध्यते ।

इति श्रुत्यनुसारात् खवणान्तरमुच्यते ।

मेघगतरविषध्वाररहितसंक्रान्तमासादितरो मीनस्वरविषं-
योगौ ग्रहिमासश्चैव इत्यादि । मीनस्वरविषंयोगौ ग्रहिमासश्चैव
इत्युक्ते फाल्गुनेऽतिव्याप्तिवारणाय मेघगतरविषध्वाररहितसंक्रा-

न्तमासादितर इत्युक्तं फाल्गुनस्तु मेषगतरविषधाररहितमर्द्धा-
न्तमासादितरो न भवत्येवेति । सप्तकान्तपदन्तु मत्तमासाद्यदि-
वारणायेति । सर्वेष्वेव मत्तमासेषु पूर्वमासलक्षणातिव्यतिरिक्तारण्य-
मौनस्वरविषययोगीत्यादिपदम् ।

न च प्रतिपत्प्रथमचरणे उत्तरराश्रिषंयोगरूपे रविमध्याह्ने चर्द्ध-
पूर्वमासो मत्तमास एव उत्तरमासस्य प्रकृतमासत्वात्तद्व्यतिरिक्त-
इत्यर्थं वाच्या तत्र पूर्वराश्रिस्वरविषययोगाभावात्तद्व्यतिरिक्त-
वाच्यम् । सूर्यमण्डलस्य महत्वादेकदेशेनोत्तरराश्रिषंयोगे चर्द्धादि-
परभागेण पूर्वराश्रिषंयोगसत्वाच्चायाप्तिः ।

एवञ्च वृषगतरविषधाररहितसप्तकान्तमासादितरो मेष-
रविषंयोगो मासो वैशाख इत्यादिषष्ठसप्तमितरेषु माद्वैपुल्यम् ।
एतेन एकस्यापि चयमासस्योभयार्कमसारेणोभयसप्तकस्यापि
उभयमासत्वं सङ्गतमिति ।

न च चयमासमरणे तन्मासस्योभयसप्तकत्वात् सप्तकवैपुल्य-
ज्ञानव्यवसाय इति वाच्यम् ।

सूर्यभुक्तराग्निदयमानेन माघादि षतवो भवन्ति ते च षतवः
शिशिरादयः शिशिरवसन्तयोश्च वर्षाग्ररद्धेऽमन्ताः उत्तरायणे षतुत्रयं
दक्षिणायने षतुत्रयमित्यर्थः । तेन मकरादिराशीनां भानोर्दिदि-
राग्निभोगकाल षतुरिति षतुल्लक्षणम् ।

तथाच रत्नमालायाम्,—

मृगादिराग्निदयभातुभोगात्

षडूर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

घोषश्च वर्षाश्च शरश्च तद-

द्भेदमन्तनामा कथितश्च षष्ठः ॥

तथाच विष्णुपुराणे,—

द्वौ मासावर्कजातुः इत्यनेन सौरमानेनैव मासद्वये षतुपदम-
द्धेत उक्तः । तथाच शक्त्याहकशास्त्रेऽमरकोषे द्वौ द्वौ माघादि-
मासौ स्यादुत्तरेयनं चिभिरिति अथ तैरयनं चिभिरित्यनेन
सौरमासेनैव षतुपदशक्तिर्दर्शिता ।

तथाच मुनिः,—

तपस्सप्तसौ शैशिरातुः । मधुश्च माधवश्च वार्धान्तिकातुः ।

शुक्लश्च शुचिश्च यैशातुः^१ । अथैतदुदमयनं देवानां दिनम् ।

नभश्च नभश्च वार्षिकातुः । इषयोर्जश्च शारदातुः ।

शुक्लश्च शुक्लश्च हिमन्तिकातुः ।

अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति ।

अत्र हि उत्तरायणदक्षिणायनोपसंहारात् अयनस्य च सौर-
नियतत्वात् सप्तम्या तपस्तपस्यादिपदानां सौरपरत्वात् श्रुत्यापि
सौरेणैव मासेन चतुपदशक्तिः सूक्ष्मस्तिता । तेन तपस्तपस्यादि-
पदानां मुख्यवृत्त्यनुरोधेन मुख्यचान्द्रमासद्वये केषांश्चिद्वृत्तुपद-
वाच्यताभ्रमो हेय एव ।

अतएव आह्विवेके ।

आययुष्याश्च कृष्णार्या चयोदग्मा मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृन्वाप यमास्तथा ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे प्रावृद्धतुरच चतुः संवत्सर इति
मतेन व्याख्यातम् । अन्यथा मघाचयोदग्मा मुख्यचान्द्रमासद्वयेन
सुतरां प्रावृद्धतुगोचरत्वादित्यथा व्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ।

यच्च,—

मुख्यं आह्वं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।

इति मरीचिवचने चान्द्रेण चतुशब्दप्रयोगः, स च गौण एवा-
वश्यं वाच्यः तस्य शिशिरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् न निर्विशेषं
सामान्यमिति न्यायेन शिशिरादिपङ्क्तिरिक्त्वस्त्वभावाच्च ।

यच्च,—

विशेषतश्च कार्त्तिक्यां दिवेभ्यः संप्रयच्छति ।

शरद्व्यापये रत्नानि पौर्णमास्यामिति स्थितिः ॥

इत्यादिविष्णुपुराणवचने पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रेण चतुसमा-
भिरवगम्यते । तत् पौर्णमास्यन्तमासद्वये शरदादिपदस्य भाकत्वात्,
॥ च वैपरीत्याशङ्का मङ्गेतपाञ्चकगाम्नाभावात् । अनुवादकगाम्नातः

शक्तिप्राप्तकशास्त्रानां वलीयस्ताच्च श्रुतेरपि स्मृतेर्दुर्बलत्वाच्चेति
प्रकृतमतुसरामः ।

अथ वैशाखव्रतम् ।

भविष्ये,— तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नानं विप्रेषतः ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

तुलादिराम्युक्तेष्वेन विधानान् शौरमास एव प्रातःस्नानादिकृत्यं
ब्रह्मचर्यं स्त्रीपरित्यागः, एषां चयानां मिलितानामेवैतत्फलं न
प्रत्येकस्य । तथाच कर्मविपाके वैशाखमाहात्म्ये ।

उपसृपसि वैशाखे ब्रह्मचर्यं व्यवस्थितः ।

राजन् मेषगते भानौ यस्मिन् कस्मिन् जलाशये ॥

यताहारः स्थितः स्वाहि चर्मपायैः प्रमुच्यसे ।

ब्रह्मचर्यैकभक्तेन मेषभानावुपस्थिते ॥

स्वाहि कूपोदकेनापि राजन् पापभयार्दितः ।

तथैव गङ्गास्नाने फलविप्रेषमाह ।

शक्तिरा उवाच,—

भवामर्द्धप्रसृतानां लवं दत्त्वा तु यत् फलम् ।

तत्फलं प्राप्स्यते स्नाना राजन् मेषे च आश्रवौम् ॥

तथा तथैव ब्राह्मणप्रेतश्मदादे ।

मेषभानौ च गङ्गायां कामतो वाऽप्यकामतः ।

मज्जन् मज्जति कापि नरः संसारसागरम् ॥

सखे स्नानोऽसि तस्यां त्वं तस्यैकाहस्य मे फलम् ।

देहि त्वत्का दमं देहं प्राप्नोमि परमाङ्गतिम् ॥

कापि कदापीत्यर्थः । अत्र कामतो वाऽप्यकामत इत्यभिधानात्
हविष्यं ब्रह्मचर्यं विनापि गङ्गास्नातः, स्नानमात्रस्य फलमिति
दर्शितम् । वैशाखे केवलैकभक्तेन यत्फलं तदाह स्कन्दपुराणे,—

वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन वै नरः ।

स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

एतदपि शौरकृतम् ।

मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ ।

मेघस्ये च विधौ तस्मै नास्त्येव विपत्रं भवम् ॥

मेघरवौ मेघस्ये चन्द्रे चतुर्दशमावस्था प्रतिपदा भवेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखे पुष्पलवणं वर्ज्जयित्वा तु गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदं कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

एतदपि शौरवैशाख एव पुष्पलवणमिति इन्द्रममासात् मसु-
दितवर्ज्जनस्य फलं, मासान्ते गोप्रदानं, विष्णुपदं विष्णुपुरम् ।

भविष्ये,— गन्धस्य मास्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥

विष्णुधर्म,—

तोयपानप्रदानेन वैशाखे सुखमश्नुते ।

आतपत्रप्रदानाच्च स्वर्गलोके महीयते ॥

एतदपि शौरवैशाख एव ।

भारते,—

मीनकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भानुमान् ।

स्वर्णभारसमं तोयं पलमेकं युधिष्ठिर ॥

प्रपाः कार्याः प्रयत्नेन सर्वलोकहिताय वै ।

विष्णुपुराणे,—

कृत्तिकाप्रथमे भागे यदा भानुस्तथा श्रग्वी ।

विशाखायाश्चतुर्थांशे शुभे तिष्ठत्यसंशयम् ॥

तदैव विपुवाख्योऽयं कालः पुण्योऽभिधीयते ।

दत्तदानस्तु विपुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥

सौरवैशाखशेषदिनचये रविः कृत्तिकाप्रथमपादे तिष्ठति तन्मध्ये
विशाखाशेषपादे यदा चन्द्रावस्थानं तदा कृष्णप्रतिपदेवेति नियमः
तदा विपुवाख्यो योगविशेषः कृतकृत्यता चाचयफलसम्भावात् अचय-
त्वञ्च कल्पान्तस्यायित्वम् ।

ज्योतिषे,—

पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

मासाभिधाना करभेण युक्ता

तिथि र्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिंस्तु गोभूमिद्विरण्वस्त्र-

दानेन पापं परिहाय सर्वम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमिच्छाधिपत्यं

लभेत् पुमान् दानवग्रात्तदैव ॥ १

पञ्चाननः सिंहः मासाभिधाना द्वादशीतिथिः । करभं हस्ता-
नक्षत्रं रक्षा प्रथिवी ।

भविष्ये,—

वैशाखं यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै दिवंनने ।

ददात्यभुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥

वैशाखं व्याप्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रत्यहमित्यर्थः । पूर्णं
ग्रीतलजलपूर्णं एतच्च विपुवसंक्रान्तिमारभ्य परसंक्रान्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं कार्यमिति प्राज्ञः । आचारोऽपि तथाविध एव ।

एवञ्च फलस्य माससाध्यत्वेन कर्षक्यादिवुवसंक्रान्तावेकच संकल्पं
कृत्वा,—

ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमन्त्रेण प्रत्यहं सभोज्यं जलपूर्णघटं
प्राङ्मण्डपाय भोजनात् प्राक् दद्यात् । मासान्ते दक्षिणा देया । संकल्प-
स्त्वेवम् ।

अद्यामुने मास्यमुने पवेऽमुकतिथौ रवेर्महाविपुवसंक्रान्ता-
धारभ्यापरसंक्रान्तिं यावत् प्रत्यहममुकगोचोऽमुकग्रन्थाहं परम-
गतिप्राप्तिकामः सभोज्यं ग्रीतलजलपूर्णं घटं यथागोचनान्ते
प्राङ्मण्डपाय दास्ये इति ।

वैशाखे शुक्लपक्षे यवश्राद्धमावश्यकं ब्रौह्मिवपाकौ चेति
नित्यप्रकरणे विष्णुपुराणवचनात् । तच्च “शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं
प्रचरते” इति परिशिष्टवचनात् वसन्तनियमः ।

तथापि,—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्दुधः ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति दाता च नरकं व्रजेत् ॥

इति महार्णवप्रकाशलिखितविष्णुधर्मवचनात् वैशाखस्तु सौर
एव वसन्ते विधानात् षष्ठोऽथ तस्यैव मासदयात्मकत्वमिति प्रागे-
वोक्तम् । तथापि नन्दादिषु निषेधो यथा ज्योतिषे,—

नन्दायां भार्गवदिने चयोदश्यां विजयानि ।

अथ श्राद्धं न कुर्वीत पुष्यद्वारधनक्षयात् ॥

तिष्ठपु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

महाभारते,—

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ।

प्रौष्ठपदा भाद्रपदादयं आग्नेयं कृत्तिका ।

ज्योतिषे,—

नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोद्याणि वर्जयेत् ।

तथा,—

अश्लेषाद्वा तथा ज्येष्ठा मूला च दारुणः स्मृतः ।

पूर्वाणि चैषि भरणी मघा चोगणो भवेत् ॥

अथ केचित्,—

मेषादौ शक्रवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ।

तथा,—

शक्रून् शर्करया मिश्रान् दद्यात् सजलगर्गरीम् ॥

इत्यादिवचनदर्शनात् विपुवसकान्यामेव यवपाकश्राद्धमित्याहुः
तदशङ्कं यवशक्रुषु प्रमाणाभावात् दद्यादिति दानविधानात् श्राद्धे
प्रमाणाभावाच्च पुरातनयवशक्रुदानेनापि वचनोपपत्तेश्च । किन्तु

विपुवसंक्रान्तिः पूर्वोक्तनिषेधाविषयः स्यात् तदा तत्रापि यव-
पाकश्राद्धं निर्विवादमेव । ,

यत्तु,— निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातश्च वैधृतिम् ।

केन्द्रश्चापि शुभैः शून्यं पापाद्यमपि वर्जयेत् ॥

इति वचनात् संक्रान्तौ श्राद्धनिषेध इत्याधुनिकैरुक्तं तदप्यश्राद्धं
विवाहादीनि मङ्गलकर्माण्येवास्तु निषेधस्य विषयाः न तु श्राद्ध-
दानादि, मङ्गलकर्मापक्रम्याभिधानात् । अन्यथा पापाद्यविष्टिव्यती-
पातादौ युगाद्यादिषु दानश्राद्धादिनिषेधप्रसङ्गः । प्रत्युत संक्रान्त्या-
दिषु श्राद्धदानादीनां महाफलं श्रूयते ।

यथा देवोपुराणे,—

संक्रान्तां यानि दत्तानि ह्यथकव्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विपुवेपु च यज्जगं दत्तं भवति चाक्षयम् ।

तथा,—

शतमिन्दुवये दानं सहस्रानु दिनवये ।

विपुवे शतसहस्रमाकामावैध्वनन्तकम् ॥

वैधृत्यतीपातावधिरुक्त्य सूर्यसिद्धान्ते,—

दानं दानं जपः श्राद्धमन्त्रानन्तगुणं भवेत् ।

किञ्च केन्द्रश्चापि शुभैः शून्यमित्यनुरोधात् शुभलग्न एव

नवाक्षश्राद्धप्रसङ्गे पूर्वोक्तवर्जनप्रसङ्गः ।

न ॥ यवाद्यभक्षणार्थं श्राद्धमिति वाच्यं श्राद्धस्य नित्यत्वात् ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ।

इति आहुं विनैव यवानामभक्ष्यत्वाभिधानात् तदन्यदिनेऽपि भक्षणसिद्धेस्त्यलं वडना । अत्र यद्यत्रयद्वतीया प्रागुक्तनिषेधा-
विषयस्तदा तस्यां यवानां प्रागस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वान् तत्रैव यवआहुं
कार्यम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पाद्यामास युगञ्चारम्भवान् कृतम् ।

ब्रह्मलोकान्निपयगां प्रथिव्यामवतारयत् ॥

तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

अहुया क्रियते तत्र तद्दानकथाय कल्प्यते ॥

चिन्मोक्षीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥

होमसाधं विष्णुमुद्दिश्यैव अर्चांसाहचर्यात् । चिन्मोः समुद्रस्य ।
अत्र आहुमक्षयनिमित्तं प्रथमिति कश्चित् तन्मन्दं आहुभेदे विधि-
गौरवापत्तेः प्राप्तआहुस्यैव गुणफलविधित्वं न्याय्यं प्राप्तिस्तु यवपाक-
निमित्तेन युगादिनेन चेति ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

युगाद्येषु युगान्तेषु आहुमक्षयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वैशाखमासस्य तु या द्वतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

चयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

एता युमाद्याः कथिताः पुराणै-
रन्तपुष्पास्त्रिययस्तस्य ।
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥
आहुं कृतं तेन भमाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अथ पञ्चदशीसामान्यश्रुतेर्विशेषाकाङ्क्षायां तमिस्रपञ्चानुपङ्गस्यौ-
षित्यान्माघे पञ्चदशी अमावस्या न तु पौर्णमासी अन्यथा प्रकार-
वैधर्ष्यात् ।

न च,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥
तथा भाद्रपदे कृष्णे चयोदश्याच्च दापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं घृतम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे विरोधान्न तमिस्रपक्ष^१ इति वाच्यम् । अग्नि-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुपङ्गस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यथाग्निपुराणे,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरवात् कृतम् ।
चेता सितद्वितीयायां वैशाखे दापरं युगम् ॥
दर्शे तु माघमासस्य चयोदश्यां नभस्यके ।

छप्णे कलिर्द्विसप्ताथ ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥

निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे,—

दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं दापरं युगम् ।

कलिः छप्पचयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे,—

चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनीति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

दे शक्ते दे तथा छप्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिते ।

शक्ते पूर्वाह्निने ज्ञेये छप्णे चैवापराह्निने ॥

ब्रह्मपुराणवचनानु पाश्चात्याः माघे च पञ्चदश्यान्विति पठन्ति ।

अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवस्थामाहुः । तस्मैतेऽपि विष्णुपुराणे चकारस्य वैयर्थ्यमिथाऽनुपपन्नस्यैवावश्यकत्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधि-
कृत्य पराग्रर इत्यग्निपुराणात् विष्णुपुराणीयकल्पस्यैव^१ अस्मिन्
वराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात् अनेकमुनिसम्मतत्वाच्चाभावस्यैव
युक्तेति । अतएव माघभाद्रमासौ पौर्णमास्यन्तावेव सर्व्वे च तु तथैव
तिथिद्वयाभिधानात् । युगाद्याश्राद्धानु पिण्डरहितमेव कार्य्यमिति
संक्रान्तिप्रकरणे प्राशुक्रमस्ति ।

अथ यदि तदहरेव यवपाकनिमित्तं श्राद्धं क्रियते तदा तस्य
युगाद्याश्राद्धस्य च न तन्मेनानुष्ठानं सपिण्डापिण्डयोर्वैषम्यात्
किन्तु नित्येन साद्धेन यवश्राद्धेन हीनाहुं युगाद्याश्राद्धमनुपपन्नेन

१ ग, पक्षस्यैव अस्मिन् वर्त्तमाने वराहकल्पे ।

गतार्थं अतिशयफलार्थिभिस्तु पृथगपीच्छया क्रियते । तत्रोभयदिने
पूर्वाह्णे द्वितीयास्त्राभे ।

युगाद्या वर्षष्टद्धि मग्नमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीचन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणात् परदिने उदयगामिन्यामेव युगाद्याविहितं
ज्ञानादिदेवकृत्यं जन्मतिथौ वर्षष्टद्धिविहितमाचवत्, अक्षयद्वितीया-
विहितन्तु वक्ष्यमाणविष्णुपूजावारिदानादि युग्मादरात् कार्ये युगा-
द्यात्वेनाविधानात् ।

आहुन्तु यस्मिन् दिने पूर्वाह्णे आहुयोग्यद्वितीया लभ्यते तत्रैव
निर्विवादम् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न शङ्कयेत् ॥

इति वायुपुराणवचनात् उभयदिने पूर्वाह्णे आहुयोग्यकालस्त्राभे
परदिन एवोदयगामिन्यां शुक्लपक्षे तिथिर्गच्छा यस्यामभ्युदितो
रविरिति वचनात् ।

विष्णुः,—वैशाखे शुक्लद्वितीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव
ज्जला दत्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । यच्च तस्मिन्नक्षनि
प्रयच्छति तदक्षयमाप्नोति ।

उपोषितो द्वितीयायामित्यर्थात् अक्षतैर्यवेः ।

अचतास्तु यवाः प्रोक्ता मृष्टा घाना भवन्ति ते ।

मृष्टास्तु मीक्षयो लाजाशूर्णितास्ते च शक्नवः ॥

इत्यभिधानकोषात् ।

दुर्गां प्रकृत्य देवीपुराणे,—

द्वतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्युत्ते प्रपूज्य च ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

तेन रोहिणीयुक्तायामचयद्वतीयायां दुर्गापूजापूर्वककुम्भदानस्य
ब्रह्मलोकमहितत्वं फलमित्यर्थः ।

तथा,—

इत्येषा कथिता राजन् द्वतीया तिथिरुत्तमा ।

यामुपोष्य नरो भक्त्वा दृडिमृद्धां त्रियं लभेत् ॥

विष्णुधर्मे,—

भक्षऽभोज्यसमायुक्तां वर्जुनीं यः प्रयच्छति ।

द्वतीयायान्तु वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते ॥

वर्जुनी घटीत्यर्थाञ्जलपूर्णा । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं शक्नुकादि ।

भविष्ये,—

वारिदानं प्रशस्तं स्थान्मोदकानाञ्च वै भवेत् ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र द्वतीया चन्दनस्य च ॥

वारिणा तुष्यते देवी मोदकैर्भव एव च ।

दानान्तु चन्दनस्येह कञ्चजो नाच संग्रहः ॥

यत्किञ्चिदीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा वहु ।

तत्सर्वमचयं यस्मात्तेनासावचया स्मृता ॥

द्वतीयामिति कालकर्म, चन्दनस्य दानं प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।

कञ्चजो ब्रह्मा । एतेषु विष्णुभविष्यादिवचनेषु कृतकर्मणामचयत्वेन
द्वतीयामाचस्याचयश्रुतेर्नचविशेषयोगः प्राशस्त्यार्थ एव ।

यथा,—

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे द्वितीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥

यमः,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां तिथौ सक्तम् ।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नरसिंहपुराणे,—

तथाचयद्वितीयायां त्रिष्यं नाश्वापयेद् भुवम् ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाञ्च विवर्जयेत् ॥
अश्वापनं तथा त्यक्तः ? स्नानकाले च वर्जयेत् ।

ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लपक्षस्यां जाङ्गवी जङ्गना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनः त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ।
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सर्वकामफलैश्चया ॥

नारदीये,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥

इयमेव पिपीतकद्वादशी ।

अत्र तिथिद्वये युग्मादरात् पूर्वदिन एवेतत् व्रतं काव्ये एत-
च्चोपवासमन्तरेणापि कार्यम् अन्यथा द्वादशीचये व्रतलोपापत्तेः,
उपवासे तु फलातिशयः ।

अथ पिपीतकौव्रतविधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तो निवर्त्तितनित्यकृत्यः स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं
कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकग्रन्थां क्षुत्पिपासाजनकयम-
लोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुपूजापूर्वकप्र-
त्यब्दयथाक्रमलवणसगर्करदधिमोदकतण्डुलसमेतवस्त्राच्छादितमा-
ल्यालङ्कृतसुवासितश्रीतल्लजलपूरितब्राह्मणसम्प्रदानकचतुरष्टदादशधो-
वृश्चकुम्भदानात्मकचतुर्वर्षसाध्यपिपीतकदादशौव्रतमहं करिष्ये । गन्ध-
पुष्पाभ्यां करौ सम्राज्यं अस्त्राय फड़िति तालचयदिग्वन्धनञ्च कृत्वा
भूतशुद्धिप्राणायाममात्रकान्यासान् विधाय कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा भगवते मध्यमाभ्यां
वषट् वासुदेवाय अनामिकाभ्यां झं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कनिष्ठाभ्यां फट् । ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते
शिखायै वषट्, वासुदेवाय कवचाय झं ॐ नमो भगवते वासु-
देवाय अस्त्राय फड़िति तालचयं दिग्वन्धनञ्च कृत्वा भगवन्तं
चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदा
मभोजं दधत् मिताब्जनिलयं कान्ध्या जगन्मोहनम् ।

श्रावद्वाङ्गदधारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौमुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

ध्यात्वा मानसैरुपचारैरभ्यर्च्य सोऽहमिति विभाच्यात्मशिरशि
पुष्पं दत्वा पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा सामान्यार्घ्यञ्च विधाय पाद्या-
चमनीयपाचञ्च स्थाप्यम् ।

ततो घटे गणेशं पूजयेत्,—

मिन्दूराभं चिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युत्करविलसद्बीजपूराभिरामम् ।
वालेन्दुद्योतिमोर्लिं करिपतिवदनं दानपूराद्रगण्डं
भोगीन्द्रावदुभूयं भञ्जत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्य ॐ गणानान्त्वा गणपतिमिति
मन्त्रेण घटे आवाह्य गं गणपतये नम इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य-
स्तुत्वा प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं सप्तोदरमञ्जाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं श्वेरम् प्रणमाम्यहम् ॥

ततः प्राक्त्यामे घटे वा विष्णुं पूजयेत् । पूर्ववत् ध्यात्वा
अष्टदिक्षु,— विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रभैः
सत्यायै ईशानायै । मध्ये अनुग्रहायै नमः । ॐ नमो भगवते
विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वभूतात्मसंयोगयोगपद्मपीठा-
त्मने नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववद्वात्वा ।

ॐ तदिष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चचुराततम् ।

इति मन्त्रेणावाह्य दादशाचरमन्त्रेण मूर्तिं यद्वत्स्या भगवन्
श्रीवासुदेव इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ मन्त्रिहितो भव
मन्त्रिरुद्धो भव आवाहनादिमुद्राः प्रदर्श्य दादशाचरमन्त्रेण
पुष्पाञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनौयार्थमधुपर्कपुनराच-
मनीयानि दत्वा जलपूर्णमुग्रौतलं सुवामितं स्नानार्थं भगवते

दत्त्वा पुनराचमनवस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूल-
चन्दनादीनि दत्त्वा शङ्खघण्टादिभिस्तोषयेत् ।

चतुर्दिक्षु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय,

आग्नेयादिकोशेषे । शान्त्यै त्रियै सरस्वत्यै रत्यै नमः ।

ततो द्वादशकेशरान् प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।

केशवाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः वज्राघातयुधेभ्यो नमः ।

ततो द्वादशाक्षरमन्त्रं किञ्चिज्जप्त्वा सुत्वा प्रणम्य कुम्भानुसृजेत् ।
सुवासितसुग्रीतलजलपूर्णकुम्भान् एतत्सम्यदानब्राह्मणान् वरुणश्च
समभ्यर्च्य ॐ अद्येत्यादि श्रमुकगोचोऽमुकग्रमार्घं क्षुत्पिपासाजनक-
यमलोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकाम एतान् वस्त्राच्छा-
दितान् चन्दनचर्चितान् सुवासितसुग्रीतलजलपूरितान् सक्तवणान्
चतुरः कुम्भान् यथागोचनामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्यददे । हतैत-
ज्जलपूर्णकुम्भदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां काश्चनं तनून् वा
सम्यददे । एवं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति भोज्यान्यपि दद्यात् ।
एवं द्वितीयेऽन्देऽष्टौ कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् तृतीये द्वादशकु-
म्भान् मोदकयुक्तान् चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलयुक्तानिति ।

अथ कथा ।

ब्रह्मपुराणे शतानीक उवाच,—

जलदानस्य भाहात्वं यत्तया कथितं पुरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतककथां शृणुमाम् ॥
पुरा केन कृता कस्मात् दादृशी सा पिपीतकी ।
किम्वा विधानं देवर्षे कथयस्व विशेषतः ॥

नारद उवाच,—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि दादृशीं तां पिपीतकीम् ।
यां कृत्वा यमलोकात्तु यं गतो वैष्णवं पुरम् ॥
पिपीतक इति स्यान्नो ब्राह्मणः संग्रितव्रतः ।
चिरं तस्मा तपोऽरुण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ॥
यमदूतैः समागत्य नोद्यमानोऽयं यं दिगः ।
ददृशे वज्रज्ञान् नारी नरान् निरयसंस्तितान् ॥
असिपचाद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु च स्थितान् ।
कृतान्तंरावांस्तान् दृष्ट्वा विपादमगमद्विजः ॥
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा यमदूतवशङ्कितः ।
यज्ञन् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददृशांतिमनोहरान् ॥
प्रासादे स्थापितांस्तत्र पुण्याद्यैरुपगोभितान् ।
कश्चित् प्रधावमानोऽथ किङ्करान् यमशासनैः ॥
नोद्यमानांस्ततः प्रेतान् बध्यमानान् स्वकर्षभिः ।
दृष्ट्वा भौतिममायुःकर्ममृण्मया परिपौडितः ॥
सन्दह्यमानो राज्ञेन्द्र ययाचे किङ्करान् जलम् ।
वज्रग्नः सेव्यमानैस्तु किङ्करैरभिताडितः ॥
मुह्यन्ते तत्र संस्थाप्य नोद्यते किङ्करेः पुनः ।

नीयमानोऽथ ददुशे वज्रशोभं क्रमोत्तमम् ॥
 सच्चायं शीतलं रम्यं पुष्टं पिप्पलसंज्ञकम् ।
 लम्बन्ते वज्रशस्तव कुम्भाः स्रग्दामवन्धनाः ॥
 शीततोयेन सम्पूर्णम्हादिताः शुक्लवामसा ।
 रचन्ति वटवस्त्रांस्तु किङ्कराः शस्तपाणयः ॥
 तोषदर्शनमाक्षेण साक्षादः स द्विजोऽभवत् ।
 विनयावनतो भूत्वा यथाक्षे किङ्करान् जलम् ॥
 अपानभावाद्देहस्य विनाशो जायते मम ।
 तस्मात्तोषप्रदानेन प्राणान् रचन्तु साधवः ॥
 श्रुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुचुर्यमकिङ्कराः ।
 विष्णुव्रतमकृत्वा तु तोषमेतत् सुदुर्लभम् ॥
 याचमानस्ततस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ।
 अत्यन्तार्त्तंस्तु विप्रेन्द्रो नीतो वेवस्ततान्तिकम् ॥
 कृतार्त्तारावं तं दृष्ट्वा यमः प्रोवाच सादरम्^१ ।
 मा रोदोर्विप्र तद् भुद्धि का ते पीडास्ति चेतसि ॥
 स यथाक्षेऽथ तत्तोयं दृष्ट्वा व्याकुलचेतनः^२ ।
 श्रुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुवाचाथ धर्मराट् ॥
 त्वया तच्च कृतं पूर्वं येनैतल्लभ्यते जलम् ।
 यत्कृत्वा सुकृती मर्त्या विष्णुलोकं गतः पुरा ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये सान्वयन् ।

२ ख, ग पुस्तके त्वयाव्याकुलचेतनः ।

वैष्णवस्तु विप्रेन्द्र दयया नैव पीयमे ।

तत्तपो न कृतं पूर्वं येनैतदभ्यते जलम् ॥

विप्र उवाच,—

उप्यतां मे व्रते देव येन प्राप्नोमि तञ्जलम् ।

यम उवाच,—

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र कुरु मन्त्रा निजालयम् ।

विधानं ऋण धर्मज्ञ व्रतस्त्रास्य विप्रोपतः ॥

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां सुशीतलतोयैः क्षापयित्वा तु केवलम् ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च धूपदीपैर्विधानतः ।

नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैस्ताम्बुजैः शुक्लवामना ।

अपिला वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥

दद्याद्विप्रेभ्यः सम्पूज्य कुम्भांस्तोयेन पूरितान् ।

प्रथमे चतुरः कुम्भान् दद्यात् लवणसंयुतान् ॥

मान्द्रदानममायुक्तान् सुमिश्र(१)जलपूरितान् ।

शुक्लवस्त्रावृतमुष्णानुपवीतममन्त्रितान् ॥

द्वितीयेऽष्टौ तथा कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् ।

तृतीये द्वादशकुम्भान् तथा मोदकसंयुतान् ॥

चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलैश्च समन्त्रितान् ।

दद्यात् सम्पूज्य विप्रेन्द्र दिजातिभ्यो निजाश्रमे ॥

दक्षिणां काश्यपं दद्यात् कुर्याद्वायव्यतोषणम् ।

अनेन विधिना कृत्वा प्रयाति वैष्णवं पदम् ॥

यः करोति व्रतं चेतस्र भवेत् स द्रुषाकुलः ।

यमवाक्यं समाकर्ण्य गत्वा सोऽग्न निजाग्रमम् ॥

चकार दादशीं विष्णोरममदैष्णवं पुरम् ।

पिपौतकस्य नासा तु विख्याता वैष्णवी तिथिः ॥

यः कुर्याच्च नरो भव्वा नारी वा व्रतमुत्तमम् ।

प्रयाति परमं स्थानं वासुदेवस्य निश्चितम् ॥

ततो देव प्रणम्य समाप्य विसृज्य दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणैः

सप्त पारणं कुर्यात् । इति पिपौतकदादशीव्रतविधिः ॥ १० ॥

महाभारते,—

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु तिलो देया द्विजातिषु ।

तिलो भक्षयितव्याश्च तथैवास्मभ्यं तिलैः ॥

काव्ये सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वनात्मना गृहे ।

आत्मभनमुदर्शनम् ।

ब्रह्मपुराणे, -

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु सृष्टाः कमलयोगिना ।

सृष्टा गौराश्च तिलास्तृप्तये सर्वदेहिनाम् ॥

तस्मान् काव्ये तिलैः स्थानं कर्त्तव्यं तिलतर्पणम् ।

तिलानग्नौ च जुहुयाद्विष्णवे तान् निवेदयेत् ॥

तिलतैलेन देयाश्च दीपा देवेभ्य एव हि ।

तिलैः समधुभिर्दुग्धं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारम्पर्यक्रममतम् ।

तिलास्तु सोमदैवत्या सुरैः सृष्टास्तु गोसवे ॥

स्वर्गप्रदाः स्वतन्त्राश्च ते मां रत्नन्तु नित्यशः ।

दातव्या दृष्टिणास्तेभ्यस्तिस्मैर्मधुयुतैः पुनः ॥

एवं हते स मुक्तः स्यात् पापैर्जन्मगतोद्भवैः ।

मन्त्रजपस्तु ब्राह्मणभोजनसमये । मन्त्रमाह तिलास्त्विति ॥

यमः—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

चौद्र्युकैस्तिक्ष्णैः कृष्णैराग्रयेद्यदि वेतरैः ॥

प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि राजते ।

यावज्जीवहृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इतरैः शुक्लैः धर्मराजः प्रीयतां शौविष्णुः प्रीयतामिति
वोक्ता पञ्च सप्त ब्राह्मणान् कृष्णैः शुक्लैर्वा तिस्रैर्मधुमियैर्भोजयेत् ।

वैशाखीमुपक्रम्य जावाप्तः—

सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

तर्पयेद्रूपपातैस्तु ब्रह्मचर्यां व्यपोषति ॥

विष्णुधर्मः—

मोदकानुदकुम्भांश्च दत्वाऽन्नमहिताक्षरः ।

वैशाखे पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

धान्यमन्नं तथा शकं क्षिरं गां तिलानपि ।

दानं श्रेयस्करं चात्र स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥

अथ ज्यैष्ठ्यहृत्यम् ।

विष्णुधर्मः—

वृषसंक्रमणे दानं गवां पुष्टं ब्रह्मफलम् ।

वामनपुराणे,—

उदकुम्भस्य धेनुस्य तालवृन्तं सचन्दनम् ।
चिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सह ॥
ज्येष्ठे मासि विशेषेण यदिच्छेदैष्णवं पदम् ।

महाभारते,—

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गे विषमं कष्टं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥
कृत्वा चोपानशौ दत्त्वा ज्येष्ठे मासि दिजोत्तमाः ।
अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
कृत्वादिदानं सौरज्येष्ठकृत्यं निदाघप्रक्रमात् ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि दिजश्रेष्ठ कृष्टाष्टम्यां चिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥
अत्र च यावन्ति तिथिकृत्यानि तानि सर्वानि कृष्णप्रतिपदादि-
पौर्णमास्यन्तमासश्चवक्ष्यथा कार्याणि ब्रह्मपुराणादौ तथैव प्रक्रमात् ।

अथ सावित्रीचतुर्दशी ।

राजमार्तण्डे,—

ज्येष्ठेऽसितचतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः अद्भाममन्विताः ॥
ज्येष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥

एतच्च व्रतं सन्ध्यायामारभ्य प्रदोषे कर्त्तव्यम् ।

यथा भविष्ये,—

ज्यैष्ठ्येणचतुर्दश्यामुपवासपरा सती ।

सन्ध्यायामर्चयेद्देवीं सावित्रीं देवमातरम् ॥

मत्स्यवन्तं च सावित्रीं वटमूले तथा यमम् ।

एवमेतद्व्रतं कृत्वा वर्षाणि च चतुर्दश ॥

श्रवैधव्यमवाप्नोति पुत्रांश्च चिरजीविनः ।

अतएव वचनात् गायत्रीदेवतमिदं व्रतं सावित्रीपूजानन्तरं
पृथक् सत्यवक्त्राविद्योः पूजाविधानात् तस्मादत्र यस्मिन् दिने
सन्ध्याकाले चतुर्दशी लभ्यते तत्रैव व्रतम् ।

एतन्मूलकमेव नारदवचनम्,—

दिवाभागे चयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।

तत्र पूज्या मङ्गमाध्वी देवी सत्यवक्त्रा सच ॥

उभयदिने तु सन्ध्यायां चतुर्दश्यां लभे अलाभे वा परदिन
एव चतुर्दश्यामारभ्यामावास्यायां समाप्यम् ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

भूतविद्धायमावास्या न कर्त्तव्या कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

लिङ्गपुराणे,—

शिवा घोरा तथा भेता सावित्री च चतुर्दश्या ।

कुड्युक्तैव कर्त्तव्या कुङ्गामेव हि पारणम् ॥

पारणमपि फलेनैव कार्यम् ।

पराशरः,—

सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाक्षारं परेऽहनि ।

ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सः ॥

यत्तु संवत्सरप्रदीपे भविष्योत्तरनाम्ना वचनं लिखित्वा चयो-
दशीमारभ्योपवासत्रयममावास्यायाञ्च व्रतं कार्यमित्युक्तं । तद्विन्यं
पूर्वाङ्कानेकवचनविरोधात्, भविष्योत्तरवचनन्तु यदि साकरं स्यात्
तदा सावित्रीप्रतिमादानविषयं न तु व्रतविषयं तपैवोपसंहारात् ।
उपवासत्रयमपि तत्रैव । यथा भविष्योत्तरे,—

पञ्चदश्यां तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती ।

चिराचोपोषिता नारी विधानेन प्रपूजयेत् ॥

अशक्ता तु चयोदश्यां नक्तं कुर्याच्चित्तेन्द्रिया ।

अयाचितं चतुर्दश्याममावस्यामुपोषणम् ॥

तत्र वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ।

सावित्रीप्रतिमां कृत्वा सर्वावयवशोभिनीम् ॥

सौवर्ण्यं राजतीं वापि यथाशक्तिविनिर्भिताम् ।

पूजयित्वा विधानेन प्रभाते विमले शुभे ॥

प्रतिमां प्राक्ष्य दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ।

एवं दत्त्वा दिवेन्द्राय सावित्रीं तां युधिष्ठिर ॥

अवैधयमवाप्नोति सावित्रीतुल्यमन्ततिः ।

अथाक्षारात् सावित्रीव्रतविधिर्लिख्यते ।

वटमूले गोमयेनोपलिप्ते माङ्गुष्य उदङ्मुखो वा उपविश्य
सायंमन्त्रायां खल्लि वाप्य षडङ्गं कुर्यात् । ॐ अथेत्यादि अमु-

कगोत्रा श्मुकदेवौ श्वेधव्यकामा श्रीमाविचीपूजापूर्वकमत्यवत्
माविचीयमपूजासावित्र्यपास्थानश्रवणात्मकचतुर्दशवर्षममाय सावि-
चीचतुर्दशीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूतशुद्धिं कृत्वा सामान्यार्थं
विधाय वटमूले घटं स्थापयित्वा तत्र गणेशं यथाविधि सम्पूज्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

सां शङ्खुठाभ्यां नमः शौं तर्जणीभ्यां स्वाहा सूं मध्यमाभ्यां
वषट् सैं अनामिकाभ्यां हूं शौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् षः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । सां हृदयाय नमः शौं शिरसे स्वाहा सूं शिखायै वषट्
सैं कवचाय हूं शौं नेत्रत्रयाय वौषट् षः अस्त्राय फट् इति ताक्ष-
त्रयं दिग्मन्त्रनष्ट कृत्वा सावित्रीं ध्यायेत् ।

सुक्ताविद्रुमहेममोनशशभृच्छायैर्मुखैस्त्रीचणैः

सुक्तासिन्धुनिबद्धरत्नमुकुटां पूर्णेन्दुकोटिप्रभाम् ।

सावित्रीं वरदाक्षुशाभयकरां पाशं कपालं गुणं

शस्त्रं चक्रमथारविन्दधुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पुनर्देवीं
ध्यात्वा घटे आवाहयेत् ।

भगवति सावित्रि देवि दृशागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता
भव सन्निहृद्वा भव इत्यावाहनादिकाः पञ्च मुद्राः प्रदर्शय सावित्र्यै
नम इति मन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्काचमनपुनराचमनछानौ-
यवस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य प्रणमेत् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिमूर्त्यं तामुपासते ।

ब्रह्मर्षयो मरीच्याद्या स्त्रिया देवर्षयोऽपि च ॥

चयोरूपासि देवि त्वं रजःसत्त्वतमोमयी ।

विष्णुब्रह्मेशरूपाऽसि वेदमातर्नमोऽस्तु ते ॥

ततस्तत्रैव सावित्रीं सत्यवन्तश्चावाह्य सत्यवत्सावित्रीभ्यां नम
इत्यादिभिरुपचारैर्विशेषतोऽर्चयेत् । ततो यममावाह्य यमाय नम
इति पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।

यमस्त्वं पिबत्सोकानां ग्रास्ता वै कर्मणा नृणाम् ।

फलदः सर्वभूतानां यमोऽसि वरदो भव ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो वटवृक्षं पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

वटोऽसि वृक्षनाथस्त्वं ख्यातो हरिहरात्मकः ।

भवतु त्वत्प्रसादेन व्रतं मे सफलं विभो ॥

वटवृक्षाय नमः । ततः सावित्युपाख्यानं शृणुयात् ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुरुवाच,—

वनवासगतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

आह्वयिभिः सहितः सर्वैर्द्रौपद्या च समन्वितः ॥

मार्कण्डेयं महात्मानं मुनिं धर्मभृतां वरम् ।

पप्रच्छ राजगार्हस्तो विनयावनतः स्थितः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

भगवन् चिरजीवी त्वं दृष्टलोकपरापरः ।

दृष्टपूर्वा त्वया काचित् कचिदेवं पतिव्रता ॥

स्वयं प्राप्य महद्दुःखं भर्तुरुद्धारकारिणी ।

यथेयं द्रौपदी कृष्णातनुः शंसितुमर्हति ॥

एवमुक्त्वा नृपेणाय मार्कण्डेयो महातपाः ।

कथां स कथयामास धर्मराजाय धीमते ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

मद्रदेमे महाराज वभूताश्वपतिर्नृपः ।

मह्यश्वः मोक्षमन्त्रज्ञः प्रजापालनतापसः ॥

अभूत्तप्त महादेवो मासर्वो नाम सुन्दरी ।

पतिवता महाभागा मोक्षसाधारमर्षिता ॥

अनपत्यः स राजर्षिः भाविर्भो ममपूजयत् ।

पठे पठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥

एतेन नियमेनामन् वर्षांश्छष्टादशैव तु ।

भाविश्या ऊतवानग्निं पुत्रकामो महात्मनः ॥

अद्याग्निहोत्रे भाविर्भो तस्य प्रत्यक्षतां गता ।

वरं ददौ नृपश्चेष्ट कन्या तव भविष्यति ॥

वंगस्थितिकरो भूयो न वक्रव्यं त्वया वचः ।

इत्युक्त्वा नर्हिता देवो भाविर्भो नृपभक्तम ॥

अथ सा मासर्वो राज्ञो महिष्यश्वपतेर्नृप ।

असूत कन्यां मयज्ञां लक्षणेर्मासुन्दरीम् ॥

भाविश्या वरदानेन यस्माद्धातेयमुत्तमा ।

भाविर्भोति ततस्तस्या नाम अर्के पिता नृप ॥

अथ सा राजभवने बटुषु लक्षणाश्रिता ।

अतोतमैश्वरा राजन् बभूवाद्भुतदर्शना ॥

न च तां वरयामास कचिदागत्य भूपतिः^१ ।

१ ॥, मूर्धनि ।

राजा च चिन्तयाविष्टो दुहितुर्वरकारणात् ॥
 अथ सा पितुराज्ञातो रथमारुह्य शोभनम् ।
 ययौ तपोवनं रम्यं वृद्धामात्यैरधिष्ठिता ॥
 ततो वनानि रम्याणि सा बभ्राम मनोरमा ।
 नानातपस्त्रिनम्रं च ददर्श विपुलैश्चणा ॥
 वानप्रस्थान् वंजविधान् राजर्षींश्च संश्रितव्रतान् ।
 तत्र साश्वपतेः पुत्रं द्युमत्सेनस्य भूपतेः ॥
 मनसा वरयामास सत्यवन्तं स्वकं पतिम् ।
 अथाजगाम नगरं सा पितुः पितृनन्दिनी ॥
 तस्मिन् काले सोऽश्वपतिर्नारदेन समागतः ।
 अथ तं परिप्रच्छ देवर्षिर्नारदो नृपम् ॥
 केयं कुत्र गता वेति तमय प्रावदचूपः ।

राजोवाच,—

देवर्षे मम कन्येयं सावित्री नामतः श्रुता ।
 ममैवानुज्ञया याता तपोवनमनिन्दिता ॥
 स्वयम्बरं वरयितुं तदस्त्राः श्रूयतां वरः ।
 एतया योऽभिलषितः स कः कौटुम्बुणाश्रयः ॥
 अथ सा नारदेनोक्ता मनसाभिमतं वरम् ।
 कथयामास मुनये पित्रे च विनयाचिता ॥

सावित्रीवाच,—

आसीच्छास्त्रेषु धर्मात्मा द्युमत्सेनाङ्गयो नृपः ।
 स समीपगतौ राजा भूमिपालैः पराजितः ॥

वनं जगामानुगतः पत्न्या वाससुतेन च ।
तपस्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणकरः ॥
सत्यवान् नाम देवर्षे मनसा च वृतो मया ।
तच्छ्रुत्वा दुहितुर्वाक्यं नृपः प्रोवाच नारदम् ॥

राजोवाच,—

भगवन् के गुणास्तव के वा दोषा भवन्ति हि ।
एतत् सर्वमग्रेष्वेष कथयस्व मुने मम ॥

नारद उवाच,—

महात्मा सत्यवान् वाग्यमौ ग्रीलवान् प्रियदर्शनः ।
मातापिबद्धिते युक्तः पण्डितः शूरसम्मतः ॥
आचारयुक्तः सुमनाः सत्यवादी दृढव्रतः ।
एते चान्ये च बहवो गुणाः सत्यवति प्रभो ॥
दोषस्त्वेको महास्तस्य गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र वर्षमेकं य सत्यवान् ॥
जीविष्यति ततस्त्वायुस्तस्य हानिर्भविष्यति ।
तस्याविव्या न विहितं भद्रमेतत् कथञ्चन ॥
अन्यं वरं वरयतु सावित्री नृपतेः सुतम् ।
एतच्छ्रुत्वाऽथ सावित्री प्रत्युवाच शुभानना ॥
सहस्रं प्रो निपतति सहस्रकन्या प्रदीयते ।
सहस्राह ददानीति जीष्येतानि सहस्रवस्तु ॥
दौर्घायुरथवाच्यायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सहस्रवृतो मया भर्ता न द्वितीयं दृष्टोम्यहम् ।

मनसा निययं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ॥

क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मनसस्ततः ।

नारद उवाच,—

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।

नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥

नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।

प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवङ्गतः ।

राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥

ततोऽस्या निययं बुद्ध्या च राजाऽश्वपतिस्तदा ।

रथमारोय तां कन्यां प्रययौ सपुरोहितः ॥

तपोवनं मुनिजनैरावृतं कृतसभृतिः ।

अथ सोऽश्वपतिर्गत्वा द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥

उवाच नृपते कन्या ममेयं वरवर्णिनी ।

भवत्सुतं सत्यवन्तं वरयामास चेतसा ॥

स त्वमेतां क्षुषां राजन् गृह्णाणोपायतां^१ मया ।

द्युमत्सेन उवाच,—

पुताः स्म रात्र्यात् वनमासमाश्रिता-

श्वराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।

कथन्वनर्हा वनवास आश्रमे
निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥

अश्वपतिरुवाच,—

अनुसूयोऽसि युक्त्य त्वं ममाहं तवापि च ।
क्षुपां प्रतीक्ष्य मत्कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥

शुमन्त्रेण उवाच,—

पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे त्वया सह ।
भयैरान्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥
अभिप्रायस्त्वयि यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निवर्तन्तु मेऽद्यैव काङ्क्षितोच्छासि मेऽतिथिः ॥
ततः सर्वान् समानाय्य द्विजानाग्रमवाशिनः ।
यथाविधिसमुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥
दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्चं सपरिच्छदाम् ।
ययौ स्त्रमेव भवन् युक्तः परमया मुदा ॥
गते पितरि सर्वाणि सन्नस्राभरणानि च ।
जगृहे वत्सलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥
अथ सा राजतनया सावित्री विनयाचिता ।
शश्रुशश्रुरयोः सेवां भर्तुरश्वकरोत्सदा ॥
भक्त्या परमया नित्यं शश्रुशश्रुरयोस्ततः ।
भर्तुय दयिता ह्यासीत्तापसानाञ्च यमतः ॥
ततः सा नारदवचो धारयन्ती स्त्रचेतसा ।
गणयामास दिवसान् पचं मासं तथायनम् ॥

ततस्त्रिराचमात्रे तु तस्मिन् संवत्सरे स्थिते ।
 शशुरयोः पत्युराज्ञां जघाह सा सती ॥
 कर्तुं व्रतं चिरात्तस्मिन्मुपवाससमन्विता ।
 अथ तस्मिन् दिने प्राप्ते नारदेन निवेदिते ॥
 सत्यवान् विपिनं गन्तुमुपक्रममयाकरोत् ।
 स्कन्धे परशुमादाय हस्ते हत्वा करण्डिकाम् ॥
 फलं काष्ठमयादातुं विज्ञाय पितरौ तदा ।
 सावित्री चोदिते सूर्ये हत्वा पूर्वाङ्गिकीः क्रियाः ॥
 सर्वानिव द्विजान् दृष्ट्वा शशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्चसिर्निधमस्थिता ॥
 अवैधव्याग्निपक्षेष्वां जघाह विनयान्विता ।
 शशुरावथ सावित्री जगादैकान्तमाश्रिता ॥
 विपिनं द्रष्टुमिच्छामि सह भर्ता कुतः सहजान् ।
 तामुचतुस्तौ शशुरौ पारणादिवससत् ॥
 अहत्वा तां कथं गन्तुं वनमिच्छामि शोभने ।

सावित्रीवाच,—

अस्तङ्गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे यदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥
 भर्ता सहैव भोक्तव्यं मया परमया मुदा ।
 न पत्युः सन्निधौ क्लान्तिर्भयं काचन विद्यते ॥
 ततोऽनुज्ञां प्रददतुस्तप्ते तौ शशुरौ तदा ।
 जगाम सत्यवान् सोऽपि विपिनं सह भार्यया ॥

गत्वा तत्र फलैर्वनैः स करण्डौमपूरयत् ।
 अथ काष्ठं कुठारेण पाटयामास सत्यवान् ॥
 तस्य पाटयतः काष्ठं मध्याङ्गे महती व्यथा ।
 मूर्ध्नि जातः ततः सोऽथ सुष्वाप नृपनन्दनः ॥
 माविद्या उरुदेष्टे तु सन्निवेश्य शिरस्तथा ।
 अथ सा नारदवचो ध्यायन्ती दैवतानि च ॥
 जगाम शरणं साध्वी भर्तुर्जीवितकाङ्क्षया ।
 अथ सा पाशहस्तस्य कृष्णं रक्तवर्णं यमम् ॥
 ददर्श सत्यवत्पार्श्वं स्थितं विपुस्ततेजसम् ।
 ततः सत्यवतस्तस्य राजपुत्रस्य वेषतः ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वस्रात् ।
 यमस्तु तं तदा बध्वा प्रयातो दक्षिणानुखः ॥
 तदानौ सापि सावित्री समुन्मत्तान्तमानसा ।
 शनैः शरौरं तद्भर्तुर्मृतं भृमावशावयत् ॥
 विनयावनता भूत्वा प्राञ्चस्त्रियममन्वगात् ।
 यत्र पात्रेण बद्धा तं पतिं तस्या यमोऽनयत् ॥

यम उवाच,—

तं निवर्त्तस्व सावित्री कुरु स्वाम्यौर्द्धदेधिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वया नूनं यावद्भयं गतं त्वया ॥

सावित्रीवाच,—

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद् व्रतेन च ॥

तव चेव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ।

धर्म्यै^१ प्रधानं मुनयो वदन्ति

धर्माधिपं त्वामपि चामनन्ति ।

मर्त्यस्य लोकस्य कृतञ्च वेत्ति

सर्वे ततस्त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥

यम उवाच,—

वरं वरय सुशोषि सत्यवल्कीवनादृते ।

सावित्र्युवाच,—

ममान्धौ शशुरौ देव तपोवनमुपागतौ ।

सचक्षुषौ भवेतां तौ तत्प्रसादेन सूर्यज ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व गच्छ शशुरयोर्महम् ।

अमस्ता मास्पृशद्भद्रे वां स्वानामिव रुचये ॥

सावित्र्युवाच,—

अमः कुतो भर्तृसमीपतो मे

यतो हि भर्ता मम सा गतिर्भुवा ।

यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गति

द्वेषेण भूयोऽपि वचो निबोध मे ॥

सतां सद्यत् सङ्गतमीप्सितं वरं

ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।

न वाऽकलं सत्पुरुषेण सज्जनं
ततः सतां मुचिवसेत् समागमे ॥

यम उवाच,—

तुष्टोऽस्मि तेऽनघा वाचा वरं वरय सुवते ।
श्रुते सत्यवतो जीवाद्यदिच्छमि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

धृतं पुरा मे शशुरस्य वैरिभिः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जज्ञात् स्रधम्नं न च मे गुरुयथा
द्वितीयमेतदरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व त्वं साविचि स्वमन्दिरम् ।

सावित्र्युवाच,—

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा^१ ।
अनुयद्यद्य दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ।
सन्तुष्टतोऽप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥

यम उवाच,—

जीवनेन विना भर्तुर्वरं वृणुष्व शोभने ।
तृतीयं ते वरं भद्रे ददानि प्रीतिमान् पुनः ॥

सावित्र्युवाच,—

पुत्रहीनो मम पिता तस्य पुत्रशतं भवेत् ।

१ क, मनसायि वा ।

यम उवाच,—

कुलस्य सन्तानकरं पितुः पुत्रशतं भवेत् ।
त्वं निवर्त्तस्व सावित्रि दूरं पन्थानमागता ॥

सावित्र्युवाच,—

विवस्वतस्त्वं जनयः प्रतापवान्
ततोऽय वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मैश्च च रश्मिताः प्रजाः
ततस्तुवार्द्धैश्च धर्मराजता ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सच्चयः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वैः प्रणयसृच्छति ॥

यम उवाच,—

परितुष्टोऽसि भद्रन्ते चतुर्थे त्वं वरं वृणु ।
विना सत्यवतः प्राणान् यदिच्छसि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

अस्य सत्यवतः पुत्रशतमौरसमुत्तमम् ।
जायतां मयि देवेश तत्प्रसादेन सूर्य्यज ॥

यम उवाच,—

भविष्यत्येवमेवं हि परितुष्टो ददामि तत् ।
अतिदूरं समायाता निवर्त्तस्व स्वमन्दिरम् ॥

सावित्र्युवाच,—

मतां सदा शाश्वतधर्मावृत्तिः
सन्तो न मौदन्ति न च व्यथन्ति ।

घर्ता सद्भिर्नाफलाः मङ्गमोऽस्ति
 मङ्गो भयं नानुविन्दन्ति मन्ताः ॥
 मन्तो हि मत्त्येन नयन्ति सूर्यं
 मन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 मन्तो गतिर्भूतभयस्य राजन्
 घर्ता मध्ये नावमीदन्ति मन्तः ॥
 न कामये भर्तृविनाहता सुखं
 न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ।
 तथेप दत्तः प्रतपुचतावरः
 कथं तया मे द्विषते पतिः पुनः ॥
 वरं वृष्टे जीवतु सत्यवानयं
 तमेव सत्यं वचनं कुरुष्व ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्तस्तु समीडो^१ यमः पाशादमोचयत् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं सत्यवद्देहिनिःसृतम् ॥
 धर्मराजः प्रपृष्टात्ता माविचोमिदममवीत् ।
 एष भद्रे मया सुक्ती भर्ता ते कुलनन्दिनि ॥
 चतुर्वर्षमतायुस्य त्वया मर्द्धमवाप्स्यति ।
 रक्षा यज्ञैश्च धर्मैश्च ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥
 तस्य पुत्रप्रतप्तैश्च सत्यवान् जनयिष्यति ।
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥

निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ।
 सावित्र्यपि जगामाशु यत्र सुप्तः स सत्यवान् ॥
 स चेतनां ततः प्राप्य सत्यवांस्तामभाषत ।
 शिरं सुप्तोऽस्मि दयिते त्वया किं न विनोदितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्वानो योऽसौ मां सच्चकर्षे च ॥

सावित्र्युवाच,—

गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ।
 विश्रान्तोऽसि मङ्गलभाग कथयिष्यामि तेऽखिलम् ॥
 यदि शक्यं त्वमुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

उपलभ्य ततः संज्ञां सत्यवान् समचिन्तयत् ।
 कथमद्य गमिष्यामि पिचोरन्तिकमाकुलः ॥
 करण्डिका फलैः पूर्णा काष्ठभारद्य तिष्ठतु ।
 रक्षार्थमेतं परशुं गृहीत्वा गम्यतां शुभे ॥
 अन्यथा का गतिस्तत्र पिचोरद्य भविष्यति ।
 ततस्तमाह सावित्री प्रजावो यदि मन्यसे ॥
 ततस्तं सत्यवान् प्राह परशुं त्वं गृहाण मे ।
 पलाशवण्डे सावित्री पन्थां थावर्त्तते दिधा ॥
 तत्रोत्तरेण यः पन्थाद्येन गच्छ त्वमाशु च ।
 एतस्मिन्नेव काले तु धुमत्सेनो महीपतिः ॥
 स्रक्चक्रुष्मदा राजौ सेयंया सह भार्यया ।
 आश्रमांस्तपमानाश्च व्यचरन् पुत्रलिङ्गया ॥

शृगोच चातिदुःखार्त्तः पुत्रं ताश्च शुभां वधूम् ।
 स गौतमादिभिर्विप्रैः सान्वितः शोककर्षितः ॥
 सर्वं तमृचुर्मुनयो न शोकं कुरु भूपते ॥
 यथाऽस्य भार्या सावित्री ग्रीलाचारसमन्विता ।
 यथा च ते दृग्गोलाभयिरं जीवति सत्यवान् ॥
 एतस्मिन्नेवं काले तु सावित्र्या सह भार्यया ।
 सत्यवानागतस्तत्र पित्रोः प्रीतिं विवर्द्धयन् ॥
 अथ तैः सर्वतो विप्रैः पृष्टस्त्वं केन चेतुना ।
 दिवसे न समाधातः पितरौ तव दुःखितौ ॥
 ततः स कथयामास गिरःपौडादिकं तथा ।
 ततस्ते विप्रमहाताः सावित्रीमिदमब्रुवन् ॥
 कथयस्व तु सावित्रि वृत्तान्तो यो वनेऽभवत् ।
 ततः सा कथयामास यमसन्दर्शनादिकम् ॥
 चक्षुर्लाभश्च राज्यञ्च दौ वरौ शृशुरस्य मे ।
 पितुः पुत्रस्य च शतं पुत्रानाद्यात्मनः शतम् ॥
 चतुर्वर्षशतायुश्च भर्तुः प्राप्तं तथा यमात् ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीता विप्रास्ते स्मग्धं ययुः ॥
 सत्यवानपि संसुप्तः पितृभ्यां सह भार्यया ।
 अथ रात्र्यां व्यतीनायां सद्गतास्ते तपोधनाः ॥
 कृतपूर्वाह्निकाः सर्वे सावित्रीं प्रशशंसिरे ।
 शान्तदेशादयामात्या शुमत्सेनं महीपतिम् ॥
 आगत्योचुर्महाराज स्वामात्येन हतो रिपुः ।

तव पूर्व्वेण सत्येन वयमभ्यागता इह ॥
 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा त्वं राजा भव, भूषते ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातो ब्राह्मणैः स महीपतिः ॥
 तैरमात्यैः परिहृतो महादेव्या च सेव्यया ।
 पुत्रेण च तथा वध्वा सावित्र्या श्रीस्तयुक्तया ॥
 ययौ स्वपुरमव्ययो हर्षसम्पूर्णमानवः ।
 तव गत्वा युमत्मेनः सत्यवन्तं प्रियं सुतम् ॥
 यौवराज्ये महाराजः स्थापयामास धर्मतः ।
 सावित्र्याद्यापि काशेन जज्ञे पुत्रशतं वरम् ॥
 भ्रातृणाञ्च शतं जातं सोदर्याणां महात्मनाम् ।
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रुश्च शशुरः पतिः ॥
 भर्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्व्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ।
 एवमेषापि पाञ्चाली श्रीलाचारसमन्विता ॥
 तारयिष्यति वः सर्व्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ।
 एवमाश्वासितकेन मार्कण्डेयेण धीमता ॥
 युधिष्ठिरः प्रीतमनाः काम्यके व्यवसदने ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ॥
 स सुखी सर्व्वसिद्धार्थी न दुःखं प्राप्नुयाच्चरः ।
 इति भविष्यपुराणे सावित्र्युपाख्यानम् ।

ततः सुत्वा देवीं प्रणम्य दक्षिणां दत्त्वा देवान् विसृज्य आचारा-
 रादन्धमाख्यादिभिः स्वपतिं पूजयेत् ।

इति सावित्रीव्रतं समाप्तम् ।

मत्तपुराणे,—

ज्येष्ठे शुक्लचतुर्थ्यान्तु चाता पूर्वमुमा मती ।

तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यद्वये ॥

राजमार्तण्डे,—

ज्येष्ठे मासि भित्ते पक्षे पठौ चारण्यसंज्ञिता ।

यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने क्षियः ॥

तां विन्ध्यवाहिनीं देवीं पूजयेद्युर्वने गताः ।

कन्दमूलकलाहारा समन्ते सन्ततिश्च ताः ॥

तस्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपचारिकी ।

आरोग्यकामैर्वालानां पुत्रवृद्धिर्विशेषतः ॥

तां पठौसंज्ञया प्रणिद्धां कन्दं शालूकादि मूलं मानकचादि ।

मत्तपुराणे,—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्यता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानद्वैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिस्रोदकम् ।

सुच्यते दशभिः पापैर्महापातकमञ्चितैः ॥

अत्र नदीभावे स्नानस्य सतिसत्तर्पणाङ्गकस्य दशपापत्रयः

फलं प्रतीयते ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु वृक्षयोगेन जाङ्गवी ।

चरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्यता ॥

अत्र गङ्गायां तर्पणं विनापि वृक्षयोगे दशविधपापत्रयः फलं

सतर्पणस्थाने तु फलातिशयः । अन्यनद्यास्तु हस्तायोगेऽपि फलाधिक्यं नास्ति विशेषाश्रवणात् वक्ष्यमाणवचने-हस्तायां गङ्गावतरणस्य निमित्तकलकथनात् गङ्गायामेव हस्तायाः फलातिशयहेतुत्वाच्च ।

यत्तु,—

ज्येष्ठे मासि चिते पक्षे दशमौ हस्तमंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्रता ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तदपि पूर्ववचनैकवाक्यतया गङ्गास्नान-विषयम् ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि दशम्यान्तु कुजहस्तसमागमे ।

गङ्गा स्नानादपावृत्य सर्वलोकमवातरत् ॥

दशजन्मकृतं पापं दशपापानि चैव हि ।

आवृणोत्यप्रयत्नेन स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

अथ भौमवारे हस्तायोगे गङ्गास्नानात् दशजन्मकृताशेषपापचयो दशविधपापचयस्य फलं प्रतीयते ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु भवेद्भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

अत्रापि सर्वपापचयः फलं गङ्गायामेव पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

स्नानकाले पठनीयमाह काशीखण्डे ।

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ।

पारुष्यमनृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 एतानि दश पापानि प्रथमं यान्तु जाह्नवि ।
 स्नातस्य मम ते देवि जले विष्णुपदोद्भवे ॥

तत्र गङ्गापूजामाह भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि शिवे यत्ने दशम्यां वस्तसंयुते ।
 गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
 पुष्यैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलेर्दशविधैस्तथा ।
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेच्छुद्धयाम्बितः ॥
 स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशहस्तो विधानतः ।
 दशप्रसूति कृष्णांश्च तिलान् सपौंषि वै जले ॥
 शक्रपिण्डान् + + + + प्रदद्याद्दशसंख्यया ।
 पूर्णकुम्भोपरि स्थाप्य हेमरौष्यादिनिर्गिताम् ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां भक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 ॐ नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥
 पञ्चामृतेन च स्नानमर्चायास्तु विशिष्यते ।
 नारायणं महेन्द्रं ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
 भगीरथश्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्यैव यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशप्रसूतिलान् दद्यात् दशविभेभ्य एव हि ।

दुर्गायाश्च यथा यात्रा तथा कुर्यान्नाहाधनैः ॥
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तश्राव्यविवर्जितः ।
 मघो दशविधैः पापैः कोटिजन्मसमुद्भवैः ॥
 मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मणो वचनं यथा ।

वाराहे,—

यस्तिष्ठत्येकपादेन कुरुष्वेव मधेश्वरि ।
 वर्षाणामपुतं सप्त वायुमघो जितेन्द्रियः ॥
 ज्यैष्ठे मासि स्थिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।
 पुरुषोत्तममालोक्य ततोऽधिकफलं लभेत् ॥

तत्रैकादश्यां उपवासो द्वादश्यां दर्शनमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

यमुनामलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ।
 ज्यैष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्च्याच्युतं सम्यक् मयुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 अविकलं सम्पूर्णम् ।

ब्राह्मे,—

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य विशोका विष्णुना पुरा ।
 विभूषिता शुभैर्माल्यैस्तुक्तात्तां तत्र पूजयेत् ॥
 विशोका लक्ष्मीः ।

तथा,—

ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पुण्यैश्चम्पकसम्भवैः ।

अर्धयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥

भविष्ये,—

ज्यैष्ठे मासि तिष्ठान् दत्त्वा पौर्णमास्यां विग्रेषतः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

विष्णुः,—

ज्यैष्ठौ ज्यैष्ठायुक्ता चेत्तस्यां कृचोपानदानेन गाणपत्यमवाप्नोति ।

स्कान्दे,—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्धसहितासु च ।

अन्यदा दानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्रतम् ॥

एतच्च सकलपौर्णमासीसाधारणं महाज्यैष्ठ्यास्तु विग्रेषः प्रागुक्त-
स्तप्तचषष्टोक्तमस्ति ।

अथाषाढकृत्यम् ।

गारुडतन्त्रे,—

शिरौपसम्भवं मूलं पिष्ट्वा तण्डुलवारिषा ।

यः पिबेन्मियुनस्त्रैर्कीं तस्य सर्पभयं कुतः ॥

तथा,— आद्रायाः प्रथमे पादे क्षीरमश्नाति धौ नरः ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तच्चकः किं करिष्यति ॥

सौराषाढस्य चत्वारिंशद्दृष्टाधिकषड्दिवसादूर्द्ध्वं दशदिवस-
पर्यन्तमाद्रायाः प्रथम पादे रविस्तिष्ठति । एतच्चाप्नुवाचीसंज्ञकम् ।

यथा राजमार्तण्डे,—

चत्वारिंशद्विंशतिपञ्चाधिकषड्भागे रविर्धदा भवति ।

ज्ञेया तदाप्नुवाची शिवर्चमाश्रितो यावन् ॥

रवौ रौद्राद्यपादस्थे पृथिव्या ज्ञायते रजः ।

तस्माद्दिनचयं यावद्बीजवापं पतित्यजेत् ॥

न स्नाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ।

हस्तानां वाहनस्यैव मङ्गल्यं नैव चाचरेत् ॥

शिवर्चमाद्रा स्नाध्यायोऽध्ययनं, न तु ब्रह्मयज्ञनिषेधः वषट्कारः
काम्यहोमारम्भः तर्पणं आहुं । तच्च—

नवोदके नवाग्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यश्ममृकास्तु मघास्तु च ॥

इति शातातपेन वर्षोपक्रमे विहितमावश्यकं नवोदकआहुमेव
आद्रास्थे रवौ तस्य विधानात् ।

यथा रुद्रजामले,—

अग्निन्यादि तु मैत्रेषु विवाहे कृत्तिकादि तु ।

वर्षाकाले तथाद्रादि नक्षत्रगणनं स्यात् ॥

तेनाद्रायाः प्रथमपादं वर्जयित्वा शेषपादचयस्थे रवौ नवोदक-
आहुं कार्यमित्यायातम् । मङ्गल्यं विवाहादि ।

आधुनिकाः ।

द्वादेव वर्जयेचित्यमस्नाध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्नाध्यायभूमिश्चाशुद्रामात्मानश्चाशुचिं दिजः ॥

इति मनुवचनात् पृथिव्या रजोयोगेनाशुद्रतया अध्ययनप्रतिषेध
इति वदन्ति । तन्मन्दं भूमे रजोयोगासम्भवात् तदधिष्ठातृदेवताया
रजोयोगे भूमेरशुद्धिः कुतः, अन्यथा भोजनदेवार्चनपञ्चमहायज्ञा-
दौनामपि निषेधप्रसङ्गः ।

स्कान्दे,—

आपादश्चापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

राशोऽसौ मान्यतां प्राप्य कामानाप्नोति पुस्तलान् ॥

अत्र सौरापाद इति प्राञ्चः ।

भविष्ये,—

आपादे मासि भूताश्चै शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

भूताश्चैः कृष्णचतुर्दशी ।

भविष्ये,—

मैत्राक्षपादे क्षपितौ च विष्णु वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता विबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

निग्नि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादशमेव कारयेत् ॥

मैत्रमनुदाधा वैष्णवं अवशा पौष्णं रेवती ।

निशादेरन्यत्र काले उक्तनक्षत्रपादयोगो यदि स्यात् तथापि
नेववक्षायां द्वादशमेव निशासु शयनादिकं न तु नक्षत्रपादानु-
रोधादन्यत्र किन्तु नक्षत्रपादयोगे फलान्तिशय इत्यर्थः । अत्र
द्वादशमेव शयनादिकमायातम् ।

यथा राजमार्तण्डे,—

दिवा क्षपिति नो विष्णु निग्नि न प्रतियुध्यते ।

द्वादशमेव कर्त्तव्यं पादयोगो न कारकम् ॥

तथा तच्चैव प्रतिपेदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण देवानां ग्रय-
नाभिधाने विष्णोर्दादश्यां ग्रयनमुक्तं यथा,—

वज्रिः स्कन्दपुरन्दरौ भृषपतिर्लक्ष्मीर्यमो भास्करो

वायुः पर्वतकन्यका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा चैव महेश्वरो धनपतिः सर्वेऽप्यमी ग्रेरते

उत्तिष्ठत्यमुना क्रमेण विबुधाः स्त्रे स्त्रे दिने पूजिताः ॥

यथा वाराहे,—

हृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनार्थायैवं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

। ब्रह्मेन्द्रश्चैरभिष्टूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदाख्या.

जाग्रद्व्य जाग्रद्व्य च लोकनाथ ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।

मम भक्त्या नरयेष्टा यान्ति ते परमां गतिम् ॥

अथ द्वादशेव हरेः प्रबोधकास्त उक्तः एवञ्च ग्रयनकास्तोऽपि च
एव ग्रयनप्रबोधयोरेकतिथित्वनियमान् ।

तथा वामनपुराणे,—

एकादश्यां जगत्स्वामिग्रयनं परिकल्पयेत् ।

शेषादिभोगपर्यङ्गं हृत्वा सम्पूज्य केशवम् ॥

अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः श्रुचिः ।

सन्ध्या पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥

अथ एकादशीसमये दिवाग्रयनीयपरिकल्पनं रात्रौ द्वादशी-
समये निद्रेत्युक्तम् । एवञ्च द्वादशां ग्रयननिर्णये सति ।

एकादश्यान्तु शक्तायामाषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गग्रयने ग्रेते यदा क्षीरार्णवान्तरे ॥

तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।

सुप्ता च ग्रेषपर्यङ्गे ग्रेलम्बद्विष्य दाक्षभिः ॥

नामाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्वकम् ।

उपवासस्तु कर्त्तव्यो रात्रौ जागरणं तथा ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां द्वादशां पूजयेत् पुनः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनस्थाययमर्थः । एकादशां एकादशुपवास-
दिने द्वादशीचषे हरिः ग्रेते इति ।

अन्येतु,—एकादश्यान्तु शक्तायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ अद्भुतभक्तिसमन्वितः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनाच्छयनमयेकादश्यामेव स्नापप्रबोधयोरेक
तिथित्वनियमादित्याहुः । तत्र पूर्वानेकवचनैकवाक्यतया रात्रौ
प्रसुप्तं केशवं एकादशां गतायां द्वादशां दिवा बोधयेदिति वच-
नार्थः । एतेन एकादशां द्वादशां वेति विकल्पनापि निरस्ता
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अन्येतु,—

क्षीराब्धौ ग्रेषपर्यङ्गे आषाढ्यां समिग्रेद्धरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिकां तथोक्तं पूजयेत् सदा ॥

इति यमवचने आषाढीकार्तिकीपदयोः पौर्णमास्यां योगरू-
ढितात् कल्पभेदव्यवस्थामाहुः । तन्मन्दम्,—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्यथ्यत्वात् पूर्वोक्तानेकवचनैक-
वाक्यतया आपादौकार्त्तिकीपदयोर्योगानुबन्धात् द्वादशीपरत्वात्
ततः शिङ्गं द्वादश्यां श्रयनं प्रबोधयेति ।

अथाषाढे दृश्यन्तु शृङ्गायां क्षुभुङ्करः ।

कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः ॥

इति देवीपुराणादग्रम्यां वायं सङ्कल्पयेत् ।

तच्च सङ्कल्पवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादश्यां निराधारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्षं ग्ररणं मे भवाद्युत ॥

इत्युच्चार्यं ततो विद्वान् पुण्याक्षस्त्रिमुपचिपेत् ।

तत एकादश्यां पूर्वोक्ते पूर्वोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य दिवा
शय्यादिकमुपकल्प्य रात्रौ द्वादशीधर्म्ये चरेः स्नापनं कार्यम् । यदि
कदाचित् पूर्णैकादश्यावाधः स्यात् तदा परदिने रात्रौ श्रयनं कार-
यित्वा पारणा कार्येति । तच्च श्रयनमन्त्रो वराहपुराणोक्तो यथा,—

ॐ नमो नारायणाय इत्युक्त्वा

ॐ यश्नन्तु मेघान्यपि मेघश्यामं

द्युमागतं सिध्यमानां मघीनिमाम् ।

निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ

वर्षाश्विनं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥

इति मन्त्रेण विष्णुं स्नापयित्वा,—

ॐ सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विवुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं परापरम् ॥

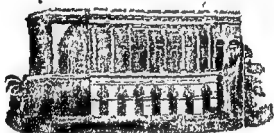
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1003.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

VARṢA KRYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIKANĀNĀCĀRYYA

EDITED BY

PANDITA KAMALAKRṢṢṢA SMṚTIBHOṢAṢA

PASOICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET,

1902.

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ततः प्रातर्यथाविधि समूज्य
पारयेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

आक्षीर्णशयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।

आपादशुक्लदादृशं विष्णुक्षोभे महीयते ॥

आक्षीर्णशयनं गोभमाक्षरणयुक्तखट्वादि ।

ब्रह्मपुराणे,—

सुप्ते तु सर्वलोकं नान्नभोजी भवेन्नरः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकेयरो भवेत् ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतानि ।

नारदीये,—

एकादश्यान्तु मृच्छीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वाच दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्षियाम् ॥

चातुर्मास्यव्रतं क्षुर्याद्यन्किञ्चिदवनीपते ।

नान्यथा वार्षिकं पापं विनिश्चयप्रयत्नतः ॥

चतुरो वार्षिकान् मामान् पौ मापं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोवत्सलम् ॥

दर्शवेति । आषाढ्याः पूर्वं दर्शे इत्यर्थः ।

मात्से,—

आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःस्वायौ भवेन्नरः ।

विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्तिकश्राद्धोपदो भवेत् ॥

‘स वैष्णवपुरं याति विष्णुप्रतमिदं महत् ।

अथ चाषाद्यामारभः कर्त्तिक्यां ममाग्निः । अथ सर्वेषु व्रतेषु
पूर्वाक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य तदग्रे सर्वं व्रतं गृहीयात् ।

ॐ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नो सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे चियाम्यहम्^१ ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं तत्प्रसादाच्छनार्दन ॥

भविष्योत्तरे,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मङ्गको गृहीयाच्चिथमानिमान् ।
मधुरस्वरो भवेच्चित् नरो गुडविवर्जनात् ॥
तैलस्य वर्जनात् पार्यं सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशोऽभिजायते ॥
योगाभ्यासो भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
ताम्रसूतवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठस्य जायते ॥
हतत्यागात् सुस्त्रावण्यं सर्वं क्षिग्धवपुर्भवेत् ।
फलत्यागात्तु मतिमान् वज्रपुत्रस्य जायते ।
पादाभ्यङ्गपरित्यागात् वपुःशौरभ्यमाप्नुयात् ॥
दधिदुग्धपरित्यागात् गोक्षोकं लभते नरः ।
लभते सन्ततिं दीर्घां स्यात्क्षीपकमभचयन् ॥
भूमौ सस्तराशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ।

१ मूलपुस्तके, त्वहं भिये ।

२ ॥ पुस्तके, सजावण्यं ।

सदानुनिः सदायोगौ मधुमांसविवर्जनात् ॥
 निराधिर्नीरुगोजस्त्री विष्णुभक्त्यु जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारणाद्यखलोद्याह गङ्गास्थानं दिने दिने ।
 सौमप्रती भवेद्यस्तु तस्याद्याऽस्त्वक्षिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते नरो यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 विष्णोर्यः सद्ने कुर्यादुपलेपनमार्जने ॥
 कल्पस्याथौ भवेत्तत्र स नरो नाच संग्रयः ।
 प्रदक्षिष्यतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 चंसयुक्तविमानेन स वैष्णवपुरं व्रजेत् ।
 नक्तभोजौ समपन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
 एकभक्ताग्रनाचित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
 अथाचितेन चाप्नोति वापौजूषप्रपाफलम् ।
 पक्षेपु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 शिष्टायां भोजने नित्यं प्रयागस्नानजं फलम् ।
 सापदयपरित्यागाच्च 'नरः परिभूयते ॥
 एवमादिमतैः पार्थ तुष्टिमाप्नोति केशवः ।

सुस्तरं कटादि निराधिर्मानसपौडारहितः श्यामकृष्णभेदा-
 न्नायककायद्वयम् ।

मात्से,—आषाढादि चतुर्मासमभ्यङ्गं वर्जयेद्वुधः ।

भोजनं पुष्कलं दद्यात् स याति भवनं चरेः ॥

आषाढ्यादिब्रतं यस्तु वर्जयेच्चखकर्त्तनम् ।।

वार्त्ताकुञ्च चतुर्मासं मधुसर्पिर्घटाञ्चितम् ॥

कार्तिक्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

हेमनिमित्तं तत् वार्त्ताकुफलं हृतमधुघटाञ्चितं दद्यात् अत्र
स याति भवनं हरेरिति फलानुषङ्गः । एतेन वार्त्ताकुफलमभक्ष्य-
मिति केषाञ्चिन्नतमिति निरस्तम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यामाषाढस्य शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च पूजयेत् ॥

पुनरेव च कार्तिक्यां पूजयित्वा समापयेत् ।

यः कुप्यादिधिवद्भक्ता चातुर्मासीपविचकम् ॥

कल्पकोटिशतं साधं रुद्रलोके महीयते ।

विष्णुः,—

आषाढ्याषाढ्युक्ता चेत्तस्यामन्नप्रदानेन तद्देवाद्यमाप्नोति ।

भविष्ये,—

आषाढपौर्णमास्यां यो विधिवत् पूजयेच्छिवम् ।

सोऽथमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

अथ आवणकृत्यम् ।

शातातपः,—

अयनादौ मदा देयं द्रव्यमिष्टं दिवेषु च ।

यदा कर्कटकं याति भगवान् चण्डदौधितिः ॥

अत्र विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः फलम् ।

हृन्दोगपरिशिष्टम्,—

यद्यदर्थं यावणाद्रि सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।

तासु खानं न कुर्वीति वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

यद्यो मासः, मोर एव,—

मिहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।

न खानादौनि कर्माणि तासु कुर्वीति मानवः ॥

इत्यश्विवचनात् ।

नदीक्षवणमुक्तं परिशिष्टे,—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीग्रन्धवशा गन्तान्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुर्हस्तचतुष्टयं तास्त्रित्यभिधानादुद्धृतोदके न दोष इति प्राचः,

पठन्ति च,—

उद्धृतेषु च तोयेषु रजोदोषो न विद्यते ।

साक्षात् समुद्रगा न तु परम्परया, अन्यथा अत्रावर्त्तकत्वात् ।

निगमः,—

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरस्वती ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति येषाम्ये नदमञ्जकाः ॥

यत्तु,—

आदौ कर्कटके देवी चरं यावद्रजस्तला ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

इति नामशून्यं वचनं तद्रजोयोगमात्रं बोधयति न तु खाना-

दिनिषेधकम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं, तत् भिन्नश्रुतिकल्पनाभयात् युगवर्षनवि-
रोधाच्च तदेकवाक्यतयाऽयुक्तव्यकारप्रधेवेष्ट व्याख्येयमिति प्रागुक्तम् ।

अथ पूजाविधिः ।

दृष्ट्वाङ्गने गोमयेनोपलेपिते क्षुद्दीक्षाखामारोष तत्पार्श्वदये
गोमयेनाद्यौ नागान् विलिख्य स्रस्ति वाच्य संकल्पं कृत्वा कृतभूत-
शुद्धिप्राणायामो विप्रनाशाय घटे गणेशं सम्पूज्य ह्रीं ह्रीं हूं
ह्रूं ह्रौं ह्रूं ह्रूं इति मन्त्रैः षडङ्गन्यासं कृत्वा देवीं ध्यायेत् ।

हेमाभोजनिभां मलद्विषधराजशरसंगोमितां

मेराद्यां परितो महोरगगणैः संवेद्यमानां सदा ।

देवीमास्तिकमातरं शिवसुतामापौनतुङ्गस्तनीं

हस्ताभोजयुगेन नागपुगलं संविधतौमाश्रये ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्य पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा ह्रीं पद्मा-
सनाय नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववत् ध्यात्वा सो-
ऽहमिति विभाव्य पुष्पाञ्जलिना नाभारभ्य तैजो निर्गमय
क्षुद्दीक्षायामावाहयेत् ।

आस्तिकस्य मुनेर्मातर्भगदानन्दकारिणि । .

एद्येहि मनसादेवि नागमातर्भगोऽस्तुते ॥ .

आगच्छ वरदे देवि सर्वकल्याणकारिणि ।

क्षुद्दीक्षायां समाकृष्टा तिष्ठ पूजां करोम्यहम् ॥ .

भगवति, श्रीमनसादेवि दृष्ट्वाङ्गागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता
भव सन्निहृता भव प्रसन्ना भव इत्यावाहनस्थापनसन्निधापन
सन्निरोधनावगुण्ठणसकलीकरणाभूतौकरणपरमौकरणमुद्राः प्रदर्श्य

प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मं मनसादेवै नम इति पुण्याञ्चलिं दत्त्वा तेनैव
मन्त्रेण पादार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा—

ॐ वैलोक्यपूजितां देवीं नागाभरणभूषिताम् ।

सुपयामि महाभागां पुत्रायुर्धनवृद्धये ॥

इति मन्त्रेण दुग्धेन सुपयित्वा—

ॐ गन्धचन्दनमिश्रेण तोयेन नागमातरम् ।

प्रपयामि महाभागां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥

इति ग्रीतकोदनेन स्नापयेत् ।

वस्त्रालङ्कारजातीकरवीरादिकुसुमैरभ्यर्च्यं सङ्गुलुधूपदौष-ना-
नाविधकस्त-स्रष्टपायसपिष्टक-दधि-दुग्ध-मोदकादौचि दत्त्वा पुन-
राचमनीयं माच्छं चन्दनं तामूलञ्च निवेद्य गङ्गुचण्डादिकं वादयेत् ।

ततो वासुकादि षष्टनागनावाद्या पाशादिभिरभ्यर्च्यं दूर्वा-
कुुरैः कुग्रैर्दुग्धेन च विशेषतः पूजयेत् ।

ॐ वासुकये नमः ॐ तप्तकाय कालियाय मणिभद्राय
ऐरावताय धृतराष्ट्राय कर्कोटकाय धनञ्जयाय इति सम्पूज्य—

नागराज नमस्तेऽस्तु पाहि मां शरणागतम् ।

त्रायस्व सर्वभूतिभ्यः सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

इति प्रथमेत् । ततः पुण्याञ्चलिना देवीं प्रथमेत् ।

अयोनिशशवे मातर्महेश्वरसुते शुभे ।

पद्मालये नमस्तुभ्यं रक्ष मां वृजिनार्णवान् ॥

जरत्काशमुनेः पत्नी भगिनी वासुकेः पुनः ।

आस्तिकस्य मुनेर्माता वरदाऽस्तु सदा मम ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वा चमस्तेति देवीं नागाद्य विसर्जयेत् ।

अथ भाद्रपद्यम् ।

वामनपुराणे,—

मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषौ ।

क्षुषीकेशप्रोषणार्थं फालितं सगुडोदनम् ॥

फालितं खण्डविशेषः ।

स्कान्दे,—

यस्तु भाद्रपदे मासि एकभक्तं समाचरेत् ।

स तेन कर्मणा राजन् धनवानभिजायते ॥

इदं शौरहृत्यमिति प्राच्यः ।

अथ रोहिण्यष्टमी ।

ब्रह्माण्डे,—

रोहिणीसञ्चिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

शर्द्धराचादधस्रोद्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरौश्वरः ।

महापुण्यतमः काष्ठो जयन्त्याख्यो हि स कृतः ॥

शर्द्धराचे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

घोषवाचो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति ॥

जयन्त्यामुपवासन्तु कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्भुरिम् ।

तस्य अन्धशततोद्भूतं पापं नाग्रयतेऽच्युतः ॥

शतमेकादशीस्यैव एकस्य रोहिणीव्रतम् ।

एकादशीव्रताद्राजसधिकं रोहिणीव्रतम् ॥

ततोऽतिदुर्लभां मत्वा तस्यां पदं समाचरेत् ।

अर्द्धरात्रेऽष्टममुद्धर्त्ते रोहिणीसहिताष्टमी यदि सम्भते तदैव
जयन्तीयोग इत्यर्थः । न सीदतीत्यनेनास्य नित्यत्वं दर्शितम् ।
एकादय्यधिकतया यद्वाचरणाभिधानाच्च ।

तथाच भविष्योत्तरे,—

जयन्त्यामुपवासस्तु महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यैः महाभक्त्या पूजनीयस्य केशवः ॥

अलुम्बन् निरयं घाति यावदिन्द्राद्यतुङ्गम् ।

फलश्रवणात् काम्यत्वञ्चास्त्येत्यर्थः । एवञ्चोपवाससमर्पणं एका-
दशीवदनुक्त्यविधिर्द्रष्टव्यः । भाद्रमासोऽपि पौर्णमास्यन्त एव
सर्वत्र तथैव सकलतिथिहत्याभिधानात् । अतएव मुख्यपान्नाभि-
प्रायेण आवणेऽपि विष्णुपुराणे उक्तम्,—

प्राष्ट्रकाष्ठे च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि ।

उत्पश्यामि नवमाश्च प्रसूतिं नमवाप्स्यसि ॥

भविष्ये,—

अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिण्या सप्त संयुता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्थिता ॥

जयन्त्यामुपवासन्तु कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।

तस्य जन्मशतौद्धतं पापं नाशयतेऽप्युतः ॥

शरीरं मानसं वाग्जं पापं यत्समुपाध्वितम् ।

कौमारे यौवने वास्त्रे बार्हणे च विशेषतः ॥

तत्पापं शमयेत् ऋषिस्त्रियावस्थां सुपूजितः ।
 उपवासो जपो होमः स्वाध्यायोऽभ्यर्चनं चरेः ॥
 तत्सहस्रगुणं प्रोक्तं जयन्त्यां यत्कृतं भवेत् ।
 धनधान्यमृदा पुण्या सर्वपापहरा शुभा ॥
 समुपोया जनैर्यद्वाज्जयन्ती नाम चाष्टमी ।
 जयन्त्या उपवासस्तु महापातकनाशनः ॥
 स कार्यः परया भक्ता पूजनीयश्च केचनः ।
 अथ समुपोया जनैर्यद्वादित्येन च नित्यत्वं दर्शितम् ।

भविष्योत्तरे,—

सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले ।
 मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां ऋषपचेऽर्द्धरात्रौ ॥
 शशाङ्के वृषराशिस्थे नक्षत्रे रोहिणीयुते ।
 वसुदेवेन देवक्यामहं जातो जनाः स्वयम् ॥
 सुहृत्तां विजयो नाम जयन्ती नाम शर्वरी ।
 एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ॥
 सप्तजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।

सिंहराशिगते सूर्ये इत्यनेनैव प्राप्तौ मासि भाद्रपदे इति चान्द्र-
 भाद्रपरम् । तेन कदाचित् सौरश्रावणेऽपि भवति । जयन्तीयोगस्तु
 सिंहराशिगते सूर्ये एव भवति न तु सौरश्रावणे विशेषविधानात्
 अन्यथा वेय्यात् । नक्षत्रे रोहिणीयुते इति, सप्तविंशतिं वा विभ-
 ऋस्य ज्योतिषकस्य भागा नक्षत्राणि तन्मध्ये रोहिष्यधिष्ठितो
 यो भागस्तत्र गते शशाङ्के सतीत्यर्थः । सप्तजन्मकृतपापक्षयः पुनः

पूजनानामर्चान् केवलतोपवासेनैवेत्यर्थः । यद्युपवाससमर्पणं रात्रावर्धनं
कृत्वा इविद्यादिकं करोति तथापि अन्वयार्चितपापं नाशयति ।

यथा भविष्ये,—

रोहिष्णामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मामर्चयन् सौरेर्हन्ति पापं विजनाक्रमम् ॥

अतएव रात्रौ पूजा कार्या ।

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सौदति ।

इति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

रात्रौ च जागरस्तत्र नृत्यगीतसमाकुलः ।

कृष्णस्तत्र च संपूज्यो यशोदा देवकी^१ तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिष्णामर्द्धरात्रेर्धनं हरेः ।

इति मत्स्यपुराणवचनाच्च ।

जयन्तीयोगाभावे तु पूर्वाह्नः एवाष्टम्यां पूजेति । तत्र यदि
पूर्वदिने जयन्तीयोगो लभ्यते तदा सप्तमीविद्धापि कार्या योगस्य
वस्यैयस्मात् । यदि ॥ दिनद्वये जयन्तीयोगस्तदा शुभादरेण
व्यवस्था । यदा तु एकस्मिन् दिने रात्रिमात्रे तिथियोगो नक्षत्रयो-
गश्च, परस्मिन् दिने रात्र्यर्द्धे तिथिमात्रयोगस्तदा नक्षत्रातुरोधात्
रात्र्यर्द्धयोगं विहाय रात्रिमात्रयोगोऽभ्यर्चणीयः ।

१ ख, ग, अन्यत्रयार्चितम् ।

२ ख, देवकी ।

यथा भविष्ये,—

कार्या बिद्धापि सप्तम्या रोहिणीषहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति ।

तथा विष्णुधर्म—

सुहृत्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं प्रदृश्यते ।

अष्टम्या रोहिणीष्वचं तां सुपुण्यामुपोषयेत् ॥

यदा चैकस्मिन् दिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगः अपरदिने दिवा नक्षत्रतिथियोगस्तदा रात्रौ नक्षत्रस्य वीर्यवलात् रात्रौ नक्षत्र-
योगोऽभ्यर्हणीयः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीधे शशिनः सह ।

इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

यदि चोभयदिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगो नास्ति तदा यस्मिन्
दिने दिवा नक्षत्रयोगस्तत्र नक्षत्रानुरोधात् निर्विवादैव व्यवस्था ।
यदा च दिनद्वये रात्रौ नक्षत्रयोगस्तदाऽस्तसम्बन्धेन व्यवस्था ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीधे शशिनः सह ॥

यदा च दिनद्वय एवास्तसम्बन्धेन नक्षत्रयोगस्तदा युग्मादरेण
व्यवस्था एतन्मूलकमेव “सा सर्वापि न कर्मव्या सप्तमीषहिताष्टमी”
इति मदनपारिजातलिखितपद्मपुराणवचनम् । यत्र च बुधवारे

प्रातः किञ्चिदष्टमी अनन्तरं नवमीचयः तिथिद्वयस्य रोहिणीयुक्त्वा
स्यात् तदा पूर्णामष्टमीं विहाय वैवर्चशीया ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्धसंयुता ॥

अपि वर्षश्रतेनापि क्षम्यते चापवा न वा ।

नवमीचये सत्येव संयोगः, उदये किञ्चिदष्टमीति विशेषवि-
धानात् सकला पदीत्यभिधानाच्च ।

अतएव अपि वर्षश्रतेनेव क्षम्यते इत्येतदप्युपपद्यते अन्यथा प्रायेण
बुधवारो नवम्यां क्षम्यत एवेति तत्त्वार्थः । जयन्तीति सर्वतो वक्ष-
वती धर्ममुनिभिस्तत्र भगवज्जन्माभिधानात् सर्वतः कक्षाधिक्य-
श्रवणाच्च ।

प्रेतयोनिगतानाञ्च प्रेतत्वं नाश्रितञ्च तैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि रोहिणीसहिताष्टमी ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोश्यास्तु मुक्तिदा ॥

इति पद्मपुराणवचनं, तस्यावमर्थः । श्रावणे मासीति मुख्य-
श्रावणापेक्षया, यैः कृतेति नायं विधिः । किन्तु ।

समुपोया जनैर्यज्ञात् जयन्ती नाम श्रवरी ।

इत्यादि कृतविधेरेव फलकथनं अतो य-किं पुनरित्यनेन
फलातिशय उक्तः, स च जयन्तीयोगस्यैव, इत्यभिधिकल्पनागौर-
वात् अतएव वारयोगे फलातिशयमुक्त्वा पुनरपि किं पुनरित्यनेन

च नवमीयोगेऽपि पृथक् फलातिशय उक्तः । महार्णवेऽपि बुधवार-
योगो गुणफलमित्युक्तम् ।

अन्ये तु स्कन्दपुराणवचनैकवाक्यतया एतदचनमपि नवमीव्य-
वियथं पृथग्विधिकल्पनागौरवादिति वदन्ति ।

उभयदिने नचचप्राप्तौ यस्मिन् दिने रात्रियोगस्तदभ्यर्हणीयम् ।

जावाहः,—

नकादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रियते । इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

शृणाष्टमी स्कन्दपट्टी शिवरात्रिस्तुर्दशमी ।

एताः परयुताः कार्यास्तियन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा विष्णुरक्ष्णे,—

शृष्टमी शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते ।

हलोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ इति ।

यदि च नचचप्राप्तौ दिनद्वये एव रात्रौ तिथियोगस्तदाऽस्त-
समन्वेन व्यवस्था ।

तथाच भविष्ये,—

अलाभे रोहिणीभक्ष कार्याष्टम्यस्तमामिनी ।

तत्रोपवासः कर्तव्यस्तियन्ते पारणं स्रतम् ॥ इति ।

एतेन 'जयन्त्यादियोगोऽधिकतम इत्यर्थः । अत्र पारणा तिथि-
भान्ते कार्या ।

यथा भविष्ये,—

कायेन मनसा वाचा यत्पुण्यं समुपार्जितम् ।

तिथिस्तयोदशं हन्ति नचचञ्च चतुर्दशम् ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

चयोदशं चयोदशजन्मकृतमित्यर्थः ।

प्रह्लादे,—

अष्टम्यामथ रोहिण्यां यः कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

इत्यात् पुराकृतं पुण्यमुपवासाज्जितं पुनः ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

रात्रौ न पारणं कुर्यात् षडे वै रोहिणीव्रतात् ॥

तत्र निश्चयि तत् कुर्यादन्वयित्वा महाविग्राम् ।

कश्चित् कदाग्निदित्यर्थः, अथ अथेत्यनेन प्रथक् प्रथक् तिथि-
नचचयोर्निन्दार्थवादादुभयान्त एव पारणा न लेकस्थान्ते ।

अयमर्थः, भोजनरूपायाः पारणाया रागप्राप्तत्वाच्च तत्र विधिः
किन्तु निन्दाश्रवणात् जन्माष्टम्यामुपोषितोऽष्टम्यां रोहिण्याञ्च पारणं
न कुर्यादिति निषेधविधिद्वयम् ।

[न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां पारणं न कुर्यादित्येक एव
विधिः केवलाष्टम्यामुपवासे तस्मात् पारणाप्रसङ्गात् ।]

न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां केवलाष्टम्याञ्च न कुर्यादिति
निषेधद्वयं, नचचाधिक्यतिथौ भवदभिमततायाः पारणाया विरोधा-
पत्तेः, किञ्च पृथगेव दयोर्निन्दाश्रवणात्तदतुल्यमेव निषेधद्वयं

न्यायं न तु विमिश्रयोर्निषेधकत्वेना, अश्रुतत्वात् गौरवाच्च । भान्ते
कुर्त्यादिति वचनन्तु यथावसरं व्याख्यास्यते । तस्मादुभयान्ते
पारणेति ।

तथा च हेमाद्रिस्थितिं वचनम्,—

तिथ्युत्थोर्यदा छेदो नक्षत्रस्थान्त एव वा ।

अर्द्धरात्रे ततः कुर्त्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रं महानिशा तत्र भोजननिषेधात् । यदा यक्षिन्नहनि
अर्द्धरात्रे महानिशायामुभयोस्तिथ्युत्थोर्गच्छेदोऽन्तः स्यात्, नक्षत्रस्ते-
त्युपलक्षणं द्वयोरेकस्थान्तो वा महानिशि स्यात्ततस्तस्माद्विषाद-
परेऽहनि प्रातस्तृतीयेऽहनि पारणं कुर्त्यादित्यर्थः, यत्तदोरेकार्थ-
प्रत्यायकत्वमुपपत्तेः । एतेनोपवासदिनादपरेऽहनीति यदाधुनिकेन
व्याख्यातं तत्परास्तं अपरपदवेद्यर्थपत्तेः ।

यत्तु,—

भान्ते कुर्त्यान्तिथेर्वान्ते शस्त्रं भारत पारणम् ।

इत्यग्निपुराणं, तत्रैवचायमन्त्रे तिथ्यन्ते पारणविधायकम् ।

अष्टमौ शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजयाचिते ।

होपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्त्यान्तु पारणम् ॥

इति विष्णुवचनममानार्थं^१, अथवा वाग्रन्द्यार्थं यदा पारणा-
दिने द्वयोरन्यतरनिर्गमे कदाचिद्भान्ते कदाचित्तिथ्यन्ते च द्वयो-
र्मध्ये यदधिकं तदन्ते पारणेति वचनार्थः ।

यत्तु,—

रोहिणीयक्षिता ज्ञेयं विदग्धिः समुपोक्षिता ।

वियोगे पारणं कुर्युर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिषे व्रते प्राप्ते यच्चैकोऽपि^१ वियुज्यते ।

तच्चैव पारणं कुर्यादिव वेदविदो विदुः ॥

इति नामशून्यं वचनं, यदि साकरं स्वात्तदायमर्थः,— प्रकृतयो
रोहिण्यष्टम्योर्दयोरेव वियोगे क्तेऽन्त एव पारणमिति ब्रह्मवादिनां
मतं वेदवादिनान्तु मिश्रितयोर्दयोरेकस्यान्तेऽपि पारणमिति ।
एतच्चात्यन्ताश्रकविषयं मन्तव्यं महार्णवोऽप्येवमिति ।

भविष्योत्तरे,—

पार्थ तद्विवे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं गृहीयादिधिपूर्वकम् ॥

ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभश्चरम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः स्नात्वा तु पूर्वाह्ने नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः समोभनं कुर्याद्विवक्षाः स्तुतिकाग्रम् ॥

पटुमद्गलघञ्जीतसङ्कुचं कलपान्वितम् ।

[वज्रि-वारि-लौहखट्व-यूप-च्छागसमन्वितम्^२ ॥]

१ क, ग, पुस्तकदये, यच्चैकोऽपि ।

२ स पुस्तके, चित्रितचरणद्वयमाप्ति ।

द्वारि विन्यस्तमुत्तलं रचितं रचपालकैः ।
 तन्मध्ये प्रतिमाः स्थाप्याः काञ्चनादिविनिर्मिताः ॥
 प्रतप्तकाञ्चनाभासा देवकी च यशस्विनी ।
 माध्यापि वालकं सुप्तं प्रसूता स्तनपायिनम् ॥
 यशोदा चापि तत्रैव प्रसूता वरकन्यकाम् ।
 तच्छापि पूजयेद्भक्त्य गन्धपुष्पाञ्जलिः फलैः ॥
 कुङ्कुमाख्यैर्नारिकेलैश्च खजूरैर्दण्डिभौषदैः ।
 बीजपूरैः पूगफलैर्लङ्कुचैस्तपुपैस्तथा ॥
 कालदेशोद्भवैर्मृष्टैः पुष्पैश्चापि बुधिष्ठिर ।
 स्यण्डिले स्थापयित्वा तु सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
 देवकीं वसुदेवश्च यशोदां नन्दमेव च ।
 चण्डिकां वलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कृष्णस्तत्र ॥ समूज्यो यशोदा देवकी तथा ।
 वसुदेवश्च नन्दश्च वलदेवश्च चण्डिका ॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा पिष्टैर्धवगोधूमसम्भवैः ।
 भगोरसैर्मक्ष्यभोज्यैः फलैर्वज्रविधैरपि ॥

पूजामन्त्रस्तु गङ्गापुराणोक्तः प्रयोगे वक्ष्यते ।

भविष्ये,—

अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गृहसर्पिणा ।
 चन्द्रोदये यशोदाय अर्घ्ये दद्याद्भक्तिं सारम् ॥
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जातुभामवनौज्ज्वला चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
 क्षीरोदार्णवममृतं अचिनेचममुद्भव ।
 गृहाणार्थं प्रशास्त्रेण रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
 एवं कृत्वा तथा रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
 यथा मम तथा कार्यं भगवत्या महोत्सवः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं काञ्चनं गावो वामांसि कुसुमानि च ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके छण्डो मे प्रीयतामिति ।
 एवं यः कुर्वते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ॥
 नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात् ।
 पुत्रभक्तान्नमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ॥
 पर्जन्यः कामवर्षां स्यादीतीभ्यो न भयं भवेत् ।
 सम्पर्केणापि यः कथितं कुर्याज्जग्राष्टमीव्रतम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ।

यथोक्तं व्रतजन्यपापक्षयादि ।

अथ प्रयोगः ।

प्रातर्दन्तधावनं कृत्वा वामः परिधाय द्विराचम्य सङ्कल्पं कुर्यात् ।
 ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
 उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्तुभ्यम् ॥
 अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमस्तद्भरोहिणीम् ।

अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एवं सङ्कल्प्य यथाविधिष्ठतस्नानो देवक्याः सूतिकागृहं कृत्वा
तत्र काञ्चनादिनिर्मितायां देवकीलण्योर्यगोदाचण्डिकयोश्च प्रति-
मायां सर्वतोभद्रमण्डले ग्राहयामे वा पूजयेत् । तत्र प्रथमं भूताप-
सारणं कृत्वा आसने उपविश्य छतभूतशुद्धिः प्राणायाम-मातृका-
न्यास-भोग्यादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

आचक्राय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

विचक्राय स्वाहा तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट् ।

चैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा अनामिकाभ्यां ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा कनिष्ठाभ्यां फट् ॥

आचक्राय स्वाहा हृदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा गिरसे स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् ।

चैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् ॥

इति तालवयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

अथ वा ऊंकारेण कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ततः पूर्ववत्पौठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

वासुमिन्दौवरश्चामं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।

स्निग्धकुन्तलसग्निसौवर्णमुकुटोज्ज्वलम् ॥

चाहप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ।

श्रीवत्सवचमं ध्याजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥
 काश्लोरकपिण्डोरक्तं पीतकौशेयवामभम् ।
 शारकेयूरकटकवचनाद्यैरलङ्कृतम् ॥
 गङ्गाचक्रगदापद्मराजह्वजचतुष्टयम् ।
 प्रज्ञादिभिः सुरगणैः स्तूयमानपदामुजम् ॥
 देवका वसुदेवेन ममृमानसमूर्तिना ।
 विस्मयोत्कुलनेचाभ्यां वीक्ष्यमाणमुखामुजम् ।
 मरेत् सोरमुखं दिवं गोविन्दमजमययम् ॥

इति ध्याता मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सञ्चिन्त्य
 पूर्ववदर्थं संस्थाप्य पाद्याचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः प्रतिमायां
 मण्डले वा शालगामे वा पूर्व्वत् पीठपूर्वा विधाय पुनर्देवं
 ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना वदन्नासापुटेन तेजोरूपं भगवन्तं प्रतिमादि-
 क्षारोय “ॐ तदिष्टोः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्” भगवन् श्रीरूप्य
 दृष्टागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सञ्चिहितो भव सच्चिद्गो भव प्रसन्नो
 भवेति यथाक्रममावाहनस्थापनध्विधापनसन्निरोधनसङ्मुखीकरण-
 मुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गे पङ्कज्यासं कृत्वा श्वगुण्ठनान्दतीकरणपर-
 मीकरणमुद्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।

ॐ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
 नमो नमः । इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् अनेनैव मन्त्रेणासनं
 दत्वा “स्वागतं ते” इति शृष्ट्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कं
 पुनराचमनीयानि दत्वा । “ॐ योगाय योगेश्वराय योगपतये
 योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” इति स्नानीयं दत्वा यज्ञाये-

त्यादि पूर्वाक्तमन्त्रेण वस्त्रान्द्वारगन्धपुष्पधूपदीपफलमूलदधिदुग्धा-
 चव्यञ्जनपरमान्नपिष्टकमोदकादीनि नैवेद्यादीनि दत्वाचमनीयं
 ताम्बूलं चन्दनञ्च दत्वा शङ्खघण्टादिकं वादयित्वा श्रावरणानि
 पूजयेत् ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु ।

आचक्राय स्वाहा इदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा शिरसे नमः ।

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् शिखायै नमः ।

चैत्रोक्थरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय ॐ कवचाय नमः ।

चतुर्दिषु,—

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् अस्त्राय नमः ।

ततः पूर्वाद्यष्टपत्रेषु,—

रोहिणीं चन्द्रं देवकीं वसुदेवं यमोदां नन्दं चण्डिकां वसु-
 देवञ्च गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पूजयेत् ।

ततः स्रस्त्रदिषु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय
 ईशानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाहो,—

वज्राय शक्रये दण्डाय खट्वाय पाशाय गदायै शूलाय चक्राय
 पद्माय नमः ।

ततोऽष्टादशाक्षरं दशाक्षरं वा गोपालमन्त्रं जपित्वा जपं समर्थं
 प्रणम्य स्त्रियात् ।

गारुडे,—

अनघं वामनं गौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
 वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
 वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गङ्गाध्वजम् ॥
 गोविन्दमश्रुतं छण्णमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षजं जगद्बीजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादिनिधनं देवं चित्तोक्तेयं चिविक्लमम् ।
 नारायणं चतुर्बाहुं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं नित्यं वनमाच्छाविभूषणम् ।
 श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
 यं देवं देवकी देवी वसुदेवादभोजनत् ॥
 भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
 नामान्येतानि सङ्कीर्त्य गत्यथै प्रायेयेत्ततः ॥
 चाहि मां देवदेवेश हरे संसारसागरात् ।
 चाहि मां सर्वपापघ्न दुःखप्रोकार्णवाद्भरे ॥
 दैवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
 दुर्गतांस्त्रायसे^१ विष्णो ये स्मरन्ति सकधराः ॥
 सोऽहं देवातिदुर्धत्तस्त्राहि मां प्रोक्तसागरात् ।

१ ग, दुर्दत्तान् ।

पुष्कराच निमग्नोऽहं महद्यज्ञानसागरे ॥

चाहि मां देव देवेश त्वामृतेऽन्यो न रचिता ।

इति सुता,—

ॐ विद्याय विद्यपतये विद्यसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः,
इति मन्त्रेण देवं स्थापयित्वा ।

ॐ धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः इति मन्त्रेण यथाशक्ति होमं कृत्वा ॐ वसोः
पविचमसीति मन्त्रेण हतशुद्धाभ्यां वसोधारां दत्त्वा चन्द्रोदये
सति—

ग्रह्णे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जातुभ्यामवनीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥

ॐ चौरोदार्षवसभूत अचिनेचसमुद्भव ।

गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्केभ्यं रोहिण्या सचितो नमः ॥

ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥

ततः प्रातस्त्याय नवम्यां स्नात्वा भगवन्तं यथाविधि सम्पूज्य
विशेषतश्छण्डिकां वस्त्रोपकरणैः पूजयित्वा “ग्रान्निरस्तु शिवश्चास्तु”
इति सर्वान् देवान् विस्मृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दत्त्वा
छण्डो मे प्रीयतामिति काञ्चनवस्त्रादिकं तेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणैः सह
“ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः” इति मन्त्रेण पारणां कुर्यात् ।

इति जन्माष्टमीविधिः ।

गारुडे,—

भाद्रे कृष्णत्रयोदश्यां युगादौ आद्धकचरः ।

गङ्गायां पिण्डदानेन भूमं फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

भाद्रे मास्यमिते पचे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोय्य नरो याति शिवलोकमप्यक्षतः ॥

तस्यामनायुते देवे जागरित्वा शिवार्चनम् ।

ये कुर्वन्ति हरस्तेषां प्रीतये भुक्तिमुक्तिदः ॥

अत्र संवत्सरमदीपः,—

अथ ह्य सौरो भाद्रः ।

श्रावणे मासि या कृष्णा तिथिः स्यात्तु चतुर्दशी ।

दयिता साङ्गघोरस्य शिवस्य परमेश्विनः ॥

इति श्रैवागमात् । यतो मुख्यचान्द्रश्रावणस्य कृष्णचतुर्दशी
सिंहार्क एव सम्भूत इति ।

तदयुक्तं यदा भाद्रो मलमासस्तदा कर्कटार्के कृष्णचतुर्दशी-
सम्भवात् । वस्तुतस्तु श्रैवागमे श्रावणपदोपादानात् गौणभाद्र एव ।
मुख्यश्रावणकृष्णपक्षस्य गौणभाद्रौयत्नात् तेन कदाचित् कर्कटार्क-
ऽप्यघोरचतुर्दशीति ।

यत्तु,— सिंहराशिगते सूर्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अघोरेति ममाख्याता सर्वपापप्रणाशनी ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तत् प्रायिकसिंहार्कसम्बन्धादिति । अत्र
तिथिद्वये व्यवस्था प्रागेवोक्ता ।

मरीचिः,—

मासे नमस्तमावस्था तस्यां दर्भपयो मतः ।

अयातयामासे दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

अयातयामा अजीर्णाः सर्वदा कर्माचमा इत्यर्थः । अत्र नम-
सीति मुख्यचान्द्रव्यवस्थया, मरीचिवचनस्य गौणव्यावर्णपरत्वे प्रमाणा-
भावात् स च कृष्णपक्षो गौणभाद्रीय एव । अतएव महार्णवे
भाद्रकृत्ये रोहिण्यष्टम्यनन्तरं लिखितमिदं वचनम् । आधुनिकेन
तु ग्रयमानन्तरकृष्णपक्षे लिखितमशुद्धमेव । अथैवाशोकामावास्या-
व्रतमाचरन्ति पठन्ति च ।

भाद्रे मासि समारम्भ यावदर्थचतुष्टयम् ।

अमावस्यामभिव्याप्य दीपं दत्वा तु भक्तितः ॥

प्रतिमासं सप्तस्त्रीकं वासुदेवं समर्चयेत् ।

नरकं सोऽभ्यतामिसं त्यक्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

भविष्ये,—

गुडपूपास्त दातव्या मासि भाद्रपदे चित्ते ।

द्वितीयायां पायसञ्च वासुदेवस्य तुष्टये ॥

भविष्ये,—

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मित्राभिग्रसनं कुर्यात्तस्मात् पश्येत् तं तदा ॥

अत्र सिंह इत्युपादानात् सौरभाद्रकृत्यमिदम् ।

तथा सिंहाकाधिकारे ब्रह्मपुराणे,—

वासुदेवोऽभिग्रस्तस्तु सुधाकरमरीचिपु ।

स्मितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याणापतेन सः ॥

चतुर्थ्यामुदितं चन्द्रं प्रमादादौघ्य मानवः ।

पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

मिहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता घतः ।

सुकुमारक मारोदीकव श्लेष समुन्नतः ॥

अद्यापि स प्रवादः मनुष्याणापतेन मनुष्ये प्रवर्तते इत्यर्थः ।

अत्र चन्द्रकरण्येऽपि दोष उक्तः । धाचेयिकावाक्यमाह सिंह इति । अनेन मन्वितं जम्बमपि पेयमित्याचारः ।

तथा संवत्सरप्रदीपे,—

पञ्चाननगते भानौ पचयोद्भवयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

पञ्चाननः सिंहः । महार्णवेऽपि शौरक्यमिदमित्युक्तं । पूर्वोक्त प्रज्ञपुराणे चास्मिन् पचने च उदितपदाश्चतुर्थीसमये उदयावसं प्राप्तश्चन्द्रः पञ्चम्यामपि नेचितव्यः द्वितीयोदितश्च चतुर्थ्यामपि द्रष्टव्य इत्यर्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात् । न च चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रश्चतुर्थ्या नेचितव्य इत्यावृत्तिश्च कल्पनीया अन्वितश्च पुनराकाङ्क्षा-विरहात् ।

तथा च मिष्टाः,—

हरिणा दीयते ताली भाद्रे मासि सिताशिते ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

अत्र च वचनद्वये पचदयोर्मेर्विश्वपुराणे शृङ्गपच इति निन्दातिशयपरम् ।

तथाच राजमार्तण्डे,—

भाद्रे मासि धिते पक्षे चतुर्थी, स्वातियोगतः ।

करोति किल्बिषं घोरं दृष्ट्यन्त्रो न संशयः ॥

करचित्रानिर्घर्षेण हरौ सूर्यं चतुर्थिका ।

हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रौतिदा तिथिः ॥

अथ घोरमित्यनेन शुक्ले निन्दातिशय उक्तः, अत्रापि भाद्र-
मासौति घोरपरं हरौ सूर्य इत्युपसंहारे संज्ञाभिधानात् । करो
हस्ता, अनिलः स्वाती रुद्राणीप्रौतिदेत्यनेनाच पार्वतीं पूजये-
दित्यर्थः । भाद्रशुक्लचतुर्थी तु त्रिवाख्या प्रागुक्ता ।

शुक्लपक्षमुपक्रम्य भवियोत्तरे,—

तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्भुयान्वितः ।

यस्त्वाल्लिख्य नरो नागान् कृष्यवर्णादिवर्णकैः ॥

पूजयेद्भ्रममास्यैश्च सर्पिर्गुगुलुपायसैः ।

तस्य तुष्टिं समायान्ति पञ्चगास्तचकादयः ।

आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेत्तरः ॥

तचकादयः प्रागुक्तनागाः । उभयदिनलाभे पञ्चमीयं षष्ठी-
युक्तैव कार्या ।

पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं नागपञ्चमीविषयमिति प्रागुक्तम् ।

तथा,— येन भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी भारतसत्तम ।

स्नानदानादिकं सर्वमस्थामघयमुच्यते ॥

भविष्ये,—

भाद्रे भाषि सिते पचे सप्तम्यां नियमेन या ।
 खात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले तु सहायिकम् ॥
 पूजयेत्तु तदा तस्मा दुष्प्रापं नैव विद्यते ।
 इदमेव कुक्कुटीमर्कटौघतमिति ख्यातम् ।

भविष्ये रुद्र उवाच,—

'भाषि भाद्रपदेऽष्टम्यां शृङ्गपचे नराधिप ।
 स्थापयित्वा तु मां भक्त्या पयसा च हतेन च ॥
 'अपामार्गे तु हत्वा तु पूजां मम विधानतः ।
 ईश्वरानसमाहृदो मम लोकं व्रजेदिति ॥
 इदमेव दूर्वाष्टमी ।

गारुडे,—ब्रह्मन् भाद्रपदे भाषि शृङ्गाष्टम्यामुपोषितः ।
 दूर्वा गौरौ मण्डपेन च फलाकारं शिवं यजेत् ॥
 फलश्रीङ्गादिभिः सर्वैः शम्भुं नमः शिवाय च ।
 अन्नश्लिपकमश्रीयान्मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 अन्नश्लिपकेन पारणमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

दूर्वाष्टमीव्रतं पुण्यं यः करोतीह मानवः ।
 न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपौरुषम् ॥
 नन्दते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम् ।

तस्यामष्टम्यामारभ्य कृष्णाष्टमीपर्यन्तं लक्ष्मीव्रतमाचरन्तीत्या-
 चारः, मूलं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

पूजां विधाय पुनर्धात्वा आवाह्य पाद्यादिभिर्नैवेद्यानैरुपचारैरर्चयेत् । तच्च सद्यतपायसं सुवासितजलपूर्णान् त्रीन् कुम्भांश्च दद्यात् । ततः पुष्पैः प्रत्यङ्गं पूजयेत् ।

यथा गारुडे,—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ।

श्रीधराय सुखं तद्वत् कष्टं कृष्णाय वै नमः ॥

नमः श्रीपतये वचो भुजौ वर्णास्तधारिणे ।

व्यापकाय नमः कक्षौ केशवायोदरं बुधः ॥

त्रैलोक्यपतये मेढ्रं जठरे सर्वपतये नमः ।

सर्वाङ्गने नमः पादौ नैवेद्यं द्यतपायसम् ॥

कुम्भांश्च सोदकान् दद्याज्जागरं कारयेच्चिग्रि ।

एवमभ्यर्च्य देवेशं कृता पुष्पाञ्चलिं वदेत् ॥

नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंश्रक ।

अपोरासंचयं(?) कृता सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रौयतां विष्णुरित्युक्त्वा विप्रेभ्यः कलसान् ददेत् ।

एवं संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

ततोऽष्टाङ्गं प्रणम्य स्तुता विसर्जयेत् । तस्मात्सेव द्वादशां शक्रध्वजोत्थानम् ।

भविष्ये,—

द्वादशान्तु मिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवैः ॥

ॐ-इन्द्रः सुरपतिः शक्रो वज्रहस्तो महाबलः ।

शतयज्ञाधिपो देवक्षस्त्रौ शक्राय वै नमः ॥
 वज्रहस्तं सुरारिम् वज्रनेत्रं पुरन्दरम् । ,
 चेमाथे सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिमृच्छताम् ॥
 अवकाशरणीं यावत् पूजां कृत्वा समाहितः ।
 राजौ विमर्शयेच्छक्रं मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दरं शतक्रतो ।
 उपहारं मृष्टीलेभं महेन्द्रध्वजं गम्यताम् ॥
 इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाच्च कृतं यदि ।
 ततो दादृशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ।
 विश्वसुत्तरापादा, वासवो धनिष्ठा ॥

राजमार्त्तण्डे,—

नवमे दिवसे दृष्टो राज्ञा शक्रो भयप्रदः ।
 ततोऽजादृत्य भरणीमष्टम्यां निम्नि पातयेत् ॥

अथानन्तव्रतम् ।

आग्नेये,—

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
 ततः शुकचतुर्दशमनन्तं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्देवमनन्तं काममाप्नुयात् ॥
 वारुणेन समायुक्ता स्यादनन्तचतुर्दशी ।
 तदाचयफलं प्रोक्तमनन्तार्चनसम्भवम् ॥

चारुणं शतमिया । अक्षयं कल्पान्तस्थावीति पश्चात्त्याः । इदञ्च

गुणफलं, अतो दिनद्वये पूर्वाह्ने व्रतयोग्यकाले यत्र नक्षत्रलाभ-
स्तत्रैव दिने व्रतं उभयदिने पूर्वाह्ने नक्षत्रलाभेऽलाभे वा युग्मा-
दरेण व्यवस्था ।

भविष्योत्तरे,—

अनन्तव्रतमस्यन्यत् सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीषाञ्चैव विज्ञेयतः ॥

एकपक्षे चतुर्दशं मामि भाद्रपदे शुभे ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र प्राचामनुष्ठारतो भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतविधिः ।

नदीतीरे गोमयेनोपलिप्ते पूर्णघटोपरि दर्भमयं देवं स्थापयित्वा
ग्रासधामग्रिलायां वा सर्वतोभद्रमण्डले वा अनन्तं पूजयेत् ।

तत्र कृतानित्यक्रियः प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख
उदङ्मुखो वा उपविश्य स्वसि वाच्यं षडङ्गं कुर्यात् ।

ॐ शृणुत्याद्यमुकगोचः श्रीअमुकदेवशर्माहं सर्वपापप्रमोचन-
दारिद्र्यनाशनसर्वकामोपभोगतदुत्तरविष्णुलोकावाप्तिकामश्चतुर्दश-
वर्षमायं श्रीमदनन्तव्रतं करिष्ये । इति षडङ्गस्य भूतशुद्धिप्राणायाम
मातृकान्यासान् कृत्वा मामान्याद्यं विधाय गणेशं पूजयेत् ।

यथा अस्त्राय फड्गिति तावपाचं प्रधास्य नमः इति पूजयित्वा
गन्धपुष्पाद्यतानि प्रणवेन दत्त्वा गमिति मन्त्रमष्टधा जपेत् ।

ततो गणेशं ध्यायेत् ।

सन्धे भूलतनुं गवेन्द्रवदनं समोदरं सुन्दरं

प्रथन्दग्गदगन्धस्तुभ्यमधुपद्याक्षोत्तगण्डस्थलम् ।

दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं

वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्मसु ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य गणानात्वेति मन्त्रेण
घटे गणेशमावाहयेत् ।

भगवन् गणेश इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ^१ सन्निहितो भव
सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो भवेत्यावाह्य पाद्यादिभिः समुज्य कृत्वा
प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं लम्बोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं शैरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥

ततो ध्वजमारोप्य तचेन्द्रमावाह्य विशेषतः पाद्यादिभिरभ्यर्चयेत् ।

ॐ चतुर्दन्तगजाङ्गुली वज्रहस्तो पुरन्दरः ।

शचीपतिश्च घातव्यो नानाभरणभूषितः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा,

ॐ इन्द्रश्च महेशा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।

वज्रहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

एतत्पाद्यं ॐ इन्द्राय नम एवमर्घ्यादिना पूजयेत् ।

ॐ विश्वैरावतस्थाय भास्वत्कुक्षिप्रपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

इत्यनेन पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

ततः कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ईं तर्जनीभ्यां

स्वाहा । ऊं मध्यमाभ्यां वषट् । ऐं अनामिकाभ्यां ऊं । औं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । अः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । आं हृदयाय नमः । ईं
शिरसे स्वाहा । ऊं शिखायै वषट् । ऐं कवचाय ऊं । औं नेत्राभ्यां
वौषट् । अः अस्त्राय फट् इति ताक्षत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा
अनन्तं ध्यायेत् ।

फणामप्रान्वितं^१ देवं चतुर्वाङ्गं किरौटिनम् ।

नवासपल्लवाकारं पिङ्गलशशुलोचनम् ॥

पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

कराग्रे दक्षिणे पद्मं शङ्खं तस्याप्यधः करे ॥

चक्रमूर्ध्वे करे वामे गदां तस्याप्यधः करे ।

दधानं सर्वलोकेषु सर्वाभरणभूषितम् ॥

क्षीराब्धिमध्ये श्रीमन्तमनन्तं चिन्तयेत्ततः ।

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः समूज्य सोऽहमिति विभा-
ष्यात्मशिरसि पुष्पं दत्त्वा अर्घ्यस्थापनं कुर्यात् । अस्त्राय फडिति
भूमिं प्रोक्ष्य तत्र त्रिकोणमण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य दशकला-
व्याप्तवज्रिमण्डलाय नम इति समूज्य तत्र शङ्खं निधाय तत्र द्वाद-
शकलाव्याप्तसूर्यमण्डलाय नम इति समूज्य प्रणवेन शुद्धजलेना-
पूर्णं गन्धपुष्पाचतादौनि प्रणवेन विन्यस्य योऽशकलाव्याप्तचन्द्रम-
ण्डलाय नम इति समूज्य ऊमित्यवगुण्ठ्य अस्त्राय फडिति ताक्ष-
त्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा धेनुमुद्रया अष्टतीकृत्य प्रणवमष्टधा जपेत् ।
ततः पाद्याचमनीयप्रोक्षणीपात्राणि सामान्यार्घ्यविधिना संस्थाप्य

अर्घ्यजघ्नं किञ्चित्तेषु दत्ता प्रोक्षणीजलेनात्मानं पूजोपकरणञ्च
चिरभ्युक्ष्य कुम्भे मण्डले वा पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः ।

{ एवं प्रणवादिनमोऽन्तेन सर्वत्र पूजयेत् । }

एवं क्रुष्णाय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसागराय श्वेतद्वीपाय
रत्नद्वीपाय कल्पवृक्षाय ।

अम्यादिकोणचतुष्टये,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अशैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पराय च सूर्यमण्डलाय च चोसमण्डलाय मं वज्रि-
मण्डलाय चं सत्ताय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिनेश्वरेषु,—

विमलायै चत्वार्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञै सत्यायै
ईशानायै । मध्ये अनुग्रहायै । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति
पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्त्वा तत्र दर्भमयमननां शालग्रामं वा
निधाय पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा पूर्ववदमनां ध्यात्वा वज्रचामापुटेन

तेजोरूपं स्थापयित्वा प्रणवेन मूर्तिं सङ्कल्प्य भगवन् श्रीमदनन्त
इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सचिरुद्धो भव प्रसन्नो
भवेत्यावाहनादि मुद्राः प्रदर्श्य ।

ॐ आगच्छानन्त देवेश तेजोराग्रे जगत्पते ।

क्रियमाणं मया पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥

इत्यावाह्य,

तस्यागतो हृदं सूत्रं कुङ्कुमाङ्कं सुङ्कोरकम् ।

चतुर्दशग्रन्थियुक्तमुपकल्प्य प्रपूजयेत् ॥

ॐ अनन्तसंधारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धुर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

इति मन्त्रेण पुण्याञ्चलिं दत्त्वा ॐ नमोऽनन्ताय नम इति

मन्त्रेण षोडशोपचारैरर्चयेत् ।

अनन्ताय नमस्तुभ्यं सहस्रशिरसे नमः ।

नमोऽस्तु यदनाभाय नागाधिपतये नमः ॥ इत्यासनम् ।

पाद्यं गृहाण देवेश शङ्खचक्रगदाधर ।

सृष्टिस्थित्यन्तभूताय अनन्ताय नमोऽस्तुते ॥ इति पाद्यम् ।

सर्वात्मन् सर्वदेवेश सर्वव्यापिन् सनातन ।

अर्थं गृहाण भगवन् कालरूपिन् नमोऽस्तुते ॥ इत्यर्घ्यम् ।

दामोदराय सर्वेषामाराध्याय तनूयताम् ।

वाञ्छितार्थप्रदायेदं गृहाणाचमनं नमः ॥ इत्याचमनीयं ।

सहस्रबाह्वे चैव सहस्रचरणाय च ।

सहस्रशिरसे चैव सहस्राचाय ते नमः ॥ स्नानीयम् ।

नारायण नमस्तेऽगु नरकार्णवतारण ।
 त्रैलोक्यव्यापकानन्तं चाहि मां मधुसूदन ॥ इति वक्ष्यम् ।
 दामोदर नमस्तेऽस्तु चाहि मां भवसागरात् ।
 ब्रह्मसूत्रं सहोत्तमं गृहाण पुरुषोत्तम ॥ इति यज्ञोपवीतम् ।
 पूर्ववदाचमनीयम् । ॐ अनन्तसंघारेत्यलङ्कारम् ।
 शौगन्धं कुङ्कुमं दिव्यं चन्दनादिमनोहरम् ।
 विलेपनं सुरयेष्ट प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति गन्धम् ।
 मल्लिकार्जुनकङ्कहारकुन्दपुष्पागण्डलैः ।
 केतकीषूयिकापुष्पैस्तुलसीदलमिश्रितैः ॥
 करवीरैर्जातिपुष्पैश्चमकैर्वकुलैः शुभैः ।
 प्रतपच्चैश्च देवेश प्रीतो भव जनार्दन ॥ इति पुष्पं माल्यम् ।
 वनस्पतिरसैर्दिव्यैर्गन्धाद्यैर्गन्धवत्तमः ।
 आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति धूपम् ।
 आज्यवर्त्तिषमायुक्तं वज्रिना योजितं शुभम् ।
 गृहाण दौषकं विष्णो त्रैलोक्यध्वान्तनाशक ॥ इति दौषम् ।
 अक्षं चतुर्विधं स्वादु रसैः पङ्क्तिः समन्वितम् ।
 मया निवेदितं तुभ्यमनन्ताय नमो नमः ॥
 पायसं शयरं कौल्यं मुद्गाक्षस्य तथैव च ।
 अपूपानि निवेद्यानि भक्ष्यानि धिविधानि च ॥
 मया हृतानि सर्वानि भगवन् प्रतिगृह्यताम् ।
 इति नैवेद्यम् ।

ततश्चतुर्दशफलानि अनन्तसंघारेति मन्त्रेणोक्तान्य दद्यात् ।

पूर्ववत् पुनराचमनीयम्,—

पूगफलं नागपत्रं भक्ष्या विरचितं विभो ।

कर्पूरादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति ताम्बूलम् ।

ततो दूर्वाक्षतं दत्त्वा ।

अनन्त कामदेवेश सर्वकामफलप्रद ।

अनन्तडोररूपेण पुत्रपौत्रान् विवर्द्धय ॥

इति गन्धादिना डोरं पूजयेत् ।

अनन्तगुणरत्नाय विश्वरूपधराय च ।

सूत्रयन्त्रिसुसंज्ञाय कामरूप नमोऽस्तुते ॥

इति डोराभिर्मर्षणं कृत्वा ।

ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे

मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेन वै कुर्यात् सुडोरं दक्षिणे करे ।

पुमान् नारी तु बध्नीयात् डोरं वामकरे तथा ।

दारिद्र्यनाशनार्थाय पुत्रपौत्रविष्टद्धये ॥

अनन्ताय इति तुभ्यं धारयाम्यहमद्युत ।

इति डोरधारणम् ।

नमोऽस्तु देवदेवाय विश्वरूपधराय च ।

सृष्टिस्थित्यन्तहैलाय विश्वरूप नमोऽस्तुते ॥

पूर्वडोरविमोचनम् ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ।
यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
इति पूजां समर्थं अनन्तसंचारेति मन्त्रेण नमस्कुर्यात् ।

अथ कथा ।

शरण्ये वर्त्तमानास्ते पाण्डवा दुःखकृपिताः ।
कृष्णं ब्रूया यथान्यायं प्रतिपूज्येदमब्रुवन् ॥

पाण्डवा उवाच,—

वर्यं दुःखाय सञ्जाताः पृथिव्यां पुरुषोत्तम ।
कथं मुक्तिर्वंदाप्राप्तकमनन्तदुःखमागरात् ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अनन्तव्रतमस्त्यज्यत् सर्वपापहरं शुभम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
शुक्लपत्रे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति विद्युतः ।
किं श्रेयो नामराजो वा अनन्तस्तच्चकोऽपि वा ॥
वासुकिर्वाथ पद्मश्च महापद्मश्च विभुतः ।
परमात्मायवाऽनन्त खदाहो ब्रह्मा उच्यते ॥
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तथ्यं मे ब्रुहि केनैव ।

श्रीभगवानुवाच,—

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध वै ।

आदित्यादिप्रचारेण यः काल उपपद्यते ॥
 कलाकाष्ठामुहूर्त्तादि-दिनरात्रि-शरीररवान् ।
 पक्षमासर्तुवर्षादियुगकल्पव्यवस्थया ॥
 षोऽयं कालो मयाख्यातः सोऽनन्त इति विश्रुतः ।
 सोऽहं कालोऽवतौर्लोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ॥
 दानवानां विनाशाय वसुदेवकुलोद्भवम् ।
 अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं शिवं परम् ॥
 ब्रह्माणं भास्करं प्रेयं सर्वव्यापिनमौश्वरम् ।
 विश्वरूपं महात्मानं सृष्टिसंसारकारणम् ॥
 विष्णुरूपोऽहन्ननोऽस्मि यस्मिन्निन्द्राद्यर्ह्य ।
 वसवोऽष्टौ द्वादशादित्या रुद्रा एकादश स्रताः ॥
 सप्तर्षयः समुद्राश्च पर्वताः सरितो दुमाः ।
 नवचाणि दिशो भूमिः पातालं भूर्भुवादिक् ॥
 मा कुरुष्वान्न सन्देहं सोऽहं पार्थ न संग्रहः ।

युधिष्ठिर उवाच,—

अनन्तव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ।
 किं पुष्पं किं फलं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ॥
 केन चादौ पुरा शीघ्रं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
 एतत् समस्तं विस्तार्य नृह्यनन्तव्रतं हरे ॥

श्रीभगवानुवाच,—

आसीत् पुरा छतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
 वशिष्ठगोत्रे चोत्पन्नः सुरुपाश्च भृगोः सुताम् ॥

दौषां नामोपयेमे तां वेदोक्तविधिना ततः ।
 तस्याः कालेन मंज्वाता दुहितानन्तस्तच्छा ॥
 ग्रीला नाम सुग्रीला सा वर्द्धते पितृवेगानि ।
 माता च तस्याः कालेन ज्वरदाहेन पीडिता ॥
 प्रविश्य तु नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ।
 हत्वौर्जदेहिकं तस्या धर्मोपावर्जनकारणात् ॥
 सुमन्तुश्च ततोऽन्यां वै धर्मपुनः सुतां पुनः ।
 उपयेमे च दुर्दृष्टां कर्कशां नामतः सुधीः ॥
 कर्कशा सा च दुःग्रीला नित्यं कलहकारिणी ।
 अत्यन्तमभवच्छङ्गी सदा पश्यभाषिणी ॥
 नापि ग्रीला पितुर्गच्छे गृहार्चनरता वभौ ।
 लुब्धस्तम्भ-गृहदार-देहलौ-तोरणादिषु ॥
 चतुर्विधैस्ततो वर्णेर्नोत्पिपीतसितामितैः ।
 स्रक्तिकैः शङ्खपद्मैश्च मार्चयन्ती मुञ्चमुञ्चः ॥
 दृष्ट्वा सुमन्तुना ग्रीला कदाचित् प्राप्तयौवना ।
 तां दृष्ट्वा चिन्तयामास वरान् विगणयन् भुवि ॥
 चापिषष्ठैः परिवृतः सुमन्तुः प्रत्यभाषत ।
 कन्यार्यमागतः यौमान् कौण्डिल्यमुनिवत्तमः ।
 ग्रीलां ददौ सुमन्तुश्च कौण्डिल्याय शुभे दिने ॥
 गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोच्च यः ।
 निर्वर्त्योदाहिकं कर्म प्रोक्तवान् कर्कशां द्विजः ॥
 किञ्चिद्भद्रे धनं देयं मामातुः पारितोषिकम् ।

तच्छ्रुत्वा कर्कशा फुट्वा प्रोत्सृत्य गृहमण्डनम्^१ ॥
 कवाटं सुस्थिरं कृत्वा पारुष्यमतदद्भुतम् ।
 होमावशिष्टचूर्णेन पाथेयमकरोद्विजः ॥
 कौण्डिन्धोऽपि विवाह्येनामगमत् प्रातरेव तु ।
 ग्रीक्षां सुग्रीक्षामादाय गोयानेन स्वमन्दिरम् ॥
 ततो मध्याह्नसमये संप्राप्तः सरितस्तटम् ।
 श्रवणीर्य दिशस्तत्र स्यात् चक्रे नृपोत्तम ॥
 तस्यास्तु सरितस्तोरे गोमयेनोपलेपिते ।
 ददर्श ग्रीक्षा वा स्त्रीणां समूहं रत्नवाससाम् ॥
 चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्यानन्तं पृथक् पृथक् ।
 उपगम्य ग्रनैः ग्रीक्षा पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकम् ॥
 नार्थः किमेतन्ने ब्रुहि कथ्येतद् व्रतमौदृशम् ।
 ता ऊचुर्घोषितः सर्व्वः अनन्त इति विश्रुतः ॥
 तस्यैव देवदेवस्य सर्व्वकामप्रदं व्रतम् ।
 साप्रवौदहमप्येतं करिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥
 विधानं कौदृशं शास्य किन्दानं किञ्च पूजनम् ॥

नार्थ ऊचुः,—

शुकपत्रे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं सरितस्तोरे तद्भागे वा सुशोभने ॥
 स्नात्वा नन्तं नमस्कृत्य नववस्त्रधरः शुचिः ।
 शुभौ देशे समाश्लिष्य गोमयेन विचक्षणः ॥

मण्डलं कारयेत्तत्र सर्वतोभद्रसंज्ञकम् ।
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ॥
 पुष्पधूपादिभिर्देवमनन्तं पूजयेद्द्वरिम् ।
 ध्यात्वा नारायणं देवमनन्तं विश्वरूपिणम् ॥

अनन्तसंसारमहासमुद्रे
 मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
 अनन्तरूपे विनियोजयस्व
 अनन्तहृषाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेनार्चयित्वा फलानि च चतुर्दश ।
 पूषप्रस्यद्वयश्चैव दृतपक्वं निवेदयेत् ॥
 अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ।
 चतुर्दशमन्त्रियुक्तं पूजयित्वा सुडोरकम् ॥
 अनन्तसंसारमन्त्रेण नारी वामकरे पुनः ।
 दक्षिणे च पुमान् कुर्यात् ध्यात्मानन्तं मनातनम् ॥
 दक्षिणां विधिवद्वा विप्रान् सन्तोषयेद्भृगुम् ।
 योऽनन्तस्य व्रतं कुर्याद्विर्पाणि नवपञ्च च ॥
 सर्वान् कामानवाप्तान्ते विष्णुलोकं स गच्छति ।
 सापि तासां कथां श्रुत्वा शीघ्रा वज्रा सुडोरकम् ।
 व्रतञ्चक्रे तथा ताभिर्दत्तैर्मन्त्रादिभिस्ततः ।
 पापेयश्रेष्ठं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैव च ॥
 आजगामाथ संहृष्टां गोदानेन स्वमाश्रमम् ।
 तेनानन्तप्रभावेन वज्रगोधनसङ्कुक्षम् ॥

गृहं तस्याः श्रिया युक्तं धनधान्यसमाकुलम् ।
 मित्रवर्गैः परिवृतं सर्वत्रातिथिमकुलम् ॥
 ग्रीला माणिक्यकाञ्चीभिर्मुक्ताहारैर्विभूषिता ।
 दिव्यवस्त्रसमाच्छन्ना सावित्रीप्रतिमाऽभवत् ॥
 कदाचिदुपविष्टु कौण्डिन्यो वल्लभस्त्रिधौ ।
 ग्रीलाया वामहस्ते तु दृष्ट्वा बद्धं सुडोरकम् ॥
 किमिदं डोरकं हस्ते मम वशाय कल्पितम् ।
 तामपृच्छत्ततः सा तु भर्तारं पुनरब्रवीत् ॥
 जगत्पतेरनन्तस्य क्ताङ्गं सूचडोरकम् ।
 यस्य प्रभादाद्भूमंश धनधान्यं गृहे तव ॥
 इति ग्रीलावचः श्रुत्वा मुनिः क्रोधपरायणः ।
 कोऽनन्त इति जपेत् द्रुपदा तेन मे धनम् ॥
 इत्युक्त्वा क्षिप्रवान् वल्लौ डोरं हाहेति धावती ।
 ग्रीला गृहीत्वा तच्छीघ्रं घोरमध्ये समाक्षिपत् ॥
 तेन कर्मविपाकेन तस्य सा श्रीः क्षयङ्गता ।
 मोधनं तस्करैर्नीतिं गृहस्थाग्निप्रदीपितम् ॥
 यच्च ये वै गता गेहान्ते तथैव च संस्थिताः ।
 स्वजनैः कलहो नित्यं वर्ज्जनं तर्ज्जनं तथा ॥
 अनन्ताचेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ।
 ततः सञ्चिन्त्य मनसा कौण्डिन्यो मुनिमत्तमः ॥
 अनन्ताचेपदोषेण मम दुर्गतिरीदृशी ।
 व्रतं नियमनस्यैव ब्रह्मचर्यं चरन् दिवः ॥

विज्ञतः प्रययौ पार्थ सोऽरुणं जनवर्जितम् ॥
 तथाप्यग्नं मध्याचूतं फलितं पुष्पितं तथा ॥
 वर्जितं यच्चिह्नेन कौटकेय विशेषतः ।
 तमप्यह्निजोऽनन्तः कचिहृष्टस्तथा द्रुमं ॥
 चूतद्रुमोऽप्युवाचैनं नानन्तो वीक्षितो मया ।
 एवं निराकृतस्तेन गां ददर्श सवस्त्रिकाम् ॥
 तणमध्ये प्रधावनोमितयेतय पाण्डव ।
 मोऽग्नवौद्धेतु मे मुहि किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
 गौरप्युवाच कौण्डिन्यं नानन्तो वीक्षितो मया ।
 ततो ब्रजन् ददर्शपि गोवृषं आदत्ते स्थितम् ॥
 पृष्ट्वा यमप्यह गोष्ठाभिन् किमनन्तस्त्वयेक्षितः ।
 गोवृषस्तमुवाचैनं नानन्तो वीक्षितो मया ॥
 ततो ब्रजन् ददर्शपि रस्यं पुष्करिणीदयम् ।
 क्वचं कुमुदकहारेः कमलोत्पलमण्डितम् ॥
 एकन्तु भ्रमरैर्हमेयमवाकैश्च सेवितम् ।
 अन्यं पश्चिमलोर्ध्वं पद्मसौगन्धिवर्जितम् ॥
 पुष्करिणी च यमप्यह किमनन्तः समोक्षितः ।
 आवाभ्यां वीक्षितो विप्र नानन्तस्तौ समूचतः ॥
 ततो ब्रजन् ददर्शपि गर्दभं कुञ्जरं तथा ।
 खरश्च कुञ्जरः पृष्टः किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
 तमूचतुस्तावावाभ्यां नानन्तो वीक्षितः कचिन् ।
 तस्मिन् वीषोऽप्य निर्विन्ने कौण्डिन्ये मुनिवत्तमे ॥

हृपयानन्तदेवोऽपि प्रत्यचं समुपेत्य तम् ।
 वृद्धवाङ्मणरूपेण इत एहीत्युवाच ह ॥
 प्रवेशयित्वा स्त्रपुरं गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यनारीगणैर्हृतम् ॥
 सिंहासने सुखासीनं शङ्खचक्राब्जशोभितम् ।
 गदया मरुदेनापि सेवितं विश्वरूपिणम् ॥
 'तं दृष्ट्वा स दिजो भूमौ दण्डवज्जिपपात ह ।
 पापोऽहं पापकथां हं पापात्मा पापसम्भवः ॥
 बाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 यत्तवाङ्मण्युगाब्जाद्ये मन्मूर्द्धा भ्रमरायते ।
 तच्छ्रुत्वानन्तदेवोऽपि ददौ तस्मै वरचयम् ॥
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकमयाचयम् ।
 प्रतिगृह्य दिजोऽप्याह भगवन् किं मयेक्षितम् ॥
 स चूतवृक्षो धेनुय वृषः पुष्करिणीदयम् ।
 कः खरः कुञ्जरो वापि तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

श्रीभगवानुवाच,—

स चूतवृक्षो विप्रोऽसौ विद्वान् वे वेदगर्भितः ।
 त्रिव्येभ्यो नादददिद्यां तेनासौ तस्तदाहृतः ॥
 सा गौ र्वसुन्धरा या तु निष्कला प्रतिपादिता ।

स दक्षस्तव विप्रेन्द्र गोक्षयो यस्तयेचितः ॥
 धर्माधर्मव्यवस्थेयं यच्च पुष्करिणीदयम् ।
 खरः क्रोधस्तथा दृष्टः कुञ्जरो धर्मविक्रयो ॥
 ब्राह्मणोऽहममनोऽस्मि वनं संभारसागरः ।
 इत्युक्तान्तर्दधे देवः सोऽपि गत्वा स्वमाश्रमम् ॥
 शौलया सह धर्मात्मा भुक्त्वा भोगान् यथेक्षितान् ।
 अन्ते जगाम च मुनिर्विष्णुलोकमयाचयम् ॥
 एवं मया ते कथितं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
 चरानन्तव्रतं तच्च वर्षाणि नव पञ्च च ॥
 सर्व्वदुःखानि निस्तौर्ष्यं मामन्ते समवाप्स्यसि ।

ततो दक्षिणां दत्त्वा देवं विस्तृज्य ब्राह्मणाय पूर्णं फलानि च
 दत्त्वा स्रवमपि पूर्णं भक्षयेत् ।

इति भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतं समाप्तम् ।

दुर्गापूजामधिकृत्य देवोपुराणे,—

श्रीष्टपद्याच्च कर्त्तव्या पूजा जागरणं निद्रि ।
 सक्षोत्सवविधानेन सौचामणिकर्त्तव्यं ज्ञेयम् ॥

सौचामणिर्यागभेदः ।

भविष्ये,—

पौषमास्यां नभस्तस्थ लोकपालान् समर्चयेत् ।
 पृथिव्या रचणार्थाय सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥

वीजपूरं नारिकेलं रथां जातोफलं तथा ।
 खर्जूरं दाडौमं विन्नं फलानीमानि वर्जयेत् ॥
 ततोऽसं भोजयेदिप्रान्^१ एतपायसमोदकैः ।
 गां सुवर्णञ्च वासांसि तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 सप्तवर्षाणि दत्तार्थे विधानेन दिजातयः ।
 वेदान्महीं पशून् पुत्रान् धर्मारोग्यमवाप्नुयुः ॥
 त्रिप्रो यथालाभसुपाकृतार्थः
 प्राप्नोति वेदान् प्रमदाच्च पुत्रान् ।
 चक्षो महीं भूमिधनञ्च^२ वैश्वः
 शूद्रः सुखं धर्मफलञ्च सर्व्वं ॥

मात्स्ये,—

अनेन विधिना यस्तु अगस्त्यार्थं प्रदीयते ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥
 यावदायुश्च यः कुर्यात् स परं ब्रह्म गच्छति ।

जलान्ते जलमध्ये तां काशपुष्पमयीं प्रतिमां निष्ठावसाने
 उषसि न्यस्य प्रक्षिप्य इत्यर्थः । दिजातयो ब्राह्मणश्चक्षियवैश्वः ।
 ॐ अगस्त्यः खनमानेति मन्त्रेणार्थं दधुः स्त्रीशूद्रौ तु काशपुष्प-
 प्रतीकाग्रेत्यादि मन्त्रेणेति ।

मन्त्रो यथा,—

ॐ अगस्त्यः खनमानः खनित्री
 प्रजा सपत्यं वसमीदमानः ।

उभौ वर्षावृष्टिस्तृतेजाः

मुपोय देवेष्वाग्निषो जगाम ॥

वीगपूरादिसप्तपञ्चत्वांशु यथाक्रममेकैकं सप्तसु वर्षैश्चित्यर्थः ।

अथाश्विनकृत्यम् ।

देवीपुराणे,—

एकाहमपि यो भक्त्या कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

पूजयित्वा शिवायकं दीपास्तुदीपयन्ति च ॥

ते क्षमन्ते शुभान् भोगानायुरारोग्यसम्पदः ।

शिवायकं दुर्मासयूषं नवदुर्गा इत्यर्थः ।

तथा,—

दृताभिषेकं यः कुर्वाद्दहोरात्रं नराधिप ।

मन्त्रसुधारेण भाण्डेन भगवत्या विचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुधर्म,—

आश्विने दृतदानेन रूपवानभिजायते ।

स्कन्दपुराणे,—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकमकेन तिष्ठति ।

वायुर्व्यन्तु भवेत्तस्य ह्ययिः पशुगणास्तथा ।

भविष्यपुराणे,—

कन्यां गते सवितरि छण्डपचेऽष्टमौ च या ।

तस्यां हरं समभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

सर्वनिदं शौरकृत्यम् । तथा,—

आश्विने कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां रात्रियोगतः ।

मृगाय संखितः पूज्यो राजा दशरथः स्त्रिया ॥

तत्र दुर्गा च संपूज्या सर्वसौभाग्यद्वये ।

अत्र माघः पौर्णमास्यन्त एव तिथिकृत्यत्नात् ।

अथाश्वयुक् कृष्णपक्षः ।

ब्रह्मपुराणे,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कुर्यादिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्वर्द्धमेव वा ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृता मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्षं पिवन्ति ते ॥

यावच्च कन्यातुल्ययोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावत् आहुस्य कालः स्थाच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अथाश्वयुक् शब्दः पौर्णमास्यन्तमासपरः न तु सुख्यचान्द्रपरः, ब्रह्म-
पुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिकथाभिधानात् । निर्णयितुं

अश्वयुज्याच्च कृष्णायां चयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराणे एवाश्वयुक् पौर्णमास्यन्तपरत्वम् । दशान्ता-
श्विने मघायोगासम्भवात् पौष्टपदूर्द्धं कृष्णचयोदश्यादिवचनाच्च ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उत्तरादयनाच्छाहुं श्रेष्ठं स्थाद्विषायने ।

चातुर्मास्ये तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पक्षमूर्द्धं च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रौष्ठपद्याः परः पञ्च इत्यनेन पौर्णमास्यन्ताश्विनमासीय-
रूपपक्षत्वं व्यक्तमुक्तं एतेन गौरवादिनोऽपि निरस्ताः ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,—

ग्रहध्वजनिपाताद्धो यः स्यात् पञ्चशु पञ्चमः ।

आपाद्याः सोऽपरः पञ्चक्षत्र आहुं विधीयते ॥

पुत्रमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहुं कामांस्तथापरान् ॥

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तन्मन्त्रातिश्रमेदिदम् पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लद्वादश्यां ग्रहध्वजोत्थानं तदनन्तररूपपक्षतुर्थ्यां ग्रह-
ध्वजनिपात इति प्रागुक्तम् । एतानेव होत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं
हिंसन्ति पितर इति श्रेयः ।

जावालाः,—

अगतेऽपि रवौ कन्या आहुं कुर्वीत यमतः ।

आपाद्याः पञ्चमः पञ्चः प्रशस्तः पितृकर्षसु ॥

जातृकर्षः,—

आपादीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पञ्चशु पञ्चमः ।

आहुं तत्र प्रकुर्वीत कन्या गच्छतु वा न वा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाच्छ्राद्धानर्हत्वाच्च तं
भासं विधाय पञ्चमः पक्षो भवत्यर्थः । कन्या न वा गच्छन्निति
यदुक्तं पक्षस्य कन्यासम्यग्नेऽपि आहुद्योग्यकालस्य कन्याधामलाभा-
सत्येव मन्तव्यम् । अन्यथा शिंघे शकलपक्षमंशप्राप्तौ तस्य भलमादा-

न्तःपातादशयुक् कृष्णपक्षत्वाभावः स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु वा नवेत्यनेन कन्यागतरविषम्वन्धेन पञ्चमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणवचनम्,—

कन्यां गते भवितरि पितरान्नुग्राहनात् ।

तावत् प्रेतपुरो शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति ग्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इंसे वर्षासु कन्यास्ये ग्राकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयो वैश्वयो चर्षम् ॥

इंसे सूर्ये वर्षास्त्रिति व्युत्तुमतेन चणमिव चणम्, पितृमातृ-
कुलस्यावश्यं परिगोध्ममित्यर्थः ।

अथ च आङ्गान्तरकल्पने विधिगौरवमिया शंशयुक्कृष्ण-
पक्षेतित्यादिना प्रह्मपुराणोक्तपक्षग्राहे कन्यासम्बन्धेन गुणफल-
विधिः ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्र्भे दिवा ।

नवम्या बोधयेद्देवीं गौतवादिचनिस्त्रनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यासम्बन्धवदिति । नचात्र
वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पक्षआङ्गादिकल्पानामनु-
भेदात् कन्यां गच्छतु वा नवेत्यादिवचनाच्च । न च पृथक् प्रत्यवा-
योक्तेः पृथग्विधिरिति वाच्यं, पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तव्यं पृथक् ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं नक्षत्रोराचपरं

चान्द्रमासावयवस्य ऋण्यपचस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयो-
पन्यस्यस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मो,—

तिथिनैकेन दिवसस्याद्माने प्रकीर्तितः ।

तथान्यमुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ॥

अतएव,—

सौरध्वंस्सरस्मान्ते मानेन^१ ग्रन्थिजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि धगुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः ।

पष्ठेकादशीचयोदशीभिः पचस्य विभक्तेन तिथिपर्यवसानाच्च ।
अतएव “पञ्चस्यूद्धंश्च तथापि दशस्यूद्धं नतोऽप्यति” इति विष्णुधर्मो
तिथिमादाय कन्ते अवस्योक्ता अन्यथा अष्टघटयाद्भवदहरहः
क्रियमाणतया नित्यत्वादघ्यावाहनादिवर्जनप्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिहान्तादेकस्मिन् पचे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दशया-
ङ्गानि तिथिरद्भाववर्द्धौ षोडश स्युः, तत्र कदाचित् एकस्यान्तिषौ
आद्भुदयं कदाचिच्च आद्भावाः इति औदन्तादौनां मतमपाक्षं ।
ततश्च वीष्णायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशयाङ्गानि ।

अत्र चैकस्मिन् दिने तिथिदयत्तामे आद्भुदयं कदाचिद्दिनदधे
ऽप्येकतिथिस्तामे एकदिने आद्भावा इति । अतएव वीष्णावलाक्ष-
तुर्दशौआद्भुमप्यत्र कार्यम् ।

अत्र केचित्,—

सामान्यकृष्णपक्षप्राप्तं श्राद्धं अनूद्य ब्रह्मपुराणे तदेव श्राद्धमश्व-
युक्कृष्णपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते न तु विप्रिष्टविध्य-
न्तरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् । ततश्च,— “कृष्णपक्षे दशम्यादौ
वर्जयित्वा चतुर्दशी” इति मतवचनाच्चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं
तदनुवादकत्वादश्वयुक्विधेरित्याहुः ।

तन्मन्दम् । प्रकरणभेदेन विधिभेदादनुवादाविषयत्वात् ।

किञ्च,—

अथ श्राद्धमभावास्त्रायां पित्रभ्यो दद्यात् पक्षमीप्रभृति वा
कृष्णपक्षस्य पदस्यः सम्यघते तदस्यः पूर्वेषु ब्राह्मणानामग्न्येति गोभि-
क्षाद्यनेकमुनिवचनादभावास्त्रायामेव मुख्यविधिः तत्राशक्तिसम्भाव-
नायामानुक्त्यः कृष्णपक्षविधिरिति प्रपञ्चितं श्राद्धकौमुद्याम् ।

ततश्चानुक्त्यस्यानुवादायोग्यत्वात् प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुक्त्यस्य-
प्रसङ्गाश्वाश्वयुक्कृष्णपक्षे पृथमेव विधिरिति सिद्धं चतुर्दशीश्राद्धम् ।

यत्तु,—

विषयापदशस्त्राहितिर्नृणाञ्छणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति मरीचिवचनं तत् सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठाच्चाश्वयुक्कृष्ण-
पक्षश्राद्धविषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां संकान्यादिश्राद्धमपि न स्यात् ।
यच्चात्र श्राद्धचिन्तामणवृत्तं,—

आश्विनचतुर्दश्यां प्रसूतस्यापि श्राद्धप्राप्तौ ।

आश्वेषु विपन्नानां जलाग्निमृगपातिनाम् ।

अत्र केचित्,—

सामान्यकृष्णपचप्राप्तं आहुं अनूद्य वृक्षापुराणे तदेव आहुमश्व-
युकृष्णपचगोचरतया दिने दिने विधीयते न तु विशिष्टविध्य-
न्तरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् । ततश्च,— “कृष्णपचे दग्गम्यादौ
वर्जयित्वा चतुर्दशी” इति मतुवचनाच्चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं
तदनुवादकत्वादश्वयुक्विधेरित्याहुः ।

तन्मन्दम् । प्रकरणभेदेन विधिभेदादनुवादाविषयत्वात् ।

किञ्च,—

अथ आहुममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
कृष्णपचस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्व्येष्टुर्वाङ्मणानामग्न्येति गोभि-
क्षाद्यनेकमुनिवचनादमावास्यायामेव मुख्यविधिः तचाग्निसम्भाव-
नायामानुकल्पिकः कृष्णपचविधिरिति प्रपञ्चितं आहुकौमुद्याम् ।

ततश्चानुकल्पस्यानुवादायोग्यत्वात् प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुकल्पत्व-
प्रसङ्गाश्चाश्वयुकृष्णपचे पृथगेव विधिरिति सिद्धं चतुर्दशीआहुम् ।

यत्तु,—

विषयापदशस्त्राहितिर्त्यक्त्राङ्मणघातिनाम् ।

चतुर्दशीं क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति मरौचिवचनं तत् सामान्यकृष्णपचप्रकरणपाठाज्ञाश्वयुकृष्ण-
पचआहुविषयम् । अन्यथा चतुर्दशीं संक्रान्त्यादिआहुमपि न स्यात् ।
यच्चात्र आहुचिन्तामणावुक्तं,—

आश्विनचतुर्दशीं भस्महतस्यापि आहुप्राप्तौ ।

आहवेपु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकौ ॥

इत्यादिनापरपक्षप्रकरणसंदर्भपुराणवचने यत्तच्च पुनः आहु-
विधानं तदाग्निचतुर्दश्यां शस्त्रहतानामेव आहुं नाग्नहताना-
मिति परिमंघ्यायं अन्यथा वेद्यार्थादिति ।

तदप्युक्तं अग्रतः पक्षादिकल्पानामकरणे आग्निचतुर्दश्यां
शस्त्रहतआहुमशक्तेनाप्यवगमं कर्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषवय-
दुष्टा परिमंघ्येति । अथवा अन्यच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतआहुंस्त-
प्राशस्त्यसुक्तं आग्निने तु नित्यविधिरिति अतएव अमावस्यान्तु
कामिकौत्तुम् । आग्निचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्थादिति
भिद्वं पक्षद्वयआहुम् ।

यत्तु,—

दिव्यभोमान्तरोक्षाणि चराणि स्यावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिमते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्महानि तु षोडश ।

क्रतुभिक्षानि तुभ्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयायमेधाभ्यां यदौच्छेत् षड्ग्रं फलम् ।

अथमुमूलप्राकाशैः पितॄन् कन्यागतेऽर्घयेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनं, तत् सूर्याभिद्वान्तवचनैकवाक्यतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं शेषेषु सौरषोडशदिनेषु शुक्लपक्षपक्षधा-
रणेषु काम्यआहुतान्तरविधायकं नित्यने प्रमाणाभावात् फलश्रुतेः ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते,—

तुलादिपङ्गुत्यक्तां षड्भौतिमुखं क्रमात् ।

तच्चतुष्टयमेव स्यात् दिस्त्रभावेषु राशिषु ।

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ॥

मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्य चतुर्दशे ।

अत ऊर्ध्वन्तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ॥

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमवयम् ।

एकस्मिन्नब्दे षष्ठ्यधिकशतचयमंशका भवन्ति ॥

तत्र तुलासंक्रममारभ्य षड्भौतिगणनयांश्चतुष्टयमापूर्य कन्या-
शेषषोडशांशा अवशिष्यन्ते, दिस्त्रभावेषु द्वाात्मकेषु तत्र चतसृषां
षड्भौतीनां पूरणस्थानमाह षड्विंशे इति, अनिमिषो मीनः ।

त्रिभागहीनमिति तृतीयो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं
षष्ठ्यादिकल्पः त्रिभागमेकादश्यादिः, अत्र कालात्यन्तसंयोगे
द्वितीया तेन प्रतितिथौ श्राद्धम् ।

अत्र केचित्,—

पञ्चमौप्रभृति वा छण्णपचस्येति गोतमवचनात् ।

छण्णपचे दशम्यादौ वर्ज्ययित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मतुवचनाच्च ।

किञ्चिद्भूनाधिके त्रिभागपदात् पञ्चम्यादिदशम्यादिकल्पावाङ्मः ।
तत्र गोतममनुवचनयोः सामान्यछण्णपचोपक्रमान्नाशयुक्छण्णपच-
परत्वं ततश्च बीजाभावेन लक्षणाभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादि-
पदार्थलानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मो,—

प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चस्रचापि च विशेषतः ।

पञ्चस्रूर्द्धञ्च तत्रापि दशस्रूर्द्धं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तं ।

यच्च,—

भौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमः ।

इति देवीपुराणवचनं तदश्वयुक्कृष्णपक्षं पञ्चम्यादिषु कन्या-
समन्तेन आहूय प्रागस्त्यकचनमात्रपरं न तु कल्पविधायकं पदा-
दिकल्पान्नराणामनुकृतात् ।

अर्द्धमेववेति विभागाद्धं त्रयोदश्यादिकल्पः, न तु पञ्चार्द्धमष्ट-
म्यादौति केषाञ्चिद्वाक्यान् युक्तं वक्षिधानेन विभागस्तद्वृद्धिस्तत्वात् ।

न च विभज्यमानतया बुद्धिस्थौल्यस्य पक्षस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यं, उत्तरोत्तरस्तृप्तकालोपदेशस्य हेतुत्वात् अतएव
एवेत्यनेनासात्यन्ताशक्तकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मो,—

पञ्चस्रूर्द्धञ्च तत्रापि दशस्रूर्द्धं ततोऽप्यति ।

इति मध्येऽष्टम्यादिकल्पो नोक्तः ।

एवञ्च एतेषां कल्पानां दर्शनात् केषाञ्चिदमावासानाचकरण-
पक्षो निरस्तः किन्तु तत्र प्रतिमासविहितं पार्वण्यं कर्त्तव्यमेव प्रति-
मानविधेरश्वयुक्विधिभिन्नत्वात् न चोक्तिवाधाशङ्का सम्भूयस्मर-
रणाभावात् ।

न च पदाद्वनीयवत् विशेषदर्शनात् सामान्यशस्त्रस्य तदितर-
परतमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरमावस्थाविषयकत्वेनाश्वयुक्विधेस्तु

पञ्चविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषाभावात्, अमावास्या-
विधिस्तु यादृक्कौमुद्यां निरूपित एव ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदादुपजीव्योपजीवकभावाभावाद्धि-
स्रविषयता अन्यथा पौषादिमासत्रयेऽष्टकाविधानात् प्रतिमामविधे-
स्तदितरत्नप्रसङ्गः ।

एवञ्च पञ्चश्राद्धे कृते प्रतिमासविहितं पार्श्वणमनुपङ्गेन गतार्थे
तच्चैवामावास्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् । न मन्योति अकरणे
प्रत्यवायाच्चित्वात् दर्शितम् । अत्र सम्भवति लघूपाये गुरुपायस्या-
ननुष्ठानलक्षणाग्रामाण्यभिया पञ्चश्राद्धादिकल्पानामिच्छाविकल्पास-
म्भवात् शक्तितारतम्येन व्यवस्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पञ्चः
अशक्तस्य त्रिभागहीनः पञ्चः अशक्ततरस्य त्रिभागः अशक्ततमस्य
त्रिभागार्द्धमिति । एतेन शक्तिभेदात् समस्तपञ्चाकरणेऽपि प्रत्यवा-
याभावो वचनादिति ध्येयम् ।

शक्तिस्तु शरीरपाटवश्राद्धोचितद्रव्यसम्यग्दादिः । एवञ्च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव । यथा मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न साम्बरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्बरायिकं पारलौकिकं । न चात्र फलभूमिकल्पनया कल्प-
व्यवस्था पञ्चविधिमुपजीव्यैव त्रिभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतामेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनैः पञ्चश्राद्धाकरणे प्रत्यवायवचनाच्च । तस्माच्छक्ति-
तारतम्येन व्यवस्थेति ।

अत्र केचित्,—

आरभ्य पचयाद्धे कुचिदिने आद्धविघ्ने मति पचयाद्धा-
निप्यत्या अन्तेऽपि कस्या न कर्त्तव्या विकल्पवशेनैकतरनियथा-
दन्वनेराग्नेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्ते न मरन्ते उभयोर्गुणपदुपस्थितत्वादिव्याविकल्प एवान्य-
नेराग्नेनैकतरनिययः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा
व्यवस्थावशेनोभयोर्गुणपदुपस्थितत्वाभावात् । किन्तु शक्तितार-
तम्यान्मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्याश्च क्रमिकत्वान्मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्त्रयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठते अतो मुख्यकल्पविघ्ने कल्पान्तरं
कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तास्तु,—

दद्यादहरहः आद्धमन्त्राद्येनोदकेन वेति मनुक्तनित्ययाद्धवत्
दिने दिन इति वीष्टाश्रुत्या प्रतितिवाशेन पृथक् पृथक् आद्धावग-
मात् प्रतितिथौ आद्धाकरणे “आद्धं न कुर्वते तव” इति वशनेन
पृथक् प्रत्यवायावगमाच्च अतुष्टावाहनदक्षिणविमर्च्चनादीनां पृथक्
पृथक्त्वाच्च पञ्चदश्याद्धानां स्नातव्ये सिद्धे आरभ्यपचयाद्धेन पुंसां
कदाचिन्नधोऽग्नौचवतजादिना विघ्ने सत्यधिकाराभावादकरणेऽय-
ज्यप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु रुतेषु आद्धेषु यावज्जीव्यनित्ययाद्ध-
वत् पचयाद्धमप्यविरुद्धं, न च पृथक् कल्पविधानं तर्हि व्यर्थं इति
वाच्यं, द्रव्याद्यसम्पत्त्या सकलपचयाद्धाशक्तौ प्रत्यवायपरीहारार्थे

कल्पान्तरविधानमिति । युक्तं चैतत् । अथयुक्कृष्णपत्रे एकस्य कल्पस्याप्यग्रकौ किं स्यादित्यत आह, यावच्च कन्यातुल्ययोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनभिया कन्यादिवाकरस्थित्या तत्समन्वयावश्यकत्वेनायुक्कृष्णपत्रानुकल्पतया तन्मात्रकृष्णपत्रविधानौचित्यात्^१ ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे चयोदग्नां समाहितः ।

मधुभुतेन यः आहुं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपत्रश्रवणाच्च ।

अत्र कन्यातुल्ययोर्दिवाकरस्थितेः कमसिद्धत्वात् कमाश्चाद्वस्य काल इत्यन्वयादथयुक्कृष्णपत्रे आहुकरणे कार्त्तिककृष्णपत्रे यस्यां कक्षाच्चित्तिषौ आहुं कार्ये, नचात्रापि कल्पव्यवस्था प्रमाणाभावात् । चयोदग्नादिकल्पस्याप्यग्रकावत्यन्तापत्कल्पतया कार्त्तिकविधिश्चेति । अत एवामावास्यायामतिप्राशस्त्यमुक्तं भविष्यपुराणे,—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्या दद्याच्च चेदत्तं पित्रेणैव महालये ॥

पित्रेण महालये उत्सवशालयो महालयेऽथयुक्कृष्णपत्रः, पञ्चदशी अमावास्या न तु पौर्णमासी, भुवि पृथिव्यां दीपान्वितेति कृत्वा ख्यातिकथनात् ।

तथाचामावस्यामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

दीपमालाय कर्त्तव्याः श्रद्धा देवगृहेषु च ।

रथ्यापण्यश्रानेषु नदीपर्वतसानुषु ।

तथा,—

यमन्त्रोक्तं परित्यज्य आगता ये महालयम्^१ ।

उज्ज्वलज्योतिषा कर्त्तुं प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

इति कार्त्तिकामावास्यायामुक्तादानमन्त्रस्मिन्नाह । अथह प्रतिमासपार्वणस्य प्राप्तत्वेऽप्ययुक्तापचाकरणे अगस्त्यावग्रानुष्ठानार्थं पुनः कार्त्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण शार्ङ्गद्वयविधानार्थं पुनर्विधिः । इति ।

अथ मघात्रयोदशी ।

अथ केचित्,— केवलत्रयोदशां विधिः, मघायोगः कृष्णतिथ्यर्थः, मनुषिणुभ्यां केवलत्रयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः,—

अपि नः स कुले आयायो नो दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं दधिर्माषिभ्यां प्राक्च्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः ।

विष्णुः,—

अपि जायेत योऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राकृत्कालेऽसिते पले त्रयोदशा समाहितः ॥

मधुप्लुतेन च शार्ङ्गं पायसेन समाचरेत् ।

तत्र, एतयोर्मनुविष्णुवचनयोः पितृमाथानेनानुवादतया स्तुतः प्रामाण्याभावात्, अनुवादस्य हि विधिकवाक्यतया प्रामाण्यमित्युक्तं

मनुवादाधिकरणे तत्र क्लृप्त^१[विधिःशेषत्वे सम्भवति कल्प्य]विधि-
शेषत्वमन्याय्यं अतः क्लृप्तविध्यनुसङ्गैर्वस्तुभिरनेन क्रियते । विधौ च
मघायोगः श्रूयते ।

यथा श्रद्धः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य आद्वन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुमन्त्रितैः ।

चयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ नित्यवङ्गवचनान्तौ ।

मनुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु चयोदशीम् ।

तदप्यवयमेव स्यादर्घासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च चयोदशीकाले यत्किञ्चिदल्पमपि मधुना
मिश्रं दद्यात्, हेतुमाह तदप्यवयमेवेति । अन्यथा मनुवचने चयो-
दशीमात्रश्रवणात् प्रादुर्कासोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् तथा
विष्णुवचने प्रादुर्मात्रश्रुतेः प्रौष्ठपद्यमन्तरत्नमपि फलार्थं स्यात् ।

तथा,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसेय आकैथ पयसा पायसेन च ।

१ ख पुच्छके, [ ] पिङ्गितांशो बाह्वि ।

एष नो दास्यति आहुं वर्षांसु च मघासु च ॥

वशिष्टवचनादपांसु मघामादेश्चपि आहुं स्यात् ।

■ च विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा छण्यचयोदशीम् ।

एतांसु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलचयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिसुपजीयैवाहविधिप्रवृत्तेः श्रद्धाशुक्लमघाविशिष्टोप-
देशविध्यनुसंगमेव कालरूपमवगमनस्य तस्य नित्यता अनेन वचनेन
विधीयते इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च,— चयोदशी नभस्ये वा छण्या तस्यां समर्चयेत् ।

पितृण्य पायमदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितवचने केवलचयोदश्यामपि विधिः
श्रूयते इति वाच्यं, एतस्य वचनस्यामूल्यत्वात् समूलत्वेऽपि चयोदश्यां
आहुतेको विधिरपरस्य मघाघोमे फलातिशयार्थ इति कल्पना-
गौरवात् वज्रवाक्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ।
तस्मान्नानामुनिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तायां प्रौष्ठपद्यनन्तरितछण्य-
चयोदश्यां पायमादिद्रव्येण आहुं कुर्यादित्येक एव श्रद्धोक्तविधिः ।
तथा महाभारतादिवचनेष्वनुवादरूपेष्वपि मघायोगः श्रूयते ।

यथा महाभारते,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

याश्चवल्क्यः,—यद्दाति गयास्त्रय सर्वमानन्यमश्रुते ।

तथा मघाचयोदश्यां वर्षासु च न संशयः ॥

कुञ्जरच्छायायोगस्तु फल्गुतिथ्यार्थ एव यथा ब्रह्मपुराणे,—

योगो मघाचयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्नघायां संशे च शशिन्यर्कं करे स्थिते ॥

श्रावयुज्याश्च छण्णायामयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पिबन्त्याय यमाक्षयात् ॥

विमर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वर्गं पुरम् ।

चुधात्ताः कीर्त्तयन्त्य दुष्कृतञ्च स्वर्गं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तान् सूत्रविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्याह्न्यतिलनिमेषेण तथा शीतेन चाम्भसा ।

याममात्रं परमृष्टाद्भक्तं यः प्राप्नुयाच्चरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सम्भारयति चान्वहम् ।

यो वा समर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वार्थविक्रयात् ॥

श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसन्धितैः ।

नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेऽन्यत्र विद्यते ॥

यच्च शाचात् पितरो मृच्छन्मृतमुत्तमम् ।

मघाचयोदश्यामित्यत्र मघायहणं स्यातिसूचकम् । श्रावयुज्याश्च छण्णायामित्यनेन वक्ष्यमाणमघाचयोदशीत्वेन स्याते काले कुञ्जर-
च्छायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः करे इन्द्रा-
नवचे स्थितोऽर्कं शशनि मघर्चे स्थिते सति भवेदित्यन्वयः ।

ततश्च मघाचयोदश्यां पृथगेवायं कुञ्जरच्छायास्थो गुणफल-
विधिर्न तु कुञ्जरच्छायामात्रविधिरित्यायातम् । मघायामित्येक-
वचनमात्रे पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवत्सघर्षलोपलक्षणग्रह्या-
निरामार्थम् । कन्याया दशदिवसोपरि विंशतिदश्याधिकचयो-
विंशतिदिनपर्यन्तं वृक्षावस्थानमर्कस्थेति ।

मघाचयोदश्यां विष्टोति आश्वयुज्यामिति—आश्वयुजौ आश्विन-
चयोदश्यां पौर्णमास्यन्तमासेन प्रौष्ठपद्यामतीतायामिति श्रुतवच-
नात् । प्राष्टवृत्तुरच श्रुतः संवत्सर इति मतेन मन्तव्यः । कन्यास्थे
रवौ मघाचयोदश्याकुञ्जरच्छायायोगयोः^१ प्रतिपादनात् । अतु-
व्यवस्था तु घौरमानेनैव इति श्रुद्धिकौमुद्यां प्रागपि प्रपञ्चितमस्ति ।
प्रेतान् विकरणभागिनः । तानाह मतुः—

असंस्तुतप्रमौतानां व्यागिनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भानधेयं साहर्भेषु विकिरत्य यः ॥

यमालयादिति यम्यन्ते नियम्यन्ते पापिनोऽचेति यमालयः
कारागारं कौत्तयन्तो मतुयलोकमायान्तीति शेषः, तस्मान्मघा-
चयोदश्यां सूत्रविधिना गृह्योक्तविधिना आहुतेन तर्पयेदित्यर्थः ।
आहुतेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मघाचयोदश्याविधानं आहुत्यात्राव-
श्यकत्वविधानार्थम्^२ । पिण्डदानश्चात्र व्येष्टपुत्रिणा न कार्यम् ।

यथा देवौपुराणे,—

कन्यास्थे च रवाविवे पूजनीया यथाविधि ।

१ ग • कुञ्जरच्छायायोः ।

२ छ, ग पुस्तके, • प्रदर्शनाय ।

भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ॥

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

स्यते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विदर्ज्येत् ॥

इषे सौर्षमाश्रन्ताश्विने तत्रैव मघायुक्त्रयोदशीसम्भवात् । न तु मुख्याश्विने न वा सौराश्विनपरत्वमिषशब्दस्य वैधर्यात् । ततश्च कन्यास्ये रवाविति कन्यासम्बन्धेनाश्विनकृष्णपक्षस्य प्राशस्त्यकथनं भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावस्या पूजनीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि गृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तत्राश्विनमध्ये पितृदैवते मघानक्षत्रे । पृथक् श्रुतिकल्पनाभिया पूर्वाश्रद्धादिवचनैकवाक्य- तथा मघायुक्त्रयोदश्यामित्यर्थः । महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पञ्चश्राद्धात् पृथगेव श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः^१ ।

अत्र भैथिलाः,— भौजङ्गीमित्यादेः परेण सद्धान्वयं कृत्वा पञ्चम्यादिषु महती पूजा तत्रैव पञ्चश्राद्धे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ मघानक्षत्रेऽपि पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्ज्येदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः,— एकवचनोपात्तप्रत्यासत्तेरङ्गत्वात् पूर्वैर्णैवान्वय इति वदन्ति । वस्तुतस्तु पूजामहत्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दोषः ।

अस्मन्मते तु मघाचयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरेणैव कृतेति किञ्च पिण्डदाननिषेधोऽयं पञ्चश्राद्ध एवावश्यं वाच्यः प्रसृतत्वात् अन्यथा सांवसरिकेऽपि पिण्डदाननिषेधप्रसङ्गः ।

तदा च पञ्चश्राद्धादधिके मघाचयोदशीश्राद्धेऽपि पिण्डदान- प्रसङ्गो दुर्निवारः ।

अन्ये तु पृथक्पुनिकल्पनाभिया पचयाद्भान्तर्गतत्रयोदशीयाद्भ-
मेव मघायोगे प्रगस्तं न. तु पृथक् याद्भान्तरमित्याहुः, तदपि
मन्दं शब्दादिनामामुनिवचनानां पचयाद्भमनपेक्ष्य चतुर्थष्टकावत्
स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः पचान्तर्गतत्रयोदशीयाद्भमनूय मघानक्षत्र-
रूपकाक्षपायनादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन . उपपन्निरित्येतिवत्
वाक्यभेदापत्तेय ।

यत्तु,— उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विधायनम् ।
चातुर्मासश्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥
प्रौष्ठपद्याः परः पचः तत्रापि च विगेषतः ।
पञ्चमूर्द्धश्च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ॥
मघायुक्ता च तत्रापि शक्ता राजंस्त्रयोदशी ।
सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं याद्भमत्र नराधिप ॥
परान्नभोजी तपचः याद्भमत्र तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनं तत् सजातीयविजातीयानां तत्त-
द्विधिवोधितयाद्भकालानामेकस्यापेक्षया पितृहस्तिविशेषजनकत्वेन
प्रागस्त्यकचनमात्रपरं न तु याद्भविधायकम् ।

अतएव,—

उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विधायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तं ततश्च दशमूर्द्धन्ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मा-
दपि तत्तद्विधिवोधितस्यापृथक्पचयाद्भस्य मघात्रयोदशीकालः प्रगस्त्यते
इति न कश्चिदोपः । अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्य-
मित्यनेन पृथक्विधिरुक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसम्भव एव पिण्डदान-
निषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव । अन्यथा ज्येष्ठ-
पुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात्, अत्र च पिण्डस्थानकर-
णादि सर्वमेव पिण्डोपकरणं न कार्यं श्रित्वा आपः सन्वित्यादि
तु कार्यमेव । अथञ्च निषेधो मघाचयोद्ग्रीविहितश्चाद्ध एव
न तु पचान्तर्गतचयोद्ग्रीश्चाद्धे तद्दिनविहितमावत्सरिकश्चाद्धवदिति
ध्येयम् ।

यदा तु पूर्वदिनेऽपराद्धे तिथिस्नामः परदिने च पूर्वाह्णे
नचत्रयुक्ततिथिस्नामस्तदा पूर्वदिने पचश्चाद्धं विधाय परदिने
मघाचयोद्ग्रीश्चाद्धं पूर्वाह्णे कार्यं रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव आद्ध-
कालत्वात् । एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे एव मघाचयोद्ग्रीस्नामे ज्येष्ठपुत्रि-
णाऽपिण्डकं मघाश्चाद्धं विधायापराद्धे चयोद्ग्रीमात्रे सपिण्डकं
पक्षश्चाद्धं कर्त्तव्यं यदाऽपराद्धे मघाचयोद्ग्रीयोगस्तदा तन्त्रैकैकश्चाद्धं
तच्चापिण्डकमेव मघाश्चाद्धे पिण्डनिषेधात् पचश्चाद्धे तु “नित्येऽपि
किञ्चिदङ्गदानिः शक्या न तु काम्येऽपीति न्यायात्” पिण्डाभाव-
स्याकिञ्चित्करत्वात् दोषगौरवाच्चेति वद्वः ।

अन्ये तु,—

समानाङ्गकयोरेव तन्त्रतानियमात् पचश्चाद्धमेव सपिण्डकं
कार्यं मघाश्चाद्धन्तु प्रसङ्गेन गतार्थमित्याहुः ।

एवञ्च पूर्वदिनेऽपराद्धे मघानितिथिस्नामेऽपि परदिने पूर्वाह्णे
प्राप्तस्य कुञ्जरश्वायायोगस्य फलातिशयहेतुत्वान्तर्चैव पूर्वाह्णेऽपि-
पिण्डकं तच्छाद्धमिति ।

संवत्सरप्रदीपे,—

आश्वयुज्याममावास्यां तीर्थयात्रौ तथा नृप ।

कृत्वा आर्द्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥

तथाग्निपुराणनाम्ना वचनं पठन्ति ।

पचयार्द्धं विधायाथ दद्यात् षोडशपिण्डकान् ।

अकृते पिण्डदाने तु तच्छार्द्धं विफलं भवेत् ॥

गयामधिकृत्य गङ्गपुराणे,—

पिण्डान् दद्यादिभैरवमन्त्रैरावाह्यं च पिण्डान् परान् ।

अस्मात्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामावाहयिष्यामि दमंशुष्ठे तिस्रोदकैः ॥

तेषामिति द्वितीयायं षष्ठौ आवाहयामीत्यर्थः । निश्चयमिति मण्डलं रेखाञ्च कृत्वा दक्षिणाधो नृपान् निपात्य तत्र तिस्रोदकै-
रावाह्यं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पिण्डान् दद्यात् ।

मन्त्राद्योक्तास्तत्रैव ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥२॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्जिताः ।

स्त्रगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥३॥

अजातदन्ता ये केचिन्ने च गर्भप्रपौडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥

उदन्धनमृता ये च विपश्चरुहताय ये ।
 आत्मोपपातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥
 अग्निदाहे मृता ये च मिंदयाघहताय ये ।
 दंष्ट्रिभिः गृद्धिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥६॥
 अग्निदग्धाय ये केचिद्वाग्निदग्धास्तथा परे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥
 रौरवे चान्धतामिन्ने काञ्चसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥८॥
 असिपचवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥
 असंख्ययातनामंघ्रा ये नीता यमशाभने ।
 तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥
 पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥
 आत्यन्तरमहसाणि भ्रमन्ते स्तेन कर्षणा ।
 मानुष्यं दुर्धमं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥
 येऽयान्धवा^१ बान्धवा वा येऽन्यजन्तानि बान्धवाः ।
 ते सर्वे दक्षिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१३॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे दक्षिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥१४॥
 मुख्यशरवन्मूलां ये चान्ये बान्धवा मृताः ।
 तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१५॥

ये मे कुले सुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्क्त्यया ॥
 विरूपा आमगभां ये प्राताप्राताः कुले मम ।
 तेषां पिण्डं मया दत्तमघ्नमुपतिष्ठताम् ॥ १६ ॥

ततः पिण्डान् समूञ्च जले चिपेत् ।

अथ दुर्गोत्सवः ।

नत्वा ज्ञानमर्घ्यं देवीं दुर्गां दुर्गतिहारिणीम् ।
 यौकालिकापुराणोक्ता यौदुगांश्च विविच्यते ॥

कालिकापुराणे । श्रीभगवानुवाच,—

दुर्गांतन्त्रेण मन्त्रेण कुर्यात् दुर्गामहोत्सवम् ।
 महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥
 आश्विनस्य तु या शुक्ला भवेदत्थाष्टमी तिथिः ।
 मूर्त्तिभेदे महादेवी पूजां गृह्णाति भूतये ॥
 कन्यासंश्लेखौ वरौ कस्य शुक्लामारभ्य नन्दकाम् ।
 अयाची तथ नक्तागौ एकागौ तथवाञ्चदः ॥
 प्रातःस्थापी जितदन्दस्त्रिकालं शिवपूजकः ।
 योधयेद्विज्जगत्त्रासु यष्ट्यां देवीं फलेषु च ॥
 सप्तम्यां विज्जगत्त्रासु प्रतिपूजयेत् ।
 पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ॥
 जागरश्च स्वयं कुर्यादलिदानं महानिधि ।
 प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ॥
 अपहोमसमायुक्तो भोजयेद्देवैः कुमारिकाः ।

धायेद्दशभुजां देवीं दुर्गानन्त्रेण पूजयेत् ॥

विषर्जनं दशम्वान्तु कुर्यादै शारदोत्सवैः ।

कृत्वा विषर्जनं तस्यां तथा मङ्गलमाचरेत् ॥

दुर्गानन्त्रसंज्ञकेन प्रणवादिस्त्राहान्तेन दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रेणेत्यर्थः । दुर्गामहोत्सवं विभवविस्तरैर्दुर्गापूजनमित्यर्थः ।

महानवम्यामिति यदुक्तं देवीपुराणे,—

आग्निने शुक्लपत्रे तु सप्तम्यादितिषिचये ।

महाशब्दः प्रयोक्तव्यो नान्यचेति विनिश्चयः ॥

यस्मिन् दानं प्रभूतं कुर्युरिति शेषः, नृपादय इति प्रभूतवलिदानापेक्षया न तु ब्राह्मणगोचरो निषेधः ।

सिंहस्याघ्नरान् दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।

इहापि स्यात् स होनायुः सुखसौभाग्यवर्धितः ॥

इति कालिकापुराणे सिंहमात्रपर्युदासात् । आग्निनेत्येति चान्द्राग्निपरं मुख्यत्वात् चान्द्रमासं प्रकृत्यैव सर्वत्र तिथिहत्याभिधानाच्च । कन्यासंस्थे रवावित्यादौ तु कन्यासमन्त्रः प्राग्रस्यपरो मन्तव्यः । वत्सेति भैरवसम्बोधनं, तस्यां वैष्णव्यादिमूर्तिभेदे यथा पूजां गृह्णाति तथा वक्ष्यते इति शेषः । कन्यासंस्थे रवावारम्भां शुक्लां नन्दां प्रतिपदमारभेत्यर्थः कन्यासमन्त्रः प्राग्रस्यपरो वा । अयाचीत्यादि अशक्तावुत्तरोत्तरलघुकल्पः, अन्नदो ब्राह्मणभोजयितेत्यर्थः । एतेन वाय्वदो वायुभव इति कस्यचिद्वास्थानं निरस्तं जितदन्दः त्यक्तस्त्रीसमन्त्रः । बोधयेदिति फलेषु फलयुक्तासु विस्वप्राशास्त्रित्यर्थः । षष्ठ्यां सन्ध्यासमये बोधनं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

पष्ठ्यां विल्लतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ।

एवञ्च यस्मिन् दिने पष्ठीलाभस्तत्रैव बोधनं उभयदिने
सन्ध्यायां पष्ठीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था उभयदिने तत्राभे
प्रदोषे पष्ठ्यां कार्यम् ।

यथा कालिकापुराणे,—

१[राचावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।

अत्र पष्ठ्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोगे फलातिशयः ॥

देवीपुराणे,—

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पष्ठ्यां विल्लाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पचिकायाः प्रवेशनम् ॥

तथा नन्दिकेश्वरपुराणे,—]

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।

पूर्वात्तराभ्यां समूज्य श्रवणेन विसर्जयेत् ॥

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

दशम्यां श्रवणालाभे शुभयोगे विसर्जयेत् ॥

कृष्णनवम्यामार्द्रायां बोधनमष्टादशभुजापवणवेति वक्ष्यते ।
मूलेन युक्तायां सप्तम्यामित्यर्थः । एवं पूर्वात्तराभ्यां युक्तयोरष्टमी-
नवम्योरित्यर्थः । अत्र मूलाभावेऽपीत्यनेन सर्व्ववार्द्रादिनक्षत्रयोगस्य
फलातिशयत्वमुक्त्वा तिथीनामावश्यकत्वमुक्तम् ।

तथा लिङ्गपुराणे,—

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायाम् प्रवेशयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृतेषु च फलोच्चयः ॥

एतेन पूर्वार्द्धो वै देवानामपराधः पितृणामिति श्रुतेरावश्यकः
पूर्वार्द्धादरः, नवचयोगसु गुण एवेत्युक्तम् । एतच्च पञ्चमां बोधनं
दशभुजापच एव ध्यायेद्दशभुजां देवीमिति वक्ष्यमाणोपसंभारात् ।
अतएव तत्र मूर्तिभेदे काष्ठभेद उक्तो यथा ।

यदा तु वैष्णवीं देवीं महामायां जगन्मयीम् ।

पूजयेत्तत्र च तदा विघ्नेषां शृणु भैरव ॥

रामस्यानुग्रहाय रावणस्य वधाय च ।

राजावेव महादेवौ प्रह्लादा बोधिता पुरा ॥

ततः सन्त्यक्तनिद्रा सा नन्दायामाश्रिते चिते ।

जगाम नगरीं लङ्कां यचासीद्राघवः पुरा ॥

तत्र गत्वा महादेवौ तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हितात्मिका ॥

यावत्तयोः स्वयं देवौ युद्धकेलिमुदैक्षत ।

तावत्तु सप्तरात्राणि सर्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहत्य रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विघ्नेषूपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवौ दशम्यां शारदोत्सवेः ।

यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥

दुर्गतन्त्रेण मन्त्रेण विघ्नेषां तत्र वै शृणु !

कन्यायां कृष्णपक्षे तु एकादश्यामुपोषितः ॥
 द्वादश्यामेकभक्तश्च नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ।
 चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानानैवेद्यवेदनैः ।
 अयाचितं बुधः कुर्यादुपवासं परेऽहनि ॥
 एवमेव व्रतं कुर्याद्यावद् नवमी भवेत् ।
 ज्येष्ठायाश्च समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ॥
 उत्तराश्रद्धं कृत्वा श्रवणान्ते विभर्षयेत् ।
 यदा त्रयोदशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥
 कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽर्द्धमे दिवा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिस्त्रनैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु देवीकेशविमोचनम् ।
 प्रातरेव तु यज्ञम्यां स्रपयेत् सुशुभैर्जलैः ॥
 सप्तम्यां पञ्चिकापूजां श्रष्टम्यां चाप्पुपोषणम् ।
 पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदक्षिः ॥
 संप्रिषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नौराजनं दशम्यान्तु बलद्विकरं महत् ॥

महामाया चतुर्भुजा रक्तगौराङ्गी राधावेव प्रदोष एवेत्यर्थः ।
 नन्दायां शुक्लप्रतिपदि न तु पश्चां वक्ष्यमाणमभराचाणीत्युक्तेः अतः
 शुक्लप्रतिपदि महामायाबोधनम् । कन्यायामिति पौर्णमास्यन्ता-
 श्विनकृष्णपक्षश्च कन्यासम्बन्धव्यभिचारात् कन्यासम्बन्धप्राप्ते आश्विन-
 कृष्णपक्षे इत्यर्थः । मुख्याश्विनशुक्लाष्टम्यां पूजाविधानात्तत् पूर्वत एव
 बोधनात् कन्यासम्बन्धेन प्राशस्त्यं वा । अन्यथा देवीपुराणे,—

इषे माससिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमद्रुलैः ॥

इत्यत्र सौरपरत्वे कन्याराशिगत इत्यनेनैव प्राप्तौ इषे मासीति
व्यर्थं स्यात् । आर्द्रायोगस्तु फलातिशयार्थः उक्तयुक्तेः । अतएव
यस्मिन् दिने नवम्यां दिवाऽर्द्रांशमस्तत्रैव बोधनम् । उभयदिने
नवम्यां दिवाऽर्द्रांशमे युष्मादरेण व्यवस्था । आर्द्राया अक्षाभे तु
नवम्यां युष्मादरः ।

अथ दिवाबोधने विधेयमाह तत्रैव ।

आदिपादो निशाभागे अवपस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां न पुनर्दिवा ॥

अन्तपादो निशाभागे अवपस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनमागतः ॥

नीराश्वनदशमीदिने निशाभागे यदा अवषादिपादो भवेत्
तदा नवम्यां बोधनवम्यां समुत्थानं प्रबोधनं कार्यं किन्तु राधा-
वेवेत्यर्थः । यदा तु अवषान्तपादो निशाभागे स्यात् तत्रैव बोध-
नवम्यां दिवा बोधनमित्यर्थः । ततः श्रुतचतुर्थ्या पूजापूर्वकं
केशोद्दत्तनयामपौकङ्कतिकादिदानं प्रातः नवम्यां खानीयसुगन्धि-
जलदानम् । पञ्चम्येष्टपूर्वदिनेलधिवास आचारप्राप्त एव योऽपि
गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभूषारूप एव, दर्शपौर्णमासातिदिष्टस्य पूर्व-
दिनदेवतावाहनरूपस्य यज्ञविशेष एव प्राप्तवान् सप्तम्यां प्रवेशा-
नन्तरं देवतावाहनविधानाच्च ।

यत्तु,—

पठ्यां सायं प्रकुर्वीत विन्मृच्छेऽधिवासनम् ।

इति नामग्रन्थवचनं केनचिन्निश्चितं तन्मैयिज्ञादिनिवन्धेष्वदर्श-
नादिर्मूलमेव । शिष्टाचारोपपद्यकसमूहत्वाभिमाने तु अधिवासपदो-
पादानादयवहितपूर्वदिनकर्त्तव्यतानियमात् प्रवेगपूर्वदिने साय-
ङ्काले पठ्यज्ञानेऽप्यधिवासः कार्यः पठौज्ञाने तु फलातिशयः, न च
वैपरीत्याग्रङ्का यदा तु वहुमाना पठौ परदिने दण्डाहुं दण्डमेकं
वा निर्गता तत्परदिने सप्तमी पचौप्रवेगार्हा तदा प्रवेगपूर्वदिने
पठ्याः कर्माद्योग्यतया सप्तमीषण एवाधिवासात् पठौ गुण एवावश्यं
वाच्यः, अन्यथा कर्मलोपापत्तेः, सायङ्कालस्य अथ्यभिचारात्^१ तस्यैव
प्राधान्यमिति, प्राचीनाचारोऽपीदृश एव ।

सप्तम्यां विन्मृशान्तामिति यच्च देवी बोधिता तां फलद्युगल-
शालिनीं ग्राह्यामाक्षत्य गृहं प्रविश्य संस्थाप्या^२वाद्या पूजयेदित्यर्थः ।

तथाच कल्पतरुनिश्चितदेवीपुराणे,—

मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा विन्ने यस्तु प्रपूजयेत् ।

आत्मवित्तानुसारेण च लभेन्मौलिकं फलम् ॥

विन्ने ग्राह्यायां मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम् । विन्म-
ग्राह्यामिति नवपचिकोपसप्तकम् ।

यथा काशिकापुराणे,—

सप्तम्यां पचिकापूजा अष्टम्याञ्चाण्डोपपन्नम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदलिः ॥

तथा तत्रैव,—

स्निग्धस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।

मण्डलस्यां महामायां पचिकाप्रतिमासुच ॥

चित्रे च त्रिग्रिखे खड्गे पूर्णे कुम्भे जलेऽपि वा ।

त्रिग्रिखे चिशूले ।

पचिकासोक्ता भविष्ये,—

रत्ना कक्षी हरिद्रा च जयन्ती विज्जदाडिमौ ।

अग्नोको मानकस्यैव धान्यादिनवपचिकाः ॥

पुनः पूजा तथाष्टम्यामिति,—

विशेषेणेत्यनेन सवर्णिं सविशेष षोडशोपचारपूजामाचरेदित्युक्तं,

पुनः पूजेत्यनेन सप्तम्यामपि पूजा आचिष्यते । प्रागपि

सप्तम्यां विज्जशाखानामाहृत्य प्रतिपूजयेत् इत्युक्तम् ।

तासु देवीमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य नवपचिकार्चनरूपा
अष्टम्यामेव सविशेषपूजाभिधानात्^१ तथा सप्तम्यां पचिकापूजेति
प्रागुक्तम् ।

पन्तु पूर्वोत्तराभ्यां संपूजेति वचनं तत् विशेषपूजाभिप्रायम् ।

स्त्रयं कुर्यादिति अष्टम्यां महानिग्रि स्त्रयं वसिदानं कुर्यात् ।

तथाच योगिनीतन्त्रे,—

स्त्रयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुहृदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा ष्वेद्यो नामगोचं निथोजयेत् ॥

वसिदानमित्युपलक्षणं पूजापि कार्या ।

यथा तत्रैव,—

कन्यासंस्ते रवौ वत्स या शुक्ला तिथिरष्टमी ।

तस्यां रात्रौ पूजितव्या महाविभवविस्तारैः ॥

देवीपुराणे,—

कन्यासंस्ते रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशाङ्गैः तु महाविभवविस्तारैः ॥

पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवस्त्राजवधस्तथा ।

गवस्तो महिषः अजश्चागः, अनयोः प्रागस्त्यम् । पूजा चाष्टमी-
विधिनैव । वस्तिन् दिने निशाङ्गैः अष्टमी तत्रैव पूजा उभयदिने
निशाङ्गैः अष्टमीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था ।

गौडीयास्तु,—

अष्टमीनवमीसन्धौ चासुण्डाक्ष्यं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य^१ बलि-
दानं कुर्वन्तीति देशाचारः । प्रभूतबलिदानश्च नवम्यां विधिवच्चरे-
दिति नवम्यां प्रभूतबलिदानमित्यनेनाष्टम्यादौ पूजाङ्गकं बलिदान-
माधत्ति ।

तथा काशिकापुराणे,—

अष्टम्यां इधिरैर्मौसैर्मशामांसैः सुगन्धिभिः ।

सिन्दूरैः पटवासैश्च मानाविध^२विलेपनैः ॥

पुष्पैरनेकजातीयैः फलैश्च विधैरपि ।

यत्तु,— अष्टम्यां बलिदानेन पुचनाशो भवेद् भुवम् ।

१ ख पुस्तके, घमुःपष्ठिबोगिनोद्याभ्यर्च्य इत्यधिकः पाठः ।

२ ख, नानागन्धः ।

तथा तत्रैव,—

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां पत्रिकाप्रतिमासु च ॥

चित्रे च चित्रिखे खड्गे पूर्णे कुम्भे जलेऽपि वा ।

चित्रिखे चिशूले ।

पत्रिकास्रोक्ता भविष्ये,—

रम्भा कवी हरिद्रा च जयन्ती विजयदादिमौ ।

अशोको मानकस्यैव धान्यादिनवपत्रिकाः ॥

पुनः पूजा तथाष्टम्यामिति,—

विशेषेणेत्यनेन सवल्लिं सविशेष षोडशोपचारपूजामाचरेदित्युक्तं,

पुनः पूजेत्यनेन सप्तम्यामपि पूजा आचिष्यते । प्रागपि

सप्तम्यां विजयश्रावणान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् इत्युक्तम् ।

ताच्च देवीमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य नवपत्रिकार्चनरूपा
अष्टम्यामेव सविशेषपूजाभिधानात्^१ तथा सप्तम्यां पत्रिकापूजेति
प्रागुक्तम् ।

यत्तु पूर्वोत्तराभ्यां संपूजेति वचनं तत् विश्वेषपूजाभिप्रायम् ।

स्त्रयं कुर्यादिति अष्टम्यां महानिधिं स्त्रयं वलिदानं कुर्यात् ।

तथाच योगिनीतन्त्रे,—

स्त्रयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुहृदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा श्वेद्यो नामगोचं नियोजयेत् ॥

वलिदानमित्युपलक्षणं पूजापि कार्या ।

यथा तत्रैव,—

कन्यासंस्ते रवौ चक्षुः या शक्ता तिथिरष्टमी ।

तस्यां रात्रौ पूजितव्या महाविभवविस्तारैः ॥

देवीपुराणे,—

कन्यासंस्ते रवाविषे शक्ताष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशाङ्गैः तु महाविभवविस्तारैः ॥

पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवसाजवधस्तथा ।

गवसो मर्ह्यः अजम्हानः, अनयोः प्राशस्त्यम् । पूजा चाष्टमी-
विधिनैव । पश्चिन् दिने निशाङ्गैः अष्टमी तत्रैव पूजा उभयदिने
निशाङ्गैः अष्टमीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था ।

गौड़ीयास्तु,—

अष्टमीनवमोषन्धौ चासुषारूपं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य^१ बलि-
दानं कुर्वन्तीति देशाचारः । प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरे-
दिति नवम्यां प्रभूतबलिदानमित्यनेनाष्टम्यादौ पूजावृत्त्यं बलिदान-
मायाति ।

तथा काशिकापुराणे,—

अष्टम्यां हृदिरैर्मांसैर्भक्ष्यमांसैः सुगन्धिभिः ।

सिन्दूरैः पटवासैश्च नानाविधैर्विलेपनैः ॥

पुष्पैरनेकजातीयैः फलैर्बहुविधैरपि ।

यत्तु,— अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् भुवम् ।

१ ख पुस्तके, अनुभयष्टियोगिनोद्याभ्यर्च्य इत्यधिकः पाठः ।

२ ख, नानागन्धः ।

इति नामशून्यं वचनं केनापि लिखितं तदमूलम् । समूलत्वेपि
प्रभृतवलिदाननिषेधकं मन्तव्यम् । प्रभृतवलिदानश्चेति चकारात्
पूजनमपि तथा ।

तत्रैव,—

अष्टम्यां सततं देवीपूजकः स्याद्ब्रतौ नरः ।

नवम्यान्तु तथा पूजा कर्त्तव्या संयतात्मभिः ॥

तथाष्टमीविधिनेत्यर्थः ।

तत्र गत्वा महादेवीं तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हितात्मिका ॥

यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैचत ।

तावन्तु सप्तरात्राणि सर्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहतौ रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैः ।

तथा तत्रैव,—

ज्येष्ठायाश्च समभ्यर्घ्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ।

उत्तरास्वर्त्तनं कृत्वा श्रवणान्ते विमर्चयेत् ॥

तथा तत्रैव,—

नवम्यां बलिदानञ्च कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपपूजादिकं सर्वं कुर्यात्तत्र विभूतये ॥

पूजापि विधिर्नैव यथा देवीपुराणे,—

अष्टम्याश्च नवम्याश्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मासि विग्रोको^१ जयति द्विषः ॥

नन्दिकेशरपुराणे,—

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेष्टयेत् ।

पूर्वाक्षराभ्यां संपूज्य श्रवणेन विमर्जयेत् ॥

एतेन नवम्यां पूजने कार्यं बलिदानमृचं कर्त्तव्यमिति यदुक्तं
तच्चिरस्तम् ।

सप्तम्यां पञ्चिकापूजा श्रष्टव्यां चायुपोषणम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवद्वलिः ।

संप्रेषणं दशम्यान्तु फ्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यादिवचनं तत् पूर्ववचनेकवाक्यतया प्रभूतबलिदानविधायकं
न तु पूजानिषेधनं तच्च विधिवदित्यनेन बलीनां प्रभूतत्वेऽपि
विधिनैव बलियो देया न कदाचिदपि आलस्यादिवशादविधिनेति
मन्तव्यम् । अथ चैतेषु पूर्वोक्तेषु अनेकवचनेषु प्रवेशनादिविमर्जना-
न्तमेकं कर्म प्रतीयते एकप्रयोगोपसंहारात् ।

तथाच शारदीयपूजामभिधाय^२ कालिकापुराणे,—

एतैवं परमामासुर्निर्वृतिं चिद्विबोक्तवः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुषां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

यो मोक्षादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।

न पूजयति दम्भादा देवादायथ भैरव ॥

१ ग, विशेषः ।

२ ग, पञ्चिकापूजामभिधाय ।

क्रुद्धा भगवतो तस्य सर्वान् कामान् निहन्ति च ।

परच च महामायावस्त्रिभूत्वा स आयते ॥

अत्र फलैक्यात् कर्मणोऽप्येकं कर्मभेदे हि सङ्ख्यावाहन
विसर्जनदक्षिणा अपि प्रतिकर्म स्युः । निन्दाश्रवणाच्चावश्यकतया
पुत्रादिद्वारापि कर्त्तव्यताऽप्येति । ततश्च कर्मादौ पञ्चीस्थापनानन्तर-
मावाहनात् प्रागेव सङ्ख्यः सप्तम्यां कार्यः न त्वष्टम्यादौ प्रतिपूजासु
प्रत्येकं सङ्ख्यः, न च सप्तम्यामारभ्य श्रतृत्काशीनपूजामहं करिष्ये
इत्येवं रूपः श्रतृत्काशीनपूजात्वावाहनादि विसर्जनान्ता ।

अन्ये तु अष्टम्यामेकं सङ्ख्यमाचरन्ति तन्मते सप्तमीपूजायास्त-
ट्यता स्यादिति ।

भविष्येऽपि फलान्तरमुक्तम्,—

अनेन विधिना देवीं पूजयेद्यो हि मानवः ।

मर्त्यं न श्रेयसां याति धनधान्यसुतान्वितः ॥

नीचो वा निर्गुणो वापि सत्याचारविवर्जितः ।

नरः स्वर्गमवाप्नोति विधिना पूजयेद्यदि ॥

भोजयेद्देवैः कुमारिका इति ।

तथाच देवीपुराणे,—

न तथा तुष्यति श्रिवा होमदानजपेन तु ।

कुमारौभोजनेनाच यथा देवी प्रसीदति ॥

पूजनीयादेवीरूपमाह ध्यायेद्दशभुजामिति । दुर्गात्मन् दशा-
चरजयदुर्गामन्तः । विसर्जनं दशम्यामिति राव्यादौ विसर्जनं न
कार्यम् ।

देवीपुराणे,—

पक्षीविमर्जनं रात्रौ प्रवेष्टं वा करोति यः ।

तस्य रात्रविनाशः स्यात् पूजा च विफला भवेत् ॥

रात्राविति सायाह्नादिनिषिद्धकालोपलक्षणं देवकृत्यस्य पूर्वार्धे प्राग्वक्ष्यात् ।

तथा देवीपुराणे,—

दिग्ररीरे चरे चापि लग्ने केन्द्रगते रवी ।

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं स्थापनञ्च विमर्जनम् ॥

ज्योतिषे,—

धनं धान्यं चरे लग्ने दिग्ररीरे च पूजिता ।

राज्ञो विभाग्नं क्षुर्द्यात् स्थिरलग्ने शिवार्पिता ॥

अथ अवषायां विमर्जने गुणातिशयः अवषान्तापादे तु फलातिशयः ।

यथा कालिकापुराणे,—

अन्तपादे दिवाभागे अवषा च यदा भवेत् ।

तदा संप्रेषणं देव्या दशम्यां शारदोत्सवैः ॥

अवषान्ते विमर्जयेदिति प्रागप्युक्तम् ।

शारदोत्सवमाह तत्रैव,—

गङ्गादूर्ध्वनिनादैश्च मृदङ्गैः षट्चैस्तथा ।

धूलिकर्दमविधेयैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगतिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाशब्दैः क्रीडयेयुरसं जनाः ॥

परैर्नाक्षिणते यस्तु यः परं नाक्षिपत्यपि ।

क्रुद्धा भगवती तस्य ग्रापं दद्यात्सुदारुणम् ॥

भगलिङ्गक्रिया मैथुनं तदाचकैः शब्दैरित्यर्थः । अथ दशम्यां वलिदाने दोष उक्तः ।

यथा विश्वरूपनिबन्धे भविष्ये,—

दशम्यां दीयते यत्र वलिदानञ्च मानवैः ।

तद्वाङ् नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम् ॥

कृत्वा विषर्जनं तस्यामिति मङ्गलं ग्राम्याग्नौःप्रशस्तिवन्दना-
दिकं, विजयकामस्तु राजा अशादीनां नीराजनभाषरेत् ।

कालिकापुराणे,—

नीराजनं दशम्यान्तु वलदृष्टिकरं मष्टत् ।

महानवम्यां विश्वले शूलिनीमावाद्या पूजयेत् तच्च काम्यम् ।

भविष्ये,—

मासि चाश्वयुजे देवीं शुक्लपत्रे विशूलिनीम् ।

विश्वले च समावाद्या भक्त्या गणसमन्विताम् ॥

नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं वृष्टुम् ।

अन्यमेधसहस्रं वाजपेयशतस्य च ॥

तत्फलं समवाप्नोति देवीदेवगणैर्दृतः ।

अष्टम्यामुपवासफलमाह भविष्ये,—

देवीमभ्यर्च्य यः कुर्यात् शुक्लाष्टम्यामुपोषणम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो न स याति यमालयम् ॥

एकादशीशताद्राजत्रयधिका च सिताष्टमी ।

संवत्सरमुपोष्यैव सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

अत्र पारणा मत्स्यमांसेनैव कार्य्येति केचित् तथा च पठन्ति ।

अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यां पारणेऽर्चन ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्याच्चैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनाघन्तु स्वयं भुञ्जीत मान्यया ॥

तत्र तस्मामूलत्वात्, समूलत्वेऽपि निषिद्धेतरस्थलेऽनिवृत्तमांस-
विषयं वचनं अन्यथा यावज्जीवप्रतिज्ञायां मत्स्याप्राप्तौ वा व्रत-
भङ्गापत्तेः । महाष्टम्यान्तु पुचिणा नोपवासः कार्य्य इत्युक्तम् ।

काशिकापुराणे,—

उपवासं महाष्टम्यां पुचवान् न समाचरेत् ।

यथा तथा संयतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

ननु,—

नोपवासो निग्राह्यं तु महाविभवविस्तरैः ।

तथा,—

सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाण्डुपोषणम् । इति ।

पूजाङ्गोपवासे किं स्यादित्याशङ्क्याह यथा तथेति यथातथा
चविव्यफलाक्षारादिना संयतात्मा पूतकायो देवीं पूजयेत् । न
कदाणुपवासः कार्य्यः । एतेन पूजाङ्गोपवासस्तु पुचिणापि कार्य्यः,
अन्यथा कर्षवैतुष्यापत्तेरिति येनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

भविये,—

व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्यासहद्विवशात्तिथेः ॥

दिनचये सप्तम्यादितिथिवयविहितं पूजाचयं प्रायिकं कदाचित्तिथिद्वामवशाद्वाभ्यामशोभां. पूजाचयं कदाचित्तिथिद्विवशाच्चतुर्भिर्होभिः पूजाचयमित्यर्थः । अत्रेयं व्यवस्था दैवकृत्यत्वात् पूर्वोक्ते दिनचये तिथिवयलाभे निर्विवादैव व्यवस्था ।

अतएव वियरूपनिबन्धे,—

विष्टिं त्यक्त्वा नव्याष्टम्यां यः पूजां कुरुते मम ।

तस्य पूजां न गृह्णामि तेनाहमपराश्रिता ॥

इति वचनात् विष्टावपि पूर्वोक्तानुरोधात् पूजोक्ता एवञ्च नव्यादरोऽपि पूर्वोक्तलाभ एवेति ।

यदा तु दिनचये पूर्वोक्ते कर्मयोग्या सप्तमी लभ्यते तदा युग्मादरमपि विष्टाय उदयगामिन्यामेव परदिने कर्त्तव्यम् ।

युगाद्या वर्षद्विष्टय सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणवचनात् । यदा तु उदयगामिनी सप्तमी कर्मा-
नर्हा तदा पूर्वदिने उदयगामिन्वाभावेऽपि सप्तमीकृत्यं । एवं दिन-
चये पूर्वोक्ते नवमीलाभे कर्मयोग्याष्टमीषण्ये अष्टमीपूजां विधाप्य
तत्परतो नवमीषण्ये युग्मादराश्वनमीकृत्यम् । तत्परदिने तु उदय-
गामिन्या नवम्यां पक्षोपचारैरभ्यर्च्य पुण्याश्रलिदानमाचमम् ।

॥ च तद्दिने पुनरपि सकलं नवमीकृत्यं कथं न क्रियते इति
वाच्यम् । सप्तम्यां पत्रिकापूजेत्यादिविधिवाक्यैः “सकलकृते कृतः
श्राद्धार्पः” इति न्यायसम्बन्धितैः सप्तम्यादितिथिचये पूजाचयमेव
विधीयते । अतएव दिनचये तिथिचये पूजाचयं, ततश्च त्रयो

प्रपूजयेद्देवीमित्यत्र पूजयेदिति वक्ष्यमाणमभिप्रायं, अन्यथा चतुरहः-
पूजापक्षे वृद्धिवशात् परदिने निर्गतायाः कर्मायोग्यनवम्याः पर-
दिने दशमीचरणे कीदृशी पूजा स्यात् ।

किञ्च दशमीविद्वानवम्या निन्दापि श्रूयते ।

पञ्चपुराणे,—

एकादशी च नवमी दशाविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वज्र्या विग्रेषेण गङ्गाम्नाः सुरया यथा ॥

शिवरक्षस्ये,—

अष्टमेकादशी यष्टी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ता पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

स्कान्दे,—

अष्टम्या नवमी मिश्रा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरमाया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

तथा तत्रैव,—

श्रावणी दौर्गनवमी तथा दूष्माष्टमी तिथिः ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेद्दिनम् ॥

बलेद्दिनं द्यूतप्रतिपत् तत्र वक्षिपूजाविधानात् ।

गङ्गापरिशिष्टे पण्मुन्योर्वसुरन्मयोरित्याद्यभिधाय,—

एतद्भक्षं महाघोरं हन्ति पुष्पं पुराकृतमित्युक्तम् ।

एतेन दिनद्वये पूजादयमाप्तौ एकस्मिन् दिने पूजादयमयुक्त-
मिति विमर्षो निरस्तः ।

न च तद्दिने पञ्चोपचारैः पूजापि न स्यादिति बाध्यं

तद्दिने पूजां विना देवतास्थापनमयुक्तमिति व्यवहारिकी पञ्चोप-
चारपूजेति ।

यदा तु तिथिवृद्ध्या दिनद्वये सप्तम्युदयगामिनी तत्र परदिने
कर्म्मयोग्याऽयोग्या वा सप्तमी, तदा पूर्वदिन एवाखण्डतिथावनु-
ष्ठानम् ।

विषन्ध्याव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाधरात् ॥

इति पराशरवचनात् ॥ अस्मिन्नेव विषये यदा परदिने कर्म्म-
योग्याष्टमी, तदा सप्तमीविद्धां विहाय तत्रैव युग्मादरादष्टमी-
पूजा । यथा स्कान्दे,—

अष्टमी नवमीमिश्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तमीमहिता चेयं न कर्त्तव्या त्रिखिध्वज ॥

सप्तमीविद्धाष्टमीदिने तु पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिदान-
मात्रं कार्यं च चतुर्भिर्होभिः पूज्येत । यदा तु परदिने
कर्त्तव्याष्टमी तदा सप्तमीविद्धापामण्यष्टमीपूजेति ।

यत्तु,—

अग्नेन सप्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी ।

इन्द्रेण निहतो जम्भस्तदा दानवपुङ्गवः ॥

इति वचनं तदुभयदिने कर्म्मयोग्याष्टमीलाभे विद्वानिषेधकम् ।
तथाष्टमीवृद्धौ विषन्ध्याव्यापिनीतिवचनात् पूषांथामेवाष्टमीपूजा,
तत्परदिने युग्मादराधवमीपूजा, तत्परदिनेतदुदयगामिन्यां नवम्यां
पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिदानमात्रं, तत्परदिने च विषर्जनं,

“शुक्लपत्रे त्रिविधाया यस्यामभुदितो रविः, इति वचनात् । एवं नवमीष्टद्धावपि चतुर्भिरहोभिः पूजेति । यदा छदयशामिनी सप्तमी कर्मांशं, तस्मिन्नेव दिने वा कर्मांशंष्टमी, ततश्च अष्टमी-चयस्तदा 'सप्तमीचये सप्तमीकृत्यं विधायाष्टमीचयेऽष्टमीपूजेति । अथ द्वाभ्यामहोभ्यां पूजेति । तथा नवमीचये कर्मयोग्याष्टमीचये-ऽष्टमीपूजां विधाय तत्परतो नवमीचये नवमीकृत्यम् । तथा दशमीचये कर्मयोग्यनवमीचये नवमीपूजां विधाय तत्परतो दशमीचये विसर्जनमिति श्रुतिः पूजा ।

उदङ्मुखेनैव दुर्गाचंनमाश्च काञ्चिकापुराणे,—

दिग्भागेषु हि कौमारौ दिक् शिवाप्रोतिदायिनी ।

तस्मात्तन्मुख आसीनः पूजयेद्वष्टिकां सदा ॥

नीचैरामनमाश्च सन्तान् देवान् प्रपूजयेत् ।

अथ सदेत्यनेनोदङ्मुखत्वावश्यकता दर्शिता । एतेन दक्षिण-भिमुखेन दिवीस्त्थापनमायातम् । “अर्चायान्त्यय ममुख” इति भागवते प्रतिमाभिमुख्येन पूजाविधानात् ।

षोडशोपचारानाश्च काञ्चिकापुराणे,—

आसनं पादमर्घ्यञ्च ततो ह्याचमनीयकम् ।

मधुपर्कं ध्यानजलं वस्त्रं भुषणचन्दने ॥

पुष्पं धूपञ्च दीपञ्च नेत्राञ्जनमतःपरम् ।

नैवेद्याचमनीये तु प्रदक्षिणमस्कृतिः ॥

एते षोडश निर्दिष्टा उपचारान्मिकार्चने ।

तथा तच्चैव,—

सम्यक् सम्पादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपशारांस्तथा सम्यक् पद्मैतान् वितरेद्यथा ॥
गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावेन भक्तिः ।

तथा तच्चैव,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा ।
वाक्त्रं वा चार्क्षणं कौशं मण्डपस्थोत्तरे सृजेत् ॥
आसनच्छार्घ्यपाचञ्च भग्नमावादयेच्च तु ॥

प्रारदातिष्ठके,—

पाद्यं श्यामाकदूर्वाञ्चविष्णुकान्ताभिरौरितम् ।
विष्णुकान्ता अपराजिता ।

तथा,—

अर्घ्ये दिग्नेत्ततो मृत्विं स्नाहामन्त्रेण देयिकः ।
गन्धपुष्पाक्षत यव कुमाराय तिल सर्वपैः ।
सदूर्वाः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥
स्नाहामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।
जातीञ्चवज्रकक्षोच्चैरुदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ॥
स्नाधापदेन दद्याच्च मधुपर्कं मुष्णामुजे ।
आज्यं दधिमधून्निगमेतदुक्तं मनौष्यभिः ॥

स्नाधापदेनाप्ये, आचमनीयमधुपर्कं तु स्नाधापदेन, सर्वमन्य-
क्षमः पदेन ।

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1010.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

VARṢA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIRĀṆKANĀCĀRYA

EDITED BY

PANDITA KAMALAKRṢṆA SMṚTIBHŌṢAṆA

PABOICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE DAVIDSON MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 47, FANE STREET,
1902.

एषां पाचप्रमाणमाह भविष्ये,—

वस्त्रहुक्षविहीनन्तु न पाचं कारयेत् कश्चित् ।

सर्व्वं च स्वर्णवत्तायमर्घ्यपाचे ततोऽधिकम् ॥

स्नानजलमाहागस्त्ये,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिस्थं सुग्रीतस्त्रम् ।

हेमादिकक्षमांतःस्त्रं पूजासाधनमिष्यते ॥

निदिह्ववस्त्रमाह कालिकापुराणे,—

निर्द्वंशं भस्त्रिनं जीर्णं तथा गात्रावस्त्रमितम् ।

परकीयं क्षत्रिदग्धं सूचीविद्धं तथाऽमितम् ॥

उत्तकेशमुधौतस्त्रं श्वेशरक्षादिदूषितम् ।

नीक्षीरमास्युगधं दैवे यैचे च वर्ज्ययेत् ॥

भूयसं स्वर्णरौप्यादिनिर्मितमङ्कुरीयादि ।

तथैव,—

सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मनयोद्भवः ।

तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयज्ञं सदा ॥

शारदानिष्कले,—

गन्धश्चन्दनकर्पूरकाकागुरुभिरीरितः ॥

काशिकापुराणे,—

मकुलैश्चैव गन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरुष्टजे ।

सताभिर्नक्षत्रचक्षु दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ॥

इत्यादिना पुष्पाश्चभिधाय “सर्व्वतो वित्तपचन्तु देव्याः प्रीति-

करं परमित्युक्तं । नक्षत्रचः पलाशः, सता कोमलगात्रा ।

एषां पात्रप्रमाणमाह भविष्ये,—

वस्त्रहस्तविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् कचित् ।

सर्वत्र स्पर्शवन्तासमर्थपात्रे ततोऽधिकम् ॥

ज्ञानजलमाहागस्थे,—

अग्न्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिसं सुग्रीतलम् ।

हेमादिकलमान्तःस्थं पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवस्त्रमाह कालिकापुराणे,—

निहंगं मस्तिनं जीर्णं तथा गात्रावस्त्रमितम् ।

परकीयं क्षामिदग्धं सूचीपिडुं तथाऽसितम् ॥

उत्तकेशमुधौतञ्च शेषरक्तादिदूषितम् ।

नीलौरतमारुजग्धं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

भूषणं स्पर्शरौप्यादिनिर्मितमङ्कुरीषादि ।

तत्रैव,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥

गारदातिलके,—

गन्धश्चन्दनकर्पूरकाञ्चागुरुभिरौरितः ॥

काञ्चिकापुराणे,—

यकुक्षैश्च मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरुण्डजैः ।

लताभिर्भक्ष्मलक्ष्ण दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ॥

इत्यादिना पुष्पाश्चभिधाय “सर्वतो विष्णुपञ्चतु देवाः प्रोति-

करं परमित्युक्तं । वृक्षलक्षः पञ्चागः, लता कोमलगात्रा ।

तथा,— यत्तधूपः पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकः ।

छप्पागुरुः सकर्पूरो महाभायाप्रिया इमे ॥

यत्तधूपः सज्जरसः, पत्रिवाहादयो धूपभेदाः ।

भविष्यपुराणे,—

अगुरुं धूपमावेद्य वाजपेयफलं लभेत् ।

मितागुरुं नरो दग्ध्वा गोमयस्रफलं लभेत् ॥

महिषाक्षं हताक्षं दग्ध्वा विष्वमथापि वा ।

वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गाक्षोके महीयते ॥

महिषाक्षं गुग्गुलुः ।

तथा,—

हृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतेजोहवस्ततः ।

नेषाह्लादकरः स्रक्षिंदूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिप्रसक्तः ।

दक्षिणे दीपवृक्षस्यः प्रदीपः श्रीविवृद्धये ॥

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

दीपवृक्षाय कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपघेषान् घृतादिकान् ।

दत्त्वा मिश्रीकृतं स्वेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः ।

दूरतापं विवृणोति तत्रैव,—

क्षयते यस्त तापस्त दीपस्त चतुरङ्गुलान् ।

न स दीप इति ख्यातो मोघवर्जिरिति स्मृतः ॥

तत्रैव,—

ग्राणं वादरजं वास्तं जौषे मन्त्रिनमेव वा ।

उपयुक्तं नादद्याद् वर्त्तिकार्ये कथञ्चन ॥

ग्राणं ग्राणसूत्रं, वादरजं वस्त्रदशाम् ।

गङ्गाः— दशां विवर्जयेत् ग्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ॥

उपयुक्तं पूर्वोक्तोपयोगम् ।

तत्रैव,—

तैजसं दारवं क्षौषं भात्तिकं नारिकेलजम् ।

दणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दणराजोद्भवं तालपत्राक्षिमयम् ॥

भारते,—

नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ॥

कालिकापुराणे,—

सौवीरं माघनं तथ्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दग्धिका मेघनीला च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥

हृद्वा निपात्य चैतानि शिष्टायां तैजसेऽपि वा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

सौवीरादिषष्ठाञ्जनानि प्रस्तररूपाणि हृद्देव देयानि । निपात्य
च दग्धिकाञ्जनं देयम् ।

तदाच तत्रैव,—

हृततैलादियोगेन तामादौ पात्य वज्रिणा ।

यदञ्जनं जायते तदग्निं परिकीर्त्तिता ॥
 विधवा नाञ्जनं कुर्यान्—महामायायामुत्तमम् ।
 न मृत्पात्रे योजयेत् साधको नैव रञ्जनम् ॥

नैवेद्यन्तु फलपायससन्देशादि बह्वविधम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पच्यं शोथञ्च पञ्चमम् ।
 भक्ष्यादिपञ्चकेर्द्वौ दत्तौरेवाऽऽ तुयति ॥
 नादत्ते विधिवत् किञ्चिद् दत्तं भवति न कश्चित् ।
 इतिः श्राद्धोदनं दिव्यमाजसुक्तं शशङ्करम् ॥
 निवेद्येन्नृणादेष्टुं सर्वाणि व्यञ्जनानि च ।
 उपस्कृतानि मांसानि ग्रन्थानि विविधानि च ॥
 पूजासु नाममांसानि योजयेत् कदाचन ।
 वीरादीन्वप गव्यानि महिष्याणि च सर्वशः ॥
 परमाद्यं पिष्टकञ्च यावत् कृत्वा दधि ।
 मोदकं घृण्णुकादीनि कन्दुपक्वानि चोत्सृजेत् ॥
 नारिकेलं कपित्थञ्च द्राक्षां क्रमुकसेव च ।
 दाडिमं श्रीफलं कोशं कुशाण्डं पनसन्तथा ॥
 बकुलञ्च मधुकञ्च रसास्वासातके ढङ्गम् ।
 कदलीं वीरसुचोत्थं कदम्बं कर्कटौफलम् ॥
 आम्रं पिण्डसर्ज्वरं बीजपूरञ्च जम्बूतम् ।
 शरीतकीमामलकं पद्मिधं नागरङ्गकम् ॥
 मातुलङ्गञ्च लकुचं लवलीं करमर्दकम् ।

शृङ्गाटकं कणेरुञ्च शालूकञ्च मृणालकम् ॥
कुमुदानां पद्मजानां फलानि च निवेदयेत् ।
यानि लोके प्रशस्तानि खादूनि च मृदूनि च ॥

तथा,—

बालप्रियैश्च नैवेद्यैर्लाजाक्षतफलादिभिः ।
द्वन्द्वदण्डैस्तदिकारैस्तथा गुडमित्तादिभिः ॥
पूजयेज्जगतां धार्चो सर्वकामार्थसिद्धये ॥

यत्किञ्चिद्विधिवद्भूतं न भवति तद्देवो नादत्त इत्यर्थः । क्रमुफं
गुवाकं, जाम्बवं जम्बुफलं, जम्बलं जम्बोरम्^१ ।

तथा तत्रैव,—

ताम्बूलं पत्रमंयुक्तं कर्पूरादिसुवासितम् ।
सचूर्णं जलजानाञ्च संस्कृतं विनिवेदयेत् ॥
नमस्कारमाह तत्रैव,—
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये अम्बुके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सप्तधावर्त्तनं कृत्वा मृतिमेताञ्च साधकः ।
पञ्चप्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

तथा,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।
यस्य यदौयते द्रव्यमलङ्कारादिकाश्चनम् ॥

तेषां देवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
 उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥
 वदणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।
 अर्घ्यपात्राहितैस्तोयैर्विना यद्विनिवेदितम् ॥
 दीपते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ।
 वेगान्मोहात् प्रमादाद्वा अर्घ्यपात्रपरिष्कृतम् ॥
 तोयं क्षुतञ्च तस्यापात् पुनः कुर्यात् तदामृतम् ।
 अक्षयचक्रेणे तोये तु पात्रे मन्त्रामृतौकते ॥
 तत्रान्यदुदकं दद्यात् तत्तेनैवामृतं भवेत् ।
 नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूलदेवाय कस्मितम् ॥
 परिवारगणांस्तत्र धामान्यार्घ्येण पूजयेत् ॥

['प्रोक्षणपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतामुच्चार्य मूलमन्त्रेणोत्सृज्य द्रव्य-
 नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

मूलमन्त्रस्तु, दुर्गातन्त्रमंत्रको द्वात्रिंशदुर्गामन्त्रः ।
 तथोक्तम्,—

ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥

मन्त्र उक्तो यथा तत्रैव,—

तारो दुर्गद्वयं रेफः प्रान्तो ङान्तः सन्नोचनः ।

स्त्राशान्ता जयदुर्गेयं दुर्गातन्त्रमिति स्मृतम् ॥

ध्यानञ्च जटाजूटचमायुष्कामित्यादि वक्ष्यमाणम् ।

पचिकापूजोक्ता भविष्ये,—

ब्रह्माणी कदलीकाण्डे दाहिमे रक्तदन्तिका ।
धान्ये लक्ष्मीर्हरिद्रायां दुर्गा मानकपत्रके ॥
चामुण्डा कालिका कर्च्या शिवा विष्णे प्रतिष्ठिता ।
अग्नौके शोकंरक्षिता जयन्त्यां कार्तिकी मता ॥

अथावरणपूजा ।

शारदातिलके,—

अङ्गादिस्तोकपात्तानां यजेदावरणान्यपि ।

इति सर्वदेवताभाधारणवचनात्, प्रथममङ्गपूजा, पद्यादिक-
पाकपूजा कर्तव्या ।

अङ्गान्युक्तानि शारदातिलके,—

तारादिदुर्गे हृदयं दुर्गे शिर^१ वदौरितम् ।
दुर्गायै स्वाच्छिखा वर्षा भूतरक्षणि कीर्तितम् ॥
तारादिदुर्गे हितयं रघव्यचि प्रकीर्तितम् ।
तारादिदुर्गे युगलं रघव्यस्तमुदौरितम् ॥

तथा,—

केशरेखग्रिकोणादि हृदयादीनि पूजयेत् ।

नेत्रमये दिशास्त्रस्तं पूजयेत्तत्सर्व्वम् ॥

अथवा कालिकापुराणोक्तान्नविधिर्याह्नः ।

यथा,—

मायावीजेन षड्दीर्घभाजा कुर्यात् षडङ्गकम् ॥

तत्रैव नानाद्रव्यैः पूजामभिधाय परिवारपूजामाह ।

कालिकापुराणे,—

उग्रचण्डादिकाः पूज्यास्तथाष्टौ योगिनीः शुभाः ।

योगिनीश्च चतुःषष्टिं तथा वै कोटियोगिनीः ॥

भवदुर्गास्तथा पूज्या देव्याः सन्निहिते शुभाः ।

जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पैस्ता देव्या मूर्त्तयो यतः ॥

देव्याः सर्वाणि चास्ताणि भूषणानि तथैव च ।

अङ्गप्रत्यङ्गयुक्तानि वाहनं सिंहमेव च ॥

महिषासुरमर्दिन्याः पूजयेद्भूतये सदा ॥

तथा,—

मायासक्तोपदाघेन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

इति मानान्यपरिभाषा ।

पञ्चमूलेषु उग्रचण्डाद्याः पूजयेत् । यथा,—

उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ॥

पूर्वादिष्वष्टपत्रेषु क्रमादिताः प्रपूजयेत् ॥

अतः पञ्चमध्ये अष्टावृत्त्या चतुःषष्टियोगिनीः प्रपूजयेत् । ताश्च प्रह्लाद्याद्या महागौर्यन्ताः कालिकापुराणोक्ताः प्रयोगेऽभिधास्यन्ते ।

ततः कोटियोगिनीभ्यो नमः इति पाद्यादिभिरेकश्च कोटि-
योगिनीः पञ्चाग्रे पूजयेत् । पुराणान्तरोक्ता उपयोगिन्योऽपि
कोटियोगिन्यन्तर्गता एव । एवं देशविशेषदेवता अपि तदन्तर्गता
एवेति न प्रथक्पूज्याः ।

तथा कालिकापुराणे,—

ततो देव्याः मन्त्रिधाने सम्यग्दुर्गाः शुभप्रदाः ।

ऐंगानादिकमाद् दे दे मध्ये च पूजयेच्चरः ॥

ब्रह्माणो प्रथमश्चैव तथा माहेश्वरीमपि ।

कौमारीं वैष्णवीश्चैव वाराहीश्च तथैव च ॥

भारमिहीं तथेन्द्राणीं चामुण्डां चण्डिकां तथा ॥

जयन्त्यादिका अपि देवोमन्त्रिधाने पूजयेत् ।

जयनीं मङ्गलां कालीं भद्रकालीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धार्वीं खधां स्नाहाञ्च पूजयेत् ॥

अम्लाणि तत्रेयोक्तानि,—

त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं स्वङ्गं चक्रं क्रमादधः ।

तौह्यवाञ्चं तथा शक्तिं दक्षिणे मन्त्रिवेशयेत् ॥

खेटकं पृष्ठं चापश्च पाशमङ्कुशमेव च ।

घण्टां वा परशुं वापि वामतः मन्त्रिवेशयेत् ॥

❧ किरीटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गभूषणेभ्यो नमः, इत्येकञ्च पूजयेत् । तथा देव्यग्रे सिंहं मन्त्रिपासुरमपि पूजयेत् ।

मन्त्रिपासुरवरदाने देव्युवाच,—

मम प्रवर्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।

पूज्यश्चिन्त्यश्च तत्रैव कालोऽयं तव दानव ॥

तथा प्रात्यहिकदुर्गापूजायां तत्रैव,—

देव्यास्तु करगृह्णाणि शस्त्रास्त्रादीनि वाहनम् ।

पञ्चाननं काशरश्च दैत्यमग्रे प्रपूजयेत् ॥

अन्ते च अङ्गपालाः पूज्याः,—

अङ्गादिलोकपालान्तं यजेदावरूणान्यपि ।

इति वचनात् ।

इयमेव शारदीपूजोक्ता कालिकापुराणे । कामाख्यापूजाया-
मुक्तान् वटुकचेचपासभैरवान् केचित् पूजयन्ति ।

तथा तत्रैव,—

योगश्च भक्तिलैराज्यैर्मांसैर्वाथ समाचरेत् ।

स चाष्टाधिकं सहस्रं शतं वा दुर्गातन्त्रमन्त्रेष्वैव कार्यः । तथा
पूजितपरिवाराणामपि एकैकाङ्गतिर्देषा ।

विष्णुधर्मः,—

मन्त्रेणोद्धारपूर्व्वेण स्वादान्तेन विषयः ।

स्वाहावसाने जुहुयाद् यदि ध्यालेष्टदेवताम् ॥

अथ वसिदानम् ।

कालिकापुराणे,—

पक्षिणः कच्छपा घाह्या मत्स्याः पञ्चविधा मृगाः ।

महिषो मवयो गाक्म्हागोरभ्रौ च शूकरः ॥

खड्गश्च कृष्णसारथ्य गोधिका मरभो हरिः ।

शार्दूलश्च नरस्यैव सुगावसुधिरं तथा ॥

चण्डिकाभैरवादीनां वलयः परिकीर्त्तिताः ।

उरभो मेघः, खड्गो गण्डकः, हरिः सिंहः ।

तथा,—

पशूनां पक्षिणां वापि नराणाञ्च विशेषतः ।

स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥
 न च त्रैमासिकान्मन्यूनं पशुं दद्याच्छिवावन्निम् ।
 न च त्रैपक्षिकान्मन्यूनं प्रदद्यादे पतत्रिणम् ॥
 काण्व्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं पक्षिणं तथा ।
 द्विजपाशूनाकर्णादिभग्नदन्तं तथैव च ॥
 भग्नशृङ्गादिकश्चैव न दद्यात्तु कदाचन ।
 शत्रुकं नापि दद्यात्तु तथाऽघ्नातान् मृगद्विजान् ॥

तथा,—

बलिभिः साध्यते मुक्तिर्वलिभिः साध्यते दिवम् ।
 बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृपः ॥
 मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
 मामैकं हस्तिमाप्नोति याचैर्मासांश्च चोत्तम ॥
 मृगाणां शोणितैर्देवी गवयानां विशेषतः ।
 अष्टौ मासानवाप्नोति हस्तिं कल्याणदा शिवा ॥
 गोगोधिकानां रुधिरैर्वार्षिकीं हस्तिमाप्नुयात् ।
 कृष्णभारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ॥
 आप्नोति सततं प्रीतिं देवी द्वादशवार्षिकीम् ।
 अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ॥
 मत्स्यपाणाञ्च खट्वानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
 हस्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
 सिंहस्य सरभस्याथ खगाञ्च च शोणितैः ।
 देवौ हस्तिमवाप्नोति सद्यस्त्वं परिवत्सरान् ॥

मांसैरपि तथा प्रीतिं रुधिरैर्यस्य यावतीम् ।
 पृञ्चासु नाममांसानि दद्यादै साधकः कश्चित् ॥
 प्लते तु लौहितं शौर्यममृतं तत्तु जायते ।
 रोहितस्य च मत्स्यस्य मांसैर्वार्द्धीनसस्य च ॥
 वृषिं प्राप्नोति वर्षाणां शतानि चोषि मत्प्रिया ।
 नरेण वल्किना देवी मयसं परिवत्सरान् ॥
 विधिदत्तेन चाप्नोति वृषिं खल्वं विभिन्नैः ।
 कुप्राण्डमिचुदण्डञ्च मद्यमासवमेव च ॥
 एते वलिवमाः पूज्यास्तृष्टैः क्षागमनाः कृताः ।

पत्तु,—

ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य पात्ननः ।
 इति वक्ष्यमाणतदौघश्चने कामपदं तदुक्तकामपरमेव श्रुत-
 त्वात्, कामनाभावपरत्वे कल्पनागौरवात् विशेषविधानानर्थ-
 क्याच्च ।

तथा,—

त्रिपिवन्त्रिभिर्यक्षीणं श्वेतं दृढमजापतिम् ।
 वार्द्धीनसं विजानीयात् हयकथ्येषु संज्ञितम् ॥
 नौसणीवो रक्तगिराः छण्णपादः सितच्छदः ।
 वार्द्धीनसः स पक्षी स्यात् मम विष्णोरपि प्रियः ॥

भवित्ये,—

वक्षिणीने तु दुर्भिक्षं गन्धहीने तु रोगिता ।
 धूपहीने तथोद्देगो वस्त्रहीने धनचयः ॥

वेदीहीने विनाशः स्यात्सगरस्य पुरस्य च ।

दक्षिणरक्षितं मत्वे व्यर्थं स्यान्नात्र भंग्यः ॥

रुधिरपाचमाह कालिकापुराणे,—

गौवर्णं राजतं ताम्रं रैत्यं पत्रपुटश्च वा ।

माहेयं कांस्यपाचश्च यज्ञकाष्ठमयश्च वा ॥

न सौहे वास्तले नापि वेचे वाङ्मैथ्यं गैलके ।

दद्याद्रक्तं वलीनां न भूमौ क्षुचि क्षुवे घटे ॥

तथा,—

इयमेधमृते दद्यान् कदाचिद्वयं वस्त्रिम् ।

तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्याद्विचक्षणः ॥

न कदाचिन्नृपादेवै प्रदद्याद्वयस्त्रिभिः ।

सिंहव्याघ्रनरान् दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥

इष्टापि स्यात् स हीनायुः सुखमौभाग्यवर्जितः ।

स्त्रगाचरुधिरं दत्त्वा आत्मवध्यामवाप्नुयात् ॥

मघं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ।

अवशं विहितं यत्र तत्र तत्र दिजः पुनः ॥

नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे वा विसृजेन्मधु ।

न कृष्णमारं वितरेदलितुं क्षत्रियादयः ॥

ददतः कृष्णमारन्तु ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः ।

प्रभृतबलिदाने तु दे वा चोन् वायतः कृतान् ॥

पूजयेत् प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्वान् तन्त्रेण साधकः ॥

वितरेदितरेयुरित्यर्थः ।

तथा,—नारं मये शिरोरक्तं देयं सम्यङ् निवेदयेत् ।

क्वागन्तु वामतो दद्यान्माहिषं वितरेत् पुरः ॥

पश्चिणं वामतो दद्यादगतो देहप्रोणितम् ।

क्रत्यादानां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च शिरोऽस्तृजाम् ॥

वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्वशः ।

कृष्णसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य शृङ्गकस्य च ॥

ग्राहाणामप्य मत्स्यानामप्य एव निवेदयेत् ।

पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं वल्लेः ॥

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

वामतस्तु तथा धूपमप्ये वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भृषणम् ॥

मदिरां पृष्ठतो दद्यात् शशत् पानन्तु वामतः ।

तथा तत्रैव,—

चन्द्रहासेन कर्वा वा केदनं मुख्यमुच्यते ।

दात्रामिधेनुककचमकुलाभिद्य मध्यमम् ॥

चन्द्रहासः खड्गः, श्विधेनुः सन्धखड्गः, मकुला यन्त्रकर्तरी ।

तुरतुरप्रभमैथ अधमं परिकीर्तितम् ।

एभ्योऽन्यैः शक्तिवाणाद्यैर्वलिच्छेद्यः कदापि न ॥

नान्ति देवी वलिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ।

वस्त्रेण च्छेदेद्यद् यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ॥

पश्चिणं वा ब्रह्महत्यां न आप्नोति निरुत्सवः ।

अथ कालिकापुराणोक्तशरत्कालीनदुर्गामहोत्सव-
प्रयोगः ।

अष्टादशभुजापूजायां कृष्णनवम्यां विज्वटचे देव्या बोधनम् ।
पौर्णमासीपूजापचे तु चतुर्दश्यां बोधनम् । चतुर्भुजापूजापचे तु
शुक्लप्रतिपदि बोधनम् ।

अत्र चतुर्थ्यां देवीं पूजयित्वा कङ्कतिकादिकेगोक्षर्तनसामग्री-
दानम् । पञ्चम्यां सुगन्धजलेन स्नापनं कार्यम् । दशभुजापूजापचे
तु शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकभक्तं ब्रह्मचर्यं च विधाय षष्ठ्यां सायं समये
विज्वटचे देवीं बोधयेत् ।

हृतनित्यक्रियो यजमानः स्नाति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येत्यादि
कर्त्तव्यं शरत्कालीनदुर्गापूजाकर्माणि श्रीविज्वटचे श्रीभगवदुर्गाबोधन-
कर्म करिष्ये । ततो भूतशुद्धादिकं विधाय, भगवतीं विज्वटचे आवा-
ह्योपचारैः सम्पूज्य, विज्वटचञ्च सम्पूज्य तत्र गीतवाद्यैर्देवीं बोधयेत् ।

ऐं रावणस्त वधार्थाय रामस्थानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्या-स्तथि हृतः पुरा ॥

अहमप्याग्निने षष्ठ्यां सायान्ने बोधयामि वै ।

शक्रेणापि च संबोध्य प्राप्तं राज्यं सुरालये ॥

तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि

विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ।

यथैव रामेण हृतो दशम्य-

स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥

प्रवेशपूर्वदिने सायंसमये देवीमधिवासयेत् । अथेत्यादि
 ग्रंथालासीनदुर्गापूजाद्भुतशक्त्यव्ययवपत्रिकास्थापनकर्मणि श्री-
 दुर्गादेव्या गन्धमाल्यादिभिरधिवासनकर्म करिष्ये, इति सङ्कल्प्य
 भूतगुह्यप्राणायामार्घ्यस्थापनानि कृत्वा गणेशशङ्खदिक्पालान् सम्पूज्य
 प्रतिमायां पत्रिकासु च देवीमावाह्य सम्पूज्य च, ॐ कोसि कतमो-
 ऽशौति मन्त्रेण तैलहरिद्रया, ॐ शंखुना ते ॐ गन्धदारेति च दाभ्यां
 गन्धचन्दनेन, ॐ श्रीय ते इति पुष्पेण सान्धेन चाधिवासयेत् ।

ततो भूतेभ्यो मापभक्तवलिं दत्त्वा गीतवाद्यैः प्रणामेन च देवीं
 सन्तोष्य श्वेतसर्पपेष रत्नां विधाय रत्नार्थमत्तं स्थापयेत् । प्रशस्ति-
 बन्दापनञ्च कुर्वन्ति ।

अथ सप्तम्यां स्नातः कृतनित्यकियो विष्वतरूपविधानं गत्वा
 तमभर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।

जातः श्रीफलरुच समन्विकायाः मदाप्रियः ॥

श्रीगैलशिखरे जातः श्रीफल श्रीनिकेतन ।

नेतव्योऽसि मया सम्बन्धु^१ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥

विष्णुश्च महाभाग मदा त्वं शङ्करप्रियः ।

गङ्गीत्वा तव शाखाच्च देवोपूजां करोम्यहम् ॥

शाखान्धेदोद्भवं दुःखं न च काय्ये तथा प्रभो ।

देवैर्गङ्गीत्वा ते शाखां पूज्या दुर्गेति विश्रुतिः ॥

ॐ क्षिन्धि क्षिन्धि फट् फट् स्वाहेति मन्त्रेण फलपुगल-
शालिनीं शार्खां क्षिन्वा,—

पुचायुर्धनवृद्धयं^१ नैष्यामि चण्डिकाप्रियाम् ।

विश्वशार्खां समाश्रित्य लक्ष्मीराज्यं प्रयच्छ मे ॥

आगच्छ चण्डिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते गङ्गारप्रिये ॥

इति पठित्वा वाचादिभिः पूजागृहाङ्गने विचित्रपौठोपरि
स्थापयित्वा,—

रम्भा कक्षी हरिद्रा च जयन्ती विश्वदात्रिमौ ।

अशोको मानकस्यैव धान्यादि नवपत्रिकाः ॥

एता एकीकृत्य अपराणिताक्षतया संवेष्ट्य,—

अद्येत्यादि आश्विने मासि शुक्लपक्षे षष्ठ्यां तिथौ शरत्का-
लीनदुर्गापूजाङ्गतया नृणामयप्रतिमानवपत्रिकास्थापनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य पत्रिकासु देवोमावाद्य संपूज्य च श्रीफलपत्राञ्जलि-
चयं दत्त्वा पत्रिकाः स्थापयेत् ।

कालिकापुराणे काम्यस्नानं नोक्तमतो देवौपुराणोक्तमभिलिख्यते,—

अद्याश्विने मासि शुक्लपक्षे षष्ठ्यां षष्ठजन्मकृतपापमोचनकामो
दुर्गामहं स्तुपयिष्ये इति । महाष्टम्यां, अष्टमहस्त्वर्षावच्छिन्नदुर्गा-
लोकाधिकरणकक्षितिकामो दुर्गामहं स्तुपयिष्ये इति । महानवम्यां,
धनपुत्रविवर्द्धनप्रतयन्नफलसमफलप्राप्तिकामो दुर्गामहं स्तुपयिष्ये
इति सङ्कल्पयेत् ।

शुद्धजलेन,—

कदलीतरुसंस्थाऽसि विष्णोर्वंद्यः स्यात्ताश्रये ।
 नमस्ते नवपत्रि त्वं नमस्ते चण्डनायिके ॥
 कच्चि त्वं स्यावरस्थाऽसि सदा सिद्धिप्रदायिनी ।
 दुर्गाहूपेण सर्वत्र ह्यानेन विजयं कुरु ॥
 हरिद्रे हररूपाऽसि गङ्गारस्य सदा प्रिये ।
 हररूपाऽसि देवि त्वं सर्वशान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 जयन्ति जयरूपाऽसि जगतां जयकारिणी ।
 स्थापयामीह देवि त्वं जयं देहि गृहे मम ॥
 श्रीफलः श्रीनिकेतोऽसि सदा विजयवर्द्धनः ।
 देहि मे हितकामांश्च प्रसन्नो भव सर्वदा ॥
 दाडिमघप्रणाशाय चुलाशाय सदा भुवि ।
 निर्मिता फलकामाश्च प्रसीद त्वं हरप्रिये ॥
 स्थिरा भव सदा दुर्गे अग्रोक्ते शोकहारिणि ।
 मया त्वं पूजिता दुर्गे स्थिरा भव भवप्रिये ॥
 मानो माम्हेषु वृक्षेषु माननीयः सुरासुरैः ।
 स्थापयामि महादेवो मानं देहि नमोऽस्तु ते ॥
 लक्ष्मीस्त्वं धान्यरूपाऽसि प्राणिनां प्राणदायिनी ।
 स्थिरात्यन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव ॥

नदीजलेन,—

आचेयौ भारती गङ्गा यमुना च सरस्वती ।
 सरयूर्गण्डकी पुष्पा श्वेतगङ्गा च कौमिकी ॥

भोगवती च पाताले स्वर्गे मन्दाकिनी तथा ।
 सर्वाः सुमनसो भूत्वा भृङ्गारैः स्थापयन्तु ताः ॥
 सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा महर्षयः प्रभुः ॥
 प्रद्युम्नयानिहदुय भवन्तु विजयाय ते ।
 आद्यष्टस्रोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैऋतस्तथा ॥
 वरुणः यवनयैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 मङ्गला सहितः श्रेयो^१ दिक्पालाः यान्तु ते मदा ॥
 कीर्त्तिलङ्क्रीर्धृतिर्मथाः पुष्टिः अद्वा चमा मतिः ।
 बुद्धिलङ्का वसुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिय मातरः ॥
 एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु धर्मपादाः सुभंयताः ।
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजः ॥
 यहास्त्रामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
 श्वपयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
 देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्यायाप्सरमाङ्गणाः ।
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थमिद्वये ॥
 चिन्तुभैरवगोणाद्या ये हृदा भुवि संस्थिताः ।
 सर्वे सुमनसो भूत्वा भृङ्गारैः स्थापयन्तु ते ॥
 तक्षकाद्याश्च ये नागाः पातालतलवासिनः ।
 अस्त्राणि सर्व्यग्रास्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 श्रौषधानि च रथानि कालस्यावयवाश्च ये ।

सरितः सागराः शैलास्तौर्यानि जलदा नदाः ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

सर्वे सुमनसो भूत्वा भृङ्गारैः स्थापयन्तु ते ॥

ग्रहजलेन,—

सर्वेषामधिपो देव ईशानो नाम नामतः ।

भूलपाणिर्महादेवो भृङ्गारैः स्थापयन्निमाम् ॥

गङ्गाजलेन,—

मन्दाकिन्यास्तु यद्वारि सर्वपापहरं शुभम् ।

सुगन्धोत्तमस्तु वैष्णवं स्नानं भवतु तेन ते ॥

उष्णजलेन,—

परमं पवित्रमुष्णञ्च वज्रिज्योतिःसमन्वितम् ।

जीवनं सर्वपापघ्नं भृङ्गारैः स्थापयन्निमाम् ॥

गन्धोदकेन,—

गन्धाद्यं शोभनञ्चैव शीतलं सुमनोहरम् ।

सर्वपापहरं वारि भृङ्गारैः स्थापयन्निमाम् ॥

आपोद्दिष्टा-गन्धोदेवोभ्यां शुद्धजलेन । तत्तन्मन्त्रैः पञ्चगव्य-
मेकौष्ठयं तेरेव मन्त्रैः स्तुपयेत् । गायत्र्या गोमूत्रेण । गन्धद्वारेति
गोमयेन । दधिकालं इति दध्ना^१ । आष्यायस्तेति पयसा । तेजोऽस्येति
हृतेन । मधुवातेति मधुना ।

ॐ अश्विनोर्भेषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाहि सिद्ध्यामि, सर-

१ क, दधिकालं इति दध्नेति पाठो नास्ति ।

स्वत्यै भैयज्येन वीर्यायाज्ञायायासि सिञ्चामि । इन्द्रसेन्द्रियेण
वलाय श्रियै यगसेऽभिषिञ्चामि । इति पुष्योदकेन ॥

ॐ देवस्य ना षवितुः प्रषवेऽश्विनोर्वाङ्मर्षा पूष्णो वृक्षाभ्याम् ।
इति कुशोदकेन ॥

ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

निष्ठाता सत्सि वरिषि । इति फल्गोदकेन ।

ॐ नारायण्यै विप्रहे भगवत्यै धीमहि । तन्नो गौरौ प्रचोद-
यात् । इतीशुरससागरोदकाभ्याम् ।

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः प्रतविचक्षणाः ।

तासामसि त्वमुत्तमार् कामाय ग्रंचदि ॥

इति सर्वाषध्या महौषध्या च ॥

माख्ये,—

सहदेवा तथा व्याघ्री वला अतिवला तथा ।

ब्रह्मपुष्पी वचा सिंही अष्टमी च सुवर्चला ॥

महौषध्याष्टकं प्रोक्तं महास्थाने नियोजयेत् ।

तथा,—

मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् ।

शठी चम्पकमुस्तश्च सर्वाषधिगणः स्मृतः ॥

व्याघ्री कण्ठीकारिका, वला वाय्वालकः, अतिवला गोरवः,
चाउक्षिया इति ख्याता, सिंही वासकाः, सुवर्चला सुचटिया इति
ख्याता ॥

वारिणनेन विधिना सप्तम्यां स्रपयेत्तु यः ।
 सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नाच संशयः ॥
 अनेन विधिनाऽष्टम्यां यः स्थापयति चण्डिकाम् ।
 अष्टौ वर्षसहस्राणि स्वर्गं तिष्ठेद्यथासुखम् ॥
 नवम्यां दानमात्रेण धनपुत्रविवर्द्धनम् ।
 अतश्च फलस्यैव सभते नाच संशयः ॥

“ततो भूतेभ्यो नमः” इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य माघभक्तवर्ति
 गृहीत्वा,—

ॐ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।
 ते गृह्णन्तु मया दत्तो बलिरेव प्रसाधितः ॥
 पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिरुपार्जितास्तथा ।
 देशादस्माद् विनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मत्क्रताम् ॥
 भूतेभ्य एव माघभक्तवर्तिर्नम इति दद्यात् ।
 विलुप्यन्ति यदा लुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ।
 तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यं भूतानामपशरणम् ॥

ततो लाजचन्दनचिद्धार्यभस्मादूर्वाकुशाक्षतान् विकिरान् ॐ फडिति
 मन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितान् गृहीत्वा,—

ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन दुर्गापूजां करोम्यहम् ॥
 वेतालाय पिशाचाय राक्षसाय सरीसृपाः ।
 अपसर्पन्तु ते सर्वे चण्डिकास्त्रेण ताडिताः ॥
 इति मन्त्राभ्यां भूतादीनपशारयेत् ।

ततो दारदेशमान्तीय “ॐ विज्जग्राखावासिन्यै दुर्गायै नमः”
इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य तां देवीरूपां ध्यात्वा दूर्वाचितं देव्याः
शिरसि दत्त्वा निर्धन्वयेत् ।

ततो देव्या आसनं धत्वा,—

चण्डिके चक्षु चक्षु चक्षुय चक्षुय पूजाक्षयं प्रविश प्रविश ।
गम्यतां मदुदरे देवि शृङ्गाभिः शक्तिभिः सह ।

पूजां गृहाण सुमुखि सर्वकल्याणहेतवे ॥

इति पठित्वा देवीं सञ्चाक्य नृत्यगीतवाद्यादिभिर्देवीं दक्षिणा-
मुखीं कृत्वा वेदिकोपरि स्थापयेत् । ॐ ऐं ह्रीं स्वां स्रीं त्वमन्बिके
स्थिरीभवेति स्थिरीकुर्यात् । तथैव नवपत्रिकाः स्थापयेत् । ततः
सर्वतोभद्रमण्डले घटं स्थापयेत् ।

चित्रघटं वह्निर्दध्चतभूपितमन्तःसहेमपञ्चरत्नं वस्तयुग्मयीवं
पुष्पाद्यस्तुतं चूताश्लेषपल्लवमुखमुपरिफलाचतान्वितगरावं मण्डल-
मध्ये घवपुष्पोपरि स्थापयित्वा,—

ॐ आजिघ कलसं मङ्गात्मा विग्रन्निन्दवः । पुनरुज्जां निवर्त्तस्व
सा नः सप्तसं धुवोरुधारा पयस्ततो पुनर्माविशताद्रयि ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्रा,—

ॐ वरुणस्रोत्तमन्नमसि वरुणस्य स्कन्धसर्जनीस्यः । वरुणस्य
श्वतसदन्यसि वरुणस्य श्वतसदनमसि वरुणस्य श्वतसदनीमासीद् ॥

इति मन्त्रेण जलेनापूर्य,—

ॐ स्थिरो भव वीर्यं आशुर्भव वाक्त्वर्त्तन् । प्रथुर्भव सुदृढ-
स्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥

इति मन्त्रेण स्थिरीकृत्य अक्षुप्रमुद्रया तीर्थमावाहयेत्,—

ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः सागराश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदा ध्रुवाः ॥

आयान्तु यजमानस्य दुरितघ्नकारकाः ॥

गन्त्रे च यमुने चेत्यादि ।

ततः पर्वतगङ्गदन्तवल्लीकनदीष्वङ्गमदेवदारनृषदार^१गोकुलेभ्य
आहताः सप्त मृत्तिकाः सर्वेष्वधिविज्यादिफलगन्धदूर्वाद्यतान् नम
इति मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

काञ्चिकापुराणे,—

सुष्यनैवेद्यगन्धादि र्हा र्हे र्हे षं षट् मन्त्रकैः ।

नारायणमुद्रया दृष्ट्वा समया च विलोकयेत् ॥

यदात्मनानवज्ञातं सम्यक्पुण्यादिदूषणम् ।

असुखस्यर्जनं वापि यदन्यायोजितञ्च वा ॥

तथा निर्माद्यसंस्पृष्टं कीटाद्यारोहणञ्च यत् ।

तत्सर्वं नाग्रमायाति नैवेद्याद्यवशोकनात् ॥

ततः,—

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विप्रकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

इति मिद्धार्याद्यतान् विकीर्य पार्ष्णिघातत्रयेण भौमान्, ताल-
त्रयेणान्तरीचगान्, दिव्यदुष्यवशोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य

आसनं धत्वा,—

पृथ्वि तया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

तच्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु धामनम् ॥

इति पठित्वा ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः, इति समुज्य ॐ अः फडिति मन्त्रेण उदङ्मुखस्तत्रोपविश्य शिरसि—वामे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणे गणेशाय नमः, मध्ये श्रीदुर्गायै नमः, नारदश्चपि-र्मन्त्रके, गायत्रीच्छन्दो मुखे, श्रीदुर्गादेवता चदि, मम सर्वाभौष्ट-धिद्वयं श्रीदुर्गापूजने विनियोगः । ततः स्रष्टि वाच्य सङ्कल्पं कुर्यात्,—

ॐ अद्याश्विने मामि शुक्लपक्षे तिथौ महासप्तम्यामारभ्य अस्मिन् भारतभूदेशे अमुकगोत्रोऽमुकग्रन्थां परमनिर्वृतिप्राप्तिपूर्वकात्सु-विभूतिचतुर्वर्गावाप्तिकामो यथाशक्ति शरत्कालीनां सपरिवारदुर्गा-पूजामहं करिष्ये ।

इत्येक एव सङ्कल्पो न त्रष्टव्यादिव्यपि पृथक्सङ्कल्पः, एक-प्रयोगोपसंहारात्, फलैक्याच्च । विसर्जनस्य च पूजाङ्गत्वात् सुतरानेव तच्च नास्ति सङ्कल्पः ।

ततः फडिति मन्त्रेण तालचयं दिग्बन्धनं करग्रोधनञ्च विधाय भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

धूपश्चादात्मानं दीपशिखाकारं सुपुष्पा वर्त्मना हंस इति मन्त्रेण शिरसि सहस्रदलकमलस्थे परमात्मानि संयोज्य पादस्थ-पृथिवीं लिङ्गमूलस्थजले, तज्जलं हृदयस्थतेजसि, तत्तेजो मुखस्थे वायौ, तं वायुं मालस्यकाग्रे, तदाकाशं सहस्रदलकमलस्थे परमा-त्मानि संयोज्य बुद्धिद्वारादीत्य तथैव स्त्रीनान् विचिन्त्य वामनासा-

पूरणेन यमिति धूसवर्णे वायुवीजं विचिन्त्य पञ्चाशदारं जपन्
वायुमुत्तोल्य देहं शुक्लं विभाव्य दक्षिणाभया रेचयेत् ।

तेनैव दक्षिणाभापुटेन वायुमुत्तोल्य रमिति अग्निवीजमरुण-
वर्णे पञ्चाशदारं जपन् देहं दग्धं विभाव्य वामनाभया भस्मरूपेण
पापेन स्रष्टु रेचयेत् ।

ततस्तेनैव वामनाभापुटेन वायुमुत्तोल्य सहस्रदलकमलस्यं
परमात्मानं चन्द्ररूपं ध्यात्वा वमिति वरुणवीजं पञ्चाशदारं जपन्
तस्माच्चन्द्रादमृतरक्षा देहमाश्राव्य समित्यनेनेन्द्रवीजेन शुद्धं देहं
जनयित्वा आत्मसीनानि पञ्चभूतानि यथास्थानं स्थापयित्वा
सोऽष्टमिति मन्त्रेण परमात्मानः सकाशादहकारादितत्त्वैः स्रष्टु
जीवात्मानं हृत्पत्रे स्थापयित्वा देवीरूपमात्मानं विचिन्त्य मातृका-
न्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासौ षड्दीर्घभाजा मायावीजेन कुर्यात् ।

अथवा ॐ दुर्गे अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, दुर्गे तर्जनीभ्यां स्वाहा,
दुर्गायै मध्यमाभ्यां वषट्, भूतरक्षणि अनामिकाभ्यां ॐ, ॐ दुर्गे
दुर्गे रक्षणि कनिष्ठाभ्यां वौषट्, ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि करतल-
प्रष्ठाभ्यां फट् । ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे गिरसि स्वाहा,
दुर्गायै शिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय ॐ, ॐ दुर्गे दुर्गे
रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फडिति
तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा द्वीमिति मन्त्रेण प्राणायामं कृत्वा
पीठन्यासं कुर्यात्,—

इदये—आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै,
धमुद्राय, रत्नदीपाय, मणिमण्डपाय, कल्पवृक्षाय, रत्नवेदिकायै ।

दक्षिणार्धे—धर्माय । वामार्धे—ज्ञानाय ।

वामोरुमूले—वैराग्याय । दक्षिणोरुमूले—ऐश्वर्याय ।

मुखे—अधर्माय ।

वामपार्श्वे—अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय ।

दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।

चक्षुषे,—

श्रोत्राय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, ऊं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं
अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

प्रादक्षिणेन चक्षुषादिषु मध्ये च,—

आं प्रभायै, इं मायायै, ऊं जयायै, एं सूक्ष्मायै, ऐं विशुद्धायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिप्रदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ऊं फट् नमः, इति विन्यस्य
ध्यानं कुर्यात् ।

जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकतग्रीवराम् ।

लोचनचयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

मवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदगनां^१ तद्वत्^२ पीनोन्नतपयोधराम् ।

चिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
 मृणालाद्यतसंस्पर्शदशवाङ्ममन्विताम् ।
 चिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
 तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
 खेटकं पूर्णपापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
 पण्डां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
 अधस्तान्महिषं तदक्षिभिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
 गिरम्येदोद्भवं तद्वह्निं च खड्गपाणिनम् ।
 यदि शूलेन निर्भिजं निर्यदन्तविभूषितम् ॥
 रक्तरक्तौकताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेषणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन मृकुटीभीषणाननम् ॥
 सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
 वमद्रुधिरवक्रं तं देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
 देव्यामु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ।
 किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥
 स्त्रयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ।
 उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ॥
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ।
 अष्टाभिः शक्तिभिस्तृभिः घृततं परिवेष्टिताम् ॥
 चिन्तयेज्जगतां धार्त्रीं धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा मानमैहपचारैः समून्धार्यस्थापनं कुर्यात् ।
 अमृताय षडिति मन्त्रेण शङ्खं प्रचाल्य वामभागे त्रिकोणमण्ड-

लोपरि साधारं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पे प्रक्षिप्य
चकाराद्यकारान्तैर्वर्णैर्मूलमन्त्रविजयेन च पूरयित्वा, मं दशकला-
व्याप्तवज्रिमण्डलाय नम इत्याधारं समूज्य, शं द्वादशकलाव्याप्त-
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं, ऊं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय
नम इति जलञ्च समूज्य,—

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरिं सरस्वति ।

इत्यादिना तीर्थमावाह्य षडङ्गानि विन्यस्य दुर्गारूपं जलं
ध्यात्वा कराभ्यामर्घ्यपाचमाच्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा तालचय-
दिग्बन्धनाभ्यां संरक्ष्य ऊं इत्यवगुण्ठ्य धेनुमुद्रया श्रुतौक्त्युप्यात् ।

अर्घ्यस्य दक्षिणे ॐ फडिति प्रोक्षणीपाचं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्य्य
गन्धपुष्पे दत्त्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिदत्त्वा तज्जलेनात्मानं
पूजोपकरणञ्चाभ्युचयेत् ।

अर्घ्यलोत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

ततो देवीरूपमात्मानं विभाव्य गन्धपुष्पैः समूज्य पुष्पाञ्जलि-
पक्षकं शिरोहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु निक्षिपेत् ।

तत ऐशान्या घटं^१ स्थापयित्वा तत्र गणपतिं ध्यात्वावाह्य
पाद्यादिभिः समूज्य,—

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः ।

देवीगृहेऽर्चितः प्रीत्या सर्वविघ्नं विनाशयेत् ॥

ततस्तत्र ब्रह्माणं यज्ञांश्च पूजयेत् ।

मण्डलमध्ये,—

ॐ आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, समुद्राय
रत्नदीपाय, मणिमण्डपाय, कस्तुरिण्याय, रत्नवेदिकायै ।

अन्यादिकीर्णेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

ग्रेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, जं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं भलाय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ज्ञौं ज्ञानात्मने नमः ।

क्षेत्रेष्वष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, ई मायायै, जं जयायै, इं सूक्ष्मायै, ऐं विश्वज्ञायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय जं फट् नमः ।

इत्यासनं समूह्य पुनर्भगवतीं पूर्ववत् ध्यात्वा मानसोपचारैः
समूह्य सुपुष्पावर्त्मना वहन्नाषापुटेन तेजो निर्गमय पुष्पाञ्जलीं
संस्त्राय प्रतिमायां ब्रह्मरन्ध्रे प्रवेष्ट्य “भगवति दुर्गे स्तुतीयगणपति
रक्षणगच्छागच्छ” तिष्ठ तिष्ठ “सन्निहिता भव” “सज्जिह्वा भव
प्रसन्ना भवेत्यावाहनस्थापनसचिरोधनसंमुखीकरणमृतीकरणमुद्राः
प्रदर्शयेत् ।

ततो मूढमन्त्रेण सावयवीकृत्य षडङ्गानि विन्यस्य प्रतिमायां
पञ्चिकासु च हस्तं दत्त्वा पठेत्,—

आगच्छ मङ्गहे देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
पूजां गृहाण विधिवत् सर्वकल्याणकारिणि ॥
एद्येहि भगवत्पुत्रं शत्रुघ्नयज्ञप्रदे ।
भक्तिः पूजयामि त्वां नवदुर्गे सुरार्चिते ॥
दुर्गे देवि समागच्छ साक्षिधर्मिणि कल्पय ।
पञ्चभागं गृहाण नमोऽष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥
शारदीयामिमां पूजां करोमि कमलेश्वरे ।
आज्ञापय महादेवि दैत्यदर्पविनाशिनि ॥
संसारार्णवदुष्पारे सर्वफलनिहन्तनि ।
चापस्य वरदे देवि नमस्ते गङ्गारम्ये ॥
ये देवा आद्यं दिव्यं चलितायां चलन्ति वै ।
आवाहयामि तान् सर्वान् चण्डिके परमेश्वरि ॥
प्राणान् रक्ष यग्रे रक्ष पुत्रदारधनं सदा ।
सर्वरक्षाकरी यस्मात् त्वं हि देवि जगत्प्रिये ॥
प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ।
मेनानन्दकरे देवि सर्वसिद्धिद्रे देहि मे ॥
आगच्छ चण्डिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।
पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते गङ्गारम्ये ॥
आवाहयामि देवि तां मृण्मये श्रीफलेऽपि च ।
कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥

आगत्य विल्लगाखायां चण्डिके कुरु सन्निधिम् ।
 स्थापिताऽसि मया देवि पूजयेत्वां प्रसीद मे ॥
 देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डविग्रहकारिणि^१ ।
 विल्लगाखां समान्निध्य तिष्ठ देवि गणैः सह ॥
 देवि त्वं जगतां मातः सृष्टिसंहारकारिणि ।
 पञ्चिकासु समस्तासु सान्निध्यमिह कल्पय ॥
 पल्लवैश्च फलोपेतैः शाखाभिः सुरनायिके ।
 पल्लवे संस्थिते पूजां गृह्य देवि प्रसीद मे ॥
 आवाहिताऽसि देवि त्वं मृण्मये श्रीफलेऽपि च ।
 स्थिराऽत्यन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव ॥
 चण्डि त्वं चण्डरूपाऽसि सुरतेजो महाबले ।
 प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ॥

ततः पञ्चमन्त्रान् जपेत् ।

ॐ हंसः शशिषदसुरनारीषसत्

होता वेदिषदतिचिर्दुरोणसत् ।

नृपद्वरसदृतसञ्ज्ञोमसदज्ञा

गोला चतशा अत्रिजा चतं दृष्ट ॥

ॐ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भौमः कुचरोगिरिष्ठाः ।

यसोरुपु त्रिपु विक्रमणेष्वधित्तिपन्ति भुवनानि विश्वाः ॥

ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु लघा रूपाणि पिङ्गतु ।

१ ख पुस्तके स्थापितासीत्तादि चण्डविग्रहकारिणीत्यन्तोऽग्रे नास्ति ।

२ ग, चण्डारिग्रहकारिणि ।

आशिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्त्यस्तुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि

धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ ॥

ॐ अम्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

उर्वारुकमिव बभनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं संहं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्याः प्राणा इह प्राणाः ।

आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं संहं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्या जीव इह स्थितः ।

आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं संहं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्याः सर्वान्श्रियाणि ।

आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं संहं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्या वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति हृदये जपित्वा,—

ॐ मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यस्य

वृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु

विश्वे देवा स इह मादयन्तामों प्रतिष्ठः ॥

इति पठित्वा मूलमन्त्रं वारत्रयं जपित्वा प्राणप्रतिष्ठां समाप्य
देवीशरीरे श्रद्धान्यासं मातृकान्यासश्च विधाय कीदृशारेण सन्निरोध्य
मूलमन्त्रेणाञ्जलित्रयं दद्यात् । पञ्चिकाखण्डेवम् । ततो घटे पञ्चि-
कायाञ्च देवीं पूजयेत् ।

आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च ततोऽन्वाचमनीयकम् ॥

मधुपर्कं स्नानजलं वस्त्रं भूषणचन्दने ।

पुष्पं धूपञ्च दीपञ्च नैवाञ्चनमतःपरम् ॥

नैवेद्याचमनीये तु प्रदक्षिणमस्त्रतिः ।

एते षोडश निर्दिष्टा उपचारान्मिकार्चने ॥

मन्त्रः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यदीयते द्रव्यमलङ्कारादि काञ्चनम् ॥

तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वरुणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

वमिति वरुणबीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति
सम्पूज्य मूलमन्त्रं पठित्वा श्रीदुर्गायै इदममुकदैवतममुकद्रव्यं नम
इत्युत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ॥

तत्रादौ काष्ठाद्यासनं पुष्पासनं वा मूलमन्त्रेण दद्यात् । ततः
श्यामाकदूर्वापद्मापराजिताभक्षितं पाद्यं गृहीत्वा,—

पाद्यं गृह्य महादेवि सन्तदुःखापहारकम् ।

चायस्त्र वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

इति पठित्वा प्रणवादिस्वाहात्मनेन जयदुर्गामन्त्रेण श्रीदुर्गायै
इदं पाद्यं नम इति पादयोर्दद्यात् ।

नन्विकेपरपुराणे तु,—

दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनीकोटिपरिवृतायै भद्र-
काल्यै ह्रीं दुर्गायै नमः । इति मन्त्रः ।

एवं सर्वत्रोपचारेषु बोद्धव्यम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

स्नाहापदनार्थं, आचमनीयमधुपर्कं तु स्वाहापदेन, सर्वमन्य-
ग्रमः-पदेन दियम् ।

ततो गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाद्यतिलमर्षपदूर्वाविष्णुपत्रमहितमर्घ्यं
गच्छे कृत्वा,—

ॐ दूर्वाक्षतममायुक्तं विष्णुपत्रं तथा परम् ।

शोभनं गच्छपाचम्यं गृहाणार्घ्यं हरप्रिये ॥

नानातोषोद्भवं वारि कुङ्कुमादिशुश्रोतस्वम् ।

गृहाणार्घ्यमिमं देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

इत्यर्घ्यम् ।

जाती-लवङ्ग-कण्ठोलबहितमाचमनीयं गृहीत्वा ।

ॐ मन्दाकिन्यास्तु यदारि सर्वपापहरं शुभम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्त्वा निवेदितम् ॥

इमा आपो मया भक्त्वा तव पाणितलेऽर्पिताः ।

आचामय महादेवि श्रोता शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्याचमनीयम् ।

धृत-दधि-मधूनि कांस्यपात्रे कृत्वा ।

ॐ मधुपर्के महादेवि ब्रह्माद्यैः परिकल्पितम् ।

मया निवेदितं भक्त्वा गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः पूर्ववदाचमनीयम् ।

सर्वमेव मधुपर्कादिकमर्घ्यजलेनैवोत्सृज्य देयम् ।

कुम्भे सुवासितं ग्रीतलजलं कृत्वा,—

ॐ जलञ्च ग्रीतलं स्त्रक्चं नित्यगृह्णं मनोरमम् ।

स्नानार्थं ते मया भक्त्या कल्पितं प्रतिगृह्यताम् ॥

इदं स्नानजलम् ।

वस्त्रमानीय,—

यद्गतानुसमायुक्तं पटसूत्रादिनिर्मितम् ।

वायो देवि सुशुक्लञ्च गृहाण वरवर्णिनि ॥

तन्नुषन्तानमम्बुद्वं रक्षितं रागतन्तुना ।

दुर्गे देवि भज प्रीतिं वासस्ते परिधीयताम् ॥

इति वस्त्रम् । पुनराचमनीयञ्च ।

काञ्चनाद्यलङ्कारमानीय,—

दिव्यरत्नसमायुक्ता वस्त्रिभानुसमप्रभाः ।

मात्राणि शोभयिष्यन्ति अलङ्काराः सुरेश्वरि ॥

चन्दनागुदकपूरमिश्रं गन्धं गृहीत्वा,—

अरीरं ते न जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां ॥

इति गन्धः ।

पुष्पमानीय,—

पुष्पं मनोहरं दिव्यं सुगन्धं देवनिर्मितम् ।

इदमहुतमाग्रेयं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इति पुष्पम् ।

धूपमानौय,—

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धर्वासुरभोजनः ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति धूपः ।

दीपमानौय,—

अग्निज्योतीरविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।

ज्योतिषामुत्तमो दुर्गे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

त्वं चन्द्रसूर्यज्योतींषि विद्युदग्न्योस्तथैव च ।

समेव सर्वज्योतींषि दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपः ।

ताम्रपात्रे हृतसम्पादितमञ्जनं सौवीराद्यञ्जनं वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्वदेवेगे नमस्ते शङ्करप्रिये ।

चक्षुषामञ्जनं पृथं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इत्यञ्जनम् ॥

फलमूलान्यादाय,—

फलमूलानि सर्वाणि घाश्वारणानि यानि च ।

नानाविधसुगन्धौनि गृह्य देवि ममाचिरम् ॥

इति फलादिरचना ॥

अन्नमानौय अभ्युक्ष्य,—

अन्नं चतुर्विधं देवि रसैः पङ्क्तिभिः समन्वितम् ।

उत्तमं प्राणदं चैव गृहाण मम भावतः ॥

परमान्नमानौय,—

गव्यसर्पिःपयोयुक्तं नानामधुरसंयुतम् ।

मया निवेदितं भक्त्या पायसं प्रतिगृह्यताम् ॥

अमृतै रचितं दिव्यं नानारूपविनिर्मितम् ।

पिष्टकं विविधं देवि गृहाण मम भावतः ॥

मोदकादिकमानीय,—

मोदकं स्वादुसंयुक्तं शर्करादिविमिश्रितम् ।

सुरभ्यं मधुरं भोज्यं देवि तन्मतिगृह्यताम् ॥

जलमानीय,—

जलञ्च शीतलं स्वच्छं सुगन्धिं सुमनोहरम् ।

मया निवेदितं भक्त्या पानीयं प्रतिगृह्यताम् ॥

पूर्ववदाचमनीयम् ॥

तामूलमानीय,—

फलपत्रकसंयुक्तं कर्पूरेण सुवासितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या तामूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

दूर्वां गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्व्वगे देवि नमस्ते सुखमोषदे ।

दूर्वां गृहाण देवि त्वं मां निस्तारय सर्व्वतः ॥

श्रीफलपत्रमाख्यं गृहीत्वा,—

अमृतोद्भवं श्रीयुक्तं महादेवप्रियं सदा ।

पवित्रं ते प्रयच्छामि श्रीफलीयं सुरेश्वरि ॥

मान्द्यं गृहीत्वा,—

सूत्रेण पथितं मान्द्यं नानापुष्पसमन्वितम् ।

श्रीयुक्तं क्षम्यमानञ्च गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः

ॐ चण्डिकायै विद्महे भगवत्यै धीमहि ।

तस्यो गौरी प्रचोदयात् ॥

इत्यञ्जलिचपं भिन्दूरतिलकञ्च दद्यात् । दर्पणं प्रदर्शयेत् ।

चामरव्यजनवातं घण्टादिनानाविधवाद्यञ्च कुर्यात् ॥

पाद्यादिभिर्य नैवेद्यैः पूजयेद्यो हिं चण्डिकाम् ।

भक्तफलफलं प्राप्य च गच्छेच्चण्डिकासलयम् ॥

गुणफलम् ॥

ततो नवपचिरूपा पूजा ॥

ॐ रत्नाधिष्ठायै ब्रह्माण्यै नमः, इति पाद्यादिभिः समूज्य,—

ॐ—दुर्गे देवि समागच्छ चान्निध्यमिह कल्पय ।

रत्नारूपेण सर्व्वत्र शान्तिं कुह नमोऽस्तु ते ॥

रत्नाधिष्ठायै ब्रह्माण्यै नमः ।

एवं कक्ष्यधिष्ठायै कालिकायै नमः, इति पाद्यादिभिः समूज्य

प्रणमेत्,—

महिषासुरयुद्धेषु कक्षीभृताऽसि सुव्रते ।

मनुजानुसङ्गार्थाय आगतासि हरप्रिये ॥

कक्ष्यधिष्ठायै कालिकायै नमः ॥

हरिद्रे वरदे देवि उमारूपासि सुव्रते ।

मम विप्रविनाशाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

हरिद्राधिष्ठायै दुर्गायै नमः ॥

निशुभशुभमयने सेन्द्रैर्देवगणैः सह ।

जयन्ति पूजिताऽसि त्वमस्माकं वरदा भव ॥

जयन्त्यधिष्ठात्र्यै कार्तिक्यै नमः ॥

महादेवप्रियकरो वासुदेवप्रियः सदा ।

उमाप्रौतिकरो वृचो विष्वक्प नमोऽस्तु ते ॥

विन्वाधिष्ठात्र्यै शिवायै नमः ॥

दाडिमि त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य ममृक्षे ।

उमाकार्यं कृतं यस्मादस्माकं वरदा भव ॥

दाडिम्यधिष्ठात्र्यै रक्तदन्तिकायै नमः ॥

हरप्रौतिकरो वृचो ह्यग्नोक्तः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रौतिकरो यस्मान्नामशोकं सदा कुह ॥

अशोकाधिष्ठात्र्यै शोकरक्षितायै नमः ॥

यस्य पंचे वसेद्देवी मानवृचः शशीप्रियः ।

मम चानुपहार्याय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

मानाधिष्ठात्र्यै चामुष्ठायै नमः ॥

जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

उमाप्रौतिकरं धान्यं तस्मात् त्वं रच सर्वदा ॥

धान्याधिष्ठात्र्यै क्षत्र्यै नमः ॥

पचिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रच मां त्रिदशेश्वरि ॥

नवपत्रिकावासिन्यै दुर्गायै नमः ॥

अथावरणपूजा ॥

षग्यादिकोणवेगरेषु,—

ॐ दुर्गे षट्पाय नमः, ॐ दुर्गे शिरसे स्वाहा, दुर्गायै
शिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय ऊं, नमः सर्व्वत्र ॥

देवीसमूहे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ॥

'दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय षट् नमः ।

अष्टदिक्षु,— इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सशक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सटण्डाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋताय सखड्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वह्ण्याय सपात्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे साङ्कुशाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशूलाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋतवरुणयोर्ऋधे,—

अनन्ताय सषक्राय सवाहनाय सपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेयानयोर्ऋधे,—

ब्रह्मणे सपश्याय सवाहनाय सपरिवाराय^१ नमः ॥

अङ्गादिस्तोकपालान्तं यजेदावरणान्यपीति वचनात् ॥

ततो वक्ष्यमाणविधिना वलिं दद्यात् । ततः स्तुत्वा देवीं
प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च प्रणामान् कुर्यात् ।

१ ग पुस्तके, दिक्ष्वित्यादि पङ्क्तिर्नास्ति ।

२ ख, सवाहनपरिवाराय ।

कालिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गलं शिवे सर्वार्थसाधिके ।

अरण्ये शम्भुके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्नु साधकः ।

पञ्च प्रणमन् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमितिमन्त्रकैः ॥

इति सप्तमीपूजा समाप्ता ॥ • ॥

अथ महाष्टम्यां स्नातः कृतनित्यक्रियः कृतपूजासम्भारो हां श्रीं
ह्रं पङ्क्तिमन्त्रेण पुष्पनैवेद्यगन्धादि विश्लोक्य पूर्ववदासनशुद्धि-
भूतशुद्धि-मातृकान्यासाङ्गन्यास-करन्यास-प्राणायाम-पीठन्यासान्
विधाय, देवीं ध्यात्वा, दर्पणप्रतिबिम्बे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, मूलमन्त्रेण
दन्तकाष्ठं निवेद्य, सङ्कल्प्य पूर्ववत् काम्यस्नानं सम्पाद्य, अर्घ्यादिपात्रं,
संस्थाप्य, आत्मपूजाञ्च विधाय, घटे गणेशं ब्रह्माणं यक्षाञ्च सम्पूज्य,
पीठदेवताञ्च पूजयित्वा, देवीं ध्यात्वा, मानसैरुपचारैः सम्पूज्य,
हृदयस्थं तेजः पुष्पाञ्जलिना मूलमन्त्रेण देव्यां सङ्कल्प्य, सन्मुखी-
करणसकलौकरणावगुण्ठनपरमीकरणमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततः पूर्ववत् षोडशोपचारैः सम्पूज्य नवपत्रिकाञ्च पूजयित्वा
आवरणानि पूजयेत् ।

तत्र प्रथममङ्गावरणम् । अन्यादिकोष्णकेशरेषु,—

ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे शिरसे स्वाहा, दुर्गायै शिखायै
वषट् नमः, भूतरक्षायै कवचाय ऊँ नमः ।

देवीसङ्मुखे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ।

चतुर्दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

ततोऽष्टदलमूले उग्रचण्डाद्याः पूजयेत् ।

मायालक्ष्मीपदाद्येन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

पूर्वदलमूले उग्रचण्डामावाह्यं ह्रीं श्रीं उग्रचण्डायै नमः
इत्यादि पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नमस्कुर्यात् ।

उग्रचण्डा तु वरदा मध्याह्नाकसमयुतिः ।

सा मे यदाऽस्तु वरदा तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

एवमाग्नेये प्रचण्डामावाह्यं पाद्यादिभिः समूज्य,—

प्रचण्डे युञ्जदे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै नमः ॥

दक्षिणे चण्डोगामावाह्यं समूज्य च,—

लक्ष्मीस्त्वं सर्वभूतानां सर्वभूताभयप्रदा ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव शोभने ॥

ह्रीं श्रीं चण्डोगायै नमः ।

नैऋते चण्डनायिकामावाह्यं समूज्य च,—

या सिद्धिरिति नाम्ना तु देवेश्वरदायिनी ।

कक्षिकस्तपनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डनायिकायै नमः ॥

पश्चिमे चण्डामावाह्यं समूज्य च,—

देवि चण्डाक्षिणे चण्डि चण्डारिविजयप्रदे ।

धर्मार्थमोचदे दुर्गे नित्यं मे वरदा भव ॥

ह्रीं श्रीं चण्डायै नमः ॥

वायये चण्डवतीमावाह्य सम्पूज्य च,—

या सृष्टि-स्थिति-मंहार-गुणत्रयसमन्विता ।

याः पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवत्यै नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डवत्यै नमः ॥

उत्तरे चण्डरूपामावाह्य सम्पूज्य च,—

चण्डरूपात्मिका चण्डा चण्डनायकनायिका ।

सर्वसिद्धिप्रदा देवी तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डरूपायै नमः ॥

दृशाने चण्डिकामावाह्य सम्पूज्य च,—

बालार्काहणनयना सर्वप्रदा भक्तवत्सला ।

चण्डासुरस्य मयनी वरदाऽस्त्वितिचण्डिका ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

ततः पञ्चमध्येऽष्टावृत्त्या चतुःषष्टियोगिनीरावाह्य ह्रीं श्रीं इति
मन्त्रेण पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

कालिकापुराणे,—

ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी भैरवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥

वामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥

काली कराक्षिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।

भीमा शान्ता भामरी च रुद्राणी चण्डिका तथा ॥

चमा धात्री तथा स्वाहा स्वधाऽपर्णा महोदरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली कपालिनी ॥

चेमङ्करी चोद्यचण्डा चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहाप्रियङ्करौ ॥

यलविकरणी देवी वलप्रमथनी तथा ।

मनोन्मथनी देवी सर्वभूतदमन्यपि ॥

उमा-तारा-महानिद्रा विजया च जया तथा ।

शैलपुत्री चण्डिका च चण्डघण्टा च योगिनी ॥

कुशाण्डी स्कन्दमाता च तथा कात्यायनी परा ॥

कालरात्रिर्महागौरी चतुःपष्टि क्रमादिमाः ।

पूजयेन्मण्डलस्थान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ततः ह्रीं श्रीं कोटियोगिनीभ्यो नमः ।

इति पाद्यादिभिरेकत्र पत्रायेषु कोटियोगिनीः पूजयेत् ।

ततो देवीसन्निधाने सम्यग्दुर्गाः शुभप्रदाः ।

ऐशान्यादिकमाद् द्वे द्वे मध्ये च पूजयेन्नृप ॥

देवीशाने ब्रह्माणीमावाह्य ह्रीं श्रीं इति पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

चतुर्मुखीं जगद्धात्रीं चंसारुद्धां वरप्रदाम् ।

सृष्टिरूपां महाभार्गां ब्रह्माणीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं ब्रह्माण्यै नमः ॥

तथा तत्रैव माहेश्वरीमथावाह्य पूजयेत् ।

दृषारूढां शुभां शुभां त्रिनेत्रां वरदां शिवाम् ।

माहेश्वरीं नमाम्यद्य सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥

ह्रीं श्रीं माहेश्वर्यै नमः ॥

देव्याग्नेयकोणे कौमारीमावाह्य पूजयेत् ।

कौमारीं पीतवसनां मयूरवरवाहनाम् ।

शक्तिहस्तां शिताङ्गीं तां नमामि वरदां सदा ॥

ह्रीं श्रीं कौमार्यै नमः ॥

तत्रैव वैष्णवीमावाह्य पूजयेत् ।

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधारिणीं कृष्णरूपिणीम् ।

स्थितिहृतां खगेन्द्रहृतां वैष्णवीनां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वैष्णव्यै नमः ॥

देवीनैर्ऋते वाराहीमावाह्य पूजयेत् ।

वराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्भूतवसुन्धराम् ।

शुभदां पीतवसनां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वाराह्यै नमः ॥

तत्रैव नारसिंहीमावाह्य पूजयेत् ।

नृसिंहरूपिणीं देवीं दैत्यदानवदपंशाम् ।

शुभां शुभप्रदां शुभां नारसिंहीं नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं नारसिंह्यै नमः ॥

ततो वायव्ये इन्द्राणीमावाह्य पूजयेत् ।

इन्द्राणीं गजकुमार्यां सहस्रनयनोज्ज्वलात् ।

नमामि वरदां देवीं सर्वदेवनमस्कृताम् ॥

ह्रीं श्रीं इन्द्राण्यै नमः ॥

तत्रैव चामुण्डायावाह्य पूजयेत् ।

चामुण्डां मुण्डमयनीं मुण्डमाक्षोपशोभिताम् ।

अद्वाड्हासमुदितां नमाम्यात्मविभृतये ॥

ह्रीं श्रीं चामुण्डायै नमः ॥

ततो मध्ये,—ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः इति मूलदेवीमेव पूजयेत् ।

कात्यायनीं दशभुजां महिषासुरमर्दिनीम् ।

प्रसन्नवरदां देवीं वरदां तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

चण्डिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संयच्छ रक्ष मां चिदग्रेणरि ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै नमः ॥ इति मूलदेव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततो जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पादिभिर्देवीसन्निधाने पूजयेत् ॥

ह्रीं श्रीं जयन्तये नमः, इत्यादिक्रमेण पूजयेत् ॥

जयन्तीं भङ्गलां काशीं भद्रकाशीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चर्मां धार्चीं स्वधां स्वाहाञ्च पूजयेत् ॥

॥ ततोऽस्त्रपूजा ॥

देवीदक्षिणहस्तेषु,— ॐ शूलाय नमः, इति समूह्य,—

सर्वायुधानां प्रथमो निश्चितस्त्वं पिनाकिना ।

शूलं मार्गं समाधृत्य कृत्वा सुष्टिगर्भं शुभम् ॥

पुष्पं दद्यात् ॥

ॐ खड्गाय नमः, इति समूह्य,—

अग्निर्विश्वमनः खड्गशीर्क्षधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजययैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ सुदर्शनचक्राय नमः, इति सम्पूज्य,—

चक्र त्वं विष्णुरूपोऽसि विष्णुपाप्मो सदा स्थितः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं सुदर्शनं नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ तीक्ष्णवाणाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधानां श्रेष्ठोऽसि दैत्यसेनानिखदन ।

भयेभ्यः सर्वतो रक्ष तीक्ष्णवाण नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्तये नमः, इति सम्पूज्य,—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां गुरुरस्य च विग्रेवतः ।

शक्तिरूपेण सर्वत्र रक्षां कुरु नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

वामहस्तेषु,—

ॐ खेटाय नमः, इति सम्पूज्य,—

यष्टिरूपेण खेट त्वमरिसंहारकारकः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पूर्णवापाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिखदन ।

चाप मां सर्वतो रक्ष शकं शायकसत्तमैः ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पाशाय नमः, इति सम्पूज्य,—

पाश त्वं नागरूपोऽसि विषपूर्णां विषोदरः ।

शत्रूणां दुःसहो नित्यं नागपाश नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्रुगाय नमः, इति सम्पूज्य,—

शक्रुगोऽसि नमस्तुभ्यं गजानां नियमः सदा ।

लोकानां सर्वरक्षार्थं विधृतः पार्वतीकरे ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ घण्टायै नमः, इति सम्पूज्य,—

चिनस्ति दैत्यतेजांसि स्त्रेणापूर्य या जगत् ।

सा घण्टा पातु नो देवि यापेभ्योऽनः सुतानिव ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ परशवे नमः, इति सम्पूज्य,—

परमो त्वं महातीक्ष्णः सर्वदेवारिसूदनः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं शत्रुक्षय नमोऽस्तुते ॥

इति पुष्पम् ॥

सर्वायुधानां श्रेष्ठानि यानि यानि त्रिपिष्टये ।

तानि तानि दधत्यै ते चण्डिकायै नमोऽम्बिके ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै सर्वायुधधारिण्यै नमः ।

इति देव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततः,— ॐ किरीटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गभूषणेभ्यो नमः ।

इत्येकच पूजयेत् ।

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ॐ फट् नमः ।

इति मन्त्रेण सिंहं पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

आमनश्चासि भूतानां नानालङ्कारभूषितम् ।

मेरुद्वन्द्वप्रतीकाग्र सिंहासन नमोऽस्तु ते ॥

• ॐ महासिंहाय नमः ।

ततो महिषासुराय नमः,— इति महिषं देय्ये पूजयेत् ।

कालिकापुराणे महिषासुरचरदाने,—

मम प्रवर्त्तते पूजा यच यच च तच ते ।

पूज्यचिन्त्यस्य तत्रैव कालोऽयं तव दानव ॥

मत्स्यपुराणे देवदेवतापूजोक्ता, तासु कोटियोगिनीपूजयैव पूजिता इति न द्वयम् पूज्याः ।

• कालिकापुराणे कामाख्यापूजाप्रकरणे,—

वदुकषतुष्टयाष्टचैवपाल-नवभैरवपूजोक्ता, अतस्तानपि केचित् पूजयन्ति ।

श्रीमित्यनेन मन्त्रेण पूर्वादौ पूजयेत् क्रमात् ।

• विद्वपुर्न दानपुर्न तथा सहजपुत्रकम् ॥

श्रेष्ठं समयपुत्रश्च पूजयेददुकानिमान् ॥

ॐ श्रीं विद्वपुत्रवदुकाय नमः,— इत्यादि ।

पूजयेत् चैवपालांश्च मध्ये किञ्चत्कपत्रयोः ।

हेतुकं त्रिपुरघ्नश्च अग्निजिह्वं तथैव च ॥

अग्निवेतालघ्नश्च कालघ्नाय कराक्षकम् ।

एकपादं भौमनाथमुत्तरादिक्रमेण तु ॥

ॐ हेतुकाय चैवपालाय नमः,— इत्यादि ॥

मण्डलस्य चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ मध्ये च पूजयेत् ।

अमिताभो रुक्मण्डः क्रोधोन्मत्तौ भयङ्करः ॥

कपाली भौषण्यैव संहारी नव भैरवाः ॥

अमिताभाय भैरवाय नमः,— इत्यादि ॥

॥ अथ लोकपालपूजा ॥

मण्डलवाग्ने चतुर्दिक्षु,—

इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सशक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सदृष्टाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋताय सखङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वरुणाय सपात्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे माङ्गुषाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशृङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये,—

अनन्ताय सचक्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ब्रह्मणे सपद्माय सवाहनपरिवाराय नमः ॥

॥ ततो बलिदानम् ॥

बलिं दद्यापयित्वा लोहितमाल्येन वेष्टयित्वा प्रोचयेत् ।

ॐ अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नग्निः ।

स ते लोको भविष्यति तं वेय्यसि यिवैताश्रयः ।

वायुः पशुराधौत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयन्तस्मिन् वायुः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

सूर्यः पशुराधौत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयन्तस्मिन् सूर्यः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता रूपः ।

ॐ वाचन्ते शुन्वामि, प्राचन्ते शुन्वामि, वचुस्ते शुन्वामि,
ओचन्ते शुन्वामि, नाभिन्ते शुन्वामि, मेघन्ते शुन्वामि, पायुन्ते
शुन्वामि, चरिचन्ते शुन्वामि ।

ॐ मनस्त-आप्यायतां, वाक्च आप्यायतां, प्राणस्त-आप्यायतां,
चक्षुस्त-आप्यायतां, ओचन्त-आप्यायतां, यत्ते मूरं यदा क्षितं तत्त-
आप्यायतां । तत्ते निद्रायतां तत्ते शुध्यतु महीभ्यः ॥

इति संश्रोक्ष्य पाद्यार्चाचमनीयगन्धपुष्पैः पूजयेत् ॥

ततो देवीं मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिचयेण पूजयेत् ॥

उत्तराभिमुखो भूत्वा वलिं पूर्वमुखं तदा ।

निरीक्ष्य साधकः पद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

हाग त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ।

प्रणमामि ततः सर्व्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥

चण्डिकाप्रौढिदानेन दातुरापदिनाग्रम् ।

वैष्णवीबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥

यज्ञार्चं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

१ छ, चरित्रमित्यादि नास्ति ।

२ ग, सर्व्वरूपिणम् ।

अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रेण पुष्पं मूर्द्ध्नि बलेर्न्यसेत् ॥

तुभ्यं नम इति, तेऽस्त्वित्यर्थः । कचिन् कालिकापुराणे तु बले
तुभ्यं नमो नम-इति पाठः ।

ततो देवीं समुद्दिग्य काममुद्दिग्य चात्मनः ।

अभिषिच्य बलिं पश्चात् करवारं प्रपूजयेत् ॥

ततः कुश-तिल-जलान्यादाय, ॐ अद्यामुकगोत्रस्यामुकग्रन्थः
पञ्चविंशतिवर्षावच्छिन्नदुर्गाप्रौतिकामनया जयदुर्गामन्त्रमुच्चार्य ॐ
ह्रीं दुर्गायै एष ह्यगवलिर्नमः । ह्यगोऽयं वक्रिदैवतः । मेघपत्रे
तु वरुणदैवत-इति बोद्धव्यम् ।

ततः पद्मोः कर्णौ जपेत् ।

हिलि हिलि वज्ररूपधरायै ह्रीं ह्रीं इमं पशुं प्रदर्शय मुक्तिं
नियोजय नमः स्वाहा ।

ततः खड्गं ध्यात्वा पूजयेत् ।

ध्यानं यथा,—

कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।

उग्रं रक्तास्थनयनं रक्तमाख्यामुलेपनम् ॥

रक्ताम्बरधरश्चैकपाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।

पिवमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रयसंचतिम् ॥

इति ध्यात्वा,—

रमना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।

ॐ-ह्रां ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण खड्गं पाद्यादिनार्घयेत् ।

तथा,—

नामन्व्य खड्गं तु बलिं न दद्यात्तु कदाचन ।

खड्गस्थामन्त्रेण मन्त्रा यावन्तः कथिताः पुरा ॥

तैः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योज्याः खड्गमभिमन्त्रणे ।

१द्विः कालीति ततो देवि वज्रेशरिपदं तथा ॥

ततोऽतु कौहदंष्ट्रायै नमः श्रेष्ठे तु योजयेत् ।

कालि कालि देवि वज्रेशरि कौहदंष्ट्रायै नमः ॥

समूहानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।

कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥

ह्रीं ह्रीं कालि कालि विकटदंष्ट्रे ह्रूं ह्रूं फेत्कारिणि
छादय छेदय सर्वदुष्टानि मारय मारय अमुकं खड्गेन क्षिन्धि
क्षिन्धि किलि किलि चिकि चिकि पिव पिव रुधिरं ह्रीं ह्रीं
किरि किरि कालिकायै नमः ।

ततः पुण्याञ्चलिना,—

असिर्विश्रमनः खड्गस्त्रीक्षणधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयसैव धर्मपास्त नमोऽस्तु ते ॥

पूजयिता ततः खड्गं श्रीं ह्रूं फडिति मन्त्रकैः ।

गृहीत्वा विमलं खड्गं वेदयेद्वलिमुत्तमम् ॥

योगिनीतन्त्रे,—

वेदयेद्भूमिसंस्थं तु बलिं पूर्वमुखं तथा ।

उदरमुघः स्वयं भूत्वा नेत्रबीजेन साधकः ॥

१ ख, ग, पञ्चदशे दिरित्यादि योजयेदित्यन्तोऽंशो नास्ति ।

स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुद्धदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा केशो नामगोचं नियोजयेत् ॥

कालिकापुराणे,—

ततो बलीनां रुधिरं तोयसैन्धवमत्फलैः ।

मधुभिर्गन्धपुष्पैश्च अधिवास्य विधानतः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकी रुधिरेणायायतामिति ।

स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरस्य सप्तदीपकम् ।

एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥

शिरःप्रदीपस्य पात्रं विना सावधानेन दातव्यः ।

यथा योगिनोतन्त्रे,—

श्रीर्षोपरि ज्वलद्दीपं हतयोगेन साधकः ।

दद्यादा तैलयोगेन वर्जयेत् सार्पपादिकम् ॥

हृतेन सार्धभौमः स्यात्तैले भिक्षिं विनिर्दिशेत् ।

यावन्ति श्रीर्षलोमानि दीपो दहति भाविनि ॥

तावत् कालं वसेत्सर्गं तस्मात् पात्रं विवर्जयेत् ।

लोमदाहोद्भवं गन्धं घ्रात्वा देवौ प्रसीदति ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् श्रीर्षोपरि ज्वलच्छिखाम् ।

निर्वाणे मृत्युमाप्नोति नीयमाने प्रदीपके ॥

तस्मात् प्रयत्नतो नीत्वा ज्वालयेद्दीपकं बुधः ॥

ततः शोषितं चतुर्धा विभज्य, - आग्नेये, - विदारिकायै नमः,

नैष्ठिके,-पापराक्षस्यै नमः, वायव्यां,-पूतनायै नमः, ऐशान्यां,-
कालिकायै नमः, इति दद्यात् ।

योगिनीतन्त्रे,-

विदारौ-पापराक्षस्यौ पूतना कालिका तथा ।

श्राग्नेयादिकक्षौ तु यजेत्तत्र समाहितः ॥

ततः श्रुत्यात् ।

विनेचे विकरास्त्रास्ये मुण्डमास्त्राविभूषिते ।

सर्वांसुरक्तान्ते त्वं चङ्चलशङ्खधारिणि ॥

महिषप्रि महामाये दैत्यदर्पनिस्त्रदनि ।

कागलेन बलिं दक्षि गृह्णाथ हरवल्लभे ॥

रमं कागबलिं देवि गृहीत्वा कालरात्रिके ।

प्रोता भव महाकालि रत्न मां देवि चण्डिके ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा धूपं निवेद्य, नानावाद्येन कोलाहलं कुर्यात् ।

स्त्रगात्रोपास्युद्दाने तु सहस्रवार्षिकीं दत्तिः ।

तत्र मन्त्रः,-

ॐ ह्रीं ह्रीं किलि किलि कालिके स्त्रगात्रवधिरं गृह्य गृह्य ।

रक्तप्रिये प्रचण्डासिमुण्डमास्त्राविभूषिते ।

स्त्रगात्राण्युद्दानेन सर्वशान्तिं कुरुष्व मे ॥

एतच्च प्राह्मणेतरैर्दयम् ॥

अथ महिषे विघ्नेपस्तयम् ॥

कालिकापुराणे,-

सुधातं मनुजं दीपं पूर्वैर्दत्तं नियताग्रनम् ।

मांसमैथुनभोगहीनें सक्चन्दनोचितम् ॥
 कृतोत्तरामुखं तं तु तदङ्गेष्वङ्गदेवताः ।
 पूजयेत्तं च नाम्ना तु दैवतेन च मानुषम् ॥
 अन्येषां महिषादीनां वस्त्रौनामथ पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमाप्नोति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥

महिषादयस्तु,—

महिष-सिंह-सरभ-व्याघ्र-गण्डक-छण्णमाराः, न तु छागादयः,
 तानेवोपक्रम्याभिधानात् ॥

तं ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्माणं तन्नासायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शकं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वक्त्रिं घौवायां ममवर्त्तिनम् ।
 केशाग्रे निर्गतिं मध्ये भ्रुवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
 नामामूले तु यमनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये मर्षराजन्तु पूजयित्वा पठेदिमम् ॥
 यथा वाहं भवान् दंष्ट्रि यथा वहमि चण्डिकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस्य शूभं वह लुन्नापक ॥
 यमस्य वाहनस्त्वं तु वररूपधराव्यय ।
 आयुर्वित्तं यशो देहि काशराय नमोऽस्तु ते ॥

महिषदाने श्रतवार्षिकी दुर्गाप्रौतिः फलं, महिषो यमदैवतः ।
 सर्वमन्यत् प्रोक्षणादिकं छागवत् कर्त्तव्यम् ।

कालराधा मन्त्रोद्धारमाह । कालिकापुराणे,—

नेत्रबीजस्य मध्यन्तु द्दिरावर्त्य प्रयोजयेत् ।

ततोऽनु कालि कालीति विकटदंष्ट्रे ततः पदं ॥

हान्तादि-नदतौयेन स्त्ररेणैकादशेन तु ।

योजितौ नाद्विन्दुभ्यां हौ पश्चादिनियोजयेत् ॥

केत्कारिणिपदं तस्मात् खादय च्छेदयेत्यतः ।

सर्वदुष्टानि च ततो दिमरयामुकं ततः ॥

खण्णेन छिन्धि छिन्धीति ततश्च किलि किलीति ।

ततश्चिकि चिकीत्येवं ततः पिव पिबेति च ॥

ततोऽनु इधिरं चेति स्फूर्त्तौ स्फूर्त्तौ किरिकिरीति च ।

कालिकायै नम इति कालराधास्तु मन्त्रकः ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।

कालरात्रिः स्वयं तस्मिन्निधीदत्यरिहानये ॥

नेत्रबीजं ऐं ह्रीं श्रीं इति कालिकापुराणे उक्तं तस्य मध्यं
ह्रीमित्यर्थः, ततो जयदुर्गामन्त्रं किञ्चिज्जपित्वा अर्घ्यादकेन जपं
समर्पयेत् ।

तथा बलिदानानन्तरं कालिकापुराणे,—

जपं समाप्तमेत् पश्चात् पूर्ववद्दानतत्परः ।

इष्टेन सज्जमादाय चिन्तयेन्ननसा शिवाम् ॥

ततो जयदुर्गामन्त्रेण तिलैर्ह्रीमः कार्य्या यथा,—

शोमश्च सतिष्ठैराज्यैर्षांशैर्वाच समाचरेत् ॥

ततः,— अथ दुर्गामहोत्सवे सर्ववाधाविनिर्मुक्ति-धनधान्यसुता-

चित्तवकामः श्रीदुर्माप्रौतिकामो वा श्रीमार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं
देवौमाहात्म्यं श्रोष्यामि कीर्त्तयिष्ये वा इति सङ्कल्प्य देवी-
माहात्म्यस्य अथर्वं कीर्त्तनं वा कुर्यात् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च
प्रणामान् कुर्यात् ।

कालिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये ध्याय्यके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा मृत्तिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

अन्यानपि यथाशक्ति प्रणामान् कुर्यात् ॥

आयुर्देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामान् देहि मे ॥

प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं सुप्रीते सुरनायिके ।

कुक्षोद्योतकरे चोपे जयं देहि नमोऽस्तु ते ॥

रुद्रचण्डे प्रचण्डाऽसि प्रचण्डवलनाग्निनि ।

रक्ष मां सर्वतो देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

दुर्गोत्तारिणि दुर्गे त्वं सर्वाशुभनिवारिणि ॥

धर्मार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥

दुर्गे दुर्गे महाभागे वाहि मां शरणप्रिये ।

महिषासृङ्गदोमते प्रणतोऽस्मि प्रसौद मे ॥

हर पापं हर क्रोधं हर शोकं हरासुखम् ।

हर रोगं हर चोभं हर वामं हरप्रिये ॥

त्राद्वादौ विसर्जनात् प्राग्दक्षिणाया दृष्टत्वात् अन्यत्रापि तथैव
न गम्यत्वात् ।

किञ्च कालिकापुराणे पविचारोक्षणे दक्षिणानन्तरं देव्या
विमर्जनसूक्तम् ॥

यथा,—

पविचारोक्षणे दृष्टे दक्षिणान्तु प्रदापयेत् ।

द्विरणं गौ तिलं धेतुं वस्त्रं वा ग्राहमेव वा ॥

ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वाभिः प्रतिपत्तिभिः ॥

प्राग्दीपदुर्गापूजाफलं तत्रैव,—

कृत्वा च परमामाप्नुहिर्वृत्तिं विदिवौकसः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुलां लभे चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥ * ॥

अथ दशम्यां कृतनित्यक्रियो भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा पञ्चोपचारै-
र्देवीमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम् ।

पूर्णं भवतु तत्त्वज्ञं तत्प्रसादान्महेश्वरि ॥

ततो निर्घाल्यवासिन्यै नम इति निर्घाल्येन घटोपरि पूजयेत् ।

कालिकापुराणे,—

योगिमुद्रां प्रदध्यां च निर्घाल्यं दिशि शूलिनः ।

चण्डेश्वर्यै नम इति निक्षिप्याथ विसर्जयेत् ॥

विसर्जनमनेनैव मन्त्रेण शृणु मेरव ।

उत्तिष्ठ देवि चण्डे मे शभां पूजां प्रयच्छ च ॥

कुरुष्व मम कक्षाणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि ॥

यत् पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ।

व्रज त्वं स्रोतसि जले तिष्ठ गेहे च भूतये ॥

इति मन्त्रेण देवीं वाञ्छयित्वा,—

गङ्गातुर्यनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा ।

धूलिकर्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाग्रन्दैः क्रीडयेदुरक्षं जनाः ॥

इति जलसमीपं गयेत् । जलस्थापनमन्त्रस्तु तत्रैवोक्तः,—

निमज्ज्याभभि समूज्य पचिका वर्जिता जले ।

पुत्रायुर्धनदृढार्थं स्थापिताऽसि मया जले ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण देवीं संस्थापयेज्जले ।

तथा समूज्याभभि निमज्ज्य पचिका जले वर्जितास्त्वक्ता
अतस्त्वमपि पुत्रादिदृढार्थे स्थापिताऽसि जले, इति मन्त्रार्थवशात्
स्वयं जलं प्रविश्यैव स्थापयितव्या । ततो जलक्रीडां कृत्वा
गृहमागत्य अर्चिद्रमवधार्य ग्रान्त्यागोः-प्रशस्तिवन्दनादिकं
मङ्गलमाचरेत् ।

श्रीगोविन्द-पदद्वन्द्व-वन्दना-नन्दितात्सना ।

गोविन्दानन्दकृतिना दुर्गाद्याकौमुदी कृता ॥

अथ सुज्जनदर्शनम् ।

तत्र दुर्गात्सवानन्तरं सुज्जनं पश्येत् । यथा संवत्सरदीपे,—

कुदम मम कन्नापमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि ॥

यत् पुजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्त्व मे ।

मम तं सोतसि जले तिष्ठ मेघे च भूतये ॥

इति मन्त्रेण देवो वासयित्वा,—

मस्तुतुष्ट्यनिनादैश्च गृह्यैः पट्टैस्तथा ।

धूलिरुदमविधेयैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गामिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाग्रदैः क्रीडयेयुरस्तं जनाः ॥

इति जलपसीपं श्येत् । जलस्त्रापनमन्त्रस्तु तत्रैवोक्तः,—

निमज्ज्यागमि समूज्य पत्रिका वर्जिता जले ।

पुष्पायुधनद्वयं स्यापिताऽमि मया जले ॥

इत्यनेन ह मन्त्रेण देवो संस्थापयेच्चले ।

मया समूजागमि निमज्ज्य पत्रिका जले वर्जितास्त्वता
शतमूलमपि पुष्पादिद्वयं स्यापिताऽमि जले, इति मन्त्रार्थवशान्
स्वयं जलं प्रतिस्थापयितव्या । ततो जलक्रीडां कृत्वा
सहस्रागत्य अष्टिद्रुमवधार्थं ग्रान्थागोः-प्रशस्तिवन्दनादिकं
सङ्गृह्येत् ।

श्रीगोविन्द-पददन्द-वन्दना-नन्दितात्मना ।

गोविन्दानन्दकृतिना दुर्गाचौकौमुदी कृता ॥

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

तत्र दुर्गासुखानन्दरं चञ्चलं पश्येत् । यथा संवत्सरप्रदीपे,—

हत्वा नीराजनं राजा वसुवृद्धौ यथावत्सम् ।

शोभनं खञ्जनं पद्मेज्वल-शो-गोष्ठसन्निधौ ॥

यत्तु,—

वसुवृद्धौ प्रवृत्तवन्धौ यथा दिशि खञ्जनं नृपः पश्येत् ।

तस्यां गतस्य नृपतेः चिप्रमरानिर्वृत्तमुपैति ॥

इति ज्योतिषे वसुवृद्धौ खञ्जनदर्शनमुक्तं तत्समुच्चये कलाति-
शयार्थम् ।

ज्योतिषे,—

मङ्गले खञ्जनं वृद्धा पुच्छे स्नाने मनीरसे ।

शुभं खादशुभं घोरं विपरीते न शुभयः ॥

तथा,— खजासु गोषु गज-राजि-महोत्सवे

राज्यप्रदस्य कुशलः शुचिप्रादत्ते

भस्मास्त्रिकाधतुषलोमदण्डेषु वृष्टौ

रिष्टं ददाति वज्रशः खलु खञ्जरीट् ॥

शुभं खञ्जनं वृद्धा देवनाम्न्यपूजनम् ।

प्राप्तिं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं च ॥ जलैः ॥

अथ खञ्जनदर्शने मन्त्रं पठित्वा पश्येत् ।

ॐ अशोकस्य विशोकस्य नन्दोयः पुष्टियर्दनः ।

शङ्खचूडो मणिपीठः स्वस्तिकपङ्क्तोऽपराजितः ॥

खञ्जनाय नमस्तुभ्यं सर्वान्मौष्टप्रदाय च ।

नीलकण्ठाय भद्राय भद्ररूपाय ते नमः ॥

भद्रस्तं देहि मे भद्रमाणां पूरय पूरकः ।

स्त्रुतिकोऽसि कुरु स्त्रुति सञ्चरीट नमोऽस्तु ते ॥

नारायणगरीरोत्य संवत्सरशुभप्रद ।

मीनकण्ठ महादेव सञ्चरीट नमोऽस्तु ते ॥

वासुदेवस्वरूपेण सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामरतीर्णोऽसि सञ्चरीट नमोऽस्तु ते ॥

तं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त-

मदृगतामेपि शिष्योद्गमेन ।

तं दृग्गमे प्रावृषि निर्मताया

तं सञ्चनायय्यमयो नममे ॥

अद्यादिनशुक्लपक्षे निषिद्धेतरदिने श्रीहिषाकनिमित्तकं आहुं
कार्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

श्रीहिषाके ॥ कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना आहुं कथयन् ॥

पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।

प्रौष्ठपक्षामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्रीहिषाके चेत्यनेन नित्यआहुं विधायाकरणे प्रत्यवायो
दर्शितः । न तावाद्यावित्यनेन तु आहुकरणे अशुद्धस्य द्रव्यस्य
भक्षणे प्रत्यवायान्तरं [दर्शितं] । तेन महागुरुनिपातेऽधिकाराभावात्

आहुकरणे प्रत्यवायो नास्ति ।] किञ्चगुह्यद्रव्यभक्षणे प्रत्यवायात्
तदुपयोगो न कार्यः । अत्र आहुकालानित्युपसंहारात् व्रीहिपाक-
काले यवपाककाले चेति मन्तव्यं । स च अरदपन्तयः ।

यथा परिशिष्टप्रकाशधृता श्रुतिः,—

गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां अरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनी
वर्षासु ॥

यद्यप्यत्र पाकपदेन काको लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाकस्यैव
निमित्तत्वं प्राधान्यात् अन्यथा नावानुनिवचनेषु व्रीहिपाकपदे-
नाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । अतएव,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

एतच्च कान्तिं न कर्त्तव्यम् ।

नवाक्षे नैव मन्दायां न च सुप्ते जनादने ।

न क्षणपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

इति निषेधात् ।

न चैतद्वचनं मार्गशीर्षविहितवशास्त्रिषमागमनिमित्तकश्राद्ध-
मात्रविषयं नवाक्षत्वाविशेषात् ।

अतएव कामधेनुकृता,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

यज्जेत् वेचीं विधातेन वीतकाद्यपुरःसरः ॥

इत्यभिधाय,

तेन देवान् पितृण्यैव तर्पयेद्वर्चयेत्तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनमाश्विनमासीयतिथिकृत्ये लिखितम्
अतएव शुक्लपक्ष एतच्छ्राद्धं ब्रौह्मभावे दैमन्तिकेनापि कार्यमाव-
श्यकत्वान् ।

अतएव बौधायनः,—

आ ब्रौहिषाकाशवपाकं नाद्येति आ यवपाकाद्ब्रौहिषाकमिति ।
ब्रौहिषाकं ब्रौहिषाकनिमित्तकश्राद्धमित्यर्थः ।

तथा परिशिष्टे,—

ग्रहदमनयोः केचिन्नवयजं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये ग्रामाक्तो वनिनः स्मृतः ॥

यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धमपि तदा च तन्त्वेषैकम् ।

अथ कोजागरः ।

क्षिप्रपुराणे,—

आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।

कौमुदी मा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तस्मीमिन्द्रमैरावतस्त्रितम् ।

सुगन्धैर्निशि मद्देशे अवैजागरणं चरेत् ॥

जागरणमित्यनेनैव प्राप्तौ निशीति कौमुदीसंज्ञार्थः । सुगन्धैः
शोभनगन्धैरिति पूजायां गुणः, निशीति मद्देशेनात्ययः, अन्यथा
जागरणत्वेन निशास्त्राभात् निशीत्यस्य वैयर्थ्यात् । अत्र च यस्मिन्
दिने रात्रियोगस्तत्रैव सप्तमीपूजा दिनद्वये रात्रौ तिथिस्त्राभे
प्रदोषव्यापिनौ याच्ना ।

यथा हेमाद्रिलिखितं वचनम्,—

प्रदोषव्यापिनी याच्ना तिथिर्नक्रमते सदा ।

प्रदोषोऽस्मदादूर्द्ध्वं नाङ्गिकानां चतुर्दशम् ॥

चतुर्दशमष्टावित्यर्थः । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे युग्मादरेण व्यवस्था । न चात्र विषयव्यापिनीति वचनावकाशः तद्वचनस्य यष्टिदण्डात्मकतिथिविषयतया प्राङ्गिरूपितत्वात् । एवञ्च यस्मिन् दिने सङ्गीपूजा तस्मिन् दिने जागरणं कार्यम् ।

लैङ्गे,—

निग्रीधे वरदा सङ्गी को जागर्त्तिति भाषिणी ।

जगत्प्रक्रमते तत्र लोकश्रेष्ठवलोकिनी ॥

तथा तथैव सङ्गीवाक्यम्,—

नारिकेलजलं पीत्वा अचक्रीडां समाचरन् ।

तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति मदीतले ॥

अचक्रीडामाचरन् को जागर्त्ति तस्मै वित्तं प्रयच्छामीत्यर्थः ।

तथा,

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

बन्धून् पूजयेत्तैश्च स्वयं तदग्रनो भवेत् ॥

पितृर्धनं श्राद्धं काम्यं तत्र यस्मिन् दिने पूर्वार्धे पूर्णिमा^१ तथैव, श्राद्धपत्रविहितत्वात् ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

नारदीये,—

सुवर्णमेतत्पुण्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्तिको मासः सर्वथा केशवप्रियः ॥
 व्रतेन न चिपेद्यन्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्गोनिमवाप्नोति सर्वधर्मवर्द्धिष्कृतः ॥
 यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
 कार्तिके नरकं यान्ति श्रद्धया वैष्णवं व्रतम् ॥
 जन्मममृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्जितम् ।
 भस्मीभवति तत्सर्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
 कार्तिके नार्चितो यैस्तु भक्तियोगेन केशवः ।
 नरास्ते नरकं यान्ति यमदूतैः सा यन्त्रिताः ॥
 गवां कोटिप्रदानेन स्वर्णकोटिपु यत्फलम् ।
 तत्फलं कोटिगुणितमेकाहे केशवार्चनात् ॥

भविष्ये,—

ग्रामिणं मैथुनञ्चैव कार्तिके भासि यस्यजेत् ।
 सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतं चापकर्षति ॥
 तुला-मकर-मेपेषु प्रातः स्नानं विशेषतः ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

अत्र राशुमेखात् सौरौ मासः, दुष्कृतं दुर्निमित्तमित्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्यं स्त्रीपरित्यागः । चयाणां मिलितानामेव महापातकनाशः
 फलं न तु प्रत्येकम् ।

कार्तिकं सकलं मामं प्रातःपुष्यौ जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुक् प्रान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे पापमोचनक्रियायामधिकारिविशेषणतया
सर्वपां समुच्येन साधनत्वावगमात् । अरुणयैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणातीतिवत् ।

ब्रह्माण्डे,—

तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम् ।

सत्रीकाय श्रीपतये च श्रीमानभिजायते ॥

ॐ हामोदराय नमश्चि तुलायां शोखया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि च चाचयफलं लभेत् ॥

विप्रवेद्यानि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

मृतोपवासनियमैः कार्तिको मक्ष गच्छति ।

देवो वैमानिको भूत्वा च याति परमां गतिम् ॥

मण्डपे विष्णुदेहे इत्यर्थः । मृतं प्राश्नापत्यादि । उपवासीऽपि
एकान्तरोपवासादिः । नियमः शाकमूलाहारादिः । कार्तिकोऽच
भोरः तुलां प्रहृत्याभिधानात् ।

गारुडे ब्रह्मोवाच,—

मताञ्चि कार्तिके वक्ष्ये पाल्ना विष्णुं प्रपूजयेत् ।

एकभक्तेन नक्तेन मासं चायाचितेन वा ।
दुग्धमूलफलाद्यैर्वा सुपवासेन वा नयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्तकास्तो हरिं व्रजेत् ॥

तथा स्कान्दे,—

यो नरः कार्तिकं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।
अश्वमेधफलं प्राप्य बङ्गिलोके महीयते ॥

भविष्ये,—

उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्याद्विष्णवे नरः ।
स सर्वं कुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमास्तिकान् ।
चण्डिकायतने भक्त्वा स हि सूर्यापमां व्रजेत् ॥
नवम्यान्तु विशेषेण भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
यावत्तो दीपसंख्यास्तु तैलेनापूर्य्य बोधिताः ।
तावद्युगसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
ददाति कार्तिके यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
अथाचतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

बोधिता ज्वालिता इत्यर्थः ।

स्कान्दे शिववाक्यम्,—

प्रदीपमालां यः कुर्यात् कार्तिके मासि वै मम ।
श्रवसाने च दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
गाणपत्यञ्च ज्वभते दीप्यते ॥ रविर्यथा ।

नन्दिपुराणे,—

यो नरः कार्तिके मासि मांसं तु परिवर्जयेत् ।
संवत्सरस्य लभते पुष्टं मांसस्य वर्जनात् ॥

तथा,

तुला-मकर-रेषेण यो मासं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कौर्त्तिमायुर्दशो वत्सम् ॥

नारदीये,—

यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न दुर्गन्तिमवाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्दश ॥
भोजनं पद्मपत्रेषु महापातकनाशनम् ।
कार्तिके मुक्तिदं प्रोक्तं ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥

ब्रह्मपत्रं पलाशपत्रम् ।

नारदीये,—

निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनाह्ने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्रयण्डास्तादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विप्रेषेण राजमाषन्तु भक्षयेत् ।
निष्पावं वा मुनिश्रेष्ठ यावदाहृतनारकी ॥
कदम्बानि पटोलानि वार्त्ताकुसक्षितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनाह्ने ।
शतजन्मार्जितं पुष्टं दहते नात्र संशयः ॥

निष्पावो देवधातुं, राजमाधो वरवटः । कश्चित् कङ्कमा-
नीति पठित्वा कलम्बी शाकभेदमिति व्याचष्टे ।

लङ्गे,—

कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

अपामार्गपक्षवच्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥

ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।

शैवाश्च वैष्णवान् विप्राश्च शिवलोके महीयते ॥

अवश्यमेवेत्यनेन स्नानस्य नित्यत्वमुक्तं अन्यथा वैयर्थ्यात्, अपा-
मार्गभ्रामणं तु मङ्गलार्थम् ।

नामान्युक्तानि भविष्ये,—

यां काश्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण निधत्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रीधुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिस्रैर्मिश्रान् दद्यात् त्रीं स्त्रीन् जप्त्वाञ्जलीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ।

लङ्गे,—

नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यत् कुर्यात् शिवतुष्टये ।

न तत्कृतुशतेनापि प्राप्यते पुष्कमीदृशम् ॥

नम्रं रात्रौ शिवमुद्दिश्य यत्किञ्चित् पूजादिकम् कर्म करो-
तीत्यर्थः । अत्र भौमवारे चित्रानक्षत्रयोगे कलातिशयः ।

यथा भविष्ये,—

कार्तिके भौमवारे तु चित्राक्ष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्नातुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

राजभार्तष्ये,—

रात्रौ चतुर्दशीं कृत्वा चित्राङ्गारतुलान्विताम् ।

उपोष्य सुगमाप्नोति हेतुकेश्वरसन्निधौ ॥

विमुक्ता भौमवारेण चित्रभेण तथैव च ।

तिथिरेव सदा पूज्या नात्र कार्या विचारणा ॥

अतएव रात्रिपूजाविधानात् यस्मिन् दिने रात्रौ चतुर्दशी
तथैव पूजादिकम् । उभयदिनजाभे चयोदशा चतुर्दशीति युग्म-
वचनाद्भवत्या । विगेषस्तु चतुर्दशीनिरूपणे प्रागेव द्रष्टव्यः ।

भविष्ये,—

कुजविषमता भूता अमिता या ॥ कार्तिके ।

वशिष्ठ जाह्नवीद्यानात् सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

शैवे,—

दीपमालां तथा कृत्वा चतुर्दशीं शिवायहः ।

चतुष्पथे ॥ नद्यास्तु चतरेषु गृहेषु च ॥

एकविंशकुसोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ।

अथ च ग्रहवृत्तानामुल्कादानमन्येषान्तु दर्शे दत्ति ।

प्रस्ताप्रस्तवतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

इति मन्त्रलिङ्गात् । श्रुचाचारात् चतुर्दश्याकभक्षणं कुर्वन्ति ।

पञ्चप्रेतोपाख्यानञ्च शृण्वन्ति,—

ततः प्रेतचतुर्दशां प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।

यः शृणोति नरो भक्त्वा न च प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितेतिहाससमुच्चयवचनात् ।

उपाख्यानं यथा तत्रैव,—

अथ प्रेतचतुर्दशीव्रतकथा ।

शरत्स्यगतं भौश्रं दृष्ट्वं कुरुपितामहम् ।

मूर्ध्ना प्रणम्य विद्यात्मा पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

केन कर्मविपाकेन प्रेतत्वमुपजायते ।

केन वा मुच्यते तस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भौश्र उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि सर्वमेतदश्रेयतः ।

यच्छ्रुत्वा न पुनर्मोहमुपयास्यसि पुत्रक ॥

येन वै जायते प्रेतो येन चैव प्रमुच्यते ।

प्राप्नोऽप नरकं घोरं दुष्करं दैवतैरपि ॥

सततं कौर्त्तनाद्यस्य पुण्यतीर्थानुकौर्त्तनात् ।

मानवाः संप्रमुच्यन्ते प्रपन्नाः प्रेतयोनिषु ॥

श्रूयते हि पुरा वत्स ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
 नाद्या भान्तपनः स्वातन्त्र्योऽर्थं वनमाश्रितः ॥
 स्वाध्याययुक्तो होमेन योगयुक्तस्य योगवित् ।
 तरोजयविधानेन युक्तः कालचयेण सः ॥
 युक्तः श्रमदमाभ्याश्च चान्द्या युक्तस्य धर्मवित् ।
 ब्रह्मचर्यं समायुक्तो युक्तस्य परिमार्दवे ॥
 युक्तः कार्येषु मैत्रेयु वेदयुक्तः स्वकर्मवित् ।
 परलोकभये युक्तः सत्यशौचस्य नित्यशः ॥
 युक्तो मधुरवाक्येषु युक्तस्यातिथिपूजने ।
 इत्यायोगेन संयुक्तो युक्तो इन्द्रविवर्जने ॥
 योगाभ्यासे सदायुक्तो संसारविजिगीषवान् ।
 परं धर्मं समाश्रित्य गन्तुमिच्छन् परं पदम् ॥
 एवंष्टतः सदाचारो मोक्षाकाङ्क्षी जितेन्द्रियः ।
 बह्वन्यद्भानि विजने वने तस्य गतानि वै ।
 तस्यैकदा मतिर्जाता तीर्थाभिगमनं प्रति ॥
 स तीर्थं विधिवत् खाला भास्करस्योदयं प्रति ।
 छतजयनमस्कारः पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥
 स कदाचिदयापय्यत् पञ्च प्रेतान् स्वभीषणान् ।
 घोरकष्टकिते देशे निर्जने वृक्षवर्जिते ॥
 तान् दृष्ट्वा विह्वलाकारान् घोरानत्यन्तभीषणान् ।
 ईषत्सन्तप्तहृदयस्तस्यौ नेत्रे निमील्य वै ॥
 श्वसन्त्य ततो धैर्यं चासमुत्सृज्य दूरतः ।

पप्रच्छ स्निग्धया वाचा के धूयं विकृता मृगम् ॥
किञ्चाशुभं कृतं कर्म येन प्राप्ताः स्व वैकृतम् । -
कथं वा चैकतः सर्वे प्रस्थिताः कुत्र वा पुनः ॥

प्रेता ऊचुः,—

तुत्पिपासादिता नित्यं परं दुःखं समाश्रिताः ।
हतभाग्या वयं सर्वे नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥
न जानौमो दिशं तात विदिशं वापि दुःखिताः ।
कुत्र गच्छामहे मूढाः पिशाचाः कर्मजा वयम् ॥
न माता न पितास्माकं प्रेतत्वं कर्मभिः स्वकैः ।
गताः स्मः सततं तात दुःखोद्देगसमाकुलाः ॥
सन्दर्शनेन ते ब्रह्मन् ह्लादितास्तर्पिता वयम् ।
मुहूर्त्तं तिष्ठ वक्ष्यामो वृत्तान्तं सर्वमादितः ॥
मम पर्युषितो नाम एष सूचिमुखः स्मृतः ।
ग्रीवगो रोहकश्चैव पद्मगो लेखकस्तथा ॥

ब्राह्मण उवाच,—

प्रेतानां कर्मजातानां नाम्नां वै सम्भवः कथम् ।
नाम्नां वै कारणं ब्रूहि प्रेतत्वस्य च कारणम् ॥

प्रेता ऊचुः,—

मया स्वादु सदा भुक्तं दत्तं पर्युषितं दिजे ।
एतत् कारणमुद्दिश्य नाम पर्युषितं मम ॥
सूचिता वह्नोऽग्नेन विप्राह्वयार्थिकाद्विषः ।
कारणेनामुना ब्रह्मक्षेप सूचिमुखः स्मृतः ॥

ग्रीष्मम् गच्छति विप्रेण याचितः चुधितेन वे ।
 अनेन कारणेनास्य ग्रीष्मगो नाम कीर्त्यते ॥
 एकाकी मिष्टमन्त्राति प्राञ्जामास्य नित्यग्रः ।
 ब्राह्मणानां भयेनैष रोक्षकस्तेन चोच्यते ॥
 पुराणं मौनमास्याय याचितो विधिस्तेनहीम् ।
 तेन कर्मविपाकेन लेखको नामतः कृतः ॥
 मेद्रेण लेखको याति रोक्षकः पर्वताननः ।
 ग्रीष्मगः पङ्क्ततां प्राप्तः सूचकः सूचिवकताम् ॥
 उचितः कम्बजग्रीवः पश्य रूपविपर्ययम् ।
 सर्वं च विष्टताकारा सम्बोधाद्योच्यतोदराः ॥
 वृद्धयणदन्ताद्य चक्राद्या निन्दिता वयम् ।
 प्रेतत्वं कर्मणा येन प्राप्तं नामानि च दिज ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं प्रेतत्वमामकारणम् ।
 यदि ते अवणे यद्वा शुक्ल मां यद्यदिच्छसि ॥

ब्राह्मण उवाच,—

ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे चाक्षरमूलाकाः ।
 युष्माकमपि चाक्षरं श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ॥

प्रेता ऊचुः,—

गृष्टु चाक्षरमस्माकं सर्व्वसन्तविगर्हितम् ।
 यच्छ्रुत्वा निन्दसे ब्रह्मन् भूयो भूयश्च कुम्भितम् ।
 श्रेष्ठमूत्रपूरीयेण योषिताश्च मलेन च ।
 उच्छिष्टेद्यैव चान्तेय प्रेतानां भोजनं भवेत् ॥

गृहाणि त्याग्यौचानि प्रकीर्णच्छिष्टकानि च ।
 मस्तिनानि सप्रोक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीषु जग्धानि गौर्णानि वान्तान्युच्छिष्टकानि च ।
 मस्तिनानि सुपूतीनि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 यस्मिन् ग्रीचं गृहे नास्ति न सत्यं न च संयमः ।
 पतितैर्दण्ड्यभिर्योगः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 बलिमन्त्रविहीनानि होमहीनानि यानि च ।
 स्नाध्यायव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 न लज्जा न च मर्यादा यत्र स्त्रीविजितो गृहो ।
 गुरवो न च पूज्यन्ते प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 ['यत्र भेदारतिक्रोधा निद्रा शोको भयन्दमः ।
 आक्षेपं कलहो हासः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 प्रकीर्णभाण्डस्योच्छिष्टं मस्तिनं धर्मवर्जितम् ।
 यद्गृहं नास्तिकाक्रान्तं प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 द्विषा मे जायते तात वदतो भोजनं सुकम्] ।
 निर्विषः प्रेतभावेन पृच्छामि त्वां वृद्धव्रत ।
 यथा न भवति प्रेतस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥

ब्राह्मण उवाच,—

एकरात्रे स्तिरात्रे च लङ्घ्यान्द्रायणैरपि ।
 प्रतैश्च विविधैः पूतो न प्रेतो जायते नरः ॥

मिष्टान्नपानदाना च सततं श्रद्धयान्वितः ।
 श्रातीनां भोजको नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 गोब्राह्मणसतीर्थानां धाधूनाञ्च तपस्विनाम् ।
 सेवनेर्वन्धनेऽपि न प्रेतो जायते नरः ॥
 यो यजेदश्वमेधेन दानं दद्याच्च प्रकृतः ।
 कृत्वा न कीर्त्तयेद्भूमिं न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 सर्व्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो दान्तो न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथि — गुरुपूजासु यो रतः ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो न प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेता ऊचुः—

श्रुता वो विविधा धर्म्माः प्रेतत्वं येन जायते ।
 येः कृतैस्तु भवेत् प्रेतकृतवतो निगदस्व तत् ॥

ब्राह्मण उवाच,—

शूद्राश्वेनोदरस्त्रेण प्राणांस्त्यजति यो दिजः ।
 मृतो वा पतिताश्वेन स प्रेतो जायते नरः ॥
 कृत्वाऽधर्म्मेण सग्नैकं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 जग्ध्वा भोक्षात् वृषामांशं प्रेतो वै जायते नरः ॥
 देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं ब्रह्मस्वञ्च धरेत्तु यः ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥

१ न, सुवारी ।

२ छ, पुच्छके कृत्वात्यादि धरण्यन्तगुण्यं नास्ति ।

मातरं पितरं भार्यां भगिनीं दुहितरं तथा ।
 अदृष्टदोषां त्यजति स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाज्ययाजकयैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
 रतो वै शूद्रसेवायां स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यायापहृतां मित्रभुक् परपाकरतः सदा ।
 विश्वभघाती क्रूरश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 ब्रह्महा कृतघ्नो गोघ्नः सुरापो गुरुतत्पगः ।
 चर्त्ता हेमश्च भूमेश्च स प्रेतो जायते नरः ॥

भीष्म उवाच,—

एवं वदति विप्रेन्द्रे आकाशे दुन्दुभिस्त्रनः ।
 अपतत् पुण्यदृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महीपते ॥
 पञ्च दिव्यविमानानि प्रेतानामागतानि वै ।
 स्वर्गं गता विमानैस्ते पुण्यं संसेव्य तं मुनिम् ॥
 तस्य विप्रस्य संभाषात् पुण्यसङ्कीर्त्तनेन च ।
 तस्मात् सेवा दिजाय्याणां तीर्थभ्योऽपि गरीयसी ॥
 न इदं कौत्तयेत् सम्यक् प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।
 शृणुयादापि यो भक्त्या न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 इतिहाससमुच्चये पञ्चप्रेतोपाख्यानं समाप्तम् ।

अथ सुखरात्रिः ।

भविष्योत्तरे—

तुलाराशिगते सूर्ये श्रमावस्थां नराधिप ।
 स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥

कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिचौरशृङ्गादिभिः ।

ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उक्ताभिर्यापि वैश्वताम् ।

तुक्षाराग्निगते इति प्रायिकप्रदर्शनमात्रम् । कदाचिद्दिवा-
समाप्यामावस्यायां दिवाभागे तुक्षामक्षारे तत्पूर्वदिने कन्यार्केऽपि
पार्वणश्राद्धं लक्ष्मीपूजापि कर्त्तव्या पौर्णमास्यन्तर्गौणकार्तिक एव
लक्ष्मीसमुत्थानात् । अतएव राजमार्त्तच्छे तत्परशुक्लपक्षे केमवो-
त्यामसुक्तम् ।

यथा,—

अमावस्यां तुक्षादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्रे ततो विष्णुस्तुक्षायामथ वृत्तिके ॥

तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके अमावस्यायां लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते वालातुराज्यनात् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाविधि ।

दीपवृक्षास्तथा कार्त्तिकाः श्रद्धा देवमृतेषु च ॥

रथापण्यश्रानेषु नदीपर्वतसालुषु ।

वृषमूलेषु गोष्ठेषु चतरेषु मृहेषु च ॥

कूटागारेषु चैत्येषु सभारामेषु चैव हि ।

नाह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुचितान् ॥

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं-नववस्त्रोपशोभिना ।

कूटागारो छात्राद्यादिस्त्रापनमृष्टम् ।

भविष्योत्तरे आह्वात्यरं सक्षीपूजनमुक्तं सम्पूर्णमावस्थाभि-
प्रायेणैव । यदा तु आहुतिदिने प्रदोषेऽमावस्या न लभ्यते तदा तत्-
पूर्वदिने प्रदोषेऽमावस्यायां सक्षीपूजा ।

अतएव ज्योतिःशास्त्रम्,—

अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे षतुर्दशी ।

पूजनौघा तदा सक्षीर्विज्ञेया सुखराचिका ॥

वासात्तुरातिरिक्तानां चर्म्मेषां दिवाभोजननिषेधोऽपि सक्षी-
पूजादिन एव तदधिष्ठत्याभिधानात् । उभयदिने प्रदोषेऽमावस्या-
लाभे युग्मादरात्परदिन एव ।

तथाच ज्योतिषे,—

दण्डैकं रजनीयोगो दर्शश्च स्थात् परेऽहनि ।

तदा विष्टाय पूर्वैद्युः परेऽह्नि सुखराचिका ॥

दिनद्वये प्रदोषे दर्शास्ताभे तु पूर्वदिन एव राचिषन्त्वादिति,
भविष्ये,—

सुखराच्यां प्रदोषे हि कुबेरं पूजयन्ति हि ।

तथा,—

एवं गते निशीथे तु नारीभिः खट्वाङ्गनात् ।

असक्षीय वधिः कार्या समन्तस्य यथाविधि ॥

निशीथे अर्द्धरात्रे गते श्रेयराचावित्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रयोगे वक्ष्यते ।

तथा भविष्ये,—

सुखराचेष्टयःकाले प्रदीपोऽज्यक्षितास्तये ।

वभुर्बभूववभूय वाचा कुशस्तयार्चयेत् ॥

प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गेषु यत्नतः ॥

बन्धून् पुत्रभ्रात्रादीन् श्वश्रून् मृत्यादीनित्यर्थः । उल्कादीपनस्य
आहुतानन्तरमेव प्रदोषे प्रतिपद्यपि कार्यं न तु लक्ष्मीपूजासाहि-
त्येन, उल्कादीपनस्य हि मन्त्रलिङ्गात् पितृविसर्जनमेव प्रयोजनं
तच्च । आहुतानन्तरमेवोचितं । किञ्च वक्ष्यमाणवचने आहुतानन्तर्यो-
पादानात् ।

न च लक्ष्मीपूजावदानन्तर्यवाधे वचनान्तरमस्ति न च दर्श-
विधानाज्जाप्यवेति वाच्यम्, दर्शस्य प्राग्वह्यात्, अथवा दिनदोषे
प्रदोषे दर्शलाभे लोप एवोल्कादानस्य स्यात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामात्मवासुरः ।

प्रदोषसमये कुर्यादुल्कादीपनमुज्ज्वलम् ॥

भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्कायज्ञमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

आत्मवान् यज्ञवानित्यर्थः, भूताहे भूतोपलक्षितदिने आहु-
तकृत्वा प्रदोषे दर्शलाभात् ये कुर्वन्तौत्यर्थः । अतएव आहुतात्पूर्वं
विसर्जनात् निराशनाभिधानं सङ्गच्छते ।

यत्तु,— तुलासंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ॥

इति वचननक्षत्रहतानां चतुर्दश्यामुल्कादानविधायकम् ।
ग्रहक्षेत्रक्षत्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः, इति मन्त्रलिङ्गात् ।

यच्च आहुमभिधाय,—

ततोऽपराद्यमये घोषयेन्नगरे नृपः ।

लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिरपि वेद्यताम् ॥

इति भविष्योत्तरपुराणवचनं तदुल्काप्रायश्चित्तपैरुल्काभिर्वा
लक्ष्मीवेष्टनाभिप्रायं न तु पित्रविमर्जनायें, तदिति । वेद्यतामिति
पाठे उल्काभिः पित्रविमर्जनायें चेष्टा क्रियतामित्यर्थः तदाप्युल्का-
दानस्य आह्वानन्तर्येण पित्रं लक्ष्मीपूजायान्तु आह्वानन्तर्येण प्रायिकं
प्रागुक्तवचनविरोधादिति प्रागुक्तम् ।

तदयं संक्षेपः ।

आहुदिने आहुं कृत्वा प्रदोषे उल्काभिः पित्रविमर्जनं, लक्ष्मीपूजा
तु यस्मिन् दिने प्रदोषेऽमावस्या तत्रैव, दिनद्वये प्रदोषे तस्मात्ते
पुष्पादरात् परदिन एव, अलाभे तु पूर्वदिन एव रात्रिमन्त्रादिति ।

अथोल्काविधिः ।

प्रदोषमये उल्कात्रयमातीय संप्रोक्ष्य प्रज्वालय उल्कां गृह्णी-
यात् । तत्र मन्त्रः,—

शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं निर्दहेद्भ्योमवज्जिना ॥

अथोल्कादानमन्त्रौ ।

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम् ॥

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

महाकृते अयमुक्त्यापचे इत्यर्थः । अमावस्यायां दीपानभितः
प्रज्वाल्य लक्ष्मीं पूजयेत् ।

प्रथममुदङ्मुख आसने उपविश्य स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्
ॐ अथेत्यादि अमुकगोक्षोऽमुकदेवगणां बहुधनधान्यवृक्षपत्तिकामः
प्रदोषमये लक्ष्मीमहं पूजयिष्ये । ततो भूतशुद्धिं प्राणायामं
साधकान्यासं कृत्वा सामान्यार्घ्यं विधाय विघ्नवारणाय ॐ गणा-
नाम्नेति मन्त्रेण घटे गणेशमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततो दक्षिणमस्तके विराट्कन्दो मुखे श्रीदेवता इति विन्यस्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्था नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।

ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमः त्रिखायै वषट् ।

ॐ वरदायै नमः कवचाय हुं ।

ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

इति तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा षोडश्यां विधाय इत्यन्त-
मध्ये देवीं ध्यायेत् ।

आसीना सरसीरुहे स्नातमुष्णी हस्तभुजैर्विधत्ती

दानं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदाभिनीमन्त्रिभा ।

मुक्तादामविराजमानुशुषुषोनुक्कस्तनोद्भासिनौ

पायान्नः कमला कटाचविभवैरानन्दयन्ती हरिम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्यज्य पूर्वोक्तविधिनाथं पादमाचमनीयञ्च
संस्त्राय चन्दनाङ्किताष्टसप्तश्लोकास्तयामे घटे वा पूजयेत् ।

अथ पौठपूजा ।

मध्ये,— आधारशक्तये नमः, क्रुष्माय, अनन्ताय, प्रविष्ट्यै, सुमे-
रवे, क्षीरसागराय, श्वेतद्वीपाय, कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनैश्वर्याय ॥

मध्ये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, वं सोममण्डलाय, मं वक्त्रि-
मण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं अन्त-
रात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

अष्टदिक्षु,—

विभूत्यै, उन्नत्यै, शान्त्यै, पुष्ट्यै, कीर्त्यै, स्रष्ट्यै, व्यष्ट्यै, उत्कृष्ट्यै ।

मध्ये,— अथै नमः ।

ह्रीं पद्मासनाय नमः, इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पुनर्ध्यात्वा

१ ख, ग, शान्त्यै इत्यत्र कान्त्यै । तथा ग पुस्तके, पुष्ट्यै, व्यष्ट्यै पदद्वयं
नास्ति ।

पुण्याञ्जलिना तेजोरूपां भगवतीं मण्डले संस्थाप्य मूलमन्त्रेण साव-
यवीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ गन्धद्वारामिति मन्त्रं पठित्वा भग-
वति सक्षि देवि दद्यागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव दद्या-
वाहनादिमुद्राः प्रदर्शय देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा मूलमन्त्रेण पाद्या-
दिभिर्हपचारैः पूजयेत् । मूलमन्त्रो यथा,—

कमलान्ते च वासिन्धे ततः स्नाहेति कौर्त्तयेत् ।

नमः पदादिको मन्त्रो महाकृत्या दशाक्षरः ॥

ततस्तत्पार्थ नारायणमष्टाक्षरनारायणमन्त्रेण पाद्यादिभिर्हप-
चारैरभ्यर्घ्यावरणानि पूजयेत् ।

आग्नेयादिकोणकेऽक्षरेषु,—

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः, ॐ पद्मिन्धे नमः शिरसे स्नाहा,
ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्, ॐ वरदायै नमः कवचाय ॐ ।
चतुर्दिक्षु, ॐ कमलरूपायै नमोऽस्ताय षट् ।

पूर्वाक्षरपत्रेषु,—

बलाक्यै, विमलायै, कमलायै, वनमालिकायै, विभीषिकायै,
मातिकायै, प्राङ्मुख्यै, वसुमालिकायै ।

तदाक्षे,—

इन्द्राय, अग्नये, यमाय, नैर्ऋताय, वरुणाय, वायवे, सोमाय,
ईशानाय, अनन्ताय, ब्रह्मणे नमः ॥ वज्राय, शक्तये, दण्डाय,
खड्गाय, पाशाय, अङ्गुष्ठाय, गदायै, शूलाय, चक्राय, पद्माय नमः ।

इति समूह्य पुण्याञ्जलिं दद्यात् । ततो दक्षप्रतिर्मलके,

१ ख एलके, [ ] चिद्विवाणो नास्ति ।

विराट् इन्दो मुखे, श्रीर्देवता हृदि, धनधान्यादिसम्पत्तिमिद्वये
लक्ष्मीमन्त्रत्रये विनियोगः ।]

यथाशक्तिदशाक्षरलक्ष्मीमन्त्रं जपित्वा उज्ज्वलदीपहस्तो लक्ष्मीं
प्रदक्षिणीकृत्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हुरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां मा मे भूयात्त्वदर्चनात् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महासक्तिं नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुस्व मे ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

ततः प्रणमेत् ।

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥

ततः कुबेरमावाह्य पाद्यादिभिरुपचारेः समूज्य पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

धनदाय नमस्तुभ्यं निधीनामधिपाय च ।

भवन्तु तत्प्रसादेन धनधान्यादिसम्पदः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
सुवेशो बान्धवैः सह भुञ्जीत । ततः प्रत्यूषे सर्वतः प्रदीपान्
प्रज्वाल्य कृष्णामलक्ष्मीप्रतिकृतिं समूज्य गृह्यादहिः कुर्वीत ।

तन्मन्त्रमाह,—

ॐ चुत्पिपासामक्षां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अमूर्तिमसृष्टिञ्च सर्वान् निर्नुद मे गृह्यात् ॥

ततः पुण्याञ्जलिना लक्ष्मीं पूजयेत् ।

ॐ गन्धदारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ॥

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखराशिं कुरुष्व मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

सुखराशिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्यपोहतु ॥

या राशिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ।

ततः सर्वानिव बन्धून् मधुरवाचा आमग्न्य गौरोचनादिद्रव्य-
मङ्गेषु सर्वेषां दद्यात् ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् ।

भविष्ये,—

शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥

जितस्य शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।

अतोऽयं शङ्करो दुःखी देवी नित्यं सुखोपिता ॥

तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।

तत्र द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥

पराजयो विरुद्धस्तु लज्जनाग्रकरो भवेत् ।
 श्रोतव्यं गीतवाचादि गन्धस्निग्धैः स्खलङ्कितैः ॥
 विग्रेषतस्तु भोक्तव्यं ग्रन्थस्तैर्वान्धवैः सह ।
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं ग्रन्थास्थानं, सुशोभनम् ॥
 दौषमास्त्रापरिचित्रं धूपेन च सुधूपितम् ।
 दयिताभिर्य सन्तैर्नया वेष्मस्तु सा निशा ॥
 यदस्मां दौयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बल्ल ।
 तदल्पं भवेत् सर्वं विष्णोः प्रीतिकरं परम् ॥
 यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।
 तस्य तादृशभावेन संवत्सरः प्रयाति हि ।
 मलेर्देवपतेस्तत्र पूजा कार्या विग्रेषतः ॥

अथ आट्टद्वितीया ।

ज्योतिषे,—

कार्तिके ॥ द्वितीयायां कर्त्तव्यं भ्रातृभोजनम् ।
 या न कुर्याद्विनश्यन्ति तस्यास्तैः सप्तजन्मगाः ॥

ते भ्रातरः ।

भविष्ये,—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
 यमो यमुनया पूर्वे भोजितः स्वर्ग्ये सुखम् ॥
 अतो यमद्वितीयेति ख्याता लोके युधिष्ठिर ।
 तस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥
 यत्नेन भगिनीदस्ताद्धोक्तव्यं पुष्टिबर्द्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥

सर्वा भगिन्यः सम्पूज्यास्तदभावे प्रपन्नकाः ।

यमञ्च यमुनाश्चैव चित्रगुप्तञ्च पूजयेत् ।

अथ्यद्वाच प्रदातव्यो यमाय सहजदयैः ॥

प्रपन्नका भगिनेयाः सहजदयैर्भ्रातृभिर्भगिनीभिश्चेत्यर्थः ।

अत्र विधिः,—

प्रातर्भगिनी भ्रातरं निमग्न्य मध्याह्ने सुगन्धितैस्तोदणनादिना स्नाययित्वा तेन सह यमं यमुनाञ्च अथ्यादिभिः सम्पूज्य पुण्या-
ञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ धर्मराज नमस्तेऽस्तु नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः साष्ट्रं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

ॐ यमस्वर्णनमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥

इति सम्पूज्य भ्रातुरन्नं दद्यात् तत्र मन्त्रः,—

भ्रातस्त्ववानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा तु,— भ्रातस्त्ववागजाताहमिति पठेत् ।

ततो भुक्तवन्तं भ्रातरं गन्धादिभिरञ्जकृत्य स्वयमपि भुञ्जीत ।

तद्दिने पुनर्भोजनं न कार्यम् ।

अतःपरं शुक्लाष्टमी गोष्ठाष्टमी ।

भविष्ये,—

गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोष्ठाष्टम्यां गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापैर्विमोचनम् ॥
तथा कामलपत्रस्य युगाद्या नवमी मृता ।
पूर्वाह्नमये कार्या पिण्डनिर्वापणादृते ॥

तथा,—

कार्तिकामलपत्रस्य नवम्यां भूतिषिद्धये ।
प्रवृद्धान्तु जगद्धार्त्रीं पूजयेद्दोषमाक्षया ॥
जगद्धार्त्रीं दुर्गाम् ॥

अथ वक्रपञ्चकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

एकादश्यादियु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं ग्रीतलासु नदीषु च ॥
वर्जितया तथा चिंसा मांसभक्षणमेव च ।

पठन्ति च,—

एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।
वक्तोऽपि तत्र नाश्रीयान्मीनं मांसञ्च किं नरः ॥

श्रीहरेस्त्यानम् ।

एकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां प्रातःस्नात्वा हरिं पूर्वोक्तविधिना-
भ्यर्च्य दिवा बोधयेत् । रेवत्यन्तपादयोगे तु फलातिशयः न त्रैका-
दश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगादिति प्रागेव हरिग्रयने विवृत-
मस्ति ।

भविष्यपुराणेऽपि,—

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

तथा मन्त्रलिङ्गादपि यथा वाराहे.—

कौमुदस्य तु मासस्य या शिता द्वादशी भवेत् ।

अर्घ्येद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावन्नोका हि वर्त्तन्ते यावत्तद्वैव माधवि ।

मङ्गलो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥

हत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनायां इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ॐ ब्रह्मेन्द्रसूदैरभिष्टूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या

जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शरदपुष्पाणि मनोरमाणि ।

अहं ददानीति च धर्महेतो-

जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।

तथा चोत्तिष्ठमानेन चोत्थितं भुवनत्रयम् ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।

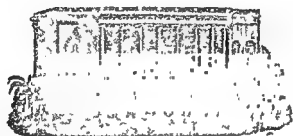
मम भक्ता नरत्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥

योऽर्घयेत् स मङ्गल एव स्यादित्यर्थः । माधवीति प्रथिवीसम्बो-

धनं मम कर्माणि पूजादीनि कर्त्तव्येति ।

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No^o 1021

वर्षा क्रिया कौमुदी ।

VARSA KRIYĀ KĀUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIKRISHNACHARYA

EDITED BY

PANDITA KAMALAKRISHNA SURTIBHUSANA

PASCICUIUS VI.

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND FURNISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 982, 990, 997, 1003, 1010, and 1021.

VARSA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY
GOVINDANANDA KAVIKANĀNĀCĀRYYA
EDITED BY
PAṆḌITĀ KĀMALĀ KṚṢṆA SMṚTIDHŪṢANA.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1902.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्यं

श्रीगोविन्दानन्दधिरचिता

एमियाटिक-मोसायिटी-नामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

एमियाटिक-मोसायिटी-नामिकाया

सभाया धनश्रिता च

वाप्टिए-मिश्रन-यन्त्रे मुद्रिता ।

१९०२ मृष्टाये ।

P R E F A C E.

It is necessary to say a few words in presenting to the public an edition of Pandit Gobindananda's "Darsa Krya Kaumudi," which treats of the religious ceremonies and sacrifices, which a Hindu is required to perform during the course of the year. His other works of the same series are "Krya Kaumudi," "Dana Kaumudi," "Siddha Kaumudi" and "Suddhi Kaumudi;" all these excepting "Krya Kaumudi" of which there is only one incomplete copy available in the library of the Asiatic Society of Bengal, are now being collected and edited by me under the patronage of the aforesaid Society.

Three manuscripts of the "Darsa Krya Kaumudi" indicated in the foot notes as "क," "ख" and "ग" have been collated for the present publication.

The first belongs to the library of the Sanskrit College, Calcutta, and the other two, to that of the Asiatic Society of Bengal. I have principally adopted the reading of the first as it appears to have been very carefully copied and there are few "clerical errors" in it. But in some places the reading of this manuscript seemed obscure and in those cases, the other two had to be used.

The present work falls under the category of *Smṛiti* (ordi-

ascertained with accuracy. The author does not specify it anywhere in the book; but there are internal evidences to show that it was composed after the first quarter of the 16th Century. He speaks of his father Ganapati Bhatta* and describes him as a great scholar, learned in all the *Ustras*, a great astronomer, and an orthodox Vaishnava.

Ganapati Bhatta was a famous astronomer of the age and is the author of a treatise on astronomy called "*Yotismuti*." It

- * येन ज्योतिषपद्धतेषु निबर्तमानैश्च विख्यातं
 श्रीमद्विन्दपदारविन्दयुग्मे लीलाभरात्तायितं ।
 वेदान्तप्रतिपत्तिनिर्णयश्रीमन्नेवे हिमाद्रौयितं
 केषां भोषरिशीलितो वनपतिर्हः सदां हस्विधः ।

was finished in the 4,613th year of the "Kaliyuga" as appears from the following sloka which concludes the work :—

विद्याङ्गुलिसम्मिते ४६१३ कलियुगस्यान्दे प्रसिद्धाङ्गयो
भट्टः स्यात्तुषोचोरो मयपतिर्व्योतिर्विदामययोः ।
षष्ठीनन्दिपुरन्दरानुशपददन्दारविन्दारिपित-
स्त्राप्तः सन्ततमिन्दिरापरिमतो ज्योतिषबोमावनीत् ॥

The sloka means that the celebrated astronomer Ganapati Bhatta who is reputed for his learning, compiled "Yotismati" in the 4,613th year of the *Kaliyuga*, i.e., 390 years ago.

Both the adjectives *स्यात्तुष* and *भट्ट* show clearly that the author must have attained a mature age before he finished the compilation. It may also be remarked that the title *भट्ट* in those

or at about 10-10 A.D.

Barsa Kritya has been quoted by Raghunandana Bhatta-
charjya in his "Malamasa Tatwa" in the "Chaturmasya Brata
Prakarana (चतुर्मासव्रतप्रकरण) and Kṛya Kaumudi in the "Ahnika
Tatwa" Snana Prakarana (आह्निकव्रत स्नानप्रकरण).

orks has been
Saranta were
other clearly
proved that there was a difference of 20 or 25 years between the
time of their works; this also goes to establish the date of
Gobindananda's works at about 15-10 A.D.

He
ever

the Gaudama family assert themselves to be descended from
Ganapati Bhatta. Pandit Haran Chandra Tarkabagis of Bagri

• नत्तुगुणा विदुषामसुरास्य मधुरिकाभिराविष्टः ।
मधुरिपुपदारविन्दयदासतमाधुरीरवाभिष्टः ॥
श्रीमोविन्दनखेन्द्रप्रभाभिरन्निराकृतध्वान्तः ।
एकादशोयवर्षा विदुषां गोषाध घन्तव्यः ॥
श्रीमोविन्दपददम्बनन्दनानन्दितामना ।
मोविन्दानन्दकतिना दुर्गोर्वाकोमुदी कता ॥
सम्प्राप्तप्राप्तिने तस्यै मोविन्दाय नमो नमः ।
धत्तुषा विदुषामस्यामनुरागप्रवर्तिनी ॥

who supplied me with the date of "*Yotismati*" traces his descent from Ganapati Bhatta as follows :—

1. Ganapati Bhatta.	7. Chiranjeeba.
2. Gobindananda.	8. Prana Ballava.
3. Basudeva.	9. Basudeva.
4. Kabi Karnapura.	10. Ramahari.
5. Daibakinandana.	11. Rama Tana.
6. Mahadeva.	12. Harana Chandra.

He also gives the name of *Allala* as the uncle of Gobindananda, while others say that the former was his brother. The well-known Pandit Panchanana Tarkaratna of Bhatpara, is eleventh in descent from *Allala*. I may also add that my father Pandit Nandalal Nyayaratna is descended on his mother's side from *Allala*.

So far about his date

• brief survey of his work.

of Baisakha, and goes on

detailed description of the rites and sacrifices enjoined on the four castes for the propitiation of the gods and the manes, and also a detailed account of the various forms of vows (व्रत) all the year round. It gives rules for the observance of those rites and determines the particular dates and times assigned for the same.

The different opinions on those subjects, and the authoritative texts bearing upon each of them have been thoroughly discussed, and sound and reasonable conclusions arrived at. The divine services in connection with the worship of Basudeva, Kali, Durga, and other gods and goddesses have been given there in detail.

The new method (चक्र) of determining the lunar month (चान्द्रमास) is perfect, and shows rare intelligence and insight on the part of the author.

All kinds of *न्याय* have been dealt with elaborately, while texts from Tantras (तन्त्र) to which they refer have been freely quoted. The author is a master of his subject, treats it succinctly, and arrives at sound conclusions.

Now that the peculiarities which characterise the work have been placed before the reader, I shall turn to one of the important points of my task and try to show the salient points of difference between Gobindananda and his contemporary Raghunandana, who is looked upon at the present time as the sole authority in matters appertaining to the religious and social duties of every householder in Bengal.

I append a table below showing the instances in which the two savants differ :—

Raghunandana says :

Gobindananda says :

(1) On the Dasahara (दशहरा)

(1) On the Dasahara day

Raghunandana says :

day, bathing is efficacious in the Ganges only.

(2) The *sayana* (sleep) of Sree Hari (श्रीहरिस्नयनम्) may be observed under certain circumstances in any of the five Tithis beginning with Sukla Ekadasi (एकादशी) in the month of Asharha.

(3) If the auspicious time for performing the विवेकशी द्वादशी व्रत occurs on two days, it should not be celebrated on the day in which एकादशी occurs.

(4) Kaliyuga began with the full moon (पूर्णिमा) in the month of Chandra magha (चान्द्र माघ).

(5) It is inauspicious to look at the moon on *chaturthi* (चतुर्थी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) even if she rises in Tritya (तृतीया).

(6) Religious injunctions as well as prohibitions on account of चक्रान्ति Sanbrauti should be strictly observed only during the auspicious moments due to the same.

(7) Rambha Tritya (रम्भातृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which may be observed in the day conjoined with the Divitya tithi, when the auspicious time for performing the same falls on two days.

(8) Even if the Jayanti Joga* (जयन्तीयोग) does not occur in the (अष्टमि) Janmasthan night, the divine services in connection with the birth of Sree Krishna

Gobindananda says :

bathing is efficacious in any stream whatever.

(2) The *sayana* (sleep of Sree Hari) should not be observed in any other Tithi except Sukla Dwadas (द्वादशी) in the month of Asharha.

(3) In such a case the व्रत should be celebrated on the day in which (एकादशी) occurs.

(4) Kaliyuga began with the new moon (अमावस्या) of the same month.

(5) It is inauspicious to look at the moon on *Chaturthi* (चतुर्थी) or Panchami (पञ्चमी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) only when she rises in Chaturthi चतुर्थी.

(6) Religious injunctions should be observed during the auspicious moments only, but prohibitions apply to the whole of that day (अशौचाद्य).

(7) Aukshoya Tritya (अक्षय तृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which can be so performed.

(8) In such a case the divine services are to be performed in the Asthami tithi (अष्टमी तिथि) morning.

* When the asterism of Rohini is visible in the midnight of the (चतुर्थी) of the dark fortnight of Brauma.

Raghuṇāṇḍa says :

should be performed in the midnight.

(9) There is नियमविधि (compulsory injunctions, the non-fulfilment of which is sinful) in the breaking of the fast on account of अन्नाहारी.

(10) One suffering from defilement (चर्मोष) should *only* bathe in the river during the period of an eclipse.

(11) A man incurs sin if he observes fast on account of एकादशी Ekadasi when it is preceded by दशमी Dasami on the very day.

(12) One should take his vows (व्रत) for the due performance of a religious rite always on the morning of the previous day.

(13) All the four castes have a right to perform the Bhisma Tarpana (भीष्मतर्पण).

(14) Bathing once in the Maghi Saptami (माघीसप्तमी) morning would serve for both the Magha Snana (माघशान) and Maghi Saptami Snana (माघीसप्तमीशान).

Gobindananda says :

(9) There is no नियमविधि but परिषङ्गा in the breaking of the fast. (In this case the nonfulfilment of the injunctions is not sinful, but its violation is prohibited.)

(10) During the period of eclipses, even if one is suffering from defilement चर्मोष he should bathe in the river, make gifts, and perform the sacrificial rites to the manes.

(11) In some cases one may observe the fast on account of एकादशी Ekadasi on such a day.

(12) Taking vows (व्रत) to observe a fast on account of the एकादशी Ekadasi should be performed on the previous evening.

(13) "Sudras" have no right to the same.

(14) The two bathing ceremonies are to be performed separately.

The table speaks for itself. One cannot however help observing the great intelligence displayed by these expositors in arriving at conclusions of their own from similar and various authoritative texts. As to the soundness of the conclusions we must leave them to experienced authorities to judge.

Gobindananda's commentaries on प्रायश्चित्तविशेष (Prayaschittwa Bibeka) and जातकार्णव (Jatakarnava) are first rate works.

It will not perhaps be out of place here to enquire why a religious teacher with so much to recommend him, did not

and as such had a much larger knowledge than those who lived in an obscure village and belonged

sources
but in

some instances, he does not refer to them by name, but is simply satisfied with such expressions as "some say", or "others say." Gobindananda himself was perhaps not sure of their authorship, but simply quoted them from memory, or perhaps they were too well known at the time. However, after careful study and much labour, I have succeeded in finding out the sources of some, and they are noticed below.

६५ पृष्ठा—१५। ग्रहणविधारे अन्येऽप्यनेन भानूपाध्यायमतमुपन्यस्य दूषितं।

८६ पृष्ठा—६। ग्रहणविधारे अन्ये तु इत्यनेन काण्वसौमुदीमतं दूषितं।

१०५ पृष्ठा—१। ग्रहणप्रकाशे केचिदित्यनेन काण्वसौमुदीसमयप्रकाशप्रयोगमतमुद्धृत्य दूषितं।

१०७ पृष्ठा—२। ग्रहणप्रकरणे केचिदिति—नारायणोपाध्यायमतमुपन्यस्य दूषितं।

१५१ पृष्ठा—१०। अथयुक्त्वपक्षप्रकरणे केचिदित्यनेन कल्पतरुमतमुपन्यस्य दूषितं।

११७ पृष्ठा—२२ पङ्क्तिं दुर्गापूजाप्रकरणे अन्ये तु इत्यादिना दुर्गाभक्ति-तरङ्गिणीमतमुपन्यस्य दूषितं।

In editing this book I have not only used the three

laka, Kramadipika.

In the index, an alphabetical list of the Slokas relating to the general rules and laws have been added.

In conclusion, I must thank the Asiatic Society of Bengal for the kind permission accorded to me for editing this valuable work. I am specially grateful to Mahamahopadhyaya Harprasad

शुद्धि पत्रम् ।

शः ।	पङ्क्ति ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१६	वसुस्रग्धयोः	वसुस्रग्धयोः
११	२०	विन्दुकः	विन्दुकः
१८	१५	बीजाभावाच्च	बीजाभावाच्च
१८	१६	बीजं	बीजं
४५	८	वाल्यात्	वाल्यात्
५५	१२	व्याद्यन्त	व्याद्यन्त
५६	१२	व्यामाध्याज्ञाः	व्यामाध्याज्ञाः
५८	३	एकभक्तमये	एकभक्तमये
६०	३	मैथुनैः	मैथुनैः
७८	८	घन्त्रेण	घन्त्रेण
८८	२१	चिद्धितांशः	[ ] चिद्धितांशः
१११	२	सर्वानि	सर्वानि
११०	११	गौरवादङ्ग	गौरवादङ्ग
१२१	१८	ऊर्द्धोर्द्धं	ऊर्द्धोर्द्धं
१२२, २-३-४-१८		बीज	बीज
१२३, ६-१४-१५-१६-१८		बीज०	बीज
१३२	२	बलिने	बलिने
१३२	४	वालाय	वालाय
१३२	१०	•बीज०	बीज०
१४०	११	•बीज०	बीज०
१४५	८	द्रव्यानि	द्रव्याणि
१६२	८	गन्धचन्दन	गन्धचन्दन

शः ।	पङ्क्ति ।	अथशब्दम् ।	शब्दम् ।
१६४	११	चयेन	चयेण
१७१	२०	नेत्राङ्गालकरः	नेत्राङ्गादकरः
१७४	१४	ऊर्द्ध	ऊर्द्ध
१७५	७	तेजसां	तेजसां
१८२	१८	बन्धने	बन्धनेः
१८३	१५	•पूराङ्गगण्डं	•पूराङ्गगण्डम्
२००	१५	-ह्वं	-ह्वं
२०२	७	बाहौ	बाहौ
२०३	१२	ऊर्द्ध	ऊर्द्ध
२०४	४	निर्व्यापकन्यासं	निर्व्यापकन्यासं
२०८	१४	अश्लेषाज्ञा	अश्लेषाज्ञा
२१६	११	विष्मूत्र	विष्मूत्र
२१८	४	खवत्तविषसत्	खवत्तविषसत्
२२०	१४	रोदित्यन्त्यन्त	रोदित्यन्त्यन्त
२२०	१८	ब्रूहि	ब्रूहि
२२४	१६	भोगेन	भोगेन
२२४	११	विष्णुधर्मात्तरे	विष्णुधर्मात्तरे
२२८	१५	वैशाखाद्याः	वैशाखाद्याः
२४०	१	दुर्बलत्वाच्च	दुर्बलत्वाच्च
२५७	१५	माल्यदान	माल्यदान
२६८	११	बुद्धा	बुद्धा
२६८	१८	वनवासं	वनवासं
२७८	७	द्युमत्सेनः	द्युमत्सेनः
२८०	१३	आङ्गवी	आङ्गवी
२८१	१३	सर्पीधि	सर्पीधि

शः ।	पङ्क्ति ।	अष्टमम् ।	यदम् ।
२८१	१४	× × ×	पिटम्भस्तु
२८२	१४	मथुरायां	मथुरायां
२८३	१६-१८	आदायाः	आदायाः
२८४	५	आदा	आदा
	१०	आदास्ये	आदास्ये
	१५	आदादि	आदादि
२८५	१६	केवलायां	केवलायां
२८८	५	गृहीयात्	गृहीयात्
२८९	२१	ब्रह्मण्	ब्रह्मण्
२९४	१४	ज्योत्स्नायाः	ज्योत्स्नायाः
२९५	२०	ब्रूहि	ब्रूहि
२९६	२	शरीरस्वान्	शरीरस्वान्
	१०	घटंश्च	घटंश्च
	१८	ब्रूहि	ब्रूहि
२९७	१७	घटैः	घटैः
२९८	१२	ब्रूहि	ब्रूहि
२९९	१६	ब्रूहि	ब्रूहि
३००	३	नाशस्त्रहतानां	नाशस्त्रहतानां
३०१	२०	नाशयुक्	नाशयुक्
३०२	२५	नारसिंहा	नारसिंहा
३०३	५	प्रसन्नवरदां	प्रसन्नवरदां
३०४	१८	ब्रह्मण्	ब्रह्मण्
३०५	७	मन्त्रेण	मन्त्रेण

वर्णानुक्रमणिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
अक्षपटतीया	२४६	६
अक्षयाविधिरिस्त्ययम्	६	१७
अगस्त्यार्घ्यविधिः	३४०	१
अघोरचतुर्विंशो	३१५	५
अङ्गाटकचतुर्थीप्रसम्	३२	७
अङ्गनप्रमाणम्	३८७	१५
अङ्गनप्रसक्तया	३३१	४
अङ्गनप्रसम्	३२३	१७
अन्वयकामाङ्गम्	४८८	१०
अमावस्यापञ्चमम्	८२	१०
अम्बुवाधो	२८३	२०
अरण्याधो	२७६	४
अमृतशयनद्वितीया	२६४	८
अशौचकालोपस्थितराष्ट्रकेर्चयामि	१०७	३
अशौचपतितश्चादिकालवस्था ...	१५	१२
अश्वपुच्छापञ्च	२४४	५
अष्टकाश्राद्धम्	४८८	४
अष्टमोज्ज्वलम्	३८	१०

आ ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
आरोग्यवृत्तमौ	५०२	४
आवाहनप्राणप्रतिष्ठे	४१७	१
आश्विनकृत्यम्	२४२	४
आभाद्वयम्	२८२	१२

उ ।

उत्पादानविधिः	४७१	१२
----------------------	------------	----

ऊ ।

ऊर्ध्वनिष्पद्यम्	२३७	१८
-------------------------	------------	----

ए ।

एकादशीकृत्यम्	४२	७
एकादशीनिषमाः	६०	१७
एकादशीयवस्त्रा	४२	१७
एकादश्यनुकल्पाः	५७	१०

क ।

कार्तिककृत्यम्	४५५	१
कार्तिकी	४८१	१
कालिकापुरायोक्तदुर्गापूजा	२६६	१
कुक्षुटी मर्कटोन्नतम्	२१६	१
कोजागरः	४५२	११

ख ।

खग्नवर्धनम्	४४६	२१
--------------------	------------	----

ग।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
गङ्गापूजा ...	२८१	७
गङ्गामाघातकम् ...	५५२	२
गन्धप्रसादनम् ...	२८५	१४
गोविन्ददादशौ ...	५१४	१६
गोष्ठाष्टमी ...	४०८	२०
ग्रन्थकदम्बनापरिचयौ ...	१	२
ग्रन्थाक्षयवस्था ...	१०५	१६
ग्रन्थकर्तृव्यकर्माणि ...	१०८	१५
ग्रन्थनिर्णयः ...	८०	१५
ग्रन्थसमये निबिडानि ...	११४	१६
ग्रन्थोऽष्टौष्यवस्था ...	८८	२
ग्रन्थे भोजनकालनिर्णयः ...	१०२	६

घ।

घटदानम् ...	२४२	१
-------------	-----	---

च।

चतुर्थीकृत्यम् ...	२०	७
चतुर्दशीकृत्यम् ...	७०	१५
चैत्रकृत्यम् ...	५१७	१४
चैत्रादिवाच्यता ...	२२८	५
चैत्रावली ...	५२६	१६
चातुर्मास्यप्रतानि ...	२८६	१९

ज।

जन्मदिनपूजा ...	५५८	१७
-----------------	-----	----

ग।

विषयः	पङ्क्तिः ।
गङ्गापूजा ...	२८२ ... ७
गङ्गामाहात्म्यम् ...	५९३ ... ९
गन्धप्रसादम् ...	६८५ ... १४
गोविन्ददादशौ ...	५१४ ... १६
गोष्ठाष्टमी ...	४०८ ... २०
ग्रन्थक्षन्धनापरिचयौ ...	१ ... ९
ग्रन्थास्तयवस्था ...	१०५ ... १६
ग्रन्थकर्त्तव्यकर्म्मणि ...	१०८ ... १५
ग्रन्थनिर्णयः ...	८० ... १५
ग्रन्थसमये निधिदानि ...	११४ ... १६
ग्रन्थोपशौचव्यवस्था ...	८८ ... ३
ग्रन्थो भोजनकालनिर्णयः ...	१०२ ... ६

घ।

घटदानम् ...	२४३ ... १
-------------	-----------

च।

चतुर्थोक्तयम् ...	३० ... ७
चतुर्थोक्तयम् ...	७० ... १५
चैत्रकृतम् ...	५१७ ... १४
चैत्रादिवाप्यता ...	२२८ ... ५
चैत्रावली ...	५२६ ... १८
चामुर्मासप्रति ...	२८६ ... १९

ज।

जन्मदिनपूजा ...	५१८ ... १७
-----------------	------------

विषयः	श्रुता	पङ्क्तिः ।
प्रकीर्णकम्	५२२	१
प्रकीर्णवचनानि	५६४	१५
प्रतिपत्तयम्	२८	१८
मेतच्चतुर्दशीप्रतक्षणा	४९१	८

फ ।

फाण्युनक्तयम्	५०६	११
----------------------	-----	----

व ।

वलिदानप्रमाणम्	२६४	१३
वलिदानप्रयोगः	४३७	१८
वक्ष्यपुचखानम्	५२२	६

भ ।

भाद्रकृत्यम्	२६८	१
भौष्पाष्टमी	५०६	१
भैमौलकादशी	५०४	६
भाद्रद्वितीया	४७७	१२

म ।

मघाचमोदशी	३५५	८
मङ्गलचण्डिकापूजा	५५२	१८
मनसापूजा	२६६	३
मनोरथद्वितीया	१४	१०
मखमासः	२२२	४
महाकार्तिकी	७८	७
महा महावायणी	५१८	१५
महावायणी	५१८	१३

विषयः	पङ्क्तिः ।
महाजया ...	११
महाज्यैष्ठो ...	१४
महाष्टमीपूजा ...	७
माघश्राद्धम् ...	८
माघसप्तमी ...	८
माघश्राद्धनियमाः ...	१२
माघश्राद्धपञ्चमम् ...	१
मिथुनसप्तमी ...	४
माघश्राद्धपञ्चमम् ...	११
मृताश्वादाने श्राद्धव्यवस्था ...	१६

य ।

यवश्राद्धम् ...	१८
युगाद्या ...	१८

र ।

रत्नोत्थानश्री ...	१
रात्रिप्रते विशेषव्यवस्था ...	७
रात्रौ द्वादशसंक्रान्तिषु व्यवस्था ...	१८
रोहिण्यष्टमी ...	१०

ल ।

लोकपालपूजा ...	५
----------------	---

व ।

वक्रपञ्चकम् ...	८
वरपुत्री ...	७

विषयः	प्रश्ना	पङ्क्तिः ।
वामनपूजाविधिः	३२१	६
वारव्रतम्	५४१	१०
वारुणी	५१८	१०
विजयासप्तमी	३६	६
विधवाधर्माः	५७६	१
विनायकचतुर्थीव्रतम्	६१	१५
वैदिकपूजाप्रमाणम्	११०	१६
वैदिकपूजाप्रयोगः	२०१	१५
वैशाखछात्रम्	२४०	३
व्यतीपातयोगः	२४२	१२

श ।

शाकयामनाष्टात्यम्	५४०	६
शिवचतुर्दशीव्यवस्था	७२	२१
शिवरात्रिव्रतम्	५०६	१८
शिवरात्रिव्रतकथा	५१२	११
शूराधर्माः	५६८	५
श्रवणद्वादशी	३२०	८
श्रवणद्वादशीप्रयोगः	३२१	६
आह्निकाव्यवस्थानिर्णयः	१०	३
आवणछात्रम्	२६२	१८
अपचमी	४६८	०
औरामनवमी	५२३	१५
औरामनवमीपूजाप्रयोगः	५२६	१६
औषधरेख्यानम्	४०६	१६

प ।

विषयः		पृष्ठा		पङ्क्तिः ।
यथोक्तम् ...	...	१५	...	१
योद्धृगयापियदमन्ताः	...	१६१	...	१४

स ।

संक्रान्तिस्तम् ...	...	२१२	...	१७
संक्रान्तिनिरूपणम् ...	...	२०४	...	१३
सप्तमीस्तम् ...	...	२५	...	५
सप्तमीपूजा ...	...	४००	...	११
साधारणदुर्गास्वप्नमासम्	...	२६५	...	६
सावित्रीचतुर्विंशो ...	...	२६०	...	१६
सावित्रीप्रतविधिः ...	...	२६२	...	२०
सावित्र्युपाख्यानम् ...	...	२६४	...	१२
सुखरात्रिः ...	...	३६०	...	१८
सुतिकावलीपूजा ...	...	५४४	...	१
सौभाग्यवतीया ...	...	५२०	...	२१
सुन्दरवली ...	...	५२१	...	१०

ह ।

हरितालिका ...	...	११६	...	१०
हरिशयनम् ...	...	१८६	...	२

अपिनामानि ।

—

अङ्कितः ८५, २० । ५७३, ८ ।

अभिः ११५, १४ ।

आपस्तम्बः २३, १४ । २८, ३ । ५६६, १ ।

उग्रनाः २१, २१ ।

आत्मायनाः २३०, १ । ४८८, ८ ।

आर्षाजिनिः ३४५, ६ ।

गार्ग्यः ८२, १४ । ८८, ११ ।

गोतमः २०, १६ । १२०, ४ । ५६६, ११ । ५७१, ६ ।

गोभिः ११०, १२ ।

हामाः ६८, ५ ।

जातुकर्णः ३४५, १६ ।

जावालाः २८, ११ । ८२, १६ । ८५, ४ । २००, ४ । २५६, १२ । ३४५, १६ । ५६६, १ ।

जावालिः ५, १२ ।

दक्षः १००, १२ । ५६५, ६ ।

देवतः १५, १ । ६२, १५ । ६५, २ । ६७, १२ । ६८, १० । ८६, ५ ।
८६, १० । १०२, १४ । १०४, १० । ११८, ८ । ५७०, २० ।
५७२, १० ।

नारदः २६१, ११ । ५७४, १६ ।

पराशरः १३, १ । ८६, २० । २६२, १ ।

पैठीनसिः २३, १६ । ८६, ११ ।

प्रचेताः ११, ८ । ५३, ६ । १०८, ८ । ५७२, १५ ।

हृदयप्रियः २४, ५ ।

वृहस्पतिः ५६६, ५। ५००, १०।

बौधायनः १२, ७। १०, ८। ८४, २। ८६, ८। ४५३, ४।

मनुः ८६, १। ६४, १२। १६५, ११। १०६, १०। २२६, ७। २३६, १८।

३५२, १५। ३५५, ११। ३५३, ११। ३५६, ११। ५६४, २१।

५६६, २। ५६८, ६। ५००, ४। ५०२, २-८। ५०३, ११। ५०४,

६। ५०६, २०। ५०७, ५। ५०८, २।

मरीचिः ३१६, १।

यमः ७१, २। ६४, ६। १०८, २०। २५३, ३। २५६, ५। ४८१, १८।

४६६, १-१८। ४६७, १।

याज्ञवल्क्यः ३५८, १। ५६५, ११। ५६६, २०। ५६६, ८। ५०४, १-१८।

५०८, २२।

योगिदासवल्क्यः ५०३, १३।

वशिष्ठः ८३, १४।

विष्णुः ६६, ६। ६०, ४। ६४, १२। १६६, १०। १८०, १। २१२, २१।

२४६, १६। २८३, ५। २८२, १३। ३५५, १५। ४८८, २५।

४८८, २१। ४८०, १६। ४८५, १८। ४८७, ६।

श्यामः ७६, १।

श्यामः ८२, ११। ८३, १। ६२, ११। १११, ५। ११३, २। ५०३, १६।

वृद्धगौतमः १०६, १०।

श्रद्धः ६०, ६। १६६, ७। १०२, १७। ३५६, ४।

शालातमः २०, १६। ६६, १५। ६०, १०। ८४, १५। ६१, १६। ६३, ४।

१०१, १४। २०७, ४। २६२, १६।

सनत्कुमारः ६०, २।

दासीतः १६, १४। २१, ६। ८६, १४। १६६, ३। २२२, १०। २२६, १।

५०१, १३।

पुराण ग्रन्थनामानि ।

अग्निपुराणम् ८, १६ । ५१, ५ । १६६, ११ । २०७, १५ । २७०, १० ।

२२०, ८ ।

आग्नेयः २२३, १५ ।

आदिपुराणम् ८, ११ । ३५, ६ ।

आदित्यपुराणम् ५७५, ८ ।

आदिब्राह्म ८१, ७ । ५१०, ० ।

अद्योगपर्व ६८, १७ ।

कालिकापुराणम् ११६, १२ । १२०, ७ । १३८, १८ । १७१-१७ । १७२,
३ । १७०, १० । १५७, १६ । १५६, ५ । १५०, ७ । १५८, १६ ।
१६१, ७ । १६२, ३-१० । १०१, ७-१०-१८ । १७३, २१ । १७०,
८ । १०६, ११ । १६४, ८ । १६०, ६ । २०१, १८ । २०५, १५ ।
२००, १७ । २०८, १० । २०६, ८ । २०३, ८-१६ । २०५, ७-१८ ।
२००, १७ । २६२, २ । २६३, १ । २६७, १७ । २६०, ३ । २७१,
३ । २७२, २१ । २७७, १-१० । २७५, ५ । २७८, १८ । ५०२,
१५ । ३२३, ६ । ५५२, ५-१० । ५००, १० ।

काशीखण्डम् २८०, २० । ५०६, २ । ५०७, १५ ।

कूर्मपुराणम् ७६, ७ । ५५, ७ । ६३, १६ । १६८, १० । ५१७, १० ।

गण्डपुराणम् ७२, १६ । ५८, १७ । ६२, १८ । ६८, २० । १०५, १२ ।
२६३, ७ । ३०७, ७ । ५०८, २ । ५१२, ११ ।

मातङ्गः २६, २ । ६८, १२ । ६२, १७ । २६५, १७ । ३१३, १ । ३१५, १ ।
३१६, १२ । ३२१, ७ । ३२२, ७ । ३५६, २१ । ३६३, ६ । ३६७, २० ।
रामधर्मः ५३३, ८ । ५३७, १३ ।

देवीपुराणम् ८, ७। २०, २१। ५०, २५। ६१, १०। ६६, ११। १००,
 ४। २००, १६। २०८, २०। २०८, १५। २१०, १६। २१५, ३।
 २१७, १८। २४५, १०१ २५०, १। २६७, ८। २६६, १०। ३००,
 १-६। ५२३, ११। ५२२, १४।

नन्दिकेश्वरपुराणम् ३६७, १२,। ३७५, २।

नन्दिपुराणम् ४५८, १।

नरसिंहपुराणम् १८६, ४। २५१, ७। ५०३, १३। ५४२, १६।

नारदीया ४८, २०। ४८, १०। २५१, १५। २८८, ११। ४५५, २।
 ४५८, ७-१३। ४६९, १८।

नारदीयपुराणम् १०४, १। १६५, ८।

नारसिंहा १०१, ७। ४८६, ७।

नृसिंहपुराणम् १६८, १। १७४, ३। १७८, १। २००, ८।

महापुराणम् २०, १८। ५४, ८। ६८, १८। ३८१, ५। ४८१, १। ४८२,
 १। ५४०, १०।

माघम् ४८३, ८। ४८४, १०। ५३४, १६।

महानारदीयपुराणम् २०६, ८। ५६७, १६।

महापुराणम् १८, ५। २१, २। ४६, ४। ५८, ११। ८१, १८। १०२,
 ६। ११२, ६। २३०, १७। २३६, २१। २४६, ५। २५१, ११।
 २५४, २२। २५८, १४। २७८, १-१२। २८०, १६। २८८, ७।
 ३०८, १३। ३१६, २१। ३४४, ६। ३५४, १८। ३५६, ७। ३५८, ३।
 ४५२, ११। ४६८, १२। ४७८, ८। ४८१, ५। ४८७, १६। ४८८,
 ११। ५०६, १-१४। ५१४, १३। ५२१, ४। ५४४, २। ५६०, ३।
 ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २५, ११। २६, ६-२१। २७, १०। २८, ६। ४८, १७।
 ७३, २। ७४, ११। १०६, १४। ३०४, ८।

ब्रह्माण्डपुराणम् ८८, ३। २८८, ११। ३०५, ६। ४५६, ६। ५१५, २०।
 ५१८, ७। ५३३, ११-२१। ५३४, २१। ५३५, १८। ५३७, ५।

ब्राह्मम् १६५, १ । २४८, ६ । २८२, १० ।

अविष्यपुराणम् ६, १० । ८, १६ । १०, ८-१७ । ११, १३ । १२, १६ ।
 २८, १८ । २८, ८-१३ । ३०, ८ । ३१, १५ । ३२, ४ । ३४, १४ ।
 ३५, २-११ । ३७, १५ । ३८, १६ । ४०, १७ । ४१, ८ । ४२,
 ४-८ । ४४, १ । ४५, २० । ४६, १३ । ४७, ८ । ४८, १० । ५०, ७ ।
 ५१, १६ । ६६, ८-१८ । ६८, १६ । ७०, १२-१६ । ७१, ५-१४ ।
 ७४, १४ । ७६, ५ । ७७, ७ । ८०, ७-१६ । ८१, १४ । ८४, ७ । ८५,
 ११ । ८७, ७ । १०८, ११ । १६४, १२ । १६५, ४ । १६६, १७ ।
 १६८, ११-२० । १६९, ५ । २१४, १२ । २१५, ११ । २१८, १७ ।
 २४०, ४ । २४१, १५ । २४३, १ । २५०, १३ । २६०, ११ । २६१,
 २ । २६४, १२ । २७८, १८ । २८०, ८ । २८१, ७ । २८२, ११ ।
 २८३, २ । २८५, ५-८ । २८२, ७-१५ । २८४, ८ । २८५, १ ।
 २८८, १४ । २९१, २ । २९२, १ । २९४, १६ । २९५, १ । २९८,
 १८ । ३१५, ४ । ३१६, १४-१७ । ३१८, १-६ । ३२२, १८ । ३३८,
 १८ । ३४३, १८ । ३६७, १ । ३७२, ६ । ३७६, ११ । ३७८,
 १३-१८ । ३७८, २० । ३८६, ४ । ३८१, १ । ३८६, २० । ४५५,
 १५ । ४५७, ७ । ४५८, १२ । ४६०, ४ । ४६८, १४-२० । ४७६,
 १६ । ४७७, १७ । ४७८, २१ । ४८२, ६-१८ । ४८०, १२-२१ ।
 ४८६, ४ । ४८७, १८ । ४८८, ८ । ५०१, १६ । ५०२, २ । ५०४,
 १ । ५१५, २ । ५१६, १८ । ५१८, ११ । ५२०, १८ । ५२८, २० ।
 ५३४, २-१० । ५३५, ७ । ५३६, ४ । ५४१, १८ । ५४२, ३-१८ ।
 ५४३, ६-१२ । ५६८, १३ ।

अविष्योत्तरपुराणम् ४४, ११ । २६२, ८ । २६०, ७ । २६८, ४ । ३००,
 ८ । ३०७, १० । ३१८, १० । ३२४, ४ । ४८८, ८ । ५०३, २ ।

भागवतम् ११७, १६ । १२७, १७ । १५३, १ । १५६, २१ । १७७, १ ।
 १८०, ८ । १८१, ५ ।

भारतम् ३८, १३। २४२, २१। २८४, ४। ३८७, ११।

मातृपुराणम् २८, ४। ३२, ७। ३४, १७। ४१, १५। ५८, ५। ६८-२।

१०८, ३। ११०, १७। २१३, २१। २४१, १०। ३४०, १८। ४८१,

२०। ५१७, २२। ५४७, १।

महाब्रह्मपुराणम् ७८, ७।

महाभारतम् ६१, ५। ६६, २। १०२, २०। २४७, ८। २५८, ६। २६०,

५। ३५०, २०। ४८६, १४।

मातृम् २६, १६। ३०, ३। ३७, ७-११। ३८, १८। ५०, २०। ६८,

६। ८१, २०। ११४, १-६। १०६, १८। २८८, १८। २८९, २०।

२८४, १४। ३४२, ११। ४८२, २२। ४८४, ३। ४८५, २। ४८६,

१०। ५१६, १६।

मार्कण्डेयपुराणम् १७, २०। ४८, १४। ५४४, १६।

भिक्षुपुराणम् ७५, ५-८। ८८, १४। १०७, ७। १०८, ८। २४६, ११।

२६१, १८। ३६८, १। ४५३, १२। ५०७, ७। ५२२, ३। ५४१, ६।

लैङ्गम् ४५४, ८। ४५८, २-२१। ४६०, १८।

वज्रपर्व ५२५, ४।

वराहपुराणम् ४२, १८। ४८, १८। ५२, १४। ५५, १५। ५८, ८। ६०,

२१। २१४, ६। २८८, ७-१४।

वासनपुराणम् ८७, २०। १६६, १३। १७३, ८। १७७, १८। २६०, १।

२८६, १८। २८८, २। ५१७, १८।

वायुपुराणम् १४, ७। १८, ६। ४६, १०। ५५, २८। ५७, २१। ७४, ८।

८१, १७। २३६, १५। २४८, ३। ४८८, १८।

वाराहः ४१, १। ४२, ११। ५७, १०। २८२, ५। २८६, ७। ४८०, २।

४८१, २। ५१५, १३। ५३५, १।

विष्णुपुराणम् ८१, ११। ८४, २। २१६, ७। २२७, ४। २३८, १०। २४२,

३। २४६, १८। २८८, ११। ५१४, ७। ५५१, ६। ५६८, १६।

विष्णुरहस्यम् ४८, ५। ५२, ८। ५४, १६। ६१, १८। ६३, २०। ७३,

३। ३०४, ११।

शङ्करगीता ४, २०। २४, १८। ७७, १०।

शिवपुराणम् १६८, २।

शिवरहस्यम् ५, १८। २५, ८। ६२, ८। ७३, १४। ८८, ८।

स्कन्दपुराणम् २३, ७। २५, २१। ३८, ८। ५५, ६। ७५, १३। ७६,

१८। २४१, २। २६१, १६। ३०३, ३। ३४३, १६। ५१०, १६।

५१८, १०। ५७६, १।

स्नानम् २६, १२। २७, २। २८३, ७। २८५, १। २८८, ६। ३८१, ११।

३८२, १०। ४५७, ४-१८। ४८०, ६। ४८३, १४। ५२२, १।

५३३, १६। ५३६, १८। ५३७, १। ५४३, १८।

हरिवंशम् ६०-१८।

संग्रहकारनामानि ।

मङ्गावाक्यावलीकारः ८०, २० । १००, १६ ।

पाणिनिः २३०, १२ ।

ब्रह्मसूत्रः २२८, १६ । २३२, १८ ।

भट्टभाष्यः ७८, ४ ।

भवदेवभट्टः १०६, ८ ।

भोजराजः २१८, १ ।

श्रीरत्नः ३४०, १६ ।

श्रीधरस्वामी ५६, १० ।

सूर्यसिद्धान्तः २, ४ । ११, ४ । २२५, ६ । २३०, १८ । २४५, १० ।

३५०, १ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि ।

समरकोषः २३०, ० ।

कल्पतरुः ५०, ४ । ५१, १० । १०७, ६ ।

कामधेनुः १०४, ४ । ४५२, १८ ।

कालविवेकः ५१, १६ । ६०, १२ । ७६, ११ । १०८, ६ ।

कृत्यमहायणः ५१, १६ ।

कामदीपिका १२१, १० । १२६, ११ । १३५, ७ । १३६, ६ । १४०, ८ ।

१४३, ११ । १४४, १५ । १४५, १ । १४६, ५ ।

पारिजातः ६६, ३ ।

पुराणरत्नसङ्ग्रहः ११८, २१ । १५८, १६ । १५८, ७ । १७६, ५ । १०६, ५ ।

प्रपञ्चसारः १२४, १ । १२६, १४ । १५६, १० ।

ब्रह्मसिद्धान्तः २२३, १६ ।

विश्वरूपविवर्धनः ३०८, ५ । ३०८, ५, ।

मदनपारिजातः २६, ११ । ६१, २१ । ७३, ६-२० ।

महायणः ३००, ६ । ३१०, १२ । ३६३, १ ।

विष्णुधर्मः ८, १५ । २६, १५ । १७८, ६ । २४१, १७ । २५०, ६ । २५६,

१५-२१ । ३०२, ४ । ३४०, ३ । ३५१, १ । ३६४, १० । ४८२, ४ ।

४८८, ४ । ५०५, १० । ५१५, ६ । ५४४, ५ ।

विष्णुधर्मोत्तमः १४, १२ । २६, १२ । ४८, १ । ५४, ५ । ५६, १८ । ६१,

७ । १०३, १० । २२४, ११ । २४८, ८ । २८६, ३ । ३०२, १५ ।

३४४, १८ । ४४१, १२ ।

रत्नमाला २२५, १ । २३८, ५ ।

राजमार्तण्डः २४, १४ । ३६, १६ । ७८, १४ । ७६, १६ । ८२, ६ । ८३,
 १६ । ११६, १-६ । २१२, ७ । २१४, ५-१८ । २२४, १८ । २६०,
 १० । २७६, ४ । २८३, २० । २८५, १६ । २९८, १ । ३००, २१ ।
 ३२३, ११ । ३४१, १ । ४६०, ७ । ४८२, ११ । ४८६, ४ । ४९५,
 १५ । ५२०, १३ । ५३०, १० ।

शारदाविष्णुकम् २१८, ५ । २२६, २१ । २३०, २१ । २२१, २-२६ ।
 १२६, ४ । १२७, ६ । १२८, ४ । १३४, ६ । १३६, ११ । १३६, ५ ।
 १४५, १० । १४६, ४ । १५०, २१ । १५२, १ । १५३, ५ । १५७,
 १३ । १५६, १४-१८ । १६२, ८-२० । १७०, २१ । १७१, १३ ।
 १७३, ५-१२ । १७४, ६ । १७६, १५ । १८०, ६ । २०४, १० ।
 २८५, १६ । २८९, ७-११ । ५६५, १६ ।

आङ्गकौमुदी ३५२, २ । ४८७, १४ ।

आङ्गघिन्तामणिः ३४८, २० । ४८५, १४ । ४८७, २ ।

आङ्गविवेका २३६, ६ । ४८६, १ ।

सुद्धिकौमुदी ३५६, १० ।

सुद्धिदीपिका ४८६, १० ।

घट्त्रिंशत्तमम् ८४, ४ । ८७, ४ । ६०, १० । १००, १६ ।

समयप्रकाशः १०७, ६ । २२०, २ ।

संवत्सरप्रदीपा ५०, १२ । ५४, १ । ६४, ४ । १०५, १८ । १८१, १ । २१३,
 १४ । २१५, ६ । २१७, ६ । २६२, १ । ३६१, ६ । ४८६, ६ ।
 ५३६, १८ ।

सूक्तिसमुच्चयः २७, १७ । ६१, २१ । ७२, ८ । ८५, १४ । ८६, १० ।
 ६०, ५ । ४६७, १२ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानुक्रमणिका ।

अमरसंहिता १२२, १४ । १२३, ५-१० । १२५, १ । १२७, ३ । १२८,
१ । १३०, १६ । १३२, १८ । १३५, १७ । १३७, १७ । १३८, ४ ।
१४१, १८ । १४४, १ । १४७, ४ । १५०, ८ । १५०, २० । १४४,
१६ । १८१, १० । ५३७, २१ ।

आगमः १०८, १४ ।

आमस्यम् ६३, १० । ११८, १८ । १४१, २१ । १४७, ११ । १५१, १८ ।
१५४, १ । १६१, २२ । १६२, १० । १६३, ८ । १६५, १२ । १६७,
१ । १७३, १५ । १७८, १२ । २०५, ४ ।

इतिहाससमुच्चयः ३६१, ६ ।

गायतन्त्रम् २८३, १३ ।

गौतमीयम् १४६, ८ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ३, १५ । १४, २१ । ३८२, १८ । ५५६, १६ ।

छन्दोगपरिशिष्टम् २२, ६ । ६५, ८ । ८२, १४ । १०८, ५ । ११०, ७ ।
१११, १ । २८३, १ ।

जाबमाषा १६३, ५ । १६४, ४ ।

जाबार्थः १४८, ४ ।

ज्योतिषम् ३२, १ । ७८, १ । ७८, ६ । ८८, ८ । ८०, १० । ८४, ६ ।
११४, १६ । ११५, २-१० । २०८, ८ । २१२, १ । २३०, ६ । २३१,
२० । २३२, ४ । २३४, ११ । २४२, १२ । २४४, ४-११ । २७७,
८ । ३५०, ८ । ३६६, १० । ३७०, ११ । ३८७, १२ । ३८८, १३ ।
३८६, ६ । ५१६, २१ । ५१८, १ । ५५८, १८ । ५६१, ३ ।

ज्योतिःशास्त्रम् ८२, ६ । ३६८, ४ ।

सन्तान्तरम् १२८, ८ ।

नारदतन्त्रम् १०८, १२ । १५५, १ । १०६, १ ।

नारदपञ्चरात्रम् १५०, ६ ।

निगमाः ८३, ६ । २८३, १५ ।

निगमपरिशिष्टम् १०, ३ ।

परिशिष्टम् २८३, ८ । २८४, १ । ३५३, ० ।

भुवनेश्वरोक्तम् १६०, १४ ।

योगिनीतन्त्रम् १२०, १६ । १३२, २१ । १४८, ६ । १५०, २० । १०५, ६ ।

३०२, १८ । ३४०, १८ । ३४१, १० । ३४२, ३ ।

रुद्रयामलम् १५०, १६ । २८३, ११ ।

वराहसंहिता ८०, ८ । २२४, १ । ३८६, २० । ३८५, ४ ।

शिवागमः ७६, १ ।

शिष्टम् ३१०, १८ ।

शैवागमाः ७६, १४ । ५०६, २० । ५०७, १६ । ५३१, १३ ।

श्रुतिः १२३, ३ । २२८, १६ । २३८, १५ । ३५२, ४ ।

श्वशीर्षपञ्चरात्रम् १३४, ३ ।

हरिवंशम् ६०, २० ।

वर्षक्रियाकौमुद्या व्यवस्थापकवचनानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रं ।

—४३४—

अ ।

अक्षताप्रचयस्यैव	४८५, १५ ।	अदधामानुषादानं	१८०, ११ ।
अक्षता रामनवमी	४२४, १० ।	अदितेः कश्यपाज्जघे	४८२, ४ ।
अक्षतास्तु दधाम प्रोक्ताः	१४८, १० ।	अदिवचरितं पुष्यं	१९५, १८ ।
अक्षतेऽपि रक्षी कन्या	१४५, १४ ।	अद्यर्थाद्याधिभोक्तादि	११५, १ ।
अक्षुषं रूपमावेद्य	१८९, ५ ।	अधोभुषोक्तता दिन	१५९, १० ।
अक्षुषशीर्गुगुलु-	१००, १९ ।	अधोतयं न धाम्नेन	४१८, १० ।
अग्निर्मूर्धादिभोमन्त्र	१९, १० ।	अधश्चिन्तनध्याति	५०, ४ ।
अडादिछोकपाछाकां	१८१, ८ ।	अधन्तमन्त्रसंस्थानात्	१९४, ५ ।
अहुत्तनापं सुवर्षं	१२, १ ।	अधभार देविकेभ्यः	१९०, १९ ।
अहुत्तादिअहुत्तोक्तु	१९९, १९ ।	अधमं चूदये पद्मं	१९८, १० ।
अहुत्ताद्यहुत्तोक्तु	१९८, ५ ।	अधन्यापितशतानि	१९१, ८ ।
अभीतामागवे पुष्ये	१०४, ११ ।	अधर्माभुदिदे काळे	४८०, १ ।
अच धाता तु नडावा	४१४, १८ ।	अधेन विधिवा देवी	१०९, १९ ।
अचोपवासं कृत्वा तु	५०४, ११ ।	अधेन विधिवा यक्ष	१४९, १९ ।
अद्यवायुप्रकारेण	१०८, १५ ।	अधिरैव हरिभुञ्जन्	१८९, ४ ।
अद्य वै शीघ्रणदधम-	१२४, १ ।	अधिरैव विविधोप्याये	११४, १० ।
अद्यापरे मधाराज	५०९, ४ ।	अनुप्रां प्राप्तेभ्यश्च	१८९, ११ ।
अद्यापदे दशम्यान्तु	११, ११ ।	अन्तपादे दिवाभाजे	१००, १५ ।
	१८८, ४ ।	अन्तपादो निशाभाजे	१००, ११ ।
अद्याचमित अदिते	१९, १९ ।	अनादिदेवता उष्ट्रा	४८५, १९ ।
अद्योपधारान् कुर्वीत	१४८, १८ ।	अनादस्तुतरीर	४८५, ९ ।

अने यजेन्नोक्तपात्रान्	१०४, ११ ।	अस्मतीकरणं कुर्यात्	१५२, १८ ।
अन्योपान्तौ विधौ	१२०, ० ।	अयनदिनवे शानं	११२, ६ ।
अन्याविदेदिनं त्रये	१८५, ०५ ।	अयनादौ सदा देवं	१८१, १० ।
अन्योन्याभिमुखश्चिह्न-	१२१, १० ।	अयने कोटिमुचिर्व	११४, १८ ।
अन्योन्याभिमुखं छत्रे	१५५, १ ।	अयने द्वे विष्टवे द्वे	१०४, १६ ।
अन्यदृक्का पितृशान्	४८८, १८ ।	अयने विष्टवे धेव	८१, १० ।
अपराङ्गे तथा वैष्णवः	१११, १ ।	अयमे क्षैरहरत्वं	१०, १८ ।
अपामार्गे तु कृत्वा तु	११८, ८ ।	अयं प्राचमनः प्रोक्तः	१५१, ८ ।
अप्राप्ते भास्करे कन्या	१४०, ६ ।	अवधोदयवेलायां	४८, १५ ।
अप्राप्ते तु रवौ अन्वा	१४०, ४ ।		४८८, ११ ।
अप्यकार्येणनं छत्वा	५४५, ५ ।	अवेद्यत्वं प्रोचयद्य	११५, १५ ।
अशु नारायणं देवं	१२५, १२ ।	अर्कायं श्रुति गोपयं	१०, १८ ।
अश्वप्री पुरवे सूर्यं	१४०, १४ ।	अर्कादिनिःसृतः प्रार्थने	१, ५ ।
अस्त्राद्य गोपु मङ्गवाशि-	४४०, ११ ।	अर्थपाद्याचमन-	११६, १५ ।
अष्टद्वयमलवपैः	४८८, ५ ।	अर्थक्षोपरतः आर्थं	४१५, ११ ।
अभक्ष्यादि मङ्गपात्रौ	५४५, ११ ।	अर्थे दिद्येत्ततो मूर्द्धि	१८५, १४ ।
अभुजा प्रातराहारं	६५, १ ।	अर्थे लाचिनि शिरसि	१५०, ११ ।
अमावस्यामतिज्ञम	११२, ११ ।	अर्थे दद्यादगस्त्यय	१४६, १० ।
अमावस्यां तुष्ठादित्ये	४६८, १० ।	अर्थेन चंप्रवक्ष्यामि	१००, १० ।
अमावस्यां यदा वारः	८, १८ ।	अर्धरात्रादयद्येव स्यात्	११८, १ ।
अमावस्यां नवम्याश्च	८४, १ ।	अर्धरात्रात् परे विष्टिव	०४, १५ ।
अमावस्यां न व्रजेत	८०, ६ ।	अर्धरात्रे अतीये तु	१११, १ ।
अमावस्यां मङ्गगुणं	१२६, ५ ।	अर्धरात्रे तु योगोऽयं	१०१, ० ।
अमावस्यां प्रदयेन	८१, १८ ।	अर्धरात्रेनचंपूर्णं	१०८, ११ ।
अमावस्यां यदा रात्रौ	४६८, ५ ।	अर्थाक् मोक्षम विज्ञेयाः	१००, ५ ।
अमा ये योग्यवरेच	८, १० ।	अशक्तुवंच श्रुत्वा	५००, ५ ।
अमुना मनुना दद्यात्	११०, १८ ।	अश्रुचिर्वा महामाया-	१४०, १० ।
अमुमेव रसापुर-सरं	११८, १० ।	अश्रुभं यत्ननं दद्या	४५०, १५ ।

अशोकवल्गिकायाष्टौ	१११, १८ ।	अशोराचोपितः दानं	१०१, १८ ।
अष्टोपाङ्गं तथा अष्टः	१४४, १४ ।	अशोरानघ नाघीयान्	१०१, १० ।
अष्टयुक्लृष्णपक्षे तु	१२१, ११ ।	आ ।	
	१४४, ० ।	आकारस्य तयोच्चार्यं	१२८, १० ।
अश्विन्यादि तु मैत्रेयु	१८४, ११ ।	आकाशद्राघः	११२, ४ ।
अष्टकाष्ट च कर्मणं	४८४, ८ ।	आग्नेयान् यदा अर्चं	७८, ८ ।
अष्टमी क्षण्यपचक्ष	१८८, १५ ।		१२०, १८ ।
अष्टमी नवमीविहा	१०, ५ । १८, १ ।	आग्नेयादिषु कीर्तये	१४८, ११ ।
अष्टमी शिवरात्रिश्च	७२, ४ ।	आपदायणामतीतायां	४८८, ५ ।
अष्टमीमघ कीर्तये	१८, १४ ।	आकाङ्क्षितुषवापारां	१०, ११ ।
अष्टमीं चतुर्थीश्च	१०८, १ ।	आद्यादिवयमादि-	१४०, ११ ।
अष्टम्या नवमी निवा	१०, ० ।	आद्यानममराद्यानं	१४८, ११ ।
अष्टम्यां पूजितो देवः	१८, १० ।		१४८, १० ।
अष्टम्याश्च नवम्याश्च	१०४, ११ ।	आद्यानं यायवसूनि	१४१, १५ ।
अष्टम्यां बलिदानेन	१०२, १० ।	आद्यानं हृदयाधीनं	१११, ८ ।
अष्टम्यां सततं देवी-	१०४, ५ ।	आद्याभेदेन विधिवत्	१४१, ० ।
अष्टम्यां बधिरैर्मणिः	१०२, १० ।	आदित्यराशिभोजेन	१, १४, ११ ।
अष्टम्यां पञ्चशेकने	१११, १० ।	आदित्यादिषु वारेषु	८०, ११ ।
अष्टम्येकादमी पक्षौ	५, १० ।	आदिपादौ निगमाभ्यां	१००, ८ ।
अष्टौ तान्यत्रतन्नामि	१८, १५ ।	आदौ कर्कशके देवौ	१८१, १८ ।
अष्टकनोपपानेन	१०, १ ।	आदौ ऽप्य विज्ञानीयान्	१०८, ११ ।
अष्टमर्थे शरीरस्य	५८, ८ ।	आद्यपावाहवेदेन	१००, १५ ।
अष्टक्रान्तमासीऽधिमासः	१११, ११ ।	आद्याषु पक्षविभं	११५, ११ ।
अष्टमन्त्रेषु संख्या	१४१, १० ।	आचार्यशक्तिपूर्वाभ्यां	१५०, ८ ।
अष्टमे पक्षे अष्टोध्य	१४८, १५ ।	आचार्यशक्तिमात्रम्	१४८, ५ ।
अष्टिंशु गोभूषि-	१४१, १० ।	आचार्यशक्तिं यथेष्टम्	१४८, ० ।
अष्टमस्यादिने पक्षां	१८८, ११ ।	आनुष्ठभस्य स्रजश्च	१८८, ५ ।
अष्ट ए निषयः ऽप्यः	५, ११ ।	आपदनयो तीर्थे च	१०८, ० ।

अशोकफलिकायाद्यौ	५२२, १८ ।	अशोराचोपितः शानं	१०१, १८ ।
अष्टोपार्श्वं तथा अष्टा	२४४, १४ ।	अशोराचस्य नाश्रीयात्	१०१, १० ।
अथयुक्लक्ष्यपचे तु	२२९, २१ ।	आ	
	१४४, ० ।	आकारस्य तयोपार्थं	१२८, १० ।
अक्षिप्त्वादि तु मैत्रेयु	१८४, ११ ।	आकामाद्यायुः	१२९, ४ ।
अक्ष्णोत्तु च कर्त्तव्यं	४८३, ८ ।	आग्नेयस्य यदा अक्षं	०८, ८ ।
अक्ष्णी लक्ष्यपक्षस्य	१८८, १३ ।		१२०, १८ ।
अक्ष्णी नवमीविद्या	१०, ३ । १८, १ ।	आग्नेयादिषु कोषेषु	१४८, १९ ।
अक्ष्णी शिवरात्रिषु	०९, ४ ।	आपसायण्यामतीतायां	४८८, ३ ।
अक्ष्णीमथ कोनोय	२८, १४ ।	आकाङ्क्षिमुपचायायां	१०, १९ ।
अक्ष्णीं धनुषीयैव	१०८, २ ।	आकाङ्क्षिष्यमादि-	१४०, ११ ।
अक्ष्ण्या नवमी शिवा	१०, ० ।	आकाङ्क्षमन्तराकाङ्क्षं	१४८, १९ ।
अक्ष्ण्या पूजितो देवः	२८, १० ।		१४८, १० ।
अक्ष्ण्याश्च भस्म्याश्च	१०४, १९ ।	आकाङ्क्षं शानवलूनि	१४९, १३ ।
अक्ष्ण्यां वलिदानेन	१०२, १० ।	आकाङ्क्षं वृद्धयाचोर्जं	१२९, ८ ।
अक्ष्ण्यां सततं देवी-	१०४, ३ ।	आकाङ्क्षेदेन विधिवत्	१४९, ० ।
अक्ष्ण्यां वधिरैर्भोषे-	१०२, १० ।	आदित्यराशिभोजेन	१२४, १९ ।
अक्ष्ण्यां पञ्चपीरलो	११९, १० ।	आदित्यादिषु वारिषु	८०, ११ ।
अक्ष्म्येकादशी वही	५, १० ।	आदिपादो निम्नाभागे	१००, ८ ।
अक्षी तान्मन्त्रप्रज्ञानि	१८, १३ ।	आदौ कर्कटके देवी	१८९, १८ ।
अमरकतोयपानेन	१०, १ ।	आदौ पुण्यं निजानीयात्	१०८, १९ ।
असामर्थ्ये मर्त्यैरक्ष	३८, ८ ।	आध्यावाह्येदेवं	१००, १३ ।
अमरकानामाद्योऽधिभाषा	१२१, ११ ।	आद्यात् पञ्चविंशं	१२३, ११ ।
अमरमन्त्रेण संरक्ष्य	१४९, १० ।	आधाररज्जिहृष्यांशां	१३०, ८ ।
अमरेण पात्रं संशोध्य	१४८, १३ ।	आधाररज्जिभाष्य	१४८, ५ ।
अभिंक्षु शीघ्रमुनि-	१४९, १० ।	आधाररज्जिं मध्योत्त	१४८, ० ।
अक्षमयाचिमे वहा	२८८, १९ ।	आनुबुधस्य स्रक्छा	१८८, ५ ।
अक्ष-तु तिदयः पुष्पा-	५, १३ ।	आध्यायनयो नीर्बे च	१०८, ० ।

काशं भर्तृमुद्रया	६०, १० ।	छनिवाप्रथमे भागे	१४९, ४ ।
काशं मायं सुरा शोर्ष	६९, ११ ।	छना दर्भमयं देवं	११९, १८ ।
काशं मायं मरुतश्च	६९, १८ ६९, १ ।	छना वै मम कर्माणि	१८९, ८ ।
काशं मायं सुरं शोर्ष	६९, १० ।	कुर्वेत् परमाभापुः	१०५, १९ ।
कार्तिके मलपचका	१०८, ५ ।	कुलोपवापं विधिवत्	११५, १९ ।
कार्तिके कल्पपथे तु	४३८, ३३ ।	कल्पपचका चर्या	१९, १० ।
कार्तिके तु द्वितीयायां	४००, १४ ।	कल्पपथे द्वितीयायां	१८४, १९ ।
कार्तिके तु त्रितीये च	४५८, १९ ।	कल्पपथे भृगुदिने	४८९, १० ।
कार्तिके तार्क्षीयो वैशु	४५५, ११ ।	कल्पपथेऽह्नी चैव	१०, १५ ।
कार्तिके पौर्णमास्यान्तु	४८१, ९ ।	कल्पलोकात्तत्तत्तत्	१००, १ ।
कार्तिके भीमवारे तु	४९०, ५ ।	कल्पं हृष्टा मन्वायेवार्	८१, ५ ।
कार्तिके मूलपचका	४००, १८ ।	कल्पायां काचमुने पाणि	५०९, १५ ।
कार्तिका पुष्यदे काला	४८१, १८ ।	कल्पाह्नीं कल्पवह्नी	१९, १९ ।
कार्तिका यो ह्योह्नी	४८१, ११ ।	कल्पाह्नीं तु नत्तेन	१८, ९ ।
कात्यां विवाहि चर्या	१०, ८ ।	कल्पाह्नीन्तु रोहिण्यां	१०१, १९ ।
कावेन यावता लौक	११९, १५ ।	केवलीं चानिमृत्तय	१९८, ११ ।
काष्ठरात्रां भोमदिने	५४९, १५ ।	केवलीपचपुष्य	१९८, १४ ।
कृत्तिकावता भूता	४९०, १९ ।	केवलेषु च पूर्वादि	१४८, १८ ।
कुजाकर्मभिरात्रेण	१११, १० ।	केवलादिषुमन्दकपूर्तिभिः	१९५, ८ ।
कुमुदागं पद्मजागं	१८८, १ ।	कोटिजन्मदत्तं पापं	११४, ० ।
कुम्भायां पूजयेत्तान्	१४१, ९ ।	कोटिहस्तवह्नौ च	१४९, १९, १० ।
कुम्भार्थे चर्याग्री	०८, १ । ५००, १० ।	कोमुदका तु भावका	४८०, १ ।
कुम्भे चत्ते चर्या	१११, ० ।	कोमुदां पूजयेत्तानीं	४५९, १५ ।
कुम्भार्थं चन्द्रकक्ष	१९९, १० ।	कोमेयं पुष्टिदं प्रोक्तं	११८, १ ।
कुम्भापतविवाहान्	११०, १८ ।	कुम्भिस्तानि तुम्भानि	१५०, ० ।
कुम्भाहस्तिको भूमा	१११, १ ।	धमा चत्तं हृष्टा दानं	१९, ८ ।
कुम्भाकृत्तिकावारे	५३८, १ ।	धमरोमाभिराद्याः	१२५, ११ ।
कुम्भा च विनाया च	१०८, ११ ।	चुरष्टमेभ्यश्च	१८८, १८ ।

च ।

चक्रादितास्तु पाषाणाः	५४०, ११ ।
चतुर्थी गणनायस्य	१५, १० ।
चतुर्थीभरणीयोगे	१०, ११ ।
चतुर्थी भौमवारस्य	११, ११ ।
चतुर्थीवरदा शुक्ला	४८५, ११ ।
चतुर्थीसंपुता कार्या	१५, १५ ।
चतुर्थ्याहारकदिनं	११, ८ ।
चतुर्थ्यां नु मरी राजन्	११, ११ ।
चतुर्थ्यां बुदिनं चन्द्रं	११०, १ ।
चतुर्थ्यां प्रदानार्थं	१००, १० ।
चतुर्थ्यस्य राजाध	११०, १५ ।
चतुर्थ्यस्य नी चैव	८५, ४ ।
चतुर्थ्यस्य नी रत्नं	५१५, ११ ।
चतुर्थ्यां तथाष्ट्या	१८, ४ ।
चतुर्थ्यां नु मन्त्राधी	००, १० ।
चतुर्थी वारिकान् मासान्	१८०, ८ ।
चत्वारः करकाः कार्याः	११, ११ ।
चत्वारिंशद्विंशति	१८१, ११ ।
चन्द्रं मङ्गलोत्पन्नं	१११, ११ ।
चन्द्रमा मासस्य च	०८, ५ ।
चन्द्रमाः छन्दप्रधाने	११४, ११ ।
चन्द्रस्य पदे चैव	१११, १ ।
चन्द्रस्य पदे स्यात्	१०८, ० ।
चन्द्रवाचनं कर्मा वा	११८, १५ ।
चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये	१११, ११ ।
चन्द्रको धातुकार्यः	११८, १० ।

चरे महीदरी भेषा	१००, ११ ।
चातुर्मास्यमासो वा	४८१, १४ ।
चान्द्रा शुक्लादिदशाना	१११, १० ।
चिवावुराधारेवत्यः	१०८, ११ ।
चिवात्तु हले चरत् च	८०, ११ ।
चैव शुक्लमवस्थान्	५१४, १८ ।
चैवादिचतुर्थी मासान्	५१८, ५ ।
चैवावस्थां तदा देवं	५११, १० ।
चैवादिने वाचस्पत्ययुक्ता	५१८, १ ।
चैवे कृष्णचतुर्थ्या	५१०, १८ ।
चैवे मासि नवम्यान्	५११, १० ।
चैवे मासि विनाष्ट्या	५११, ० ।
चैवे विविचनवाधि	५१०, १० ।
चैवे शुक्लचतुर्थ्या	५१८, ११ ।
चैवे विविचतुर्थ्या	५११, ११ ।

छ ।

चर्च गोपानधी दत्ता	११०, ८ ।
चेद्वेदुमिषंभ्यान्	४४०, १० ।

ज ।

जटाजूटवसायुक्ता	४११, ११ ।
जटारानवमीर्भेषोन्	१८४, १ ।
जन्मनां चरत्तेश	११४, ११ ।
जन्मपथति यत् पुण्यं	४५५, ८ ।
जन्मपञ्चाद्विंशति	१०, ४ ।
जन्मपञ्चाद्विंशेव	१०, १८ ।
जन्माद्यं कर्म ततोऽपि	११५, ८ ।
जन्माष्टमायान्यवर्षसंख्ये	११०, १ ।

अश्वचैयुक्ता यवि	५५८, १८ ।	तनः प्रेतचतुर्दशा	४६१, ४ ।
अश्वचै व हतं ह्यमं	५६६, ८ ।	तता प्रभति चंक्राकी	९१९, १० ।
अथ समारभेत् पश्चात्	४४४, ६८ ।	तता प्रभति पितरः	९१९, ९९ ।
अश्वेन चतुर्भयुक्ता	९८९, १० ।	ततोऽजमन्तं विभीष	९१९, ११ ।
अयनीं महतीं काशीं	९८९, ८ ।	ततो यच्चिन्मायाते	९४९, ९ ।
अयास्या विजया कृष्यात्	१४९, १ ।	ततो देवाः सन्निधाने	९८९, ९ ।
आगरथ अथ कृष्यात्	९६५, १० ।	ततो देवीं समुदिश	४९८, ५ ।
आतमायः सिद्धिदायः	५६०, ८ ।	ततो नारायणः मङ्गः	४८८, १८ ।
आती च तुलसी विष्णोः	९६६, १९ ।	ततो राधां यतीतायां	९८०, ८ ।
आतीपुष्पचयेन	१६८, ९ ।	तदधोऽनुदुर्ग	१५५, ९ ।
आनुभाक्षि पाणिभा	१०८, ० ।	ततो यतीनां यधिर्	४४९, ४ ।
आत्मनं विष्णुचक्रं	९८८, १० ।	अमरावतयो भागः	९०५, १० ।
अष्टावचनदुष्टाणां	९६०, १० ।	अथ अष्टमनोऽवतमनो	१४९, १९ ।
अष्टायाह समभयं	९०४, १६ ।	अथ दुर्गा च समुद्या	९०४, ९ ।
अष्टावचनदुर्गा	१६१, ९ ।	अथ अथ अष्टं दद्यात्	१५८, १० ।
अष्टस्य अष्टदशमी	९०८, १९ ।	अथ तीर्थमनुनाभिवाच्येत्	१४९, १४ ।
अष्टे कृष्णचतुर्दशी	९६०, १० ।	अथ रत्नमयं द्वीपं	१५८, ८ ।
अष्टे अष्टचतुर्दशी	१०८, ९ ।	अथ यंशमये पात्रे	९६९, १९ ।
अष्टे अष्टदशम्यान्	९८०, १० ।	अथ च कर्णं देवा	९०९, १० ।
अष्टेऽसितचतुर्दशी	९६०, १८ ।	अथान्यदुर्गं दद्यात्	१५८, ५ ।
अष्टे नासि दशम्यान्	९८०, १० ।		९८०, ८ ।
अष्टे नासि द्विजनेष्ट	९६०, १९ ।	अथासि भवती पूजा	९६०, ९ ।
अष्टे नासि धिते पथे	९०८, ५ ।	अथाष्टमी मुक्त्यां यः	९१, ९ ।
	९८०, ५ । ९८१, ८ ।	अथाचयत्यतीयायां	९१९, ८ ।
		अथा काशस्य पुष्पाणि	१६८, १४ ।
		अथा निर्मात्यधंष्टं	४१०, १४ ।
		अथा चैव पङ्क्तिर्	१९८, ८ ।
		अथा भावयेद् कृष्णे	९४०, १९ ।

त ।

तगरसरोवचपथः	९१९, १४ ।
तगरदशमती न्यायः	१९८, ११ ।

तदन्ते मचनो पुञी	११०, १ ।	तारेष हृदये प्रोक्तं	१८०, ० ।
तदा तत्पतिमा काव्यो	१८०, ५ ।	तारो दुर्गे द्वयं रेखः	१८०, १८ ।
तदैव विदुषाख्योऽयं	१४१, ६ ।	तिथिमीकेन दिवसा	१४०, ४ ।
तन्नेन वारिणा खानं	४८१, ० ।	तिथीनां प्रवरा यस्यात्	१८, १० ।
तमतिशयं तु रविः	१११, १ ।	तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वः	११५, १६ ।
तमाद्ययं धारदाय	१६८ ११ ।	तिथ्युच्यते यदा वेदः	१०६, ५ ।
तज्जैनीमध्यमानामा	१५४, १० ।	तिष्ठतश्चुल्लसीधीय	५०८, ११ ।
तवीदयुक्तयन्त्र	१८०, ७ ।	तिष्ठतैस्तेन देवाय	१५८, १८ ।
तस्मात् कृतोपवासेन	६८, १ ।	तिष्ठैः चानं सदापुण्यं	८४, ८ ।
तस्माच्च चारिरे यव	१६८, ८ ।	तिष्ठोद्भूती तिष्ठसायो	५६०, १६ ।
तस्मात् प्रमादे दुःखे वा	५८, १ ।	तिष्ठतिष्ठो ह्ययोः	१५४, १८ ।
तस्माच्चूडैर्विना विप्रं	१०६, ६ ।	तीराङ्गयुतिमायन्तु	५६१, १० ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन	५४१, ८ ।	तीर्थं चाचार्यैर्नी जारो	५०८, ८ ।
तस्माद्वादिमध्यान्	१८८, १८ ।	तुलसीदत्ता वाया	५६८, १८ ।
तस्माद्युतं प्रकलन्त्यं	४०६, ११ ।	तुलसीपत्रिणी प्राधान्यं	५६८, १४ ।
तस्मिन् दिने सदापुण्ये	५१६, १४ ।	तुलसीविपिनस्यापि	५६८, ५ ।
तस्यां कार्यो यवैर्जैः	१४६, ८ ।	तुलसीपत्रमात्रेण	१६०, १८ ।
तस्यां निजगृहे यावै	४००, ११ ।	तुलस्यारोपिता चित्ता	४६८, ७ ।
तस्यामापद्य मोक्षिन्	५१५, ५ ।	तुलादिपद्मोत्कर्षा	१५०, १ ।
तस्यां सम्यक् देवेन	१५, १८ ।	तुलामकरमेवेत्	१४०, ४ ।
तस्यां चानं जपो बीजाः	४८८, ११ ।	तुलामेव श्रेष्ठे तु	११५, ८ ।
तस्यां स्नानस्य कर्त्तव्यं	१०८, ८ ।	तुलायां चैव श्रेष्ठे च	१०६, ११ ।
तस्मात्पार्थ तिष्ठैः पूजे	११६, १६ ।	तुलायां तिष्ठतैस्तेन	४५६, ७ ।
ताम्बूलं पत्रधनुस्तं	१८८, ११ ।	तुलारागिनिवे ख्ये	४६०, ११ ।
ताम्बूलं रघुनाथाय	१०६, १८ ।	तुलासंक्रमणे रात्रौ	१११, १६ ।
ताम्बूलवर्जमाज्ञोमी	१८०, १४ ।	तुलासंख्ये सप्तर्षीशो	४००, १८ ।
तां विन्यस्यतिर्नी	१०८, ७ ।	तुल्यत्वात्तुलैर्विष्णुः	८४, १० ।
तारादिदुर्गे हृदये	१८१, ११ ।	तुल्यत्वात्तुलमेषं	१६५, ११ ।

दलीया च न कर्मेण	१५, १ ।	चिन्ता निधिभिर्मात्र	११९, ४ ।
दलीयायाश्च विमोक्षं	१८, १४ ।	निधिबन्धित्वघोषं	१८९, १९ ।
दलीयायाश्च वैशाखे	१५, ११ ।	निधुरपरिपूर्णे	११९, १८ ।
दक्षिं प्राप्नोति वर्षाकां	१८९, ५ ।	निधन्यमापिनी या तु	१९, १ ।
ये तु विमदहोरात्रः	१४०, ८ ।	निधुना दयनीयुक्ता	५०, १४ ।
तेन देवान् पिबुष्वेव	४५९, १९ ।	निः प्रदक्षिणादय	१००, १० ।
तेनैव भगुना दद्यात्	१९०, ८ ।	नमस्कृताभिर्दोषिण्य	१९०, ११ ।
तेनैव निधिरात्रकु	१०८, ५ ।		
तेषां दैवतमुपायं	१४८, १८ ।		
निजसं दारसं क्षीरं	१०९, ८ ।	दद्यात्क्षीरिः संपीय	१५९, १ ।
तैलं मांसं भगं क्षीरं	८९, १४ ।	दक्षिणादुत्संक्षया	१५५, १० ।
निक्षेप न्यूनानां पात्रं	१८०, ११ ।	दक्षिणे श्रीचक्रोपासं	१४९, १९ ।
तोषपात्रप्रदानेन	१४१, १८ ।	दक्षिणं रजनीयोमः	४९८, ११ ।
तोषं तुतं केन पात्रान्	१५८, १ ।	दत्तादुत्संक्षयं	१५४, १४ ।
तोषैः सुगन्धपुष्पाद्यैः	१४९, ९ ।	दत्ता देनायनं मन्त्री	१९०, १० ।
चयोदया प्रकर्तव्या	१८, ७ ।	दत्तः कृष्णसारणु	१८०, १८ ।
चयोदयै दक्षिणे च	१८८, १८ ।	ददाति कार्तिके यक्ष	४५७, १५ ।
चयोदयस्तमे चर्ये	७४, ८ ।	दद्यात् प्रवपक्षमेन	१००, १९ ।
चयोदया दलीयायां	८, १ १० ।	दद्यात् यज्ञोपवीतच	१९०, १० ।
	५९०, ९ ।	दद्यात् कर्त्तव्यार्थे च	१९१, ११ ।
चयोदया नवम्यां च	१४ १५ ।	दक्षिणपुष्टतपूर्णे	११०, १ ।
चयोदया भारपदे	११९, १० ।	दत्तकादयमावसां	८५, ११ ।
चयोदया यदा न स्यात्	५४, १७ ।	दत्तमन्त्रकथं पात्रं	१८०, १९ ।
चयोदया शिवं पूज्य	५०८, १ ।	दत्तप्रस्थानिष्ठान् दद्यात्	१८१, १९ ।
चयोदयायतुर्थाथ	१९५, ४ ।	दत्तसौ नवमी चैव	८९, १९ ।
चयं न कीर्तयेद्गुण	५९५, १० ।	दत्तसौमित्रिता वैश्व	५०, ८ ।
विद्यतुःपद्मप्राप्त	१०८, १ ।	दत्तसौमित्रभृशं	५०, १९ ।
चिन्तामूर्ति कथितं	१९०, ५ ।	दत्तसौ दीयते यत्र	१०८, ९ ।

द ।

दश्यां चन्द्राग्रक्ष	४९, ५ ।	दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण	२९५, १० ।
दशमेकादशी विद्या	२९०, ८ ।	दुर्गां संवृण्व दुर्गादि	४९, १९ ।
दशमेकादशी पुष्पा	४८, १८ ।	दुर्गाया वैष्णवी भाषा	४८४, ११ ।
दशमेकादशी यव	८, १ ।	दुर्गिचं रोगप्रशान्तिः	११९, १० ।
दशमेकादशी मिषा	४९, ९ ।	दुर्गाक्षतप्रमाणं	४९१, ८ ।
दशां विषज्जैर्नृ प्राञ्चः	१८०, ५ ।	दुर्गाद्विषां पुष्पं	२१८, १८ ।
दशेनात् स्यामेनाज्ञायात्	५९४, ६ ।	देवे पिबुषां पात्रे तु	१५, १९ ।
दशेक्षानं अथावाकं	५९४, १९ ।	देवताते पद्मनां	१५९, १४ ।
दशविर्मथान्द्रा	१९४, ९ ।	देवतासकृत् प्राची	१०९, ९ ।
दशाविधिं चान्द्रमुत्तमिमाचं	१९५, ९ ।	देवमन्त्रं प्रथै च	१४, १९ ।
दशे तु माघमाघया	१४८, ४ ।	देवस्य मन्त्रं कुर्यात्	१५८, १५ ।
दशे नक्षत्रां चन्द्रमा	८४, ५ ।	देवाय पितरथैव	५४४, ९ ।
दशे खानं न कुर्वीत	८९, १० ।	देवीमन्त्रं यः कुर्यात्	२०८, १० ।
दशे खानं पिबन्मद्य	८१, १४ ।	देवाय करग्रहादि	१८९, ११ ।
दानं यदीयते किञ्चित्	५९४, ० ।	दायम् द्वादशीयेक्ष	००, ९ ।
दिग्गोत्रेषु चि कोवाटी	१८२, १० ।	द्वादशविंशो यो वै	१४९, १८ ।
दिग्गो पदे प्रमायुक्ते	४८, ९ ।	द्वादशीं ज्ञापयते तु	८९, १० ।
दिग्गवाधिके विंशे	४८४, १४ ।	द्वादशीं तुल्यो यद्यात्	९४, १० ।
दिने दिने सप्तयन्तु	४८९, १९ ।	द्वादशीं न च कुर्वीत	५४०, ९ ।
दिवसस्याहने भागे	९०, १४ ।	द्वादश्यान्ति विवे पथे	२२९, १० ।
दिवाकरकरेः पूरं	८९, १९ ।		५१५, ९ ।
दिवादिनां चराग्रय	९९, ८ ।	द्वादशीं विष्णुमिष्टा च	९८, १० ।
दिवाभागे चयोदशी	१९९, १९ ।	द्वादशीं श्राद्धपथे	१८९, १८ ।
दिवा रात्रौ मत्तं यव	१४, ८ ।	द्वादशीं मन्त्रिणां पारं	५०५, १० ।
दिवा सज्जि नो विष्णुः	१८५, १० ।	द्वादशे वर्यदेविनां	१८४, १० ।
दिग्गोमान्तरौषादि	२४८, १९ ।	दिग्गोदेवैर श्रद्धा	५९८, ८ ।
दीपते चन्द्रदेव-	२८०, ५ ।	दिगीयादिकयुगावा	१०, ४ ।
दुग्धं पशुकरथैव	५०८, ४ ।	दिगीया पक्ष्मी वेद्यात्	९४, ९ ।

द्विराशिमामा श्रमकः	१९०, १९ ।	न चान्यानि धुमन्नीवि	१९९, १९
द्विशरीरे चरे धाधि	२००, ० ।	न तथा तुष्यति शिवा	३४०, १९ ।
वे यस्तो वे तथा छन्दे	१४८, ८ ।	न वस्य नरकछेदः	१९०, १५ ।
द्वी द्वी भाषादिमाधो स्यात्	१९९, १९ ।	न ददाति त्रयां गना	५९९, १९ ।
श्रीवक्ष्यणादिरं वेधुं	१९९, १८ ।	न दद्यात् भास्करायाय	१९९, १८ ।

ध ।

धनं धान्यं चरे लघे	१००, १० ।	न दूर्जयार्थं वेदवी	१००, १९ ।
धनुःसप्तषण्णो च	१९९, ८ ।	नद्यां समुद्रगामिनां	१०९, १० ।
धरणां दुःखसंभूतिः	१९९, ५ ।	नद्यां वासुदेवीति	८९, ९ ।
धर्मं ज्ञानं वैराग्यं	१९९, ८ ।	नद्यां भार्यवदिने	३८९, १४ ।
धारणाश्चक्षोःशब्दः	१९९, ४ ।	न निर्वपति यः वाहं	८९, १९ ।
धन्या सा जलमयी लोके	५०८, १० ।	न प्रोक्तपदयोः कार्यं	१४४, ८ ।
धान्यमन्नं तथा माकं	१५९, १८ ।	न सूक्ष्मी वितरेदूर्ध्वं	१०९, १९ ।
धान्यानां कुटुम्बैर्द्वौ	१००, १९ ।	नमस्कारेण चेकेन	१०९, १० ।

न ।

न कदाचिन्नवादेष्टे	१९०, १९ ।	न मिथीकृत्य दद्यात्	१०९, ९ ।
न कृष्यचारं वितरेत्	१९०, १८ ।	नमो भगवते ध्रुवात्	१९५, १५ ।
नमः प्रेतचतुर्दशां	३५९, १९ ।	न यत्तुर्ध्वं कुवापि	१०९, ५ ।
नमः शुद्धीत च नरः	१९, १५ ।	नयमानयवार्थं वि	१९९, १५ ।
नमः ज्विष्याग्रममोदनं	५०, १९ ।	न लोके वास्तवे नापि	१९०, ९ ।
नम्रादिमतयोमे तु	१००, ० ।	नवदुर्गाष्टया पूज्याः	१९९, ५ ।
नम्राणी चक्षुःश्रोत्रं	१८, १९ ।	नवमे दिवसे दद्यात्	१९९, १९ ।
नचयं देवदेवश्च	१९, ९ ।	नभेषु श्रद्धासंघटं	५९०, १९ ।
नचनदमनाग्रजं	१०, १९ ।	नरो दीक्षागतं दद्यात्	५१०, ८ ।
नचवापि तथैवाव	१४४, १९ ।	नवमो चाष्टमोविदा	५९५, १० ।
न गृहे नाभिकं कुर्यात्	३८९, ९ ।	नवमो पुननाशाय	८९, १५ ।
न च वैशाखिकान् नूनं	१९५, ९ ।	नवम्यां नववर्षाणि	४०, १८ ।
		नवम्यां तु यदा पूज्या	४९, ९ ।

नवम्यां चक्षुः पिशाचौ	४१, ४ ।	नास्ति धौषां प्रमथ्यः	४०८, ११ ।
नवम्यां रज्जिदानस्य	४०४, १८ ।	नित्यं द्वयोरेवययोः	८१, १० ।
नवम्यामेवभक्तस्य	४१, १६ ।	नित्यं भैमिषिकं काम्यं	४८५, ८ ।
नवम्यां पूजयेद्यक्ष	४०८, १६ ।	नित्यस्य कर्मसो ज्ञानिः	१००, ४ ।
नवाहं नैव नन्द्यायां	४११, १६ ।	निदाघकाशे पानीयं	१६०, ६ ।
	४८६, ० ।	निमित्तं काष्ठमादित्य	१४, १८ ।
नवोदये नवाग्रे च	१७४, ० ।	निम्नस्य भयस्य तैलं	८०, ८ ।
	४८०, ० ।	निरसं दिवसं विष्टिं	११०, ५ ।
नवाग्राहभने देवौ	४८०, ११ ।	निर्दमं नष्टिनं	१६४, १५ ।
न श्रुत्वाय नर्तनं दद्यात्	४०१, ८ ।	निर्दमं नष्टिनं जीवं	१६१, ४ ।
न साध्यायं वषट्कारं	१८४, १ ।	निर्माग्यपुच्छमीमांसां	१८१, ११ ।
नामविद्या च या वडौ	४१, ६ ।	निर्मास्यधारी विन्ध्योद्य	१०८, १४ ।
नामविद्या न कर्मणा	१६, ११ ।	निर्मास्यधारिणी चास्या	४५२, १२ ।
नामानिदृशं पञ्चम्यां	१४, १५ ।	निर्मास्यं मोषयोक्तव्य	१८१, १८ ।
नाकीनचवदिवसे	१११, १ ।	निवेदयेत् पुरोधसे	१८६, ६ ।
नाकीनवद्या तु नाचयं	११५, ० ।	निवेदयेत्तथादेवै	१८८, १० ।
नाति देवी नष्टिं मनु	०८८, १० ।	निधि स्थापो दिवोत्थानं	४०८, ११ ।
नादते विधिवत् किञ्चित्	१८८, ८ ।	निधीये वरदा क्षमीः	४५४, ८ ।
नादीक्षितो विधेयात्	११८, ० ।	निवेकादिः श्रम्यापानः	४०४, ० ।
नाद्यान् धर्म्यपदान् पूजे	१०४, ५ ।	निहीविने वचाभङ्गे	११८, १२ ।
नादीक्षित नरो नित्यं	४६५, १ ।	निष्ठावान् राजमार्गाय	४५८, १४ ।
नावाविधीयकरवैः	१८०, ० ।	नीचैराद्यमवासाय	११०, १० ।
नाभ्यङ्गनैः च भूमिपुत्रे	८८, ४ ।	नीराजनं दम्यान्तु	४०८, ११ ।
नारं मध्ये शिरोऽर्धं	१८८, १ ।	नीलपीनो रत्नमिराः	१८६, १८ ।
नारिकेलं कपित्थं	१८८, १६ ।	नीलोत्पलैर्ध्वजैश्च	१६१, १४ ।
नारिकेलजलं कौस्तुभे	१८०, १० ।	नेत्रेणोद्यम्यादित्यं	८४, १० ।
नारिकेलैश्चिपिष्टैः	४५४, १६ ।	नेत्रनीलस्य मध्यन्तु	४४४, १ ।
नाश्रीयादध नत्वासे	१०१, ० ।	नेत्रमये दिशासुखं	१०४, ८ ।

नैमित्तिकानि काम्यानि	१०७, १३।	पवं पुण्यं दक्षस्यैव	१६७, ८।
नैरलाभ्योऽथ यो मासं	४६६, १०।	पवं पुण्यं फलं नोयं	१८१, १।
नैव त्रिविधेदीपं	६८०, १५।	पद्मवर्णं च पुष्पाणि	१६८, ६।
नैवेद्यं दक्षिणे वामे	२८८, ८।	पद्मोत्पलं च रत्नौ	२००, १।
न्यस्तनः प्रवृत्तिकाः	१९८, ८।	परमापूजि यावन्ति	१०८, ८।
न्यासक्रमेण देहे स्ते	१४५, १२।	पुमांश्च पित्रकश्च	१८८, १४।
		परारोपितहृदयेभ्यः	१६५, १४।
		परिवारत्रयार्चन	१५८, ०।
		पर्वकाले च संक्रान्ते	८१, ८।
		पर्वं न मेघं	८६, १५।
		पर्वं न भाषोपि	८६, ६।
		पर्वस्यैव पर्वे	१६२, १८।
		पद्मनां दक्षिणां वापि	२८४, ११।
		पद्मानु पारणं कुर्यात्	५०५, १६।
		पार्श्वं पादाम्बुजे दद्यात्	१५०, १०।
		पाद्यादिभिश्च नैवेद्यैः	४१५, ६।
		पाद्यार्घ्याचमनीपादौः	१५६, ११।
		पायसापूपमिश्राङ्ग-	१०२, १।
		पारकवारामजालेभ्यः	१६५, ८।
		पारवाचे न ज्ञानेन	४८, ६।
		पार्श्वयोः दृष्टौ नाभौ	११८, ०।
		पात्रादिवचरायणे	१५१, १।
		पिष्टान् दद्याद्विमेमन्तैः	२६२, ८।
		पिष्टभिर्भाल्विमिश्रैः	५००, ११।
		पिष्टमाहवतिपात्र-	५८, ११।
		पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां	८१, १५।
		पुत्रनाशो यशो न्यस्तः	८८, ८।
		पुत्रवैद्युदधोपेता	५११, ४।

पुनर्वशी देवगुरो	५१५, ११ ।	पौषादिषु च माघेषु	४८८, ५ ।
पुनर्वसुचसंयोगः	५१४, ११ ।	पौषो चेत् पुष्यायुक्ता	४८८, ११ ।
पुष्ये वैद्यमन्त्रादि	४१०, १० ।	पौषे कनकदानेन	४८८, १ ।
पुष्यं वा यदि वा च	१६९, १ ।	पौषे चैत्रे छयापचे	४८०, १ ।
पुष्यादि ऋक्षचक्षु	१६८, १६ ।	पौषे तु पुष्यामचचे	४८८, १४ ।
पुष्यादिरेकस्मिन्	१६०, ५ ।	पौषे माघि चदा द्वेवि	४८८, ८ ।
पुष्याष्टेवाच ऋक्षान्ते	१६२, ११ ।	पौषे माघि तु यो दद्यात्	४८०, १० ।
पुष्याष्टवारवस्त्रादि	१६, १६ ।	पौष्या पुष्यचंगुष्ठायां	४८०, ० ।
पुष्याष्टैव नैवेद्यैः	१८१, १० ।	प्रकुर्यात् प्रोक्षणाः चर्माः	१५५, ८ ।
पुष्यैरष्टाश्वभूतैः	१६५, ५ ।	प्रक्षेप्ते प्रातस्तथा	५२४, १८ ।
पूजयेद्द्विस्त्रयोऽनु-	१४३, ४ ।	प्रतिपदायमानया	२, १८ ।
पूजा अथार्चना होमाः	१९८, १ ।	प्रतिपद्य द्वितीया च	८१, १० ।
पूजायोगैर्दक्षैः चरैः	१६०, ११ ।	प्रतिपद्यनपत्यः स्नात्	५१०, १४ ।
पूजायु नामनीवादि	२८८, ११ ।	प्रतिपद्य कवम्याद्य	८५, ११ ।
पूषाष्टैकादशी त्याज्या	५२, ० ।	प्रतिपद्येकभक्तागौ	१८, ५ ।
पूष्यैरष्टाश्वं ज्ञत्वा	१४३, ४ ।	प्रतिपद्यनपत्यः स्नात्	८१, ० ।
पूष्ये त्रयं गृहीत्वा च	६८, १ ।	प्रतिपद्यचतुर्थी याच्या	११, ८ ।
पूष्याष्टे माहर्ष्यं कार्यं	१८, १ ।	प्रतिमार्गं सप्तमीकं	१११, ११ ।
पूष्याष्टे विवातेन	११, ४ ।	प्रतिमार्गं वाचाये दना	१११, १० ।
पौषादिचैत्रैर्द्विचैत्रैः	१००, ११ ।	पत्यपौष्यं हृदये	१४१, १५ ।
पौषमाघी तथा माघी	४५१, १५ ।	प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा	११८, १० ।
पौषमाघीषु चैतायु	१८१, ८ ।	प्रदीपमाहारी च कुर्यात्	४५०, १८ ।
पौषमाघ्यां नभश्चक्षु	१९८, १८ ।	प्रदीपमादिनी याच्या	४५४, १ ।
पौषमाघ्यान्तु यः शोचं	००, ८ ।	प्रथाः कार्याः प्रथमेन	१४१, १ ।
पौषमाघ्यान्तु चन्द्रोऽष्टः	४८१, ८ ।	प्रभाते नान् स्यादाय	१४१, ८ ।
पौषमाघ्याभ्यां कार्या	५२१-१५ ।	प्रवासे पथि वा भोजे	१४०, १८ ।
पौषमाघ्याभ्यामथ्या	४८९, १ ।	प्रवासे मन्त्रिं ज्ञत्वा	५२९, ५ ।
पौषमाघ्यामावाहय	१८१, ८ ।	प्रकारिते मध्यमे द्वे	१५१, १६ ।

प्रचरं तिष्ठते आती	११४, ११ ।
प्राजापत्यं यदा अथ	७८, ११ ।
प्राणस्य शोधवेद्यायै	११०, ११ ।
प्राणायामवयं कृत्वा	१०६, १ ।
प्राणायामैर्विना यद्वत्	११६, १ ।
प्रातःकाष्ठो मृगभोजनम्	१८, ११ ।
प्रातः संकल्पवेदिहान्	६१, १५ ।
प्रातःप्रायश्चित्तं च सप्तमं	४८६, १ ।
प्रातःप्रायश्चित्तकिय- त्	४८०, १० ।
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु	५६६, ५ ।
प्राप्ते भाद्रपदे मासि	११०, ५ ।
प्रात्यस्तपसां स्त्रीषां	६८, ११ ।
प्राहदकाले च नभसि	१८८, ११ ।
प्राहदकालेऽसिते पक्षे	१५४, ५ ।
प्राज्ञीयादभिसंयुतां	४८०, १० ।
प्रियदं पाप्मने दत्ता	५०६, ११ ।
प्रौढपद्यामतीवार्थं	१५६, ५ ।
प्रौढपद्याः परा पद्यः	१४४, ११ ।
	१५१, १ । १६१, ८ ।

फ ।

फलश्रीङ्गादिभिः सर्वैः	११८, १४ ।
फाल्गुनस्य षट्पदं	५०६, ११ ।
फाल्गुनामलपक्षस्य	५१४, १४-१० ।
फाल्गुनी पञ्चमोयुक्ता	५१६, १८ ।
फाल्गुन्यां पञ्चमोयुक्ते	५१०, ११ ।
फेकारिचौषधं	४४४, ६ ।

व ।

वकुलस्य मधुकक्ष	१८८, १८ ।
वकुलैरतिमुक्तैश्च	१००, ८ ।
वकुलैश्चैव मन्दारैः	१८४, १८ ।
वज्रिः स्वप्नपुरन्दरी	५८६, १ ।
वर्धमानेन्युपकुक्ष	१०, ८ ।
वर्धमानाममावस्यां	११, ८ ।
वलिभिर्मन्त्रपुण्याद्यैः	४४०, ६ ।
वलिपीने तु कुम्भिचं	१८६, १८ ।
वलिभिः साधये मुक्तिः	१८४, ८ ।
वज्रिबीजेन वेदैव	१११, ४ ।
वज्रवाक्यविरोधेन	४९, ६ ।
वाक्पथेन समायुक्ता	५१८, ११ ।
वीथभावेन स्त्रीषां	१११, १ ।
वीथ्याद्यमासवं दत्ता	१६०, १५ ।
वज्रपञ्चमं छरापञ्च	४५, ११ ।
वज्राद्यो कदलीकाष्ठे	१८१, १ ।
वज्राद्यौ प्रथमश्चैव	१८१, ४ ।
वज्रा तु सर्वलोकाणां	१०५, ११ ।
वज्रस्य नृपस्य शीघ्रः	५१५, १ ।
वाङ्मयस्य दिनीभाषां	१८, १० ।
व्रीहिपाके च कर्मणः	४५१, ११ ।

भ ।

भक्ष्या महावशादस्य	५१५, ८ ।
भक्ष्यभोज्यैर्वज्रविधिः	५१६, १० ।
भक्षित्वाभिधानैश्च	१००, ११ ।
भवेद्यत्र नयोदयां	०२, ११ ।

भक्ष्या यस्तु पुमान् कुर्यात्	११, १७ ।	मधुमासे दरे चैव	१०, १-१० ।
भक्षौरक्ष्य स्यपि	१८१, १० ।	मधुमासे तु संवाते	१११, १४ ।
भक्षार्थी जीवितार्थी च	११४, १ ।	मधुमासे च क्रिये	१११, ११ ।
भक्षे मासि यथावत्	१११, १० ।	मधो मासि चिते च	११०, ११ ।
भक्षे मासि चिते च	११८, १ ।	मधुमानासि चैव	११४, १० ।
	११८, १० ।	मध्याह्नासि चैव	११, ७ ।
आदिकृत्यतुरेयां	११४, ८ ।	मनसा संवरेषु	१११, ११ ।
भक्षुवारिद संयुक्त	१०, १ ।	मन्त्रिभ्याश्चकारं	११४, १० ।
भक्षोर्नकरसंक्रामो	११०, १० ।	मनोवाङ्मयजित्	१८८, १ ।
भुज्यां चैकलं पाद्यात्	११४, १८ ।	मन्त्रं जपेत् पौराण	११८, ११ ।
भुज्यविद्यायाश्च	१११, १० ।	मन्त्रोद्धारपूर्व	११४, ११ ।
भुज्यानि नाम शिवो	१११, १ ।	मन्त्रा भुवे च विज्ञेया	१००, १८ ।
भेदपाणिभिराग्नेषु	१८१, १८ ।	मन्त्रा विप्रजने च	११०, १० ।
भोगार्थं क्रियते यत्	८१, ८ ।	मन्त्रा मन्त्रादिनो भ्याम्	१००, १० ।
भोजनं यत्पच्येत्	११८, १० ।	मन्त्रे वाक् भुरो वाचि	१११, १० ।
भोजनार्थं यत्पच्येत्	११४, १० ।	मन्त्रं प्रवर्तयेत् पूजा	१११, १८ ।
		मन्त्रिनं भूमिपदं	१११, १ ।
		मन्त्रं निम्नवर्गाभ्यां	१११, ७ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	८०, १८ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	८१, १ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	८०, ११ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	८०, १० ।
		मन्त्राद्यैः चैव	८१, १ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	८०, ८ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	१११, १० ।
		मन्त्राद्यैः चैव	१०१, ८ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	१११, ७ ।
		मन्त्राद्यैः चैव	१११, १८ ।

म ।

मकरयो रवौ भावे	४८१, ४ ।
मकरावस्थिते भावो	४८०, ११ ।
मवायुक्ता च मवायि	१११, ११ ।
मवायु चैव	४१०, ८ ।
मवायु प्रतिमायां वा	१०१, ४ ।
मवायुना कल्याणाद्य	१८४, ११ ।
मवायुना चैव	१११, १ ।
मदिरां प्रकृती दद्यात्	१८८, ११ ।
मद्यं दत्ता प्राप्नुवन्	१८४, ११ ।

मधिसाधुरयुद्धेषु	४१५, १६ ।	मार्गशीर्षेण यो मार्ग	४८९, १ ।
मज्झिमेव तु चौराणां	११०, १८ ।	मार्गशीर्षे चित्ते पचे	४८९, ८ ।
माघमासमययोगे	०९, १, ०९० ।	मासनी मयिका दूर्ध्वा	१६८, १ ।
५००, ८ । १११, १८ ।		माघपक्षविशोनाथ	११५, ११ ।
माघमासे ॥ चतुर्थ्यां	५०९, १० ।	माघपक्षे यदा श्रवणे	००, १५ ।
माघमासे शुक्लपक्षे	५०४, ८ ।	माघि माघपक्षेऽर्था	११८, ० ।
माघादिषट्कमासेषु	११८, ११ ।	माघि माघपक्षे शुक्ला	१११, ५ ।
माघाभ्यासपञ्चादकां	४८६, १८ ।	माघे मध्याह्नमाघ्या	४१६, १ ।
माघाचिते भूतदिने	०५, १४ ।	माघो रथे स्यात्	११४, १८ ।
माघे माघि तथा शुक्ला	४८८, १ ।	मिथुनेऽष्टादशे भागे	१६०, १ ।
माघे माघि तिष्ठान् यद्य	४८६, १५ ।	मोमकर्कटयोर्मध्ये	१४१, ११ ।
माघे माघि तु या शुक्ला	५०४, १ ।	मुक्ते मयिनि भुञ्जीत	१०४, ० ।
माघे माघि तृतीयायां	४८०, १८ ।	मुकुटैर्वाभ्येक्ष्यम्	१६८, ११ ।
माघे माघि रटन्यायः	४८०, ११ ।	मुकुटैः पतितैश्चैव	१६१, ११ ।
माघे माघि सिताष्टमां	५०९, ५ ।	मुख्यं वाचं माघि माघि	११६, १४ ।
माघे माघि चित्ते पचे	४८८, १४ ।	मञ्जरीभिः कुमाराद्य	१००, ११ ।
माघे माघाचिते पचे	४८०, १० ।	मुनी विना तु वयस्य	१५६, १ ।
माघे माघपक्षि चामं	४८६, ११ ।	मुनिभिर्हिरण्यमुत्तं	१०४, ११ ।
माघे शुक्लपक्ष्यांशु	४८८, ० ।	मुरा मीमो तथा कुर्व	४०५, १० ।
माघे शुक्लतृतीयायां	४८०, ११ ।	मुद्रिवाद्याविनिविद्य	१५४, १ ।
माघ्या कृता तिष्ठैः चामं	५०६, १ ।	मुद्रिषे द्वादशी च स्यात्	५५, ८ ।
मातङ्ग पितरवाधि	४८४, ११ ।	मुद्रिं भास्वे द्योराक्षे	१८०, ११ ।
मातृसङ्घे चक्रुधं	१८८, ११ ।	मूलचन्द्रं मनुष्याय	१५१, १ ।
मातृकान्याययोग्य	११५, ४ ।	मूलाभावेऽपि चतुर्थ्यां	१६०, १५ ।
मानार्हं भास्करे पुष्पं	१०८, १ ।		१६८, १ ।
मान्वाता शतवर्षासीन्	४१, १० ।	मूलेन मूर्तिं चक्षुष्या	१४८, ११ ।
मायासङ्गीषदायेन	१८१, ११ ।	ममकर्कटयन्त्राक्षी	१०४, १८ ।
मायासङ्गीकामबीज-	११८, ४ ।	मयादिरात्रिद्वयभानुभोगात्	११८, १ ।

संगमपथे शङ्खधरे	५०१, १८ ।	यदावतिष्ठति य संजय	१०६, १६ ।
मरानां शोषितैर्देवी	१८५, १९ ।	यदा वाम्यन्तु भवति	११०, १० ।
सृष्टे वाङ्मनि संक्रान्त्यां	११४, १० ।	यदा वाम्यं हि भवति	०८, १० ।
मेघमासादिदोषेषु	१००, १५ ।		४८१, ११ ।
मेघं पृथिवि संप्राप्ते	५१५, १० ।	यदा चतुर्दशोपानं	११, ० ।
मेघभाजो य मर्त्यस्यै	१४०, १८ ।	यदा भवेदतीवास्या	५५, ४ ।
मेघमरविशंक्रान्तिः	११८, १४ ।	यदा द्युक्त्वमुप्यान्तु	८, ८ ।
मेघादौ मन्त्रवो देवा	१४४, १० ।	यदैवात्तद्वयम्	१००, ० ।
मेघावपादे क्षपितौ च	१८५, १० ।	यदोभयवर्षाणि दिने	०९, ८ ।
मीरकानुदक्रुभाञ्च	१५८, १६ ।	यदाति मयाव्यय	१५८, १ ।
मीरकं साधुचक्षुषं	४१४, ५ ।	यद्यन् करोति वरुणं	११०, १० ।
मीरादशानतः क्षीति	१००, १६ ।	यद्यदिह तथं क्षीये	५०६, १६ ।
मीरादशैर्षोर्षमासी	८६, १ ।	यद्येवमधोधिकमावयुषं	११९, ५ ।
मीरैरपि तथा प्रीतिं	१८६, १ ।	यद्यन्मन्त्रवरादौ तु	५००, ४ ।
		यन्मं मन्त्रमयं प्राङ्	१४०, ५ ।
		यथासं चरित्वा याति	१६, १८ ।
य रश्मिर्द्विगुणान् भोगान्	४८५, १८ ।	यद्यदयं यावत्वादि	१०८, ९ ।
यज्ञोदयौतमन्त्रा	१००, १८ ।	यजिराचमुपौषैव	८९, ० ।
यताहारः क्षितः	१४०, ११ ।	यत्किञ्चिदप्यादेव	१८९, ६ ।
यतिश्च विधवा चैव	४५५, ० ।	यत्तु मामुपवाक्येव	१००, ११ ।
यत्किञ्चित्सप्तसप्तित्वं	५६४, ११ ।	यद्य भागपदे मावि	१८८, ० ।
यत्कुर्वन्नुपि नार्ह	४८४, १ ।	यद्य जगत्संसारस्य	११९, ११ ।
यत्किञ्चित् सधुना जितं	१४९, ११ ।	यद्यदिदंदिने भग्न्या	५४१, १८ ।
यत्किञ्चिदीयमे दावं	१५०, १८ ।	यद्यै दद्यात् पिता देवा	५०८, ९ ।
यत्नैव भानुः स विद्यतुदेति	१०४, १८ ।	या कश्चित् प्रतिपदिता	४८९, ११ ।
यथा वैवायवः पथः	११६, १८ ।	यादिः समानिष्ठितः	५५१, ११ ।
यथा देवे तथा देवे	१८८, १० ।	यावत् कन्यातुल्योः	१४४, ११ ।
यथावत् षोडशास्त्रान्	००, ११ ।	यावत्तत्तं निपत्यास्तु	११०, ४ ।

य ।

यावन्तोभिस्तु माचाभिः	१९०, ६ ।	यः कुर्यान् कार्तिके मासि	४५०, १० ।
यावत्तयोः स्वयं देवो	१०४, १० ।	यः चिपदैकभक्तेन	५१०, १० ।
यावद्दिग्गच्छा भुक्ताः	१०५, १० ।	यः शूद्रेण समाह्वयः	५६०, १० ।
युगपदुपजातानि	५०४, १५ ।	यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं	५६०, १८ ।
युगाद्या यपेक्षित	१४८, ६ ।	यः स्वयं मद्यपस्याभ्यां	१००, ८ ।
युगाद्येषु युगानेषु	१४६, १० ।	यः काश्चिन् चरितं श्रेष्ठं	४५८, १६ ।
युगमाधिकृतभूतानि	९, १६ ।		
ये कारयन्ति कुर्वन्ति	५०, १९ ।		
ये त्वादित्यदिने प्राप्ते	५४९, १० ।	रत्नोच्च पुराणानि	४५, ५ ।
ये पिबन्ति नरा नित्यं	५४९, ० ।	रविचन्द्रार्चमात्रा च	४८, ११ ।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां	१६०, ११ ।	रविषा सङ्घिषो मासः	११४, ५ ।
येषां मार्गशिरे मासि	४८९, १० ।	रविचक्रपथे पुण्ये	११४, ६ ।
येषां दीपान्विता राजान्	१५४, ११ ।	रवौ मकरराशिस्थे	५०९, १६ ।
येषां भाद्रपदे श्रद्धा	११८, १८ ।	रवौ रौद्राक्षपादस्थे	१८४, १ ।
यैः कर्मभिः सचरितैः	५००, ० ।	रक्षा कथौ चरित्रा च	१०९, ० ।
यैः कृता दशमीविद्या	४८, १९ ।	रक्षाख्यां वर्जयित्वा तु	१५, ५ ।
योमाभाक्षौ भवेद्यक्ष	१८०, ११ ।	रक्षकृतपापानि	५९४, १९ ।
योमो मथानयोदक्षौ	१५८, ४ ।	राजकुप्यान्मेषाभ्यां	१४८, १६ ।
यो नराः कार्तिके मासि	४५८, ९ ।	रावानुदङ्मुखः कुर्यान्	१९०, ५ ।
यो साधनः स्युषधि	४८९, १० ।	रावावेव महादेवो	१६०, ० ।
योऽपि चाक्षयुजं मासं	१४९, १० ।	राधो च जामरखन	१०१, १० ।
योऽप्येतेकं प्रकुर्वीत	५४९, ४ ।	राधो वयोदर्शो प्राप	५१०, ११ ।
योऽप्येतेकं न भुञ्जीत	४९, ८ ।	राधो दिवा च सन्ध्यायां	५१८, ८ ।
यो गोचादयवात्तस्मान्	४०, ९ ।	राधो सूर्यपथः	८४, ० ।
योऽर्घ्यं वेद्विधिवद्गुप्तं	१०८, १९ ।	राममावाह्यं संस्थाप्य	१५१, १८ ।
यो वा सन्मन्वेदेष्टं	१५८, १५ ।	राजदर्शनसंक्रान्ति-	८९, १८ ।
योपिङ्गः पूजितं लिङ्गं	५६८, १ ।		११०, ८ ।
यः करोति नरो नित्यं	४५८, ८ ।	राजदर्शनदत्तं हि	८९, १५ ।

र ।

रोमायामनविनामकलक्षः	११५, ४ ।
रोहिणी प्रतिपद्युक्ता	४८९, ० ।
रोहिणीधरिता कथा	१८८, १९ ।
रोहिणीधरिता चेषे	१००, १ ।
रोहिण्यसहस्ररात्रे च	१०१, ४ ।

लं ।

सखीमधर्षः पञ्चमो	१४, १८ ।
सम्प्राप्तिका सखी कविः	८८, ५ ।
सम्पत्ते यद्य तापस्य	१०९, १ ।
सर्वदायगुहीपेत्	५३१, १९ ।
सर्वथं भार्येयीषे तु	४८९, ५ ।
सहादृष्टवृत्तादि-	१८४, १ ।
साधनसिद्धिर्वापामि	५००, ११ ।
सिद्ध्या पूजयेद्देवी	१०१, १ ।
सिद्धेयु च समक्षेयु	५००, १९ ।
सोदितारुह्य दिवसः	५५१, ८ ।

व ।

वदन्तानामसः पापः	१११, ८ ।
वदन्त्य तु बीजेन	१५८, ११ ।
वर्षेणवधं श्रुत्वा	५१८, १४ ।
वर्षान् वसिष्ठमुक्तादी	१११, १ ।
वर्षानुक्ता चार्धचन्द्राम्	११८, १९ ।
वर्षानाममतीतस्य	४६४, ११ ।
वर्षाने तुल्यमेवे	१०५, १ ।
वर्षा कर्पूरमभिष्या	१०१, १४ ।
वर्षेणैव समाप्तिर्हि	११, १८ ।
वसुधैवकुर्वीतमा	१११, १५ ।

वसुन्तारधवासाय-	५१०, ११ ।
वाञ्छाङ्गिः सध्वंदा षड्भिः	४५, ० ।
वामनस्य तथा धूपं	१८८, ११ ।
वाममुद्रितानुगता	१५४, ४ ।
वामा श्लेषा ततो रौद्री	१४१, १ ।
वामे निवेदयेत् पार्श्वे	१८८, ५ ।
वायव्यामादीशपर्यन्तमर्चा	१४८, १ ।
वायुसुभावेत्यपि च	११८, १९ ।
वारिणा तुल्ये देवी	१५०, १९ ।
वारिदानं प्रमथं स्थात्	१५०, १४ ।
वारधेयं समागुप्ता	१११, १० ।
	५१८, ११ ।
वास्तुविषयं निवेद्यैः	१८८, ५ ।
वास्तवाधिकपादार्धे	५१४, ८ ।
वास्तुदेवोऽभिषेकस्य	११९, ११ ।
विदारोपायराक्षसो	४४९, ४ ।
विधवाकनरीक्षन्तः	५०१, १ ।
विधवा नाश्रनं कुर्यात्	१८८, १ ।
विधाय सुलभमेव	११४, ११ ।
विधिरतेन चाप्नोति	१८९, ० ।
विना निवेद्यं गन्धार्थैः	१४५, ११ ।
विनैव शत्रुपूजा या	१४९, १ ।
विपर्ययो नक्षो कला	१५४, ८ ।
विषाणां नेद्विदुषां	५१८, १८ ।
विप्रो यथाशक्तमुपाकुमार्यः	१४९, ० ।
विमलशोभविषो ज्ञाना	१४०, १० ।
विमलपनादपि चरो	११८, १० ।
विद्येकमुद्राद्ये मन्त्रो	११८, ११ ।

विषयापदमलाधि-	२४८, १६ ।	वैशाख्या मतीपाया	११९, ८ ।
विषयेषु च यज्ज्ञां	१४५, १९ ।	वैशाखं यो यतं पूर्व	१४९, १ ।
विदिं त्यक्ता च यज्ज्ञां	२८०, १६ ।	वैशाखा पौर्णमास्याम्	१४८, १-१५ ।
विष्णोर्निवेदिताग्नेन	१८०, १३ ।	वैशाख्यादवधि प्राप्नो	५०९, ८ ।
विष्णोः शिरसि विम्बधं	१६०, १ ।	वैशामरः प्रतिपदि	१८, १ ।
विषर्जनं दमस्यान्तु	१६६, १ ।	मनं निशामुचे पाशं	१६, ५ ।
विषर्जयति भामुषे	१५८, ८ ।	मतानि कार्तिके मन्त्रे	४५६, ११ ।
विषर्जयेत् परेषुच	५०८, १० ।	मती प्रपूजयेद्देवीं	१०८, ११ ।
सुधवारस्य संपुत्रा	१९०, १३ ।	मतेन न विपश्यन्	४५५, ५ ।
इष्टेषु दीपो दानया	१०९, १ ।	मतीपवासविषयान्	५०८, १० ।
इते तुषारसमवे	५१९, ११ ।	मतीपवासनियमैः	४५६, १६ ।
इष्टिकयो मन्त्रवाजो	४८६, १६ ।		
इष्टिके मन्त्रावयवा	४८६, १६ ।		
इष्टिके मन्त्रपत्रे तु	४८६, ११ ।		
इष्टशिक्षककुक्षेषु	१०४, १० ।		
इष्टसंज्ञमये दानं	१५८, ११ ।		
विषुवद्रेयमुदितः	१५६, १ ।		
वेदीचीने विनाशः स्यात्	१८०, १ ।		
वैदिकलान्तिको मित्रः	११०, १० ।		
वैशामिके षष्ठे दृष्टं	८०, १६ ।		
वैशाखमाघस्य तु या	१४६, १८ ।		
वैशाखे कार्तिके माघे	४०६, १८ ।		
वैशाखे पुष्यसंवत्	१३१, ११ ।		
वैशाखे माघि राज्ञेभ्यः	१५१, १ ।		
वैशाखे मन्त्रसंख्या	१५१, ११ ।		
वैशाखे मन्त्रपत्रे तु	१४६, १ ।		
	१५१, ५ ।		
वैशाखं या चिद्वैशाखं	१४१, ४ ।		

संज्ञान्यामुपवासस्य	४९, १४ ।	समापदेन दद्यात्	१८४, १८ ।
संज्ञान्यामुपवासेन	४९, ११ ।	सधेत्वाचमनीयन्तु	१५८, १ ।
संज्ञान्या पञ्चदशाद्य	८०, ५ ।	सर्पभारस्यसेष	४८४, १० ।
संज्ञान्यो पुण्यकाष्ठस्य	८५, १ ।	सधामन्त्रे च वदने	१८४, १० ।
संज्ञानिषु च संज्ञांस्तु	५२९, १५ ।	सधुंन्यभाःसमानि स्युः	८९, १५ ।
सद्युष्य तुलसीकाष्ठे	१९९, १५ ।	सधार्जुना चोपष्टे	११०, ८ ।
संधेयसं दशम्यास्तु	१९८, १९ ।	सधं वा चाद्युषेर्वा	१०९, १८ ।
संधोष्य शस्त्ररग्नेषु	१५१, ४ ।	सधं विधीर्षंजुतमं	१९४, १९ ।
संवत्सरस्य प्रोक्तं	५३६, १० ।	सलिकादिकमेवैव	११८, १० ।
संवत्सरे यदा वर्षे	०८, १० ।	सस्ये नरे स्यासीने	१०५, ८ ।
संवत्सरश्च प्रथमः	८०, ४ ।	साकूपर्द्धमं विमलं	१०४, १ ।
सौतेतिसौषधसंज्ञो	१९९, १० ।	ह ।	
सात्वा जन्मदिने	५६९, ४ ।	सधमेवमवे दद्यात्	१८०, ८ ।
सात्वा भुक्ता यं तच्छिष्टं	१०९, १६ ।	सरिषा दीपवे माली	११०, १८ ।
सानीयं वधनं पुष्यं	१५८, ९ ।	सनिषा संक्षुमा ये तु	१०९, १० ।
साने ज्येष्ठे तथा दाने	१०८, १० ।	सनिष्कलोजनं सानं	५०, १९ ।
साने वसो च नैवेद्ये	१०४, ४ ।	सस्यगतेऽमुष्यवन्तौ	४५०, ४ ।
सानोपवासनियमे	१९, १० ।	सस्येष्टं द्रव्यपत्रमा	१९, ५ ।
सानं कुर्वन्ति वा नार्थं	५९०, ४ ।	सस्यायुक्ते शौरदिने	५४९, १० ।
सानं कृत्वा तु ये केचित्	१९९, ४ ।	सानादि-मन्त्रतीर्थेन	४४४, ४ ।
सानं दानं जपो होमः	८, १४ । १५, ८ ।	सुदये वतिः शिरवि	१९८, ९ ।
सानं दानं जपः श्राद्धं	८६, १० । १०८, १९ ।	सुदयाव वमः पूष्ये	१९९, १९ ।
सानं दानं तपो अर्थं	५९९, ९ ।	सुदि यज्ञिं मिषावाद्य	१९८, ७ ।
सुष्टा सन्मन्त्राशीति	५९५, १० ।	सोमश्च धनिर्नैरायः	४४४, ११ ।
सवत्यनोद्धृतं पूष्यं	१०९, ११ ।	संघे वर्षाष्ट कन्यास्ये	१४९, ८ ।
समये शुद्धभावे तु	११८, १८ ।	श्रासित्युक्ता वन्तौ शौन्तु	५४९, १४ ।

अथ कार्तिकी ।

वाराहे,—

न गृहे कार्तिकं कुर्यादिग्रेषु तु कार्तिकीम् ।
तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वघत्नेन भाविनि ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्चयेद्भरिम् ।
अग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्यस्तोकञ्च गच्छति ॥
पौर्णमास्यान्तु सम्पूज्यो भक्ता दामोदरः सदा ।
तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं नक्तभोजनम् ॥
आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महती सा तिथिः प्रोक्ता स्नानदानेषु चोत्तमा ॥
यदा याम्यं हि भवति ऋचं तस्यां तिथौ कश्चित् ।
तिथिः सापि मन्त्राष्टौ मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।
सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥
आग्नेयं कृत्तिका, याम्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणी ।
पुण्या महाकार्तिकी स्वास्तीवेन्द्रोः कृत्तिकास्तयोः ॥

यमः,—

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

मत्स्यपुराणे,—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।
शैवं पद्मवाप्नोति वृषघ्नतमिदं स्मृतम् ॥

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन वै क्षिपेत् ।

भोजयेत् द्विजान् भक्ष्या च सुच्येताय किञ्चिद्वैः ॥

विष्णुधर्मैः—

क्षवणं मार्गशीर्षं तु दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।

भविष्ये,—

रोहिणी प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि क्षितेतरा ।

गङ्गायां यदि क्षभ्येत सूर्य्यसहस्रतैः समा ।

रथं च कार्त्तिक्यनन्तरिता क्षण्यप्रतिपत् तत्रैव रोहिणी-
सम्भवात् । तत्परद्वितीयायामनध्यायः ।

राजमार्गस्थे,—

या काचिन् प्रतिपदिद्वा प्रेतपक्षे च या गते ।

या च कोजागरे याते चैवावस्थाः परे च या ॥

चातुर्मास्यसमाप्तौ च द्वितीया या भवेत्तथा ।

सर्वास्तेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

प्रेतपक्षोऽथ्युक्क्षण्यपक्षः चैवावधिः चैवशुक्लपक्षोद्ग्री तत्परतो
या द्वितीयेत्यर्थः । अथ शुक्लद्वितीयायां रक्षाद्वितीयाप्रतं संवत्सरसाध्यं
प्रतिमासं वज्रप्रक्षिप्यमित्युपेक्षितम् ।

भविष्ये,—

येयं मार्गशिरे मासि पक्षौ भरतसत्तम ।

पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता शुद्धप्रिया ॥

दानदानादिकं कर्म तस्यामचयमुच्यते ।

पृथीयं शुक्ला प्रकरणात् ॥

तथा तत्रैव,—

अदितेः कश्यपाश्वज्जे मित्रो नाम दिवाकरः ।

मार्गग्रीर्वंश मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ॥

सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥

तथा,—

मार्गग्रीर्वंशिते पक्षे द्वादश्यां जियतः शुचिः ।

लतोपवासो गोविन्दमभ्यर्च्येन्द्रपुरे वसेत् ॥

तथा,—

वृश्चिके शुक्लपक्षस्य या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

पाषाणाकारपिष्टकभोजनैरित्यर्थः ।

तथा,—

वृश्चिकस्य सदृक्षांशौ पिष्टकैर्विविधैर्मृत्तौ ।

पौर्णमास्यां प्रदोषे तु शालिचेचं समर्चयेत् ॥

शालिचेचे लक्ष्मीमर्चयेदित्यर्थः ॥

अथ नवान्नश्राद्धम् ।

ज्योतिषे वराहसंहितायाम,—

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवाग्रं श्राद्धते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि आहुं मृगनेवासु राक्षिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवात्रामिषकाद्विणः ॥

वृश्चिक इत्यनेन सौरकृत्यमिदं, अस्त्यत इत्यनेन वृश्चिकस्य मुख्य-
काकता दर्शिताः नवात्रं नवात्राशुभमित्यर्थः, अपरे कृष्णपक्षे ।

अत्र केचित् गृह्णपक्षाभावे कृष्णपक्षमौपर्यन्तमपि कर्त्तव्यं
पूर्णचन्द्रादित्याहुः ।

मुख्यकालाभावे कालान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ निषेध-
माह यत्कृतमिति । मृगनेवास्त्रिति मृगो मृगशीर्षानक्षत्रं नेता
नायको यासां राक्षीणां राजादितादृशप्रत्ययः, मृगनक्षत्रं सायंसन्ध्या-
धामुदयनात् प्रातरस्तगमनाच्च यासां राक्षीणां समापकमित्यर्थः ।
तासु वृश्चिकस्य सप्तादत्रयोविंशदिनादूर्ध्वं भवन्ति ।

यथा ज्योतिषे,—

दिनत्रयाधिके विंशे रात्रेर्मार्गस्य वै गते ।

मृगनेवा रात्रयः स्युर्नवात्रं तत्र वज्रयेत् ॥

तथा,— मृगनेवा भवेच्छेपैः पादोनैः सप्तभिर्दिनैः ।

अत्र राक्षिषदं रात्र्युपलक्षितदिवापरं रात्रौ आहुनिषेधात् ।
अरक्षतब्रीहिपाकश्राद्धेन तु ब्रीहिपाके नवात्रागमनिमित्तं आहु-
महं करिष्ये इति संकल्प्य तन्त्रेषैकमेव आहुं कार्यमिति ।

अवाधुनिकाः,—

हैमन्तिकधान्यपाके नवात्रागमनिमित्तं पृथक् आहुं नास्ति
किन्तु ब्रीहिपाकनिमित्तकस्यैव आहुस्य ब्रीहिसाभादिना स्वकाले-

ऽकरणे शानुकल्पिको-वृश्चिकः कालो धान्यान्तरेणानुष्ठीयमानतश्च विधीयते । अन्यथा मूलभूतश्रुतिदयकल्पनागौरवं स्यादित्याहुः ।

तन्मन्दम् । वृश्चिके नवाक्षं शस्यते इति विरोधात् शानुकल्पितस्य^१ प्रशस्तत्वासम्भवात् । वराहसंहितायाम्,— त्रौक्षिपाकनिमित्तक-
श्राद्धस्थानुक्तत्वेन तदनुकल्पिककालकल्पनाया अन्याथ्यत्वाच्च त्रौक्षि-
श्राद्धमनूद्य कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किञ्च,—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमनिकीषु च ।

अन्वष्टकासु क्रमशो मादपूर्वं तदिष्यते ॥

यद्वेषे च व्यतीपाते शालिधान्यसमागमे ।

जम्बूद्वीपेषुपौडायां श्राद्धं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शालिपदवाच्यस्य हैमनिकधान्यस्य समागम-
निमित्तं स्नातगव्येण श्राद्धं विहितमिति ॥

श्राद्धविन्तामणावपि,—

श्रुतायद्वेषश्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजमापानण्यैव मसूराद्य विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे श्रुतायद्वेषं श्रुतप्रथमागमश्राद्धं धान्यजातं
अरत्पक्षैमनिकादिधान्यमसूहं वर्जयेदित्यभिधानात् । अन्यथा
जातपदवैय्यात्, हैमनिकसंस्कारार्थमपि पृथगेव श्राद्धमावश्यक-
मित्युक्तम् ।

तथा,—

पौषे कतकदानेन परां तुष्टिमवाप्नुयात् ।

पुष्याणां शितपत्रे तु दानं लक्ष्मीकरं कृतम् ॥

विष्णुधर्म,—

आयशाय्यामतीतायां कृष्णाक्षिसोऽष्टकास्तथा ।

आसु आह्वं दिजः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यम् ॥

आयशाय्याः परं कृष्णाष्टमीचयं पौषमाघफाल्गुनीचयं तच्च क्रमेण पूषमांसमाकैः आह्वं कुर्यात् ।

यथा कात्यायनः,—

आयशाय्या ऊर्द्धे तिस्रोऽष्टकाक्षिसोऽश्वष्टकास्तार्द्धं क्रमेण पूष-
मांसमाकैश्चिकीर्षत् । अष्टका अष्टम्यस्ततः परं तिस्रोऽश्वष्टका नवम्य
इत्यर्थः । अष्टका अतु पश्चाद्या तिचिर्भवतीत्यर्थः तिचिप्रकरणात्
अतएव तिस्र इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा परदिनमात्रपरत्वे-
ऽश्वष्टकमिति स्यात् ।

तथाच विष्णुः,—

अश्वष्टका अष्टकावदा^१ माघे पितामहौ देवपूर्व्वान् ब्राह्मणान्
भोजयेदिति ।

तथा वायुपुराणे,—

अश्वष्टका पिदृष्टान्तु नित्यमेव विधीयते ।

यत्तु श्वोऽश्वष्टकमिति गोतमवचनम् । तच्च प्रायेण परदिने
नवमीसम्भवात् य इति मन्तव्यम् । अतएव गोभिन्ने “श्वोऽश्वष्टकं

परयो वा इत्युक्तं” कदाचिदपराष्ट्रे विहितस्याष्टकाग्राद्धस्य द्वतीय-
दिने पूर्वाष्ट्रे विहितकाले नवमौलाभादिति मंत्रेण । विस्तारस्तु
ग्राहुकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

राजमार्त्तंछे,—

पौषादिषु च मासेषु ह्यष्टौ चैवाष्टकाचयम् ।

एकाग्रिने समुद्दिष्टा मन्त्रस्यादितिथिचये ॥

नाधीयोताच ग्राह्याणि वर्जयेद्भूतवन्धनम् ।

भविष्योत्तरे,—

पौषे मासि यदा देवि शक्काष्टम्या बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभावेति कीर्तिता ॥

तस्यां ज्ञानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

सप्तीतये कृतं देवि शतषाष्टस्त्रिकं भवेत् ॥

बुधो बुधवारः ।

तथा,— पौषे तु पुष्यानक्षत्रे पिष्टकैर्विविधैः पितृन् ।

अर्चयेत्तु तथा देवान् दिजानात्मानमेव च ॥

तथा तत्रैव,—

गौरमर्पकक्लेन समभ्यर्च्य स्वकां तनुम् ।

कृतस्नानैः ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥

ततो नारायणः शक्रश्चन्द्रः शुक्रवृहस्पती ।

सम्पूज्याः पुष्यधूपार्घ्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥

विष्णुः,—

पौषी चेत् पुष्यायुक्ता तस्यां गौरमर्पकक्लेनोक्तादितग्रौरो

गव्यघृतादिभिः पूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वोपधिभिः सर्वंगन्धैः सर्व-
 वीजैर्भगवन्तं वासुदेवं स्रपयित्वा पुष्पगन्धधूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य
 वैष्णवसूक्तैर्वाहंस्त्यमन्त्रैश्च पावकं ऊत्वा सुवर्णेन ब्राह्मणं स्मृति
 वाचयेत् अनेन कर्मणा मुच्यते ॥ उत्साद उद्धर्तनं । मुच्यते पापेभ्य
 इति शेषः ।

तथा स्कान्दे,—

पौर्ण्यं पुष्यवैद्युक्तायामभिषिच्य जनार्दनम् ।

अभ्यर्च्य च नरो भक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ माघश्राद्धम् ।

अशोत्तरायणसंक्रान्तावारभ्य वर्षेकं प्रति संक्रान्तौ दधिसंक्रान्ति-
 प्रतं कर्त्तव्यम् । तदिधिद्य प्रागेव संक्रान्तिप्रकरणे लिखितोऽस्ति ।

भविष्ये,—

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विशेषतः ।

द्विविधं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

प्रातःस्नानकालस्तु अरुणोदयकालात् प्रभृति सन्ध्यासूर्योदय-
 कालपर्यन्तम् ।

उषस्थुषसि यत्तत्तानं मन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तुल्यं स्नात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नात्पूरुषकिरणयस्तां प्राचीमवलोकां स्नायात् ।

भविष्ये,—

माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मणं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥

कं जलम् ।

पद्मपुराणे,—

मकरस्ये रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

मकरस्ये रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापात् प्रमुच्येत कथं च चिदिवं व्रजेत् ॥

एषु वचनेषु राशुल्लेखेन विधानात् सौरक्षत्यमिदं न तु चान्द्रक्षत्यं, वैशाखप्रातःस्नानवत् एकवचनोपात्तत्वात् । अन्यथा पद्म-
पुराणे माघपदस्य मुख्यत्वानुरोधाच्चान्द्रपरत्वे मकरस्ये रवाविति
प्रसक्तगीतं स्यात् ।

न च मकरसम्बन्धे फलान्तिशय इति वाच्यं, वाक्यभेदात्
श्रुत्यन्तरकल्पनाच्च अन्ययोपपत्तेश्च ।

अस्मन्मते तु मकरविशेषणम् माघपदस्य सौरपरत्वपरिचायकं
माघपदन्तु सङ्कल्पवाक्ये तदुल्लेखार्थम् ।

एवञ्च,—

यो माघमाशुषमि सूर्यकराभितामे

स्नानं समाचरति धारुणदौप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

इत्यादिवचने यन्माघपदं तदपि सौरक्षत्यं मन्तव्यं । मन्त्रलिङ्गे-
नापि सौरमाघ एव स्नानम् ।

गद्यघृतादिभिः पूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वोपधिभिः सर्वगन्धैः सर्व-
बीजैर्भगवन्तं वासुदेवं छपयित्वा पुष्पगन्धधूपदौपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य
वैष्णवसूक्तैर्वार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं ऊत्वा सुवर्णेन ब्राह्मणं स्मृति
वाचयेत् अनेन कर्मणा मुच्यते ॥ उत्साद उद्धर्तनं । मुच्यते पापेभ्य
इति शेषः ।

तथा स्कान्दे,—

पौष्ठां पुष्यचंद्रगुक्तायामभिषिष्य जनार्दनम् ।

अभ्यर्च्य च नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ माघश्रावणम् ।

अशोत्तराश्रयसंक्रान्तावारभ्य वर्षेकं प्रतिसंक्रान्तौ दधिसंक्रान्ति-
व्रतं कर्तव्यम् । तदिधिष्य प्रागेव संक्रान्तिप्रकरणे लिखितोऽस्ति ।

भविष्ये,—

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विशेषतः ।

शुक्लं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

प्रातःस्नानकालस्तु अरुणोदयकालात् प्रभृति सन्ध्यासूर्योदय-
कालपर्यन्तम् ।

उषस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तुल्यं स्यात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यरुणकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

भविष्ये,—

माघे माघि रटन्ध्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥

कं जलम् ।

पद्मपुराणे,—

मकरस्ये रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोम्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

मकरस्ये रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापात् प्रमुच्येत कथं च विदिवं मजेत् ॥

एषु वचनेषु राक्षसेन विधानात् सौरकृत्यमिदं न तु चान्द्रकृत्यं, वैशाखप्रातःस्नानवत् एकवचनोपाप्मत्वात् । अन्यथा पद्म-
पुराणे माघपदस्य सुख्यत्वनुरोधाच्चाक्षरत्वे मकरस्ये रवाविति
प्रसक्तगीतं स्यात् ।

न च मकरसम्बन्धे कलातिशय इति वाच्यं, वाक्यभेदात्
श्रुत्यन्तरकल्पनाच्च अन्योपपत्तेश्च ।

असम्भते तु मकरविशेषणम् माघपदस्य सौरपरत्वपरिचायकं
माघपदन्तु सङ्कल्पशक्ये तदुपेक्षार्थम् ।

एवञ्च,—

थो माघमास्यपि सूर्य्यकराभिताघे

स्नानं समाचरति चान्द्रदीप्रवाहे ।

चतुर्थ्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽथौ ॥

इत्यादिवचने यन्माघपदं तदपि सौरकृत्यं सन्नयं । मन्त्रलिङ्गे-
नापि सौरमाघ एव स्नानम् ।

यथा पञ्चपुराणे,—

माघमासमिमं पुण्यं स्नात्स्व देव माधव ।

तौर्णस्यास्य जले नित्यं प्रवीद भगवन् हरे ॥

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाश्रुत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।

वासुदेवं हरिं कृण्वन् माधवश्च स्मरेत्ततः ॥

मन्त्रद्वयं पठित्वा वासुदेवादिनामपतुष्टयं कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

ततः सूर्याभिमुखः पठेत्,—

द्वािकर जगन्नाथ प्रभाकर जमोऽसु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाप्रतप्तम् ॥

यत्तु पौर्णमास्याममावास्यामारभ्य स्नानमाचरेदिति भविष्यवचनं समयप्रकाशे लिखितमित्याधुनिकेन चान्द्रमासे प्रमाणमुपन्यस्तं, तन्मन्दं न तु चान्द्रो माघः पौर्णमास्यादिरमावस्यादिर्वा तस्य प्रतिपदादित्वात् । ॥ वा समयप्रकाशे माघस्नानपरतया वचनं लिखितं किञ्च माघस्नानस्य तिथिद्वयादित्वे श्रुतिद्वयकल्पनापत्तिः स्यात् ।

बन्तुतन्तु भविष्यपुराणवचनं नारदीयपुराणादिवचनैकवाक्यतया चातुर्मास्यप्रतिविषयम् ।

तथा नारदीये,—

एकादश्यां तु यज्जीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वायुर्दग्धो वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥

तथा मात्से,— आषाढ्यादिचातुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

महापर्वेऽपि चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे,—

पौर्णमास्याममावस्यामारभ्य व्रतमाचरेत् ।

चतुरो वार्षिकान मामानयवा श्रयनं हरेः ॥

इति गोपाद्वै लिखितं । तबः भौरमाघ एव प्रातःस्नानं सर्व-
देशाचारोऽप्ययमेव ।

गार्हपत्ये,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यज्ञेहे क्रियते नरैः ।

पङ्कजफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

पाप्मे,—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।

गोप्यदेऽपि जले स्नानं स्नानं पापिनामपि ॥

वचनमिदं पुष्करिण्यादिमामान्यजलविषयम् । तथा माघ
मासि रटन्याप इति प्राशुक्तम् ।

तथा स्कान्दे,—

ब्रह्महा नेमहारी च सुरापो गुरुतन्त्रगः ।

माघन्नायो विपापी स्नानं तत्संमर्गी च पञ्चमः ॥

यो माघमास्यपत्नीति प्राशुक्तवचनं नदीविषयम् ।

गङ्गायां माघम्वानफलमाह गार्हपत्ये,—

गङ्गायां येऽत्रावगाहन्ति माघे मासि नराधिप ।

चतुर्थ्युगमहस्वान्ते न पतन्ति सुराध्यात् ॥

दिने दिने सहस्रन्तु सुवर्णानां विशाप्सते ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

अनद्वाद्वसहस्राणि कपिलायुतमेव च ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

माघे प्रयागस्नानफलमाह मात्स्ये,—

पद्भिस्तौर्यसहस्राणि पद्भिस्तौर्यशतानि च ।

माघे मासि समाचान्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यक् दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानेन तत्फलम् ॥

संवत्सरशतं सायं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानेन तत्फलम् ॥

समस्तमाघस्नाने मोक्षफलमाह पाद्ये,—

दुर्वारा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्तया ।

प्रयागे दहते सा तु माघे मासि च मज्जनात् ॥

तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघमज्जनात् ॥

चक्रिणि नारायणे ।

प्रत्यहस्नानफलमाह तच्चैव,—

स्नानंभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविधहे ।

यत्फलं लभते तत्तु वेष्टां माघे दिने दिने ॥

वेष्टी प्रयागः ॥

माघाधिकारे गारुडे,—

मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुषुदं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः ॥

यत्र माघस्याने यत्फलं विहितं तस्य द्वादशग्रहफलमित्यर्थः ।

मास्ये,—

अनाद्यतमरौरस्तु यः कथं ग्यानमाचरेत् ।

पदे पदेऽयमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तैलसामलकस्यैव तीर्थं देपस्य नित्यम् ।

कश्चमुपः । माघस्यानमिदं काम्यं तत्र प्रसङ्गादित्यमपि
गतार्थम् । न च नित्यस्याने माघो गुण इति वाच्यं, प्रकरणभेदात्
स्नातव्येण श्रवणाच्च ।

नित्यं भैमिन्तिकं काम्यं चिविधं ग्यानमुच्यते ।

इति जावाकवचने ग्यानस्य चिविधस्यानुपपत्तेश्च ।

शुक्राद्यादिषु गङ्गायां माघे प्रातःस्नानं न कार्यं सर्वकाम्य-
कर्माणां निषेधादिति केषित् । तन्मन्दम् ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्मरन्तुर्भागवे ।

मल्लिपुत्रेऽप्यगारुत्तं तीर्थं स्नानमपि त्यजेत् ॥

इति राजमान्तंष्टे श्रुतस्य तीर्थं स्नानस्य प्रतिप्रसवात् नन्दादि-
ग्यानस्य अन्यथा गङ्गाग्यानमपि निषिध्येत काम्यत्वात् । माघस्यान-
सङ्कल्पस्तु माघप्रथमाहे कार्यम् ।

विष्णुः,—

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेच्चित्तं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् चन्द्रसूर्य्यग्रहस्यानफलममानित्यर्थः । अयस्य
माघस्यानात् कर्मान्तरविधिः फलभेदात् कालभेदाच्च ॥

यमः,—

प्रातःस्त्रायी च सततं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
देवान् पितॄंश्च सन्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये,—

श्रीतकालेन्वनं दद्यात्तराणां श्रीतनाग्रनम् ।
भानोरुदयकाले च सोऽयमेधफलं लभेत् ॥

नारद्विद्,—

श्रीतकाले महावक्त्रिं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वलोकहितार्थाय सुखं सोऽप्सरसां लभेत् ॥

मात्स्ये,—

माघे मास्युषसि स्नानं कृत्वा दाम्पत्यमर्चयेत् ।
भोजयित्वा यथाशक्त्वा मास्यैर्वस्त्रविभूषणैः ॥
सूर्यलोके वसेत्कल्पं सूर्यव्रतमिदं कृतम् ।

महाभारते,—

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥

माघे कृष्णाष्टमी माघाष्टका नवमी चाश्वष्टका इति प्रागुक्तम्
यमः,—

भाधान्यकारद्वादश्यां त्रिचैडंला कृताग्रनम् ।
प्रदद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च तिलानेव समाहितः ॥
अन्नप्रभृति यत्पापं भव्यं तरति तद्विजः ।

अत्र वैवर्णिकोऽधिकारी दिजपदात् होमाधिकाराच्च ।

यमः,—

माघे मास्यसिते पंचे रटन्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥

स्नाता स्नानकर्त्ता ।

तथा,—

अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपंचे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्नर्था तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वचनमिदं सकलकृष्णचतुर्दशीविषयम् ।

विष्णुः,—

माघे मास्यसिते पंचे स्थाता राम चतुर्दशी ।

कामविद्वापि कर्त्तव्या शिवरात्रिविधानतः ॥

कृत्तिममुच्यते,—

मकरावस्थिते भानौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रादौ कालिका पूज्या सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

तत्रादौ जागरं कृत्वा पूजयित्वा हरिप्रियाम् ।

ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रधनानि च ॥

हरिप्रिया लक्ष्मीः । तत्परामावास्था युगाद्येति प्राशस्तम् ।

भविष्ये,—

माघे मासि तृतीयायां गुडस्य स्तवणस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥

तथा,— माघे शुक्लतृतीयायां कन्या सम्यग्वरार्थिनी ।

प्रातःस्नात्वाचयेद्देवीं पुष्पनैवेद्यचन्दनैः ॥

तथा,—

माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

स्नानदानादिकं कर्म सर्वमस्यां कृतं विभो ।

भवेत् सप्तसमुपितं नाव कार्या विचारणा ॥

इदमेव श्रान्तौख्या चतुर्थी प्रागुक्ता ।

तथा,—

माघे शुक्लचतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च त्रिधाः ।

पञ्चम्यां सुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । इदं कर्मदयं लोके वरचतुर्थी श्रीपञ्चमीति

प्रसिद्धेः निरपेक्षश्रुतेः ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

चतुर्थी वरदा शुक्ला तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि त्रिधम् ॥

सरस्वतीपूजा अनध्यायश्चात्र गौडाचारः । अत्र त्रिपिदैधे

युग्मादरात् व्यवस्था ।

तथा स्कान्दे,—

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदायिनी ।

पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ॥

यत्तु,— पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारदः ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तद्विन्नश्रुतिवक्ष्यनाभियाऽकारप्रक्षेपेण
व्याख्येयं मदनपारिजाते तु तन्नागपञ्चमीविषयमिति त्रिपिद्विचारे
प्रगेवोक्तम् ।

अत्र श्रीपञ्चम्यभारभ्य प्रतिमासं षड्बन्धसमाप्यं श्रीपञ्चमीव्रतं
कुर्वन्ति । पठन्ति च,—

श्रीपञ्चम्यां भमारभ्य प्रतिमासं षड्बन्धकम् ।
पूजयेत् सितसप्तम्यां सप्तमीं सौभाग्यसम्पदे ॥
अब्दद्वयमलवणैः हविष्येण द्वयं तथा ।
फलेनैकेन कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥

एतस्य मूलं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

अथ माघसप्तमी ।

भविष्ये,—

सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां ध्यानं महाफलम् ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा ॥
माघे मामि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् खानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

प्रथमवचनं गङ्गेतरविषयं उत्तरवचने यदिकारात्, अतएव
फलभेदः । गङ्गेतरस्थले सूर्यग्रहणखानजन्यफलं गङ्गायां तु ग्रह-
रिति वज्रवचनादङ्गगतसूर्यग्रहणखानजन्यफलं ततश्च परवचने
कोटिभास्करोति कोटिशब्दोऽपेक्ष्यपरः अथवाभास्करग्रहणतुल्येत्यर्थः ।
यदा कोटौ अग्रे भास्करोदयो यस्यां अरुणोदयकालीना सप्तमी-
त्यर्थः । अत्र सर्वत्र माघपदग्रवणाद्याह्रमासेनैव व्यवस्था पौर्णमास्य-
नामासेनैव मङ्गपुराणादौ तिथिरुक्त्यस्य निर्णीतत्वान् भविष्ये एत-

दनन्तरं भीष्माष्टम्यभिधानाच्च । यत्तु माकरी हन्तु सप्तमीति मन्त्रे
माकरीपदं मकरारम्भचान्द्रमाससम्बन्धादिति ध्येयम् ॥

अतएव पाश्चात्यसङ्गृहे मत्स्यपुराणवचनम्,—

घस्मान्मन्त्रन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः ।

माघेमासस्य सप्तम्यां चा तस्माद्रथसप्तमी ॥

अदणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलम् ।

मन्त्रन्तरादयस्तु पौर्णमास्यन्तचान्द्रेष्वेति सर्वसम्मतमिति ततश्च
कदाचित् फाल्गुनेऽपि भवति ।

अन्ये तु,— मन्त्रशिङ्गाच्चान्द्रमाघे मकरस्थरवौ या सप्तमी
स्यात् धैवारणोदयसप्तमी न तु कुम्भार्के न वा मकरार्के चान्द्रपौष-
सप्तमीत्याहुः ।

अथ तिथिचयदिने अरुणोदयकाक्षे सप्तम्यस्त्राभे खोप एव षष्टि-
दण्डात्मिकायान्तु दिनद्वयेऽरुणोदयप्राप्तौ पूर्वदिन एव कपालाधि-
करणन्यायादेव ॥ तु युग्मादरादिति तिथिविचारे प्रागेवोक्तम् ।

इदं माघस्थाने गुणफलमिति केचित् “तच्च” प्रकरणभेदाच्चिर-
पेक्षयुतेय अन्यथा कुम्भार्केऽरुणोदयसप्तमी न स्यात् समापितमाघ-
स्थानत्वात् अतएवानारम्भमाघस्थानेनापौदं कियते इति सदाचारः ।

अथ कृतमाघमासस्थानसङ्ख्येन तन्त्रेष्वेकं खानं कर्त्तव्यमिति
वक्षतः ।

वस्तुतस्तु फलभेदान्मन्त्रभेदाच्च खानद्वयं श्रयगेव कर्त्तव्यमिति
प्रतीतः । अथ खानसङ्ख्यानन्तरम्,—

ॐ यद्यन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥

इति पठित्वा स्वायात् । सप्तसु जन्मसु जन्मावधि कृतं यद्यत्
पापमित्यर्थः ।

अर्थमन्त्रस्तु,—

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्तो रविमण्डले ॥

अर्कपञ्चममायुक्तं बदरीफलसंयुतम् ।

अक्षोदयवेलायां ददाम्यर्थं प्रसीद मे ॥

अवाचारात् सप्तभिरर्कपत्रैः सप्तबदरीफलैश्चार्थदानम् । ततः
सूर्यं प्रणमेत्,—

ॐ सप्तसप्तिके प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्यास्तु नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अवाजध्यायः । नरसिंहपुराणे,—

अथाचयदतीयायां शिष्यं नाथापयेद्भुवम् ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायास्तु विवर्जयेत् ॥

भविष्ये । आदित्य उवाच ।

माघमासे तु सप्तम्यां शक्तायां समुपोषितः ।

यः पूजयति मां भक्ता तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम ।

यस्तु मां पूजयेद्भक्ता स्वमेकमेकमादरात् ॥

प्रयच्छामि सुतं तप्त वित्तमायुर्यशः शिष्यम् ।

सप्तम्यामुपवासः पूजा चेत्यर्थः । एवं सप्तम्यामुपोष्येत्यर्थः । स्वमेकः

संवत्सरः । एकं व्रतं माघसप्तमीभावे पुष्यमाचफलम् । द्वितीयन्तु
माघशुक्लसप्तम्यामारभ्य पक्षद्वयसप्तम्यां संवत्सरमेकं पुत्रवित्तादिफलम् ।

भविष्ये,—

अथापरं महाराज व्रतदारोग्यसंज्ञकम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
शुक्लायां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति सम्पूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
पष्ठ्यास्य संयन्ताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् ।
अष्टम्याश्चैव भुञ्जीत एष एव विधिक्रमः ॥
अनेन विधिना सर्वं वत्सरं योऽर्चयेद्भविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिष्टं जन्तानि जायते ॥
परं च शिवं स्थानं यद्भूत्वा न निवर्त्तते ।

दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रमुद्धृत्य कालिकापुराणे,—

रवौ मकरराशिस्थे या भवेत् सितसप्तमी ।
तस्यामनेन मन्त्रेण सम्पूज्य विधिवच्छिवाम् ॥
शुक्लाष्टम्यां पुनर्देवीं पूजयित्वा यथाविधि ।
नवम्यां वलिदानानि प्रभूतानि समाचरेत् ॥
एवं कृते तु कल्याणि मुक्तो नित्यं प्रमोदते ।
न तस्य जायते शोको न च मारी प्रजायते ।
पुत्रपौत्रसमृद्धिः स्यात् धनधान्यसमृद्धिभिः ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

भविष्योत्तरे,—

शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

माघे मासि शिताष्टम्यां शलिप्तं भीष्मवर्षणं ।

श्राद्धं च ये तदा कुर्युस्ते सुः सन्ततिभागिनः ।

श्राद्धमिदं काम्यं एतच्च वैवर्षिकैः कर्त्तव्यम् ।

यथा,—

माघे मासि शिते पक्षे अष्टम्यां सुषमाक्षितः ।

भीष्माय च जलं दद्युस्तयो वर्षां दिजातयः ॥

अतएव,—

सर्वर्णभ्यो जलं देयं नामवर्षं कदाचन ।

इति योगियाश्वत्थनिषेधो भीष्मतर्पणैतरविवधः । अत्र
चयो वर्षा इत्यभिधानात् शूद्रस्य नाधिकारः ।

अन्ते तु,— सर्वे वर्षां दिजातय इति पठित्वा वर्षपदवैयर्थ्य-
भियां शूद्रेणापीदं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तत्र दिजातय इत्यस्य
वैयर्थ्यात् वर्षा इति तु असर्वर्णनिषेधपर्युदाससूचनार्थम् ।

मन्त्रस्तु,—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

शमिरद्विरवाप्तोऽपु चपौचोचिता क्रियाम् ॥

वैयाघ्रपद्यगोत्राय शङ्कृतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् शलिप्तं भीष्मवर्षणे ॥

भविष्ये,—

माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता महानन्दकरौ नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनमुपोषणम् ।
सर्वं तद्वचनं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥

अथ भैमी ।

गरुडपुराणे,—

माघमासे शुक्लपक्षे मृगर्षणे युता पुरा ।
एकादशी तथा चैका भौमेन समुपोषिता ॥

मृगर्षं मृगशिरानवचम् ।

अक्षोपवासं कृत्वा तु पितृणामनृणो भवेत् ।
भौमदादशीति ख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धनी ॥
विनिहन्ति तथा पापं कुनृपो विषयं यथा ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥
युगपदुपश्रान्तानि न निहन्ति त्रिपुष्करम् ।
यथेयं पापनाशाय प्रोक्ता चैकादशी शुभा ॥
कालिन्दी यमुना गङ्गा नदी रेवा सरस्वती ।
न चैव सर्वतीर्थानि एकादशाः समानि च ॥
न दानं न तपो होमो न चान्यत् सुकृतं क्वचित् ।
एकतः शिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
नतोऽप्येका महापुण्या दयमेकादशी वरा ॥

तथा,— अस्यां वराहवपुषं कृत्वा देवन्तु घाटकम् ।
 घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वा ताम्रभाजने ॥
 सर्वबीजमृते विप्राः सितवस्त्रावगुण्ठिते ।
 विधिवत् पुष्पदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
 वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतये नमः कटिम् ।
 नाभिं गर्भाक्षयोऽय उरः शीवसधारिणे ॥
 वाङ्गं सहस्रगिरसे धौवां सर्वेश्वराय च ।
 मुखं सर्वस्वामिने पूज्य ललाटं सुप्रभाय च ॥
 केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ।
 विधिना पूजयेद्देवं कृत्वा जागरणं निशि ॥
 प्रातः स्नात्वा च समूज्ज्व ब्राह्मणाय शुभाय तम् ।
 प्रदद्यात् कनकक्रोडं सनिवेद्यपरिच्छदम् ॥
 पश्चात्तु पारणं कुर्याच्चातिद्वयः सुसहृतः ।
 एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्ननपो भवेत् ॥
 उपोष्यैकादशीं पुण्यां मुच्यते वै क्षणवयात् ।
 विप्रा इति सम्बोधनं कनकक्रोडं सुवर्णनिर्मितवराहनित्यर्थः ।

विष्णुधर्मै,—

मृगश्वरे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादशां मिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
 द्वादशां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
 तिलोदत्तीं तिलस्त्रायी तिलक्षोमी तिलोदकी ॥
 तिलदाता च भोक्ता च षट्तिक्षी च न क्षीदति ।

ब्रह्मपुराणे,—

माथां कृत्वा तिलैः स्नानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

आहुं पित्रभ्यः कर्त्तव्यं तिलैर्नित्यं प्रयत्नतः ॥

तथा,—

पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जञ्चिरे ।

इन्द्राच्च वरुणादायोर्यमादण्य निर्वृतेः ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्वृताय ये ।

वायसाः पुण्ययज्ञसस्ते मे भृक्षन्तु भोजनम् ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तं मधुशुतम् ।

ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्तु भृक्षन्तु तत्पुण्यं मुह ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् ।

प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

अथ छप्पाष्टमी आकाष्टका तत्परनवमी अष्टमेति प्रागुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां यज्ञे सति ।

सोपवासो हरिं भक्ष्या तच्च संपूजयेत्तिलैः ॥

तिष्ठतैलेन दीपांश्च दद्याद्विष्णुष्टहेष्वपि ।

अथ शिवराचित्रतम् ।

इदञ्च नियिक्त्यत्वान् पौर्णमास्यन्तचान्द्रेण ।

तथा च शैवागमे,—

फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां शिवराचित्रतं शुभम् ।

अतीतायां तथा माघां या च कृष्णा चतुर्दशी ॥

शिवश्च पूजयेत्तत्र रात्रौ कुर्याच्च जागरम् ।

तथा तत्रैव,—

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ या.तु कृष्णा चतुर्दशी ।

ततोपवाहः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥

माघे सौरे इत्यर्थः ।

चिद्गपुराणे,—

माघकालसुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥

माघमासस्य कृष्णार्था चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।

अहं यास्यामि भूषणे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥

क्षिप्तेषु च समस्तेषु स्यावरेषु चरेषु च ।

संकमिष्याम्यश्विन्द्विगुणं सर्वपापविशङ्कये ॥

माघमासोऽत्र दर्शान्तचान्द्रमासाभिप्रायेण । तिथिर्देधे व्यवस्था

तु प्रागेव चतुर्दशीतिथिविचारे विवृताऽस्ति ।

शैवागने,—

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।

रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिमन्त्रिता ॥

प्रचरे प्रचरे द्यौर्न पूजाश्चैव विशेषतः ।

शिवक्षिप्त्वा कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तिः ॥

एकेनैवोपवासेन कृतेनात्र तिथौ शिवः ।

प्रीयते भगवान् देवो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥

शिवलिङ्गस्य प्रहरे प्रहरे खानं पूजामर्थदानञ्च कुर्वतित्यर्थः ।
गर्गपुराणे,—

त्रयोदश्यां शिवं पूज्य प्रकुर्व्यान्नियमं व्रतौ ।
दशमे शिवचतुर्दश्यां जागरित्याम्यहं निशि ॥
पूर्णां खानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तिः ।
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ॥
भोक्ष्येऽहं भुक्तिसुखार्थं शरणं मे भवेश्वर ।
पञ्चमथ्यामृतैः खाप्य अक्षकाले चतुर्दशी ॥
ॐ नमः शिवायेति च गन्धार्घैः पूजयेद्भरम् ।
विज्वपचयुतं दद्यादर्थं देवाय भक्तिः ॥
तिस्रस्तण्डुलघ्रीहींस्र जुहुयादथ शक्तिः ।
ज्ज्वा पूर्णोज्जतिं दद्यात् द्रव्ययात् अहुया कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे द्वतीये चतुर्थे 'थामे पुनर्यजेत् ।
भूक्तमन्त्रं ततो ज्ज्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ।
अविघ्नेन व्रतं देव तत्प्रसादात् समर्पितम् ॥
क्षमस्व जगतां नाथ पैत्रोक्ताधिपते हर ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ॥
तत्प्रसीद महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ।
इति क्षमाप्य सुत्वा च नत्वा च नहुयः शिवम् ॥
विश्रम्भयेत् परेद्युष्य शिवभक्तानथ विजान् ।
भोजयित्वा प्रयत्नेन पारणं स्वयमाचरेत् ॥

१ क पुस्तके, द्वतीये च तुर्ये ।

एवमेतद्भूतं पुष्पं कृत्वा दादशवार्षिकम् ।

कौर्त्तिश्रीपुचराज्यादि प्राप्य शिवपुरं व्रजेत् ॥

पञ्चगव्येः पञ्चामृतैश्च स्वाप्येत्यर्थः ।

पञ्चामृतमुक्तं यथा,—

दुग्धं सगर्करसैव हतं दधि तथा मधु ।

पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मासु ॥

मूलमन्त्रस्तु ॐ नमः शिवायेति प्रागुक्त एव ।

तच्चायं प्रयोगः ।

चयोदश्यां शिवमभ्यर्च्य तदयतो नियमं गृहीयात् ।

यस्ते शिवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।

पूजां खानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तिः ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्तये शरणं मे भवेत्पर ॥

इति नियमं गृहीत्वा एकभक्तं विधाय परेषुः प्रातः स्नात्वा
कृतनित्यकृत्यः सन्ध्यासमये शिवमभ्यर्चयेत् । तत्र उदङ्मुख उपविश्य
ॐ अद्येत्यादि अमुकमोचोऽमुकशर्मा शिवप्रीतिपूर्वककौर्त्ति-
श्रीपुचादिप्राप्ति— तदुत्तरशिवपुरप्राप्तिकामः शिवरात्रिव्रतकर्माहं
करिष्ये । इति संकल्प्य भूतशुद्धिप्राप्त्यायाम—मातृकान्यासान् कृत्वा
वामदेवच्छर्पिर्मस्तके पञ्क्तिच्छन्दो मुखे श्रीमहेश्वरो देवता चेदि
इति श्रव्यादिन्यासं कृत्वा करावन्त्यासं कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, न तर्जनीभ्यां स्वाहा, मः मध्यमाभ्यां

वषट्, शि अनामिकाभ्यां ह्रस्व, वा कनिष्ठाभ्यां वौषट्, य कर-
तलशृङ्गाभ्यां फट् ।

ॐ हृदयाय नमः, न शिरसे स्वाहा, मः शिखायै वषट्, शि
कवचाय ह्रं, वा नेत्रत्रयाय वौषट्, ए अस्त्राय फट् । इति
तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा,—

नमोऽस्तु स्यात्तुभूताय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने ।

चतुर्भूर्तिवपुःस्थाय भविताङ्गाय, प्रभवे ॥

इति मन्त्रं सकलशरीरे विन्यस्य पीठन्यासं कृत्वा देवं चिन्तयेत् ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकलोच्चलालङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् सुतममरगणैर्ब्याघ्रकृत्तिं वसानं

विद्याद्यं विद्ययौजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य अर्थस्थापनं कृत्वा पादाच-
मनीयञ्च स्थापयेत् ।

ततो मार्त्तिकलिङ्गे पाषाणादिलिङ्गे वाङ्मनाङ्किताष्टदक्षपद्मे
वा पूजयेत् । ततो वामे गणेशं पूजयित्वा पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्त्यै नमः कूर्म्याय जननाय प्रथियै सुमेरवे
चौरसागराय श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,— शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय ऊं सोममण्डलाय मं
वज्रिमण्डलाय सं सत्वाय रूं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं
अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वाद्यदिचु,—

वामायै ध्येष्टायै रौश्रै कान्त्यै वक्षविकरिण्यै वक्षप्रमथिन्यै
सर्वभूतदमन्यै । सर्वत्र नमः पदम् ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मप्रक्रियुक्तायानन्ताय योग-
पीठात्मने नमः । इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पूर्ववत् ध्यात्वा
पुष्पाञ्जलिनावाह्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भगवन् महेश्वर इष्टागच्छा-
गच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निबद्धो भवेत्यावाह्य
आवाहन्यादिसुद्राः प्रदर्शय ॐ नमः शिवायेति षड्चरमन्त्रेण
विल्वपत्राञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्थमधुपर्कपुन-
राचमनीयपञ्चगव्यपञ्चासृतस्नानवस्त्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य,—

ॐ ब्रह्मो विनेत्र भूतेश चन्द्रपूज महेश्वर ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्थं गृहाण पार्वतीप्रिय ॥

इति विल्वपत्रसहितमर्थं दत्वा आवरणादि पूजयेत् । मध्ये
ईशानाय नमः ।

चतुर्दिचु,—तत्पुरुषाय अघोराय सद्योजाताय वामदेवाय नमः ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

निवृत्त्यै प्रतिष्ठायै विद्यायै शान्त्यै नमः ।

अन्यादिकोणक्षेत्रेषु,—

ॐ इदयाय नमः न शिरसे स्वाहा मः शिखायै वषट् । शि

कवचाय हं । समुखे वा नेत्रत्रयाय वीषट् दिक्षु य अस्ताय षट् ।

अष्टपदेषु,—अनन्ताय सूक्ष्माय शिवोत्तमाय एकनेत्राय त्रिमूर्तये
श्रीकण्ठाय शिखण्डिने नमः ।

ततः पृचायेषु उत्तरादिक्रमेषु,—

पार्वत्यै चण्डेश्वराय नन्दिने महाकालाय गणेशाय दृषभाय
भृङ्गरीटये स्कन्दाय नमः ।

तद्वर्षि,—

इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः, वज्राद्यायुधेभ्यो नमः । इति संपूज्य
षडक्षरमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा तिलप्रौहिभिर्यथाशक्ति होमं कृत्वा
पूर्णा दत्ता कथां शृणुयात् ।

यथा गङ्गपुराणे ब्रह्मोवाच,—

शिवरात्रिघ्नं वक्ष्ये कथासेनाद्य पुण्यदाम् ।

यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति सा परं व्रतम् ॥

पुरा कैलासशिखरे सर्वरत्नविभूषिते ।

सुखोषिता शैलसुता देवी पप्रच्छ ब्रह्मरम् ॥

कर्मणा केन भगवन् व्रतेन तपसापि वा ।

धर्मायैकाममोक्षाणां हेतुत्वं परितुष्यसि ॥

ईश्वर उवाच,—

माघशुक्लानयोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां जाग्रण्याद्रुद्रः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥

निषादद्वार्वुदे देवे पापी मन्दवाचनकः ।

स कुङ्कुरैकसंयुक्तो मृगान् वनं वनङ्गतः ॥

शरांश्चापं च विधाणो वनं वभ्राम सर्व्वतः ।
 मृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासादिंतो गिरौ ॥
 रात्रौ तद्भागतीरे च निकुञ्जे जायदास्थितः ।
 तच्चास्ति लिङ्गं विन्त्यस्य भूले तच्चास्तिपत्तनम् ॥
 यथाणि चापतन्मूर्द्ध्नि तस्य लिङ्गस्य दैवतः ।
 तद्भागान्तोयमानौघ तस्य विन्त्यस्य मूलतः ॥
 तेन धूलिनिरोधाय चिपं लिङ्गेऽपतत्तदा ।
 शरः प्रमादेनैकसु प्रक्षुतः करपक्षवात् ॥
 जानुभ्यामवनौ गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा मृषीतवान् ।
 एवं क्षानं पूजनञ्च स्पर्शनं जागरौ भवेत् ॥
 प्रातर्दृष्टागतो भाष्यादत्ताक्षं भुक्तवांश्च सः ।
 काले मृतो यमभटैः पाशैर्वद्धा तु नीयते ॥
 ततो मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तौकृतः स तु ।
 कुक्षुरेण सहैवाभूद्गुणो मत्पार्श्वगो मतः ॥
 एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमयाचयम् ।
 एतमेतद्भूतं देवि मम प्रीतिकरं परम् ॥
 यज्ञदानतपांश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एतद्भूतप्रभावेण गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

इति कथां श्रुत्वा सुता प्रणमेत् ।

एवं द्वितीय-तृतीय-चतुर्थप्रहरेष्वपि पूजार्थदानजपकथा-
 श्रवणानि कृत्वा सुता प्रणम्य प्रभातेऽर्घ्योदकेन समापयेत् ।
 अविघ्नेन व्रतं देव त्वप्रसादात् समर्पितम् ।

चमस्र जगतां नाथ वैखोद्याधियते हर ॥

यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्भुङ्क्ष्व निवेदितम् ।

तत्प्रसीद महादेव प्रतमद्य समर्पितम् ॥

ततः स्तुत्वा नत्वा च चमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्वा प्रातः-
कृतस्नानः कृतेनित्यक्रियो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पारणं कुर्यात् ।
इति शिवराचिप्रतं समाप्तम् ।

विष्णुपुराणे,—

वासवाजैकपादर्चे पितृणां दक्षिमिच्छता ।

वारुणेनायमावस्था देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजपादं पूर्वभाद्रपदं वारुणं शतभिषा
अभावाद्या कार्येति श्रेयः । इत्यन्तु गौणफाल्गुन एव भवति
तथैव नक्षत्रसम्भवात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महौपते ।

अनन्ता सा महापुण्या सर्वपापहरा मता ॥

कूर्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्चे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी माम महापातकनाशनी ॥

अथ स्नात्वा तु गङ्गायां स्नानाज्ञानकृतानि वै ।

विधूय ब्रह्महत्यादि पापान्याप्नोति शान्तम् ॥

गङ्गास्नानमन्त्रशोक्तस्यैव,—

महापातकसंज्ञानि यानि मे सन्ति ज्ञाह्वि ।

गोविन्ददादशौ प्राप्य तानि मे हर आज्ञवि ॥

भविये,—

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे पुण्यत्वं यच्च सत्तम ।

गोविन्ददादशौ प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥

तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परमं ।

सप्तजनकतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यामचयं कथितं फलम् ॥

विष्णुधर्म,—

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यत्वं यदि सत्तम ।

द्वादश्यां वा तदाग्नेयपापक्षयकरं हयम् ॥

एतच्च फाल्गुनमास्येव सम्भवति ।

वाराहे,—

एकादश्यां सिते पक्षे यदर्घं वै पुनर्वसुः ।

नासा सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।

प्रायश्चतां प्रयात्याशु तच्चानन्तफलं स्यात्तम् ॥

यस्योपवामं कुर्वीत तिथौ तस्यां दिजोत्तम ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुस्तोत्रे महीयते ॥

तथा ब्रह्माण्डे,—

पुनर्वसौ देवसुरौ निशाकरे

निशेश्वारे गुरुवासरेऽथवा ।

चमस्र जगतां नाश्र चैल्लोक्षाधिपते हर ॥

यन्मयाद्य छतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ।

तत्प्रसीद महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥

ततः स्तुत्वा नत्वा च चमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा प्रातः-
हस्तस्नानः हस्तेनित्यक्रियो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पारणं कुर्यात् ।
इति शिवरात्रिव्रतं समाप्तम् ।

विष्णुपुराणे,—

वासवाजैकपादर्थं पितृणां वृत्तिमिच्छता ।

वाङ्मेनाप्यमावस्था देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजपादं पूर्वभाद्रपदं वारुणं शतभिषा
अमावास्या कार्य्येति शेषः । इयन्तु गौणफाल्गुन एव भवति
तत्रैव नक्षत्रसम्भवात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महापते ।

अमन्ता वा महापुण्या सर्वपापहरा मता ॥

कूर्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्चे दादशी यदि ।

गोविन्ददादशी नाम महापातकनाशनी ॥

अथ स्नाना तु गङ्गायां ज्ञानाज्ञानरुतानि वै ।

विधूय ब्रह्महत्यादि पापान्याप्नोति श्राव्यतम् ॥

गङ्गास्नानमन्त्रशोक्तैव,—

महापातकसंज्ञानि यानि मे सन्ति जाह्नवि ।

गोविन्ददादग्रीं प्राप्य तानि मे हर चाञ्छति ॥

भविष्ये,—

दादग्यान्तु सिते पक्षे पुण्यत्वं यत्र सत्तम ।
गोविन्ददादग्रीं प्रोक्ता निष्पुना पापनाशिनी ॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।
ममजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संग्रयः ॥
दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिग्न जनार्दनम् ।
क्षोभो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम् ॥

विष्णुधर्मै,—

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यत्वं यदि सत्तम ।
दादग्यां वा तदाग्रेषपापक्षयकरं दयम् ॥
एतच्च फाल्गुनमास्येव सम्भवति ।

वाराहे,—

एकादश्यां सिते पक्षे यदक्षं वै पुनर्वसुः ।
नाम्ना सा विजया स्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
प्रत्यक्षतां प्रयात्याशु तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
यथोपवामं कुर्वीत तिथौ तस्यां द्विजोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुस्तोत्रे मदीयते ॥

तथा ब्रह्माण्डे,—

पुनर्वसौ देवश्रुतौ निशाकरे
निग्रेष्वारे गुरुवासरेऽथवा ।

स्यात् फाल्गुने मत्स्यगते वृहस्पता-
 वेकादशौ चेत् सकलाघनाग्निनी ॥
 जपय दानञ्च तथा ऊतञ्च
 यत्किञ्चिदस्यां किञ्च कर्षं सञ्चितम् ।
 अग्नन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य
 सूर्य्यपक्षात् कौटिगुणाधिकं फलम् ॥
 चारोदधौ चाप्यवगाह्य यो नरः
 समूजयेद्विष्णुमुपोषितस्तु ताम् ।
 यद्यच्च पापं दृशञ्चमभिः कृतं
 विनाशयेत्तस्य समपमाशु सा ॥

निशाकरे पुनर्वसुनक्षत्रे देवगुरौ पुष्यानक्षत्रे वा गते गुरु-
 दैवतत्वात् पुष्यायास्तद्व्यपदेशः निशेग्वारे चोमवारौ गुरुवारौ वा
 मत्स्यो मीनः वृहस्पतौ मीनराशिं गते फाल्गुनशुक्लैकादशौ
 यदा तदा सा सकलाघनाग्निनीत्युच्यते । चारोदधौ लवणसमुद्रे
 तामेकादशौमुपोषित इत्यर्थः ।

मास्ये,— चिराचोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् ।

आदित्यलोकमाप्नोति याम्यं व्रतमिदं स्मृतम् ॥

भविष्ये,—

फाल्गुनी फल्गुनीयुक्ता तिथौ तस्यां द्विजाय तु ।

ग्रथ्यां दत्वाप्रयाद्वाय्यां नारौ भर्तारमुत्तमम् ॥

ज्योतिषे,—

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

पीत्वा तु घृतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षं सुखी सखि भवेत् पुरुषस्तु सर्वम् ॥

पानमन्त्रो यथा,—

घृतमय्यं वसन्तस्य साकन्दकुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

आदिब्राह्मे = पुरुषोत्तमचैवमधिकृत्य,—

नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं त्रिदशोत्तमम् ।

फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

फाल्गुनी पौर्णमासी ।

तथा स्कान्दे,—

फाल्गुन्यां फाल्गुनीक्षत्रे गोविन्दं सुरसत्तमम् ।

दोलागतमभिप्रेक्ष्य विष्णोः पदमवाप्नुयात् ॥

फाल्गुनीनक्षत्रमत्र गुणफलं सर्वतियेः प्राधान्यात् ।

अथ चैवस्त्यम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यः विप्रेदेकभक्तेन चैवमासं नरोत्तमः ।

धनधान्यसमृद्धे तु कुले भवति जायते ॥

वामनपुराणे,—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्वासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ॥

मत्स्यपुराणे,—वर्ज्येचैवमासन्तु यस्तु गन्भानुलोपनम् ।

शक्तिं गन्धमृतां दद्यात् विप्राय सितवाससी ॥

वारुणं पदमाप्नोति काम्यं व्रतमिदं स्रुतम् ।

गन्धपूर्णा शक्तिर्व्रतान्ते देया ।

तथा,—

चैत्रादिं चतुरो मासान् तोयं दद्यादयाचितम् ।

व्रतान्ते मानकं दद्यादक्षवस्त्रसमन्वितम् ॥

तिलपात्रं शिरण्यश्च ब्रह्मलोके महीयते ।

कल्पान्ते भूपतिर्नूनामाकल्पव्रतमुत्तमम् ॥

मानकं पूर्णकुम्भम् ।

स्कन्दपुराणे,—

वारुणेन समायुक्ता मधौ क्षणा चयोदशौ ।

गङ्गायां यदि क्षभेत सूर्य्यषष्टतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि क्षभेत कोटिसूर्य्यषष्टैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ श्रतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

मधुसैनः वारुणं श्रतभिषा । अत्र चिविधां वारुण्युक्ता वारुणी
महावारुणी महामहावारुणीति क्रमेणैषां फलानि चोक्तानि ।
ततश्च नक्षत्रयोगं विना केवलचयोदश्यां शनिवारादियोगेऽपि न
किञ्चित्फलं वचनाभावात् । अत्र सर्वत्र गङ्गायामित्यभिधानात्
गङ्गास्थानादेव फलम् ।

तथा ज्योतिषे,—

चैवाशिते वारुणश्चयुक्ता
त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।
योगे शुभे सा मङ्गली मङ्गला
गङ्गाजलेऽर्कघटकोटिमुच्चा ॥

अथ राज्यादिपर्युदासो नास्ति गङ्गायां प्रतिप्रसवात् ।

यथा मङ्गलाष्टे,—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः ।
स्वात्वायमेधजं पुण्यं मृद्वेऽप्युद्धृततत्त्वसैः ॥

प्रसङ्गतो हेलघापीत्यर्थः ।

भविष्ये,—

न मन्त्रो न विधिसैव न मृदो न च गोमयम् ।

॥ काञ्चनियमस्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिदराम् ॥

तथा आदिपर्षणि । जलप्रवेशनिषेधं कुर्वन्तं गन्धर्व्यं प्रति गङ्गां

प्रविशतोऽर्जुनसोक्तिः,—

समुद्रे क्षिमवत्पार्श्वं नद्यामस्याञ्च दुर्मते ।

राधावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असन्नाधा देवनदी स्वर्गसम्पादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैव धर्मः सनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् ।

न विरोधे यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

दुर्मते शास्त्रानभिज्ञ, परिग्रहः स्वीकारः कस्य गुप्तो नियम

इत्यर्थः । तस्माद्रात्र्यादिनिषिद्धकालेऽपि गङ्गायामस्निग्धं योगे
स्नातव्यम् ।

अथ केचित्,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्घ्यसूत्रे शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधेवा दुर्भगा भुवम् ॥

तथा,— त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।

शूद्रविद्वच्चरियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति वचनद्वयात् स्त्रीशूद्राभ्यामपि न स्नातव्यमिति वदन्ति ।
तस्मान्दम् । भोगार्थस्नानमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात् । वैध-
स्नानस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्ययासिद्धस्य वैधवाधाद्यमत्वात् ।
अतएव न हिंस्यात् सर्वभूतानीति रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते
न तु पशुयागाङ्गहिंसेति ।

तथा च राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्नात् तृतीयायामपदिकः ।

दशमी वित्तनाम्नाय सर्वं हन्ति त्रयोदशी ॥

भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादहिः ॥

भविष्ये,—

चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवमग्निधौ ।

गङ्गायान्तु विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

स्कान्दे,—

वसनारग्नमासाद्य तृतीया या जनप्रिया

शुक्रपञ्चस्य पूर्वार्धे जलैः स्नानं समाचरेत् ॥

पूज्या च पार्वती देवी सर्वकामभट्टये ।

सौभाग्यवतीयेति स्थातेयम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

शुक्रायामथ पञ्चम्यां वैवे भासि शुभजनार्त्ता ।

श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाक्षया ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लज्जीर्णं मुञ्चति ।

एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोके गतिप्रदा ॥

अथ तिथिद्वये युग्मादरेण व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे,—

अमावस्यां समुत्पन्नः स्कन्दः पूर्वं ज्ञताश्रनात् ।

ततः पष्ठान्तु शुक्रायां भासे तु वैवनामनि ॥

सैनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

तस्मात् स तत्र विधिना स्कन्दो माघैः सुगन्धिभिः ॥

दीपास्तद्धारवस्त्राञ्चकुसुमैः पूज्य एव च ।

अजैः क्रीडनकै रम्यैर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥

आरोग्यकामैर्वासानां पुचवद्भिर्विशेषतः ।

सर्वांसु शुक्रपष्ठीषु पूज्यो वा अद्भुता नरैः ॥

तत्र वैवपष्ठ्यामित्यर्थः । अथ तिथिद्वये पञ्चमीयुगैव कार्या ।

कृष्णपक्षे स्कन्दपष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनान् ।

स्कान्दे,—भास्करस्य तु सप्तम्यां पूषां दमनकादिभिः ।

कृताप्नोति नरो भोगान् विगताधिर्महायज्ञाः ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुनर्वसुवधोपेता चैत्रे भासि सिताष्टमौ ।

सोतःसु यदि लभेत धाजपेयफलं लभेत् ॥

काशिकापुराणे,—

चैत्रे भासि सिताष्टम्यां यो नरो विजितेन्द्रियः ।

स्वाति लौहित्यगात्रेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

सर्वां नदीः समाग्राथ सर्वतीर्थानि सर्वतः ।

लौहित्यो ब्रह्मणः पुत्रो याति दक्षिणसागरम् ॥

भविष्ये,—

पृथिक्तां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।

सर्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे भासि सिताष्टमौम् ॥

तत्र द्वाभिमन्तः ।

ब्रह्मपुत्र महाभाग श्रान्तनोः कुक्षवन्दन ।

अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥

लिङ्गपुराणे,—

अशोककलिकाशाष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसू ।

चैत्रे भासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

अशोककलिकापानमशोकतरूपजनम् ।

कृत्वा निर्वृतिमाप्नोति चैत्रे भासि सिताष्टमौम् ॥

अशोकैरस्येदुर्गामशोककलिकाः पिवेत् ।

न शोकं प्राप्नुयात् किञ्चित् सप्तजन्मसु मानवः ॥

पुनर्वसू इति कालकर्षं दितारकत्वाद्विवचनम् । अत्र पिव-
न्तीति श्रवणात् दन्तच्छेदं विना जलेन यच्च पानव्यमित्यर्थः ।

तत्र पानमन्त्रः,—

त्वामशोकं हराभीष्टं मधुनाससमुद्भवम् ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

तथा दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रं प्रकृत्य काशिकापुराणे,—

क्षिताष्टम्यान्तु चैवस्य पुष्यैस्तत्कालसम्पदैः ।

अशोकेरपि यो दुर्गां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ।

देवीपुराणे,—

नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषाक्षरमर्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरधूपदीपान्नमोदकैः ॥

दमनैर्मरुपचैश्च विजयाश्वं पदं लभेत् ।

अथ श्रीरामनवमी ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

चैत्रे मासि नवम्यान्तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः ।

प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मण् परं ब्रह्मैव केवलम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र आगरणं कुर्यात् रघुनाथप्रपूजनम् ॥

प्रातर्दशम्यां विधिवत् दक्षिणामिधं तोषयेत् ।

गोभूतिश्चिरश्चाद्यै वंस्तान्तरणैस्तथा ॥
 रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ॥
 अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बह्वन्यपि ।
 भङ्गोर्ह्येत्य व्रजत्येव तद्धिण्योः परमं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधौः ।
 कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संग्रहः ॥
 यस्तु रामस्य नवमीमनादृत्य नराधमः ।
 प्राप्नोतीत्यजरकं मर्त्येष्टावदाचक्षरकम् ॥
 अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्व्वव्रतोत्तमम् ।
 प्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥
 रक्ष्यकृतपापानि प्रख्यातानि बह्वन्यपि ।
 महानि च प्रनश्यन्ति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥
 एकामपि नरो भक्त्या श्रीरामनवमीं मुने ।
 उपोष्य कृतकृत्यः स्यात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इयच्च निद्राश्रवणाभित्या । पुनर्वसुयोगे तु फलातिशयो वक्ष्यते
 तत्र दिनदये नवमीलाभे यद्दिने पुनर्वसुयोगः तत्रैव उपवासः ।

यथा तत्रैव अगस्त्य उवाच,—

चैवशुक्लनवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वसुचसंयुक्ता सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥

पुनर्वसुचसंयोगः स्वन्योऽपि यदि दृश्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥ -

यदा तु पूर्व्वदिने रात्रौ तिथिनक्षत्रयोगः परदिने वा विधि-
मात्रं तदा युग्मादरात्रक्षत्रानुरोधाच्च पूर्व्वदिने उपवासः परदिने
पूर्वाह्णे रामपूजनं नात्र युग्माद्वरः संशयाभावात् इति प्रागेव
तिथिविचारे विवृतमस्ति । दिनद्वये पुनर्वसुक्षत्रे^१ यत्र मध्याह्ने
पुनर्वसुयोगक्षत्रैवोपवासादिकमाह तत्र,—

श्रीरामतोषणी^१ प्रोक्ता कोटिस्त्र्यंशपाधिका ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ॥

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा मृता ।

मेघं पूषणि रंप्राप्ते क्षणे कर्कटकाह्वये ॥

कौशल्यायामाविरासीत् कक्षया स परः पुमान् ।

मध्याह्नप्राशस्त्वहेतुमाह । मेघं पूषणीति । पूषणि सूर्य्ये मेघं
प्राप्ते क्षौरवैशाख इत्यर्थः । मध्याह्ने अभिजिम्बुद्वर्त्तं कर्कटक्षत्रम् ।
यदा दिनद्वये मध्याह्ने नवमीपुनर्वसुयोगः यदा वा पूर्व्वदिने
रात्रौ तिथिनक्षत्रयोगः परदिने तु पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रयोगः
यदा वा दिनद्वये नवम्यां पुनर्वसुभावः तदा व्यवस्थामाह तत्रैव ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम् ॥

नवम्यामुदयमामिन्वा दशम्यामेवेत्येवकार उक्तदाह्यार्थ इति
केचित् । यदा नक्षत्रानुरोधात् पूर्व्वदिने उपवासस्तदापि नवमी-
मुत्तीर्य्यैव च पारणा इति नियमार्थ इत्यपरे ।

तथा तच्चैव,—

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तिः ।
 यत्किञ्चित् क्रियते कथं तद्गर्वचयकारकम् ॥
 उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्म प्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु नियतस्तर्पयेत् पितृन् ।
 ते सर्वे तत्त्वणादेव यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु दद्यादित्तानुसारतः ।
 यत्किञ्चिदपि तत्सर्वं महादानममं भवेत् ॥
 सूर्यपक्षे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्मुञ्जः ।
 यत्फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीमतात् ॥
 कुर्याद्रामनवम्यां च उपोषणमतश्चितः ।
 मातुर्गर्भं वा प्राप्नोति राम एव भवेत् स्वयम् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने महापुण्ये प्रातरारभ्य भक्तिः ।

जपेदेकान्त आसीनो यावत्स्याद्दशमीदिनम् ॥
 तेनैव स्नात् पुरस्कर्त्वा दशम्यां भोजयेद्विजान् ।
 भक्ष्यभोज्यैर्वज्रविधैर्दद्याद्ब्रह्मा च दक्षिणाम् ॥
 कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ।

अथ प्रयोगः ।

पूर्वदिने एकभाणं विधाय नियमस्थः प्रातः स्नात्वा पितृन्
 सन्तर्पेद्भुवि वस्त्रदयधरो दिराचम्य प्रातः सङ्कल्पं कुर्यात् ।
 ॐ अद्य रामं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्येऽहं नवग्यासु मधौ क्षिते ॥

श्रीरामनवमीं देवीं चैवे रामप्रतोषिणीम् ।

अर्घयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः कृतपूजासम्भारः शालग्रामे प्रतिमायां सर्वतोभद्रमण्डले
वा पूजयेत् ।

यथामग्न्यसंहितायाम् ।

शालग्रामशिलायाश्च तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिमुणाधिका ॥

तत्र प्रथमं भूतापसारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभूतशुद्धिः
प्राणायाम-मातृकान्यास-केशवादिन्यासान् कृत्वा करान्न्यासौ कुर्यात् ।
रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः रौं तर्जनीभ्यां स्वाहा हं मध्यमाभ्यां वषट्
रौ अनामिकाभ्यां ऊं रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् रः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । रां हृदयाय नमः रौं शिरसे स्वाहा हं शिखायै वषट्
रौ कवचाय ऊं रौं नेत्राभ्यां वौषट् रः अस्त्राय फट् । इति
ताम्रवयं दिव्यन्त्रं कुर्यात् । ततः षड्वरराममन्त्रस्य पञ्चवर्णान्
ब्रह्मरन्ध्र-भूमध्य-हृदय-नाभि-लिङ्ग-पादेषु क्रमेण न्यासेत् ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पीठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

ध्यानमुक्तमग्न्यसंहितायाम्—

नीलोत्पलदलश्यामं पीताम्बरधरं विभुम् ।

दिभुजं कञ्चनयनं दिव्यमिन्द्रासने स्थितम् ॥

वशिष्ठाद्यैश्च परितो वृत्तं रत्नकिरीटिनम् ।

सीतासंलापचतुरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

करद्वये चापवाणौ सेवितं खच्छणेन च ॥

शत्रुघ्नभरताभ्याञ्च पार्श्वयोरथ सेवितम् ।

ध्यायेदनन्वहृदयो रामं स्मेरमुखाम्बुजम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सच्चिन्म पूर्वोक्त-
विधिना अर्घ्यं संस्थाप्य पादाचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः पूर्वोक्त-
विधिना पौठपूजां विधाय पुनर्देवं ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य
आत्माभेदेन सच्चिन्म पुष्पाञ्जलिना वहन्नासापुटेन तेजोरूपं
भगवन्तं प्रतिमादिष्वारोप्य ॐ तदिष्योः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्
भगवन् श्रीराम इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सच्चिद्ब्रह्मो भव प्रसन्नो भवेति यथाक्रमभावाद्यन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य
देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतीकरणपरमीकरणमुद्राश्च
प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा पङ्कजरमन्त्रेण पुष्पं दत्वा आसनं निवेद्य
भनवन् स्वागतं ते इति पृष्ट्वा तेनैव मन्त्रेण पादाचमनीयार्घ्यमधु-
पर्कपुनराचमनीयं क्षामजम्बवस्त्रालङ्कार गन्धपुष्पधूपदीपनानाविध-
नैवेद्याचमनीयताम्बूलचन्दनानि दत्वा शङ्खघण्टादिवाद्यैः सन्तोष्या-
वरणानि पूजयेत् । श्रीं सीतायै स्वाहा इति मन्त्रेण सीतां पार्श्व-
गतां पूजयेत् ।

ततः पार्श्वद्वये शङ्खचापाय नमः शरेश्वरो नमः ।

‘अभ्यादिकोषके शरेश्वरो-’

रां हृदयाय नमः रीं शिरसे स्वाहा रूं शिखायै वषट् रैं
कवचाय ॐ समुखे रौं नेत्राभ्यां वीषट् चतुर्दिक्षु रः अस्त्राय फट्
पूजयेत् ।

पूर्वाधिष्ठपत्रेषु,—

धनुमते नमः सुयीवाय भरताय विभोयणाय सन्ध्याय अत्र-
दाय शत्रुघ्नाय जाम्बवते नमः ।

दक्षायेषु,—

सृष्टये जयन्ताय विजयाय पुराणाय राघवर्षनीयं अकोपाय
धर्मपालाय सुमन्त्राय नमः ।

तद्विः स्र स्र दिवु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे धोमाय (?)
ईशानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाद्ये,—

वज्राय शक्रये दण्डाय खड्गाय पाशाय अङ्गुषाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो राममन्त्रं जप्त्वा जपं समर्थं कृत्वा प्रणमेत् ।

मनोवाक्यावजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूयाश्चमो रामाय शार्ङ्गिणे ॥

एवं सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा दशम्यां प्रातःस्नात्वा पुन-
र्भक्त्या राममभ्यर्च्य दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा विशेषतो
रामभक्तान् वस्त्राभूषणद्वारादिभिः सन्तोष्य पारणां कुर्यात् ।

अथ चैत्रावली ।

भविष्ये,—

चैत्रे शुक्रेत्योदश्यां मदनं चन्दनाङ्गकम् ।

कृत्वा सम्पूज्य विधिवद्भोजयेद्भुजनेन तु ॥

तत्र सन्वृत्तः कामः पुत्रपौत्रविवर्द्धनः ।
 कामदेवस्तयोदयां पूजनीयो यथाविधि ॥
 रतिप्रीतिसमायुक्तो अग्नोक्तमात्मभूषितः ।
 सिन्दूररञ्जनोरङ्गै रतिप्रीतिसमन्वितम् ॥
 कामदेवं वसन्तञ्च विशिष्य सधनुःशरम् ।
 अग्नोक्तस्मृते च चित्रे वापि प्रपूजयेत् ॥
 प्रीतिश्च दक्षिणे तत्र रतिर्वामे च सुन्दरौ ॥
 मध्याह्ने पूजयेद्भक्त्या मध्याह्नैश्च स्रग्वरैः ।

सन्वृत्तः प्रीषितः, रजनी हरिद्रा ।

राजमार्तण्डे,—

राशौ चयोदशीं प्राप्य सद्याने कृत्रिमे शुभे ।
 सरतिं मन्त्रयं स्थाप्य पूजयेदपरेऽहनि ॥
 मधौ मासि सिते पक्षे कामक्रीडा तिथिचये ।
 तस्मात् चयोदशीविद्धा भवेत् पूज्या चतुर्दशी ।

तिथिचय इति द्वादशीदिने राशौ मन्त्रयस्थापनं परेऽहनि
 चतुर्दशीयुक्तायां चयोदयां कामपूजनमहोत्सवः तत्परेऽहनि चतु-
 र्दश्यां प्रातः कर्हमादिभिर्जुगुप्सितोक्तिभिश्च क्रीडेति । तत्र चयो-
 दयां मध्याह्ने स्नात्वा सिन्दूरहरिद्रारङ्गैरग्नोक्तस्मृते चित्रपटे वा
 सधनुःशरं दक्षिणे प्रीतियुक्तं वामे रतिसहितं कामदेवं वसन्तञ्च
 विशिष्य गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिर्महोपहारैः पूजयेत् । एवं
 संपूज्य पुष्पाञ्जलिचयं दत्वा प्रणमेत् ।

तत्र मन्त्रः,—

पुष्पधन्वमस्येऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ।
 मुनीनां लोकास्त्रानां धैर्यच्युतिरुते नमः ॥
 माधवात्मज कन्दर्प शम्बरारे रतिप्रिय ।
 नमस्तुभ्यं जिताग्नेषुवनाथ मनोभुवे ॥
 आधयो मम नम्यन्तु व्याधयश्च शरीरजाः ।
 सम्पद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे सिराः ॥
 नमो माराय कामाय देवदेवस्य सूर्यये ।
 ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्रानां मनःसोभकराय ते ॥
 एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
 भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्सन्दे कदाचन ॥
 सिध्यन्ति तत्र मन्त्राय नारीणां वक्षोभो भवेत् ।
 सर्वसम्पत्पुतः सुखो देववन्द्योदते भुवि ॥

शेषागमे,—

मधुमासे तु संप्राप्ते शक्रपक्षे चतुर्दशी ।
 प्रोक्ता मदनमञ्जीति सिद्धासुरमहोत्सवा ॥
 पूजयिष्यन्ति ये मत्स्यास्तद्व्रतरूपज्ञवैः ।
 ते पाश्यान्ति परं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥

पूजयिष्यन्ति काममिति श्रेयः । तद्व्रतरूपज्ञवैः तस्य मदन-
 कस्य अङ्गेः शालाभिस्तदभिर्गुणैः पञ्चवैद्यैः ॥

तथा,—

चैवे सितचतुर्दशी मदनस्य महोत्सवः ।
 जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ॥

प्रातः प्रहरमाचन्तु कर्दयैः फ्रीडनं भवेत् ।
 भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥
 ततः स्नात्वा च मध्याह्ने विस्तृत्य च मनोभुवम् ।
 आत्मानं भूषयेदस्त्रैर्गन्धपात्रानुलेपनैः ॥
 न पौष्टीयन्ति ये पर्व्यं भादनं मानवाधमाः ।
 तेषां पुण्यफलं दत्तं मया ते चैवमाधिकम् ॥

हे कामदेव तेषां चैवमायुजं पुण्यं मया तुभ्यं दत्तं इति
 प्रहरोक्तिरतो नित्यमिदम् ।

तथा,—

चैवावस्थां तदा देवं पूजयित्वा सदाशिवम् ।
 सप्तजम्भकतैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 लुङ्कुमेन तथा स्निग्धा देवदेवं मणेश्वरम् ।
 यत् प्राप्यते फलं सम्यक् न तत्कतुग्रतैरपि ॥

देवीपुराणे,—

पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसमृद्धये ।
 इन्द्राय सह श्रद्धा तु पूजा सर्वफलप्रदा ॥
 मन्दे वार्कं गुरौ वापि वारेष्वेतेषु वैष्णवी ।
 तत्राश्वमेधजं पुण्यं ध्यानस्य लभते नरः ॥
 मन्दे शनिवारे इत्यर्थः ॥

इति संवत्सरकृत्यं समाप्तम् ॥

अथ प्रकीर्णकम् ।

तत्र गङ्गामाहात्म्यम् ।

स्नानं दानं तपो जपं श्राद्धं देवप्रपूजनम् ।

गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भूतचतुष्टयम् । . . .

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

अत्र दत्तं ज्ञतं जप्तं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

दानधर्मैः—

भाद्रकृष्णचतुर्दश्या यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डे,—

षाड्विंशत्यतः यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ।

अत्र न प्रतिगृहीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

न मन्त्रो न विधिः कासो न मृदो न च गोमयम् ।

गङ्गागर्भं कृतं किञ्चिदनन्तगुणितं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

तीराद्भूतिमात्रन्तु परितः शेषमुच्यते ।

अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्षं तदक्षयमुदाहृतम् ।

परितः कुक्षदये इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

मनसा संसारेद्यस्तु गङ्गां दूरस्थितो नरः ।

चान्द्रायणसहस्रन्तु स्रमते नात्र संग्रयः ॥

भविष्ये—

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।

आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नानं फलम् ॥

महाभारते,—

दर्शनात् स्वर्गनाम्नापात्तया गङ्गेति कौर्त्तनात् ।

स्नानादेव गङ्गायाः सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥

सहस्रयोजनस्योऽपि चिचन्धं सुसमाहितः ।

गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूते स याति परमां गतिम् ॥

भविष्ये,—

वर्त्तमानमतीतश्च ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

कृतं यदशुभं कर्म गङ्गां वृद्धा प्रणम्यति ॥

दानधर्मै,—

सप्तावरान् सप्तपरान् पिबंस्त्रीभ्यश्च ये परे ।

हर्मास्नानयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्टावगाद्य च ॥

पाप्मे,— मुञ्जमुञ्जयदा पश्येत् स्पृष्टेद्यापि मुञ्जमुञ्जः ।

भक्त्या तदाप्नोति नरः शान्तं चामृतं पदम् ॥

भविष्ये,—

प्रणमेत् प्रातस्त्याय गङ्गां पुण्यजलां शुभाम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्याच्च संग्रयः ॥

ब्रह्माण्डे,—

अभक्त्यापि महापापी गङ्गां स्पृष्टा शुचिर्भवेत् ।

वाराहे,—

ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः सृष्टो वा सर्वपातकैः ।

गङ्गातोयेन संसृष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वनपर्वणि,—

अथकार्यगतं कृत्वा कुर्याद्ब्रह्मावगाहभम् ।

सर्वं दहति गङ्गास्रस्तलरात्रिमिवानलः ॥

भविष्ये,—

भक्त्या गङ्गावगाहस्य फलं वक्तुं न शक्यते ।

स्वर्गमोक्षौ फलं तस्यैवेवमाश्रमनीयिणः ॥

कपिलाकोटिदानाद्धि गङ्गाद्यानं विप्रिय्यते ।

सहद्गङ्गावगाहेन कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥

तथा,—

असु नारायणं देवं खानकाले स्मरेत् सदा ।

साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥

गङ्गायां मौपलं स्नानं महापातकनाशनम् ।

तथा,—

ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्चपातकी ।

सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गङ्गाद्यानाञ्च संग्रयः ॥

ब्रह्माण्डे,—

सुद्धा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् ।

गङ्गाद्यानेन भक्त्वा तु परमाप्नोति पूरुषम् ॥

तथा,—

अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमाचरेण गङ्गायां सद्यः स्नात् पुण्यभाजनम् ॥

भविष्ये,—

अमंथिस्त्रां श्रुतगुणं सहस्रन्तु दिनचये ।
सोमसूर्यपद्मे लवं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

तथा,—

जन्मर्षं च हतं स्नानं गङ्गायां भक्तिभावतः ।
जन्मप्रभृति यत्पापं तत्त्वशादेव नाशयेत् ॥
नैरन्त्येण यो मासं गङ्गायां स्नाति मानवः ।
स ब्रह्मलोके सुचिरं स्थित्वा च सह पूर्वजैः ॥
ततो ब्रह्म प्रतिष्ठेत कल्पकोटिशतायुतम् ।

ब्रह्म ब्रह्मलोकम् ।

तथा,—

संकान्तिषु च सर्वासु चातुर्मास्यफलं लभेत् ।
एतदेव भवेत् पुण्यं माघकार्तिकमासयोः ॥
संवत्सरफलं प्रोक्तं नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

गङ्गास्नानं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
अशक्तस्य स्वयं गन्तुं धामणी यस्य नास्ति च ॥
स तथा श्रद्धया युक्तो विमुक्तः सर्वपातकैः ।

स्कान्दे,—गङ्गायाश्चरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।

परब्रह्मस्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥

गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरामने ।

कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥

ब्रह्माष्टे,—

गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मोक्षमाप्नोति मानवः ।

अज्ञानाद् ब्रह्मणो लोकं याति नास्त्यत्र भंशयः ॥

गङ्गेयमत्र तमुं त्यजामीति ज्ञानपरं नरज्ञानपरं तथा सति यत्र कुत्रापि मोक्षसत्त्वात् गङ्गाया अकिञ्चित्करत्वं स्यात् । ब्रह्मणाप-
महापातकादिभिर्दकानर्हस्यापि गङ्गामरणात् पापक्षयादुदकादि-
दानार्हतामाह रामायणे आदिकाष्टे,—

अथ गङ्गात्मसा तत्र ज्ञाविताः समरात्मजाः ।

दिव्यमूर्तिधरा भूत्वा ययुः स्वर्गे सुदान्विताः ॥

भगौरथमुवाचेद् ब्रह्मा सुरगणैः सह ।

तारिता नरशार्दूल त्वया पूर्वपितामहाः ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि समरस्य महात्मानः ।

इत्युपक्रम्य,—

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।

कुर्वस्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञा परिपालिता ॥

अथ तुलसीमाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

तुलसीपत्रमात्रेण योऽर्चयेदिप्सुमन्वहम् ।

स याति श्रावतं घट्ट पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 विष्णोः शिरशि विन्यस्तमेकं श्रौतुलसीदक्षम् ।
 अन्नमपलदं विदमन्नोच्चारणपूर्वकम् ॥
 पुष्यान्तरैरन्तरितं निश्चितं तुलसीदक्षैः ।
 मांछं मैत्रयन्नास्तिनं दद्याच्छीराममूर्द्धनि ॥
 किन्तस्य वज्रभिर्यज्ञैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किं तीर्थसेवया दानैरुपेय तपसापि वा ॥
 पत्रं पुष्पं दलं चैव श्रौतुलस्याः समर्पितम् ।
 रामाय मुक्तिमार्गस्य द्योतकं नात्र संग्रहः ॥
 संपूज्य विधिवद्भक्त्यं भक्त्या श्रौतुलसीदक्षैः ।
 भवार्णवसहस्रेषु दुःखपाशादिमुच्यते ॥
 पूजायोग्यैर्दक्षैः पुष्पैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्भुरिम् ।
 यदि न्यूनातिरिक्तानि तस्य पूर्णानि तान्यष्टौ ॥
 दक्षैः कोमलपद्मवैरित्यर्थः ।

तथा,—

स तस्य नरकक्षेत्रो योऽर्चयेत्तुलसीदक्षैः ।
 निर्मास्तुलसीमासायुक्तो योऽर्चयेद्भुरिम् ॥
 यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तशुणितं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनसाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण शङ्खं तत्परिपूर्यते ।
 संशय तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्द्धनि ।
 कर्पूरागुरुकस्तूरीचन्दनञ्च न तत्तमम् ॥

आरोग्ययन्ति ये भावा तुलसीः स्वयमेव हि ।
 मोक्षाय च तदेवालं नान्यदभ्यर्चितं ततः ॥
 आक्षयामशिक्षातोयं तुलसीदक्षवासितम् ।
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां क्षत्रपानं न विद्यते ॥
 तुलसीविपिनस्यापि समन्तात् पावनं, स्वप्नम् ।
 प्रोशमात्रं भवत्येव गात्रेयस्यैव पार्थसः ॥
 तुलसीारोपिता सिक्ता दृष्टा स्पृष्टा च पावयेत् ।
 प्रदक्षिणं भ्रमिता ये नमस्कुर्यन्ति मित्यशः ।
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् प्रक्षीय भवप्रियते ॥
 अनन्यदर्शनाः प्रात र्धं पश्यन्ति तपोधन ।
 अक्षोराचकृतं पार्थ तत्क्षणावाश्रयन्ति ते ॥
 आक्षयामशिक्षायाश्च मङ्गलायाश्च तपोधन ।
 तुलसीयाश्चैव भावाभ्यं नेष्टे वक्तुं हि विश्वस्रक् ॥
 तुलसीमन्त्रिधौ प्राणान् ये त्यजन्ति मुनीश्वर ।
 न तेषां नरकक्षेत्रे गच्छन्ति परमं पदम् ॥
 आक्षयामशिक्षायाश्च तुलसीयाश्चैव मन्त्रिधौ ।
 येषां पुण्यवतां मृत्युस्ते मुक्ता नान्न संशयः ॥

संवत्सरप्रदीपे,—

तुलसीदक्षगा ऋष्या यत्र देशे भवेद्विज ।
 तत्र आहुं प्रदातव्यं गयाआहुफललाधिकम् ॥
 न ददाति गयां गला पिण्डं यो वै महामुने ।
 तुलसीकानने आहुं कृत्वा च तारयेत् पितृन् ॥

दादृशां न च कुर्वीत तुलसीचयनं कश्चित् ।
चयनमन्त्रमाह तत्रैव ।

तुलस्यस्तनामाऽपि सदा तं कैशवप्रिया ।
केशवार्चं चिन्तोमि त्वां वुरदा भव शोभने ॥
त्वदेकसंख्यैर्द्वैतं पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कक्षौ मलयविनाग्निनि ॥
मन्त्रेनानेन यः कुर्यात्तुलसीचयनं हरेः ।
दशवर्षसहस्राणि पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥

अथ शालग्राममाहात्म्यम् ।

पद्मपुराणे,—

चकाङ्क्षितास्तु पापाणां वृद्ध्यन्ते ये तु शोभनाः ।
तेषां चन्द्रशेखरादेव नरः पापादिमुत्थते ॥
चकाङ्क्षितान्तु पापाणं पूजयेत् प्रयतो गृह्णी ।
यतिर्वापि महीपात भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न पूजयति यो देवं शालग्रामसमुद्भवम् ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे तस्य स्वर्गगतिः कुतः ।
न तपोभिर्न जपेन न दानेन न चेच्छया ॥
सा गतिः प्राप्यते या स्नात् शालग्रामशिलार्चनात् ।
न व्याधिर्न भयं तत्र न पीडा दुर्घटोऽपि वा ॥
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते भक्तिभावतः ।
शालग्रामशिलायान्तु नित्यं सच्चिद्वितो हरिः ॥
यत्रापि नौयते तत्र वाराणस्याः समं फलम् ।

न तेषामपराधोऽस्ति नापराधे च पातकम् ॥
 नागस्यागमने याये न च विश्वामघातने ।
 शास्त्रायामग्निस्त्वारूपौ यत्र तिष्ठति केनवः ॥
 तत्र देवासुरा यथा भुङ्क्षन्ति चतुर्दश ।
 शास्त्रायामग्निस्त्वायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 सुप्रीताः पितरस्तस्य गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
 ये पिवन्ति नरा नित्यं शास्त्रायामग्निोदकम् ।
 प्रचाक्षयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्मवत्यादिपातकम् ॥

लिङ्गपुराणे,—

कामासक्रोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्धितः ।
 शास्त्रायामग्निं पुत्रं योऽर्चयेत् सोऽच्युतो भवेत् ॥

तथा,—

शास्त्रायामग्निं यत्र तत्तीर्थं परमं स्रतम् ।
 तत्र दानं च यागश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 शास्त्रायामसमीपे तु क्रोगमात्रे व्यवसितः ।
 कौकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

अथ वारव्रतम् ।

भविष्ये,—

यस्त्वादित्यदिने भक्त्वा भानुं संपूज्य श्रद्धया ।
 नम्रं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकताम् ॥
 भक्तिरुपासत्वेन ज्ञानं, वेदोक्तमिदमिति धीः श्रद्धा ।

सुहृत्तोऽनं दिनं ज्ञेयं सौरनक्षत्रते विधिः ।

इति सप्तमीकृत्ये सौरनक्षत्रं प्राशक्तं । व्रतमिदमेकादशमायम् ।

भविष्ये । आदित्य उवाच,—

योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्षत्रं मम दिने नरः ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममाचनपरायणः ॥

वत्सरानो ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः ।

एवं भक्तिसमायुक्तो मम शोकं च गच्छति ॥

न च मानुष्यकं शोकमधुवं प्राप्नुयान्नरः ।

ब्रह्मचारी परित्यागमैथुन इत्यर्थः ।

तथा,—

उपवासश्च कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने तथा ।

जपन्ति च महायज्ञेतां ते क्षमन्ते यथेष्टितम् ॥

महायज्ञेतामन्त्रः प्रोक्त आगमे,—

‘ह्रामित्युक्ता ततो ह्रीन्तु सकारश्च विसर्गवान् ।

महायज्ञेतास्यमन्त्रोऽयं भानोऽख्यचर ईरितः ॥

नरमिहपुराणे,—

हस्तायुक्ते सौरदिने सौरं नक्षत्रं विधीयते ।

द्यात्वा सूर्ये समभ्यर्च्य विष्णुं वा नौदजो भवेत् ॥

भविष्ये,—

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते नक्षत्रं कुर्वन्ति मानवाः ।

भानुं सम्पूज्य वै भक्त्वा ते भवन्ति त्रोगिणः ॥

मत्स्यपुराणे,—

यत्तद्विद्यात्मनो धाम सूर्यरूपेण संस्थितम् ।

तस्मादादित्यवारे तु सदा नक्ताशनो भवेत् ॥

सुहृत्तोनं दिनं सौरनक्षत्रमिति प्रागुक्तम् । सदेति नित्यत्वं
प्रतिपादितम् ।

तथा भविष्ये,—

आग्निपं रक्तग्राकच्छ यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।

सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दारिद्र्यमुपजायते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकभक्तं रवेर्दिने ।

कुर्त्यान्नक्तं हविष्यं वा रोमचुक्रोऽन्यथा भवेत् ॥

रक्तग्राकमिति यावदामिषत्वातिदिष्टोपलक्षणम् ।

भविष्ये,—

क्षवणाज्यगृहोपेतमपूर्णं सूर्यवासरे ।

सहिरण्यं नरो दत्त्वा न रोमैरभिभूयते ॥

काष्ठदानात् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

जीवेऽङ्घ्रि वस्त्रदानेन परी पुष्टिमवाप्नुते ॥

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्राय शक्तिः ।

नित्यमेव महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,—

भौमवारे वर्षमेकं भक्त्वा सम्पूज्य भद्रफलम् ।

हविष्यभुक् मिताहारः पुत्रं दीर्घायुषं लभेत् ॥

धनं धान्यं तथारोग्यं लभते सम्पदस्तथा ।

अथ सूतिकापष्टौपूजा ।

ब्रह्मपुराणे,— देवास्य पितरस्यैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तद्वस्तुस्मात् पुष्टं षष्ठं सर्वदा ॥

अत्र सर्वदेव्यनेन जननाशौचान्तरपातेऽपि शुद्धिरित्युक्तम् ।

तथा च विष्णुधर्मो,—

सूतिकावासनिष्ठया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।

रक्षणीयं तथा षष्ठीं निशां तत्र विधेयतः ॥

तत्र जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वलिः ।

अत्र प्रकृते पुत्रजन्माशौचे शुद्धिप्रतिप्रसवमाप्तौ जन्मनीत्युपादानं जननाशौचान्तरपातेऽपि शुद्धिविधानार्थं न तु मरणाशौचपात इति । तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन तद्दिनविहितषष्ठ्यादिदेवता-पूजास्त्रेव शुद्धिर्नान्येषु सन्ध्यादिकर्मस्त्रित्युक्तम् । षष्ठीं निशां प्राप्य विधेयतो रक्षणीयं वास्तव्यं रक्षा कार्येत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अमृतमुशून्ते च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।

अदौपशस्त्रमुषले भृतिवर्षपराजिते ॥

अनुप्रविश्य या जानमपद्यत्य ततोऽपरम् ।

छणप्रसविनीवास्त्रं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशितायना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्यं यदतः सूतिकागृहे ॥

इतिगवन्धनार्थं यूपस्तम्भः भूतिर्यज्ञमस्य । तत्र पठेऽङ्गि सायंसमये
स्नातः शुचिराधान्तः स्रष्टि वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि अभिनवजातकुमारस्य जन्मवाक्येन पठेऽङ्गि
अभिनवजातकुमारस्वास्त्य सर्वांरिष्टप्रमनपूर्वकदीर्घायुद्वकामो
वशिर्वन्निदानानन्तरं गणेशपञ्चादिदेवतानां भूजाकर्म करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य सप्तमऋतिकाः कृत्वा तत्र कुशानास्तोत्रं समुज्य च
मापभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ चेन्नपासा नमो वोऽस्तु सर्वगान्तिफलप्रदाः ।

बाह्वस्य विघ्ननाशाय प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

चेन्नपातेभ्य एष मापभक्तवत्तिर्नमः ।

पूर्वादिदिग्बिभागेषु सुस्थले प्रतिवाचिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वं मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

पूर्वादिदिक्सेभ्यो नमः ।

भूतदैत्यपिशाचाश्च गन्धर्वा रक्षसा गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वं मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्य एष मापभक्तवत्तिर्नमः ।

नातारूपधराः सर्वा मातरो देवयो नवः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

मातृभ्य एषः ।

आदित्यादि यथा ये च स्रष्टानप्रतिवाचिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वं मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

आदित्यादिग्रहेभ्य एषः ।

अथ सूतिकापष्टीपूजा ।

ब्रह्मपुराणे,— देवाय पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तद्वत्सत्त्वात् पुष्टं षष्ठ्य सर्वदा ॥

अथ सर्वदेत्यनेन जननाग्रौचान्तरपातेऽपि शुद्धिरित्युक्तम् ।

तथा च विष्णुधर्मो,—

सूतिकावापनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां धामनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।

रक्षणीयं तथा षष्ठौ निशां तत्र विशेषतः ॥

तत्र जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वक्तिः ।

अत्र प्रकृते पुत्रजन्माग्रौचे शुद्धिप्रतिप्रसवप्राप्तौ जन्मनौत्युपादानं जननाग्रौचान्तरपातेऽपि शुद्धिविधानार्थं न तु मरणाग्रौचपात इति । तासां धामनिमित्तार्थमित्यनेन तद्दिनविहितषष्ठ्यादिदेवता-पूजास्त्रेव शुद्धिर्नान्येषु सन्ध्यादिकर्मस्त्रित्युक्तम् । षष्ठौ निशां प्राप्य विशेषतो रक्षणीयं बालस्य रक्षा कार्येत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अग्न्यम्बुशूल्ये च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।

अदीपग्रस्तमुषले भृतिमर्षपराजिते ॥

अनुप्रविश्य या जानभपद्यत्य ततोऽपरम् ।

वृणप्रसविनीवाचं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशिताग्रना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्यं यद्वतः सूतिकागृहे ॥

कागवन्धनाथे यूपस्तभाः भूतिर्यज्ञभक्षा । तत्र पठेऽङ्गि सायंसमये
स्नातः शुचिराचान्तः स्वस्ति वाच्यं मङ्गलं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि अभिनवजातकुमारस्य जन्मवाचरात् पठेऽङ्गि
अभिनवजातकुमारस्यास्य सर्वारिष्टप्रशमनपूर्वकदौर्घ्यायुष्कामो
वर्धित्वलिङ्गानन्तरं गणेशपञ्चादिदेवतानां भूषाकर्म करिष्ये ।
इति मङ्गलस्य प्रथमशुभलिकाः कृत्वा तत्र कुशानास्तौर्व्यं समुज्य च
माषभक्तेन वलिं दद्यात् ।

ॐ क्षेत्रपाला नमो वोऽस्तु सर्वगान्तिपक्षप्रदाः ।

वास्तस्य विघ्ननाशाय प्रतिगृह्यन्त्विमं वलिम् ॥

क्षेत्रपालेभ्य एष माषभक्तवलिर्नमः ।

पूर्वादिदिग्बिभागेषु सुखले प्रतिवासिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्यन्त्विमं वलिम् ॥

पूर्वादिदिक्क्षेत्रेभ्यो नमः ।

भूतदैत्यपिशाचाश्च गन्धर्वा रक्षसा गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्यन्त्विमं वलिम् ॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्य एष माषभक्तवलिर्नमः ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तृणं गृह्यन्त्विमं वलिम् ॥

मातृभ्य एषः ।

आदित्यादि यथा ये च स्तस्थानप्रतिवासिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्यन्त्विमं वलिम् ॥

आदित्यादियज्ञेभ्य एषः ।

योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।
 शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्व्वा मम गृहन्त्विमं बलिम् ॥

शोमिन्यादिभ्य एषः ।

दिक्पाला ये तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।
 शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्व्वे मम गृहन्त्विमं बलिम् ॥

इन्द्रादिलोकपालेभ्य एषः ।

ततो दारदेयं गत्वा दारपालकाभ्यां नम इति मन्त्रेण दार-
 पाक्षौ पाशादिभिः सम्पूज्य प्रणमेत् ।

दारपाल नमस्तुभ्यं सर्व्वशान्तिफलप्रद ।

तत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु वास्तकः ॥

खड्गपाणे नमस्तुभ्यं सर्व्वविघ्नविनाशन ।

तत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु वास्तकः ॥

ततो गृहं प्रविश्य ग्राह्मुख उपविश्य कराङ्गन्यासौ कृत्वा सामा-
 न्यार्थं विधाय गणेशं ध्यात्वा ॐ गणानास्वेत्यावाह्य पाशादिभिः
 सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

सर्व्वविघ्नहरोऽसि तमेकदन्तो गजाननः ।

यष्टीगेहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

सखोदर महाभाग सर्व्वोपद्रवनाशन ।

तत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु वास्तकः ॥

ततः यष्टीं पूजयेत् ।

पां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । पीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । पूं मध्यमाभ्यां
 वषट् । ऐं अनामिकाभ्यां ॐ । पौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । षः कर-

नक्षत्राभ्यां ऋत् । वां इन्द्राय नमः, वां शिरो स्नाहा, पूं
शिखायै वषट्, धं कवचाय ऊं, धौ नेत्रत्रयाय वौषट्, पः करतल-
प्रदाभ्यां ऋत् ।

इति कराङ्गन्यासौ कृत्वा देवीं ध्यायेत् । .

दिभुजां हेमगौराङ्गीं रत्नाब्जहारभूषिताम् ।

वरदाभयहस्तासु शरच्चन्द्रनिभाननाम् ॥

पीतवस्त्रपरौधानां पीनोद्यतपयोधराम् ।

अङ्गार्यतसुतां पद्मीमम्बुजच्छां विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः समुख्य अर्घ्यपात्रं प्रोक्षणी-
पात्रञ्च स्थापयित्वा प्रोक्षणीजलेन पूजापकरणान्यभुक्ष्य घटं स्थाप-
यित्वा तत्र पीठपूजां कुर्यात् ।

जयायै, विजयायै, अजितायै, अपराजितायै, काल्यै, भद्रकाल्यै,
सङ्गमायै, सिद्धायै

मध्ये,—

सोहितायै, पद्मासनाय नमः ।

ततः पूर्ववद्वात्वा देवीमावाहयेत् ।

आधाहि वरदे देवि पष्ठि षष्ठौति विव्रते ।

धात्रीरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे ॥

पष्ठि देवि इक्ष्वागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्नि-
हता भव प्रसन्ना भवेत्यावाह्य ऊं वां षष्ठ्यै नम इति पाद्यादिभिः-
पचारैः पूजयित्वा पुष्पाञ्चलिना प्रणमेत् ।

अगन्नातर्जङ्गदाधि अगदानन्दकारिणि ।

प्रसीद मम देवेशि षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

त्वमिमं रक्ष मे वालं महार्पष्टि नमोऽस्तु ते ॥

भूतदेत्यपिशेषेण डाट्किनीयोगिनीषु च ।

मूर्तिश्च रक्त मे पुत्रं द्यापदे पद्मगेषु च ॥

षष्ठि देवि महाभागे भक्तानामभयप्रदे ।

वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु वासुकः ॥

अस्मिंश्च स्तुतिकागारे देवीभिः परिवारिते ।

रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशनि ॥

ततस्त्रिग्ररणाद्याः पृथक् गन्धादिभिः पूजयेत् ।

त्रिग्ररणा दृढमाता च गौरी च कटपूतना ।

पूजितव्याः प्रयत्नेन जन्मदा जातहारिणी ॥

ततो जयन्तौ मङ्गलायै काल्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै समायै
धायै स्नाहायै स्वधायै नम इति पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

गौर्यादिमातृकाभ्यो नमः । जन्मदाभ्यो नमः^१ । चक्षुपात्रेभ्यो
नमः । भैरवेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । दिक्षुपा-
त्रेभ्यो नमः ।

ततो मार्कण्डेयं पाद्यादिभिः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो प्रार्थये त्वां हृताञ्जलिः ।

चिरजीवी यथा त्वं भोस्तथा भवतु मे सुतः ॥

१ ख एतके, जन्मदाभ्यो नम इति वाक्यं नास्ति ।

अथत्याग्रे वल्लये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरामाय नमः । नारदादि ऋषिभ्यो नमः । गङ्गायै दुर्गायै महालक्ष्म्यै सरस्वत्यै । अश्विन्यादिनक्षत्रेभ्यः, विष्णुभादियोगेभ्यः, ववादिकरणेभ्यः, प्रतिपदादितिथिभ्यः, मेघप्रदिदादगरागिभ्यः, सूर्यादिवारेभ्यः ।

ततः स्कन्दमावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् । • •

शान्तिंकेय महाबाहो गौरीचन्दनन्दन ।

बालं मे रच भीतिभ्यः यद्दानम नमोऽस्तु ते ॥

१[मन्थानदृष्टाय नमः, इति मन्थानदृष्टं पूजयेत् ।

मन्थान त्वं हि गोलोके देवदेवविनिर्मितः १ ।

पूजितश्च विधानेन पुत्रं मे परिपालय ॥

ततः षष्ठं पाद्यादिभिः संपूज्य अग्निर्विंशसन इत्यादिना प्रणमेत् ।

ततो वासुदेवं गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणमेत् । १]

वासुदेव नमस्तुभ्यं प्रह्लादकण्ठदाधर ।

कुमारं रच भीतिभ्यः शान्तिं कुह नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् दैत्यचक्रविमर्दनः ।

शान्तिं कुह गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

• ब्रह्मा करोतु कच्छापं जगत्सृष्टिकरोऽख्ययः ।

सुतस्य मे देवदेवस्तथा नारायणः प्रभुः ।

ततो माघभक्तैः बलिं दद्यात् ।

ॐ बलिं श्वत्थस्त्रिमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

१ ग पुस्तके [ ] चिह्नितांशो शान्तिः ।

२ ख पुस्तके, देवदेव विनिर्मितः ।

प्रसीद मम देवेभिः षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

त्वमिमं रक्ष मे वालं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

भूतदैत्यपिशाचेषु डाकिनीयोगिनीषु च ।

मतिश्च रक्ष मे पुत्रं व्यापदे पद्मनेषु च ॥

षष्ठि देवि महाभागे भक्तानामभयप्रदे ।

वरदे त्वग्रहादेन चिरं जीवतु बालकः ॥

अस्मिन्सु स्तुतिकागारे देवीभिः परिवारिते ।

रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाग्निनि ॥

ततस्त्रिगिरणाद्याः पृथक् गन्धादिभिः पूजयेत् ।

त्रिगिरणा दृढमाता च गौरी च कटपूतना ।

पूजितव्याः प्रयत्नेन जन्मदा जातहारिणी ॥

ततो जघन्यै मङ्गलायै कान्त्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै क्षमायै
धायै स्नाहायै स्वधायै नम इति पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

गौर्यादिमातृकाभ्यो नमः । जन्मदाभ्यो नमः^१ । क्षेपपालेभ्यो
नमः । भैरवेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । दिक्षुपा-
लेभ्यो नमः ।

ततो मार्कण्डेयं पाद्यादिभिः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।

चिरजीवी यथा त्वं भोक्षणा भवतु मे सुतः ॥

१ ख पुस्तके, जन्मदाभ्यो नम इति वाक्यं नास्ति ।

अथत्याघे वल्लये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरा-
माय नमः । नारदादि ऋषिभ्यो नमः । गङ्गायै दुर्गायै महालक्ष्म्यै
भरद्वाज्यै । अश्विन्यादिनवमेभ्यः, विष्णुग्यादियोमेभ्यः, ववादिहर-
णेभ्यः, प्रतिपदादितिथिभ्यः, मेघदिवाद्गराग्रिभ्यः, सूर्यादिवारेभ्यः ।

ततः स्कन्दमावाद्या गन्धादिभिः पूजयेत् । * • •

कान्तिकेय महाबाहो गौरौषदयनन्दन ।

षास्त्रं मे रक्ष भीतिभ्यः पङ्कज नमोऽस्तु ते ॥

१[मन्वानदण्डाय नमः, इति मन्वानदण्डं पूजयेत् ।

मन्वान तं हि गोक्षेत्रे देवदेवविनिर्मितः १ ।

पूजितस्य विधानेन पुत्रं मे परिपालय ॥

ततः शङ्खं पाद्यादिभिः संपूज्य अग्निर्विशसन इत्यादिना प्रणमेत् ।

ततो वासुदेवं गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।]

वासुदेव नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाधर ।

कुमारं रक्ष भीतिभ्यः शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् दैत्यचक्रविमर्दनः ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

• मङ्गला करोतु कङ्गाणं जगत्सृष्टिकरोऽन्यथः ।

सुतस्य मे देवदेवस्तथा नारायणः प्रभुः ।

ततो मायभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ बलिं यन्मन्त्रिभ्यं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

१ म पुष्पके [ ] विद्धिवांशो वासुति ।

२ ख पुष्पके, देवदेवेन विर्मितः ।

मास्तस्याश्विनौ देवाः सुपर्णाः पञ्चगा यदाः ॥

असुरा यातुधानाश्च रथस्था देवताश्च याः ।

दिविष्ठा लोकपालाश्च ये च विघ्नविनाशकाः ॥

जगतः स्वस्ति कुर्वन्तो दिव्या महर्षयस्तथा ।

सर्वे कुर्वन्तु मे रक्षां ग्रान्तिं पुष्टिं धृतिं तथा ॥

सर्वेभ्यो बलिरेव ।

ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।

सौम्याश्चैव तु ये केचित् सौम्यस्थाननिवासिनः ॥

मातरो रौद्ररूपाश्च गणानामधिपाश्च ये ।

विघ्नभूतास्तथा चान्ये दिग्विदिचु समाश्रिताः ॥

सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्विमं यक्षिम् ।

सिद्धिं दिशन्तु मे पुत्रं भयेभ्यः पान्तु मां सदा ॥

भूतेभ्य एव बलिः ।

ततो वाक्च ब्रजने समारोप्य षष्ठ्यै समर्पयेत् ।

देवतानामृषीणाञ्च भक्तानां भक्तवत्सले ।

मातेव रच मे पुत्रं महाशक्तिं नमोऽस्तु ते ॥

जननी सर्वभूतानां वाक्चानाञ्च विशेषतः ।

नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रच सर्वतः ॥

जगदाद्ये जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

समर्पितो मया देवि पादयोस्तव मे सुतः ॥

निजपुत्रवदेनं त्वं कुरु दीर्घायुषं सदा ।

अथं मम कुलोत्पन्नो रचार्यं पादयोस्तव ॥

नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बालकः ।

इति बालं समर्प्य पुण्याञ्चलिना प्रणमेत् ।

मादेश्वरि शिवे नित्यं शिवदे शिवनायिके ।

सुतं मे रक्ष पद्माक्षि शिवदा भव सर्वदा ॥

ततः कुशेन बालमार्जनम् । . . . .

विष्णुपुराणे,—

मायुरं मङ्गलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।

हरस्य मङ्गलं यच्च सर्वे भवतु मे सुते ॥

मान्तिरस्य शिवस्यास्य प्रणम्यत्पशुभस्य यत् ।

यत एवामतं पापं तथैव प्रतिगच्छतु ॥

रक्षतु तामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।

यस्य नाभिसमुद्भूतपद्मजादभवत्प्रगत् ॥

येन दंष्ट्राविधृता धारयत्यवनी जगत् ।

वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥

नखाक्षुरविनिर्भक्षवैरिवचःस्थितो विभुः ।

सृष्टिं हरूपी सर्वत्र रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥

वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणदभूत् ।

त्रिविक्रमः क्रमाकान्तचैलोक्यसुरदायुधः ॥

शिरस्ते पातु गोविन्दः कष्टं रक्षतु केशवः ।

शुक्लं स जठरं विष्णुर्जडापादं जनार्दनः ॥

मुखं बाह्व प्रवाह्य च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षन्व्यास्तैश्चर्यंस्तव नारायणोऽव्ययः ॥

शार्ङ्गचक्रगदाखड्गग्रह्णनादहताः चयम् ।

गच्छन्तु प्रेतकुम्भाण्या राक्षसा ये तवाहिताः ॥

त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।

वृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ।

तथा कालिकापुराणि,—

उमा देवी गिरः पातु ललाटं शूलधारिणी ।

जिह्वां च चण्डिका देवी घ्रीवाञ्च तत्र कालिका ॥

अग्नोकवासिनो चेतो ह्यो वाङ्म शूलधारिणी ।

चक्षुः सलिला देवी चक्षुः सिंहवाहिनी ॥

कण्ठं भगवती पातु उरु च विन्ध्यवासिनी ।

महावला च जङ्घे द्वे पादौ पातालवासिनी ॥

सर्वतः पातु सततं दुर्गा देवी शुभावहा ।

ततः श्वेतवर्षपेन वेतासायेति रक्षां कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
अर्चिर्द्रं कुर्यात् । तां रात्रिं खड्गपाणिर्जाम्येयात् । धनुःकाण्डश्च
गृहे स्थापयेत् । आचारादकुलपत्राणि द्वारदेशे दृष्टेयं गोमुण्डश्च
स्थापयेत् ।

इति सूतिकाषष्ठीपूजा ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजा ।

कालिकापुराणे,—

यैषा सलितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च दिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटवयमण्डिता ।

रक्तकौषेयवसना स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
 नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा ।
 उमया भायितं तन्त्रं यत् पूर्वं त्वेकमंबरम् ॥
 मन्त्रमस्थाम्बु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥
 नारायणे विद्महे त्वां चण्डिकायै तु धीमहि ॥
 तन्नो ललितकान्तेति ततः पश्चात् प्रचोदयात् ।
 एषा ललितगायत्री देव्या दृष्टैः प्रकीर्तिता ॥
 लोहिताङ्गस्य दिवसः प्रियोऽस्याः परिकीर्तितः ।
 कालो वसन्तकालस्य खरस्यापि तु पञ्चमः ॥
 अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च पूजा कार्या विभूतये ।
 दूर्वाङ्कुरैः समायुक्तमक्षतं प्रीतिदं परम् ॥
 निर्मान्नधारिणी चास्या देवी ललितचण्डिका ।
 अथमस्या विशेषस्तु पूजार्था परिकीर्तितः ॥
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य तन्त्रं ग्राह्यन्तु पूजने ।
 उपचारो बलिशास्त्रा विहितोऽयं क्रमः पुरा ॥
 महामाया महादेव्यान्तद्वाह्यं परिपूजने ।
 पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 यः पूजयेद्भौमदिने शुभैर्दूर्वाङ्कुरैः परम् ।
 सततं साधकः सोऽपि कामानिष्टानवाप्नुयात् ॥

मुकुटत्रयेति एकपट्टिकोपरि त्रिशदङ्गाकारमुकुटमण्डितेत्यर्थः ।

उमामन्त्रः प्रागुक्तो यथा ।

यादिः समाप्तिमहित उमामन्त्र इति श्रुतः ।

यादिर्मकारः समाप्तिर्विशर्ग इत्यर्थः ।

नारायण्यै विद्महे त्वां चण्डिकायै धीमहि ।

तन्नो ललितकान्ता प्रचोदयात् । इति ललितगायत्री ।

आदौ मूलमन्त्रमुच्चार्य अथ गायत्र्या देवीं पूजयेदित्यर्थः ।

लोहिताङ्गस्य दिवसो मङ्गलवारः प्रियः, वसन्तकालः प्रियः पूजा-
कालः, पञ्चमस्तरः पञ्चमरागोऽस्याः प्रिय इत्यर्थः । अष्टम्यां
नवम्याञ्च फलातिशय इत्यर्थः । अष्टदूर्वाद्भुरसश्चितैरष्टाक्षततण्डु-
लैरिति लोकप्रसिद्धिः । पूजान्ते निर्मात्येन ललितचण्डिकां
पूजयेदित्यर्थः । वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य महामायामन्त्रस्य यः पूजा-
विधिः कृतः सोऽत्र द्वाप्य इत्यर्थः । स च प्रयोगलिखनेन व्यक्तीभव-
यति । पूजाफलान्नु यद्यस्याभिमतं तस्य तन्माप्तिरित्यर्थः ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजाप्रयोगः ।

कृतनित्यक्रियो यजमान उदङ्मुख आसने उपविश्य स्वस्ति वाच्य
सङ्कल्पं कुर्यात् ।

अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकग्रन्थो अमुककामः श्रीमङ्गलचण्डिका-
पूजाकर्म्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य अः फट् इति मन्त्रेण श्वेतसर्षपान्
अक्षतान् वा दिक्षु विकीर्य भृतापसारणं कृत्वा नारदस्य विर्मस्तकेऽनु-
ष्टुप्छन्दो मुखे श्रीमङ्गलचण्डिका देवतां यदि विन्यस्य कृताञ्जलिः
सर्वकामार्थमाधने श्रीमङ्गलचण्डिकापूजायां विनियोगः । ॐ ह्रीं
सः इति न्यानमभ्युक्ष्य ह्रीं सः इति मन्त्रेण करस्य पुष्यं दक्षिण-
हस्तेन संमृज्य प्रात्वा वामहस्तेन पूर्वमन्त्रेण ऐशान्यान्दिमि चिपेत् ।
भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासं च कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

मां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः मीं तर्जनीभ्यां स्वाहा मूं मध्यमाभ्यां
वषट् मै अनामिकाभ्यां हूं मौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् मः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । मां हृदयाय नमः मीं गिरसे स्वाहा मूं शिखायै-
वषट् मै कवचाय हूं मौं नेत्राभ्यां वौषट् मः अस्ताय फट् ।

तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा पीठन्यासं कुर्यात् ।

अंसद्वये—धर्माय, ज्ञानाय ।

वामाद्युद्दये—वैराग्याय, ऐश्वर्याय । मुखे—अधर्माय । वामपार्श्वे
अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।
घनमध्ये—श्रेयाय, यज्ञाय, अं सूर्यमण्डलाय, उं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने, ह्रीं योगपद्मपीठा-
त्मने नमः ।

ततो देवीं ध्यायेत्,—

यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता सा विभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटचयमण्डिता ।

रक्तकौशेयवसना स्मितवक्त्रा शुभानना ।

नवयौवनसम्पन्ना चार्चङ्गी ललितप्रभा ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य साहमित्यात्मानं
विभाव्य गन्धपुष्पाभ्यां देवीरूपमात्मानं सम्पूज्य शिरोहृदयगुह्य-
पादसर्वाङ्गेषु पुष्पपञ्चकं चिपेत् ।

ततो वामभागे त्रिकोणमण्डलोपरि अर्धाधारं स्थापयित्वा,

तत्र अस्त्राय फडिति प्रोक्षितं गृह्यं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण
गन्धपुष्पे दत्वा मूलमन्त्रेण जलेन पूरयित्वा मं दशकलाव्याप्तवह्नि-
मण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य अं द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलाय
नम इति गृह्यं, जं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय नम इति जलं
सम्पूज्य तत्र षडङ्गानि पूजयित्वा देवीरूपं जलं ध्यात्वा कराभ्या-
मर्घ्यपात्रमाच्छाद्य मूलमष्टधा जप्त्वा तालत्रयदिग्बन्धनाभ्यां संरक्ष्य
ऊमित्यवगुण्ड्य धेनुमुद्रयाऽमृतौकुर्व्यात् ।

अर्घ्यस्य दक्षिणे ॐ फडिति प्रोक्षणीपात्रं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्य
गन्धपुष्पे दत्वा तौर्यमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्वा तेनोदकेनात्मानं
पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षेत् ।

अर्घ्यस्योत्तरतः कार्यं पादमाचमनौयकम् ।

दक्षिणे गणेशं ध्यात्वा आवाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्यं पौठं पूजयेत्
अग्न्यादिकोणेषु—धर्मादिचतुष्टयम् ।

पूर्वादिदिक्षु—अधर्मादिचतुष्टयम् पूजयित्वा ।

मध्ये—शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय जं सोममण्डलाय,
मं वह्निमण्डलाय, सं मत्त्राय, रं रजसे तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्नरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । ह्रीं योग-
पद्मपौठासनाय नमः इत्याभिनयं पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्ववद्देवीं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना नामादारा तेजोरूपां भगवतीं निःसार्य
ह्रीं इति मन्त्रेण मण्डलमध्ये स्थापयेत् ।

मध्ये—नारायण्यै विद्महे तां चण्डिकायै धीमहि । तन्नो
लक्षितकान्तां प्रचोदथात् ।

इति मूलमन्त्रपूर्व्या गायत्र्या श्रीभगवति मङ्गलचण्डिके
दहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सच्चिदूहा भव प्रमन्ना
भवेत्यावाह्य आवाहन-स्थापन-सन्निधापन-सन्निरोधन-परमौकर-
णामृतौकरणमुद्राः प्रदर्श्य स्वागतमिति स्वागतं शृद्धा मूलमन्त्रपूर्व्या
क्षितिगायत्र्या पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्काचमवस्वामिर्जलवस्त्रालङ्कार-
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यान्मूलानि दद्यात् । अशक्तौ गन्धपुष्पधूपदीप-
नैवेद्यैः पद्मोपचारैः पूजयेत् ।

ततो मूलमन्त्रपूर्विकां क्षितिगायत्रीं पठित्वा मङ्गलचण्डिकायै
नम इत्यष्टदूर्वासंयुक्ताष्टाक्षतमण्डलान् दद्यात् ।

मण्डलमध्ये,—

जयन्तीं मङ्गलां कालीं भद्रकालीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धार्त्रीं स्वधां स्वाहां प्रपूजयेत् ॥

ततोऽङ्गपूजा ।

मां वदधाय नमः । मीं शिरसे स्वाहा नमः । मूं शिखायै वषट्
नमः । मै कवचाय ह्र नमः । मौं नेत्राभ्यां वीषट् नमः । मः
अस्त्राय फट् नमः । इति समूज्याष्टपत्रेषु अष्टौ यौगिनौ पूजयेत् ।
पूर्वादिचतुर्दिक्षु,—

शैलपुत्र्यै, चण्डमुण्डायै, स्कन्दमात्र्यै, कालरात्र्यै नमः ।

अन्यादिकोशेषु,—

चण्डिकायै, कुम्भाण्ड्यै, कात्यायन्यै, महागौर्यै नमः ।

इति पूजयित्वा मः मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्यष्टधा पुन्यैः पूज-
येत् । ततो दुर्गापूजोक्तविधिना बलिं दद्यात् ।

वक्षिदानानन्तरं कालिकापुराणे,—

जपं समारभेत् पश्चात् पूर्ववद्व्यानतत्परः ।

हस्तेन स्रजमादाय मनसा चिन्तयन् शिवाम् ॥

यथाशक्ति अर्पिता जपं समर्प्य,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यै शिवे धर्मार्यसाधिके ।

शरण्ये शम्भवे भौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ।

सप्तधा वर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रकैः ॥

ततः काममिष्टं निवेद्य योनिमुद्रां दर्शयित्वा क्षमस्वेति विस-
र्जयेत् । तत ऐशान्यां चिकोषमण्डले क्षक्षितचण्डिकां गन्धादि-
भिरभ्यर्च्य क्षक्षितचण्डिकायै नम इति निर्मात्यं तत्र विन्यसेत् ।

उदके तरुमूले च निर्मात्यं तु समुत्सृजेत् ।

अनेनैव विधानेन पूजयित्वा च चण्डिकाम् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कुर्यात् ।

इति श्रीमङ्गलचण्डिकापूजाविधिः ।

अथ जन्मदिनपूजा ।

जन्मतिथौ जन्मनक्षत्रयोगे शुभमुक्तं ज्योतिषे,—

जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे

यस्य भुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति संवत्सरमेव याव-

शैश्वस्यमानसुखानि तस्य ॥

अग्निमङ्गलवारो दोषमाह तत्रैव ।

हृतान्तकुञ्जयोर्वरे यस्य जन्मदिनं भवेत् ।

अनृचयोगसम्प्राप्तौ विप्रसूतस्य पदे पदे ॥

हृतान्तः अग्निः । अग्निमङ्गलवारो यदि जन्मवारः स्यात्तदा न दोष इति प्राप्तः । अत्र जन्ममर्चयणे तु न दोष इत्यर्थः ।

प्रतीकारमाह तत्रैव,—

तस्य सर्व्वोपधिघ्नानं यद्विप्रसुरार्चनम् ।

सर्व्वोपधिमाह मत्स्यपुराणे,—

सुरा मांशौ क्वा कुष्ठं शैलेयं रजनीदयम् ।

अष्टौ चमकमुस्तस्य सर्व्वोपधिघ्नः स्मृतः ॥

रजनीदयं हरिद्रा दाहहरिद्रा चेत्यर्थः ।

जन्मतिपिद्यवस्था तु चान्द्रेणैव न तु शौरेण । शौरे मासि कदाचिन्निष्प्राप्तौ लोपप्रसङ्गात् । रोहिण्यष्टमीराम-
नवम्यादीनां भगवज्जन्मतिथीनां ब्रह्मपुराणादौ चान्द्रेण व्यवस्था-
दर्शनाच्च ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मासवृद्धौ पराः कार्य्या वर्ज्जयित्वातिपैदकम् ॥

अस्यार्थः । प्रसवाहो जन्मतिथिः । मासवृद्धौ मलमासपाने मासवृद्ध्या तिपिद्यप्राप्तौ पर एव प्रवृत्ते मासि कार्य्यम् । न तु पूर्व्वस्निन् मलमासे, अतिपैदकं सपिण्डीकरणं वर्ज्जयित्वा तत्तु मल-
मासेऽपि कार्य्यमिति विवेचितं शुद्धिकौमुद्याम् ।

अथ दिनद्वये तिथिप्राप्तौ उदयगामितिषेरेव ग्रहणं “युगाद्या
वर्षद्वित्रयेति पूर्वोक्तवचनात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

सर्वैस्तु जन्मादिवसे स्नातेर्मद्वलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनौयाः प्रघ्नतः ॥

स्नानचक्षुः पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिभंवत्सरं यन्नात् कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

प्रतिभंवत्सरं यन्नादित्यभिधानान्नित्याधिकारः । पितरौ जगतां
पितरौ लक्ष्मीवासुदेवावित्यर्थः प्रजापतिश्चमभिव्याहारात् पृथक्
गुरुपूजाभिधानाच्च । स्नानञ्च तिस्रोदत्तनं कृत्वा मतिस्तज्जलेन
कार्यम् ।

तथा,—

तिस्रोदत्तं तिलघ्रायी तिलपायी तिलप्रदः ।

तिलहोता तिलभोक्ता षट्तिर्लौ भावमीदति ॥

तथा,—

दिभुजं जटिलं शीम्यं सुदृढं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥

दौघांयुषं ततो व्याघ्रं रामं द्रौणिं क्षपं वलिम् ।

प्रह्लादञ्च चनूमन्तं निभीषणमथार्चयेत् ॥

रामोऽथ जामदग्न्यः, द्रौणिश्चत्त्यामा । अथाचारात् यष्टीमपि
पूजयन्ति ।

स्कान्दे,—

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च ।

आमिषं कलहं हिंसां वर्षष्टद्वौ विवर्जयेत् ॥

ज्योतिषे,—

स्नात्वा जन्मदिने स्तिथं पश्चिद्वरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियं

सख्यान् मोचयतो दिवाय ददंतोऽप्यायुश्चिरं वृद्धते ।

शक्नुन् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति भुवं

भुङ्क्ते यस्य निरामिषं स हि भवेच्चन्मान्तरे पण्डितः ॥

अथ प्रयोगः ।

प्रातस्तिष्ठोद्धर्त्तनं विधाय तिलमिश्रोदकेन स्नात्वा पूर्णकुम्भेषु
गङ्गादत्तिकाकलदूर्वापञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तैरभिषेचयेत् ।

पद्मपुराणे पुष्कर उवाच,—

ऋणधावहितो ब्रह्मन् सर्वकिल्बिषनाशनम् ।

येनाभिषिक्तो नृपतिश्चिरं धनसि तिष्ठति ॥

सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धास्तपोधनाः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रपाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा आग्निनेद्यौ भिषग्वरौ ।

अदिति र्देवमाता च स्वाहा शिद्धिः सरस्वती ॥

कौर्त्तिर्लक्ष्मी धृतिः श्रीश्च मीनीवाली कुञ्जक्षया ।

दितिश्च सुरमा चैव विनता कद्रुरेव च ॥

देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।

सर्वास्त्रामभिषिञ्चन्तु शुभाशुभरसाङ्गणाः ॥

नक्षत्राणि मुहूर्त्ताश्च पञ्चाहोरात्रसन्धयः ।

संवत्सरा निमेषाश्च कलाः काष्ठाः क्षणा लवाः ॥
 सर्वे त्वामभिपिञ्चन्तु कालस्यावयवाः शुभाः ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 सरितश्च महाभागा नग्नाः किम्पुरुषास्तथा ।
 वैखानसां महाभागा द्विजा वैहायसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि च ।
 मरौचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ॥
 भृगुः सनत्कुमारश्च जैगीषथो वृहद्वसुः ।
 एकतश्च द्वितस्यैव चितो जावास्तिकश्चपौ ॥
 दुवांसा दुर्विनीतश्च कण्डः कात्यायनस्तथा ।
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ॥
 श्रीर्वैः समर्त्तकस्यैव च्यवनश्च पराशरः ।
 द्वेपाथभो जरत्कारुर्देवराजः सहात्मजः ॥
 पर्वता गुरवो वन्द्याः पुष्पान्धायतनानि च ।
 प्रजापतिय भगवान् गावो विश्वस्य मातरः ॥
 वाहनानि च दिव्यानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अग्रयः पर्वतास्यैव जीमूताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये ॥ वहवो वेदमतपरायणाः ।
 सप्रियास्तेऽभिपिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥
 सेन्द्रा देवगणस्यैव पुण्यश्रवणकौर्त्तनाः ।
 तोयैस्त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्हणैः ॥

इति स्नानं समाप्य नूतनवस्त्रयुगमलङ्कारश्च परिधाय सन्ध्या-

दिकं कृत्वा दृष्टदेवतां सम्पूज्य स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ
अद्येत्यादि शुभवर्षेष्टद्वौ सकलमङ्गलसम्बलित दीर्घायुदकामो मार्क-
ण्डेयादिपूजाकर्म्म करियो ॥

ततो घटं संस्थाप्य तत्र गणैशं पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नवपशान्
दिक्षुपाक्षांश्च सम्पूज्य सामान्यार्घ्यं विधाप्य मां हृदयाय नमः,
इत्यादिना अङ्गन्यासं कृत्वा,—

द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

दण्डावस्तूत्रहस्ताश्च मार्कण्डेयं विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा घटे आवाह्य ॐ मां मार्कण्डेयाय नमः, इति
पाद्यादिभिरुपचारैरभ्यर्च्य—

ॐ आयुःप्रद महाभाग सोमवंशसमुद्भव ।

महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना प्रणम्य कृताञ्जलिः प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

चिरजीवी यथा तस्मै भविष्यामि तथा मुने ॥

ततो व्यासं परशुरामं श्रवत्यामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनुमन्तं
विभोपणशार्ङ्गयेत् । ततो जन्मनक्षत्राय नमः, जन्मतिथये, जन्म-
वाराय, जन्मराशये, जन्मलगाय, नम इति सम्पूज्य वासुदेवं सृष्टीं
प्रजापतिञ्च विशेषतः पूजयेत् ।

ततः पठौमावाह्य ॐ पां पृथ्वी नम इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य
प्रणमेत् ।

मादृभूताऽपि भूतानां ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।

तस्मान्मां पुचवत् कृत्वा पालय त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततस्त्रिगुणैः पूजयित्वा प्रणमेत् ।

ॐ त्रिगुणा वृद्धमाता च गौरौ च कटपूतना ।

आयुर्दात्र्यो भवन्त्येतत् अथ जन्मतिथौ मम ॥

ततः कार्त्तिकेयं सम्पूज्य कुलदेवतामर्चयेत् । ततो दक्षिणां
दत्त्वा दौर्घांयुद्धकामनया तिलान् धान्यानि चोत्पूज्य ब्राह्मणाय दद्यात् ।
पश्चिणो मत्स्याश्च घातकश्चैस्तान्मोचयेत् विप्रांश्च तोषयेत् । गोरो-
चनादिमङ्गलद्रव्याणि चालभेत ।

तत आचारादष्टोत्तरशतदूर्वाचितमिद्वार्यनिम्बपल्लवैर्घन्धिवन्धनं
कुर्वन्ति । सतिलं सगर्करश्च दुग्धं पिबन्ति ।

तत्र मन्त्रः,—

सतिलं गुडसन्धियमञ्चल्यर्द्धमितं पयः ।

मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥

ततो बन्धुभिः सह निरामिषं सकृद्भुञ्जीत ।

अथ प्रकीर्णवचनानि ।

दर्शयानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वन् पितृश भवेत् ॥

तथा,—

भुक्त्वाचं श्रीफलं नाद्यात्तथा रात्रौ नृपोत्तम ।

बुद्धिचपकरा एता माषकोद्भवमृत्तिकाः ॥

मनुः,—

यत्किञ्चिन्निलसंमिश्रं नाद्यादस्तमिते रवौ ।

जावालः,—

नाधीयित नरो नित्यमादावन्ते च पचयोः ।
 आदौ तु क्षीयते बुद्धिरन्ते ब्रह्मैव क्षीयते ॥
 चयोदश्यास्तुत्याश्च सप्तम्येनवमीतियेः ।
 प्रदोषेऽध्ययनं श्रीमान् दादश्याश्च विज्ज्वर्यत् ॥

द्वचः,—

'प्रदोषपचिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामद्वयं प्रथमश्च ब्रह्मभूषाश्च कल्पते ॥

इति द्वेषेण प्रदोषाख्यो रात्रेः प्रथमो यामः श्रेययामश्च अध्य-
 यनकाल उक्तस्तत्रोक्तजावालवचनेन चयोदश्यादिषु प्रदोषाख्ये प्रथम
 यामे नियिध्यते श्रेययामेनध्ययनमविद्वद्भवेव ।

अनध्यायं प्रकृत्य याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राजसूतके ।

चतुसन्धिषु भुक्त्वा च आशुिकं प्रतिगृह्य च ॥

पञ्चदश्यादिषु यावत्तिथिविषयं राजसूतके दिनवयमनध-
 यनम् ।

अहं न कौर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राक्षोश्च सूतके ।

इति मतुवचनात् । चतुसन्धिविषये भुक्त्वा भोजनाद्यवहित-
 कालेन भुक्तमात्रेण जीर्णे इति मतुवचनात् (?) ।

शारदातिलके,—

चतुर्दश्याष्टमीपर्वप्रतिपदग्रहणेषु च ।

संक्रमेषु च सर्वेषु विद्यां नैव पठेन्नरः ॥

निशास दीपभंगे च सद्यः पाठं परित्यजेत् ।

विद्युत्सन्नितवर्षेऽपि प्रकृत्य मनुः—

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृती चाभ्यदर्शने ॥

प्रादुष्कृतेऽग्निषु, तु विद्युत्सन्नितसम्भवे ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः श्रेष्ठे रात्रौ यथा दिवा ॥

सायंप्रातर्होमार्थं प्रादुष्कृतेऽग्निषु सत्तु सन्ध्यादये इत्यर्थः । एतां स्त्रीन् प्रागुक्तान् विद्युत्सन्नितवर्षानभ्युदितान् समूतान् यदा जानी-
यात् तदा काले वर्षाकालेऽपि प्राकरणिकमहोरात्रमनध्यायं
विद्यात् । तथाऽनृती वर्षातिरिक्तकाले सन्ध्यासमये अपो विभर्त्ती-
त्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या सजलमेघदर्शनमात्रेऽप्यहोरात्रं नतु वर्षा-
स्त्रित्यर्थः । चकारात् केवलविद्युत्सन्नितेऽप्यनृतावहोरात्रम् ।

वर्षाकाले सन्ध्यागर्ज्जनमात्रे विशेषमाह प्रादुष्कृतेऽपि सन्ध्या-
काले विद्युत्सन्नितमात्रे सति सज्योतिरनध्यायः । प्रातःसन्ध्या-
गर्ज्जे दिवा मात्रं सायं गर्ज्जे रात्रिमात्रमित्यर्थः श्रेष्ठे विद्युत्सन्नित
वर्षाणां श्रेष्ठे वर्षे च सति यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि अहो-
रात्रं इत्यर्थः ।

वर्षाकृतुरत्र चतुर्दश संवत्सरमते मासचतुष्टयं प्रायशोऽत्र दृष्टि-
वाङ्मत्यात् ।

याज्ञवल्क्येन तु,—

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकण्ठोऽस्त्रानिपातने ।

समाप्य वेदं धुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

इति यत् सन्ध्यागर्घ्यं शुनिशमुक्तं तन्मनुवचनेकवाक्यतया
ऽनृतावेव मन्तव्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

वर्षाकाले सन्ध्यायां विद्युत्स्रनितवर्षेषु त्रिषु सत्सु अहोरात्रं
विद्युत्स्रनितमात्रे सञ्ज्योतिः न तु वृष्टिमात्रेऽनर्थायः । अनुतौ तु
विद्युदादीनां वयाणां प्रत्येकसमुदायाभ्यां सम्भवेऽहोरात्रमनर्थायः ।
काशीखण्डे,—

जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।

भक्ष्याभक्ष्ये न दूष्येष यावद्वै नोपनीयते ॥

उपनयने भक्ष्येष्टवर्षाभ्यन्तरेऽपि न दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

शूद्राश्च शूद्रसम्पर्कं शूद्रेणैव सप्तासनम् ।

शूद्राज् ज्ञानागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् ।

गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् ॥

प्रेथ्यान् वार्द्धपिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ।

वृषचारदौघे,—

यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते दिजः ।

सुरापीतिः स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमोच्चरः

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥

नमेयुः शूद्रसंसृष्टं क्षिद्रं वा हरिसेव वा ।

स सर्वथातनाभोगौ यावदाहृतसंश्रवम् ॥

अयाचितप्रदातां स्थात् क्षपिं दृक्ष्यपेमाशयेत् ।

पुराणं शृणुयादिप्राश्नरसिंहञ्च पूजयेत् ॥

आगमोक्तमन्त्रजपस्तु कर्त्तव्य एव तत्र विशेषविधानात् ।

दिजशुश्रूषया कुटुम्बभरणाशक्तावाह मनुः—

अशक्तुर्वस्य शिशूणां शूद्रः कर्त्तुं दिजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेच्च कारुक्कर्षाभिः ॥

यैः कर्षाभिः स्वचरितैः शुश्रूषन्ते दिजातयः ।

तानि कारुक्कर्षाणि शिष्यानि विविधानि च ॥

आचरेदिति शेषः ।

दृष्टव्यः—

शूद्रश्च दिजशुश्रूषा सर्वशिष्यानि चाप्य ।

विक्रयः सर्वपक्षानां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥

धर्मार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव धारयेत् ।

आतन्नाह्मणशब्दस्य शास्त्रस्य कृतकृत्यता ॥

उभयार्थं धर्मार्थं जीवनार्थस्यैतत्तर्पणः । ब्राह्मणशुश्रूषुरयमिति
जातब्राह्मणशब्दस्यैतत्तर्पणः सा आतन्नाह्मणशब्दता ।

काशिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपक्षानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु चर्यं सुरां साचां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

देवस्य,—

साचामञ्चिष्ठमांसानि मधुसौहविषाणि च ।

आजीवन् वृषस्योऽप्यार्यैः कर्षणा तेन वर्धितः ॥

‘धनसञ्चयस्तु शूद्रेण न कार्यः’

मनुः,—

‘शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥

ब्राह्मणाद्ये धनसञ्चये तु न दोषः

यथा वैवर्णिकं मूल्यं गोतमः,—

‘तदपोऽस्य सञ्चय इति ।

मनुः,—

‘न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चाश्वोपदिग्नेद्रुमं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

‘मतिरात्मज्ञानं उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं पात्रे यन्मुक्तम् ।

तथा वारीतः,—

‘स्वात्मा भुक्ता य उच्छिष्टं वृषस्त्राय प्रयच्छति ।

स गच्छच्चरकं घोरं तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥

‘स्वातावशिष्टं उदत्तनद्रुमं भुक्तावशिष्टं पात्रसमजादि चेत्यर्थः ।

‘नियेधोऽयं शूद्रपापरेतरशूद्रविषयः । शूद्रपापराणान्तु पात्रस्त्रो-
च्छिष्टं दातव्यमित्याह मनुः,—

‘उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥

‘पुलाकास्तुच्छधान्यानि परिच्छदाश्च वस्त्रावनादयः । अत्रोपभुक्त-

जीर्णवस्त्रादिदानसौहचर्यात् पात्रे भुक्तावशिष्टान्नं स्वभृत्यशूद्रायैव

दातव्यमिति प्रतीयते ।

अथ विधवाधर्मः ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे.—

विधवाक्त्वरीबन्धो भर्तुर्बन्धाय जायते ।
 शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥
 एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमद्यापि वा ॥
 यवाक्षैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पथोव्रतैः ॥
 प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ।
 पर्यङ्कग्राहिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 तस्मात् भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया ।
 नैवाङ्गोदरर्जनं कार्यं स्तिथा विधवया क्वचित् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो न च कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यक्षं कार्यं भर्तुः क्षुग्रतिशोदकैः ॥
 तत्पितुस्तत्पितुषापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।
 विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नचान्यथा ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः प्रियं भवेत् ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रौढनकाम्यथा ।
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमस्यरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ।

मनुः,—

कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि मृच्छीयात् पत्यौ प्रेते परस्य च ॥

आसीतामरणात् चान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
मृते भर्तरि माध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ॥
स्वर्गे गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अथ पतिव्रताधर्मः ।

मनु,—

वास्तया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्नातव्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेऽपि ॥
मदा प्रचष्टया भाव्यं गृहकार्यं च वक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया वये चायुक्तहस्तया ॥

उपस्कारो गृहोपकरणम् ।

मनुष्टो भार्यथा भर्ता भर्षा भार्या तथैव च ।
पश्चिन्नेतत् कुले नित्यं कस्यापि तप वै ध्रुवम् ॥
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूयश्चिनम्याश्च वज्रकम्पाण्मीशुभिः ॥

काशौख्ये,—

पाण्डिपौडितः ।

तामानुष्ठा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
वज्रदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भवेत् स्त्रियम् ।
स पापभाक् स्त्रीजितस्य तस्याग्नौचं वदातनम् ॥

तथा,—

सेवेत भर्तुर्दुश्चिदं मिष्टमन्त्रफलादिकम् ।
महाप्रसाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीक्यति ॥

अयाचितप्रदातां स्थात् क्षपिं दृश्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयादिप्राञ्चरसिंहञ्च पूजयेत् ॥

आगमोक्तमन्त्रजपस्तु कर्त्तव्य एव तत्र विशेषविधानात् ।

दिजशुश्रूषया कुटुम्बभरणाशक्तावाह मनुः—

अशक्तुर्वंश्च शूश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं दिजन्मनाम् ।

पुषदारात्ययं प्राप्तो जीवेच्च कारकर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः स्वचरितैः शूश्रूषन्ते दिजातयः ।

तानि कारककर्माणि शिण्यानि विविधानि च ॥

आचरेदिति शेषः ।

दृश्यति,—

शूद्रस्य दिजशुश्रूषा सर्वशिष्यानि चाप्यथ ।

विक्रयः सर्वपथ्यानां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥

धर्मार्थमुभयायै वा ब्राह्मणानेव धारयेत् ।

जातब्राह्मणशब्दस्य साक्ष्यस्य कृतकृत्यता ॥

उभयाय धर्मार्थं जीवनार्थश्चेत्यर्थः । ब्राह्मणशूश्रूषुरयमिति

जातब्राह्मणशब्दस्येत्यर्थः सा जातब्राह्मणशब्दता ।

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपथ्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु वर्षं सुरां साक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

देवसः,—

सात्वामग्निष्ठमांसानि मधुसौहविषाणि च ।

आजीवन् दृषस्रोऽप्यार्थं कर्मणा तेन वर्जितः ॥

धनसञ्चयश्च शूद्रेण न कार्यः ।

मनुः—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि, धनमासाद्य ब्राह्मणेनैव नाधते ॥

ब्राह्मणासाये धनसञ्चये तु न दोषः ।

यथा वैवर्त्तिकं प्रकृत्य नोक्तम्,—

तदर्थोऽप्ये सञ्चय इति ।

मनुः—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिष्टेदृशे न चास्य प्रतमादिश्रेत् ॥

मतिरात्मज्ञानं उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं पात्रे यन्मुक्तम् ।

तथा हारीतः,—

यान्ता भुक्ता च उच्छिष्टं दृपसाथ प्रयच्छति ।

उ गच्छमरकं घोरं निर्धर्मोनी च जायते ॥

स्नातावशिष्टं उदर्शनद्रव्यं भुक्तावशिष्टं पाचस्यमन्नादि पेत्यर्थः ।

निषेधोऽयं शूद्रपापरेतरशूद्रविषयः । शूद्रपापराणान्तु पाचस्यो-

च्छिष्टं दातव्यमिति मनुः—

उच्छिष्टमस्य दातव्यं जीर्णानि वननानि च ।

पुलाकाद्येव धान्यानां जीर्णान्येव परिष्कृताः ॥

पुलाकास्तुक्कधान्यानि परिष्कृताश्चरासनादयः । अत्रोपमुक्त-

जीर्णवस्त्रादिदानसहचर्यात् पात्रे भुक्तावशिष्टाच्च सस्यशूद्राद्यै-

दातव्यमिति प्रतीयते ।

प्रागुक्तमनुषारीतवचनयोरेकवाक्यतया पाचत्यक्तान्नदाननिषेधे प्राप्ते स्मृत्यशूद्रगोचरतया उच्छिष्टमन्नं दातव्यमित्यनेन मनुना प्रतिप्रसवाच्च ।

एतेन—नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति स्नात्नीत्यावशिष्टनिषेधोऽस-
च्छूद्रविषयः, उच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति विधिस्तु सच्छूद्रविषयः, स
च स्नात्नीत्यावशिष्टावस्यैव, न तु पाचे त्यक्तस्य । सच्छूद्रस्य पक्ष-
पक्षविधानात् । पाचत्यक्तस्य च पक्षयज्ञायोग्यत्वात् । ततश्च सिद्धा-
न्नेनैव सच्छूद्राणां पक्षयज्ञानुष्ठानमित्याधुनिकैरुक्तं तन्निरस्तं ।

वैय्यशूद्रावपि प्राप्नोति कुटुम्बेऽतिथिधर्मिण्यै ।

भोजयेत् स ह भृत्यैस्त्वावानृगंस्तं प्रयोजयन् ॥

इति मनुवचने सामान्यतः शूद्रमात्रस्यैव भृत्येन सह स्नात्नी-
त्यान्नदानविधानाच्च । कुटुम्बे गृहे इत्यर्थः ।

किञ्च,—

शामशूद्र द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ।

इति प्रचेतोवचनात् ।

शामं शूद्रस्य पकाश्वं पकमुच्छिष्टमुच्यते ।

इति देवस्तवचनाच्च ।

पकाश्वेन कर्मानिवेधात्तेन पक्षयज्ञानुष्ठानमुभयलोकविहङ्गमेव ।

नशान्ययानुपपत्त्या सिद्धार्षे विधिरिति वाच्यम् । पक्षयज्ञश्रा-
द्धार्थं स्नामिषकाणां श्रयगामान्नगृहणसम्भवात् “पुलाकास्यैव
धान्यानामिति मनुवचने धान्यदानविधानादन्यथोपपत्तेश्च अन्यथा
अभावस्याश्राद्धादिकमपि विधयेन प्रसज्येत ।

एवञ्च सामान्तः पात्रत्वाच्चोच्छिष्टदाननिषेधे च इत्यविषयः
प्रतिप्रसवः । न तु सर्वदैव तस्योच्छिष्टदानमिति नियमः । श्वि-
कृतमिति यज्ञसम्भृतं श्विरित्यर्थः । धर्मो वर्षाश्रमाचारः, व्रतं
चाश्रायणादिकम् । अतश्च सामान्योपदिशेत् परम्परयातृपदेशः
कार्य एव यथा ।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ।

इति प्रागुक्तभविष्यवचनम् ।

तथाचाङ्गिराः—

न्यायतो मार्गमाश्रय्य सचिवादेः प्रसाद्यतः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतनेषां समादिशेत् ॥

मनुः—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्वदेव्यौचकस्यश्च द्विजोच्छिष्टश्च मोघनम् ॥

मासिकं वपनं प्रतिमासं मुण्डनं, केशरचा न कार्येति तात्प-
र्यम् । अथवा वपनं पिच्छनिर्वापोऽसावस्याशूद्रमिति यावत् ।

आसः—

सत्यं दमस्तथादानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।

दृग्गते यत्र राजेन्द्र च ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

शूद्रे चैवं भवेद्दूतं ब्राह्मणे न च विद्यते ।

शूद्रोऽपि विप्रो मन्त्रव्यः शूद्रो विप्रोऽपि निष्क्रियः ॥

उपनयनवर्जं निषेकायाः सर्वान् एव क्रियाः शूद्राणामसम्भू-
ताः ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

विप्रचत्रियविट्शूद्रा वर्षांश्चाद्यास्तयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्रग्नानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

तेषां द्विजानां अत्र तेषां मन्त्रत इत्यभिधानाच्छूद्रस्यामन्त्रिकाः
क्रियाः कार्यो एव अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

तथा मनुः,—

निषेकादिः श्रग्नानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥

अत्रापि मन्त्रैरित्यनेन शूद्रस्यामन्त्रिकी विधिरस्तीत्यायातम् ।

तथा भविष्ये,—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संकृतः ।

उपनयनन्तु सावित्रीयज्ञरूप वेदपाठनिषेधात् स्वत एव
व्यावृत्तम् ।

तत्र विवाहस्यासुरो मुख्यः ।

आसुर वैश्यशूद्रयोरिति मनुवचनात् । गान्धर्वोऽमुकल्पः ।

यथा नारदः,—

साधारणः साङ्गान्धर्वः ।

आसुरगान्धर्वावुक्तौ याज्ञवल्क्ये,—

आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयान्निभः ।

यद्यपि,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां क्षोभमोक्षिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिन्निपकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे भ्रान्ति चाघतमं कुक्षम् ।

इति कथ्यपवचनात् सामान्यतः मन्वर्वर्षगोचरो निषेधः तथापि
शूद्रस्यासुरविधानादासुरत्वस्यादनाथ किञ्चिदनियतधनग्रहणं कार्यं
न तु प्रतिनियतशुक्रं दृढ्यर्षमादृष्टात् विक्रयस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात्
अतएव लोभमोहिता इत्युक्तम् ।

केचित्तु— वैश्याशूद्रविषय आसुरविवाहो निन्दाविधानवज्रादि-
त्याहुः । तस्य, उक्तप्रकारेणासुरविधेरन्यथोपपत्तौ सामान्यतो विक्र-
यनिषेधस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

अतएवादित्यपुराणे—आसुरगान्धर्व्वेभ्योरपि विवाहयोः क्रतु-
मुक्तं यथा,—

गान्धर्व्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गान्धर्व्वलोकं व्रजति गान्धर्व्वैः पूज्यते च सः ॥

शूद्रस्तेन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किञ्चरैः च च गीयेत गान्धर्व्वे लोकमेति च ॥

अत्र दद्यादित्यनेन किञ्चिदनियतधनग्रहणं प्रतिपादितं प्रति-
नियतधनग्रहणस्य विक्रयत्वात् दद्यादित्यनुपपत्तेः, वराय सदृशाय
मजातीयायेत्यर्थः । अतएव वचनात् शूद्रस्य प्रतिशब्दनिषेधेऽपि
कन्याप्रतिशब्दविधिरप्यायातः ।

शूद्रेण ॥ यजुर्वेदविधिना मन्वं कार्यम् ।

आर्षक्रमेण सर्व्वं तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्याशूद्रः स्वकं कर्षं यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

इति कूर्शपुराणवचनात् ।

अथ विधवाधर्मः ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे—

विधवाकवरीबन्धो भर्तुर्वन्धाय जायते ।

शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥

एकाक्षरैः सदा कार्यं न द्वितीयः कदाचन ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा ॥

यदात्रैवां फलाक्षरैः शाकाक्षरैः पयोव्रतैः ॥

प्राण्यानां प्रकुर्वीत धावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ।

पर्यङ्कप्रापिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥

तस्मात् भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया ।

नैवाङ्गोदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो न च कार्यस्तथा पुनः ।

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिजोदकैः ॥

तत्पितृभृतृपितृयापि नामगोवादिपूर्वकम् ।

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नवान्यथा ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः प्रियं भवेत् ।

तत्तद्गुणवत्ते देयं पतिप्रौढनकाम्यया ।

वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।

दानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामयज्ञं पुनः ।

मनुः—

कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृहीयात् पत्यौ प्रेते परस्व च ॥

आसीतामरणात् क्षान्ता निवता ब्रह्मचारिणी ।
मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यया ते ब्रह्मचारिणः ।

अथ यतिव्रताधर्मः ।

मनुः,—

वाक्त्रया वा युवत्या वा वृद्ध्या वापि योपिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेऽपि ॥
मदा प्रचष्टया भार्यं गृधकार्यं च दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया यत्ने चासुकरुदाया ॥

उपस्कारो गृहोपकरणम् ।

यन्नुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
यश्चिन्तेत् कुले नित्यं कल्याणं तच्च वै ध्रुवम् ॥
पितृभिर्भातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितयाश्च वज्रकन्दारामौघभिः ॥

कामीसङ्के,—

पाणिपीडिताः ।

तामानुष्ठा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
वज्रदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
न पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्यागौर्चं सदात्मनम् ॥

तथा,—

सेवेत भर्तुर्विष्टं मिष्टमन्नफलादिकम् ।
महाप्रसाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीकृति ॥

स्त्रीधर्मिणी चिराचन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।
 श्रवाच्च श्रावयेच्चापि यावत् स्नाता न वै भवेत् ॥
 सुस्नाता भर्तृवदनमीचेतान्यस्य न कश्चित् ।

• दीक्षयेऽपि च पतिव्रता ॥

पतिं नास्तीति न ब्रूयादायाचयेत् न योजयेत् ।
 आयाचयेत् नेति, धृतादिकं वृद्धं न तु नास्तीति ब्रूयात् इत्यर्थः ।

तथा,—

तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ।
 मङ्गरादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥
 प्रतोपवासनियमान् पतिमुज्जह्य या चरेत् ।
 श्रायुः सा हरते पत्युर्मृता निरयमृच्छति ॥
 पतिमुज्जह्य व्रताद्याचरणे दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

उक्ता प्रत्युत्तरं दद्यात् या नारी क्रोधतत्परा ।
 भरमा जायते यामे गृणाली वा महावने ॥

भरमा कुरुरी ।

तथा,—

धन्यः सा जननी लोके धन्योऽयं जनकः पुनः ।
 धन्यः यः च पतिः श्रीमान् यम्य गेहे पतिव्रता ॥
 पितृवंश मातृवंश पतिवंशास्तयः स्त्रियाः ।
 पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गमौख्यादिशान्तिनः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।

मनुः—

यस्यै दद्यात् पिता वैनं भ्राता वानुमतः पितुः ।
 तं श्रूयते जीवन्तं मंथितञ्च न लहयेत् ॥
 अभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 ऋगालयोनिमाप्नोति पापरोमैश्च पौडते ॥
 पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायकर्माभिः ।
 सा भर्तृलोकाप्राप्नोति मद्भिः माध्वीति वर्णते ॥
 विग्रीलः कामवृत्तोवा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
 उपचर्यः स्त्रिया माध्वरा मततं देववत्पतिः ॥
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
 पतिं श्रूयते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥
 गोविन्दानन्दरतिना छतेयं वर्षकौमुदी ।
 इमां भजन्तु कृत्यकृत्यताम् ॥
 मर्जान्तथांमिने तस्यै गोविन्दाय नमो नमः ।
 यत्कृपा विदुषामस्यामनुरागप्रवर्त्तिनी ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृता

वर्षकौमुदी समाप्ता ॥